
આવૃત્તિ પદ્ધતી

મન ૧૯૩૭

પ્રત ૧૫૦૦

સંવત ૧૯૯૭

૧૫૧

શ્રી ગુનગત પ્રો-ટીંગ પ્રેસમાં શા. મોખાલાલ મંગળદામે છાપ્યું
ડે. પાંચકુવા ચાર રસ્તા—અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના.

છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષોમાં ગુજરાતના પ્રગળવનમાં જે મહત્ત્વના બનાવા બન્યા તેની નોંધ કરી, તે પાછળ જે બજો અને વ્યક્તિઓ, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે, પ્રાણસંચાર કરી રહ્યાં હતાં, તે પ્રયક્ષ પ્રયક્ષ બતાવવા, બનતો પ્રયાસ કર્યો છે.

પ્રગળવનનાં અમુક જ અંગોનો; પ્રસ્તુત ખંડમાં, સમાવેશ થઈ શક્યો છે; બીજા ઘણા વિષયો, ઉપયોગી અને જરૂરી, બાકી રહ્યા છે, તે સ્વાવકાશ-હિતાર્થમાં નિરૂપવામાં આવશે.

‘ નવીન ગુજરાત ’ વિષે સન ૧૯૧૮ ના જીવનમાં ‘રણજીતરામ સ્મારક વ્યાખ્યાન’ આપતાં, મેં એવો અભિલાષ વ્યક્ત કર્યો હતો, કે,

“ નિષ્કામ કર્મ, આત્મ ત્યાગ, સેવા, સત્ય, સ્નેહ, ભૂતદયા, અહિંસા વગેરે પરાધર્મની આપણી હિંમત જાવનાઓ નવીન ગુજરાતના પ્રેરકબળ થાઓ, ” તે પ્રત્યક્ષ નિહાળવાનો સુયોગ મને આપ્યો છે, તેને હું માફ સદ્ભાગ્ય જ સમજું છું.

પ્રસ્તુત ખંડની પ્રેસ કોપી તૈયાર કરવામાં ચી. બાઈ દેવદત્ત ત્રિપાઠીએ, તેના પ્રુફ વાચનમાં સ્નેહીભાષથી મણિલાલ છાંયારામ બદે અને સુચી ચોજવામાં શ્રી. હરિપ્રસાદ. પંડ્યાએ જે સહાયતા આપી છે, તે બદલ એ સૌનો હું અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનું છું.

ગુ. વ. સોસાયટી,
અમદાવાદ,
તા. ૨૪-૧૦-૩૭

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ

શેઠ હરિવલ્લભદાસ આળગોવિંદદાસ અથમાળાનો ઊપોદ્યાત

સુગતના વતની અને ધધાર્થે મુખાર્થનિવાસી સ્વર્ગવાસી શેઠ હરિવલ્લભદાસ આળગોવિંદદાસે તા. ૧૬ મી માર્ચે ૧૯૩૨ સને ૧૮૭૭ ને રોજ વીસ કર્ચુ હતું. તે અન્વયે પ્રથમ મન ૧૮૮૦ માં રૂ. ૨૦૦૦) સોસાઈટીને મળ્યા, એવી શરતથી કે તેના વ્યાજમાંથી મામાજિક સુધારો થાય એવા પુસ્તકે તૈયાર કરી છપાવવા

મદરદુ વીવથી શેઠ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રમંજ બન્યા પછી બાકી રહેલી ખેતાની તમામ મિલકત, પુસ્તક પ્રચાગ્ને માટે સોસાઈટીને અર્પણ કરેલી કે. તે અન્વયે ૧૮૯૪ માં રૂ. ૧૮૦૦૦) ની મરકારી નોટા સોસાઈટીને મળી છે. આ રીતે કુલ રૂ. ૨૦૦૦૦) ની નોટા પુસ્તક તૈયાર કરાવવા માટે મદરદુ વિદ્યાવિવાસી અને પરોપકારી ઉદાર શ્રદ્ધા તરફથી મળી છે. મદરદુ વીલની રૂઈએ એમની મિલકતની છેવટની રકમ રૂ. ૫૦૦૦) મરકારી સોના સન ૧૯૩૩ માં સોમાયટીને વધુ મળી એટલે એ રૂ. ૬૬ વધીને રૂ. ૨૫૦૦૦) નું થયું છે. આજપર્યંત નીચેનાં પુસ્તકો ‘ શેઠ હરિવલ્લભદાસ આળગોવિંદદાસ અથમાળા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છે.

નં.	નામ	કિંમત
(૧)	કપી કપી નાતો કન્યાની અછતથી નાની થતી જાય છે, તેના કારણે તથા સુધારો કરવાના ઉપાય વિષે નિર્મલ	૦—૭—૦
(૨)	માને સિખામણ	૦—૬—૦
(૩)	નીતિમંદિર	૦—૧૨—૦
(૪)	આળસમયી થતી દાનિ	૦—૬—૦
(૫)	પુનર્વિવાહપણની પૂરેપૂરી મોજેસોળ આના ફજેતી	૦—૫—૦
(૬)	ભોજનવ્યવહાર તથા કન્યાવ્યવહાર	૦—૪—૦
(૭)	ધાર્મિક પુરોગ	૦—૪—૦
(૮)	ઉલોગી પુરોગ	૦—૮—૦
(૯)	બેન્ગાળીન ફેન્કલિન	૨—૦—૦
(૧૦)	બોધક ચગિર	૦—૪—૦
(૧૧)	મદર્તન	૦—૦—૦

(૧૨) રઘુવંશ કાવ્ય	૧—૦—૦
(૧૩) જાદવજી દાદાજી ચોધરીનું જીવનચરિત્ર	૦—૨—૦
(૧૪) ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ભા. ૧	૧—૦—૦
(૧૫) ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ ભા. ૨	૧—૮—૦
(૧૬) નીતિસિદ્ધાંત	૧—૦—૦
(૧૭) ક્રાન્સિસ બેકનનું જીવનચરિત્ર	૧—૪—૦
(૧૮) શેઠ હરિવલ્લભદાસ આજગોવિંદદામનું જીવનચરિત્ર	૦—૬—૦
(૧૯) પદોપકાર	૦—૧૨—૦
(૨૦) ઢોરનું ખાતર	૦—૪—૦
(૨૧) જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ	૨—૦—૦
(૨૨) કિરાતાજીનીય કાવ્યનું મૂળ સાથે ગુજરાતી ભાષાન્તર	૧—૦—૦
(૨૩) વિવિધ પ્રકારના હુન્નરોપયોગી તેજભો	૦—૧૨—૦
(૨૪) વાનિંસ	૧—૦—૦
(૨૫) જીવનનો આદર્શ	૦—૧૨—૦
(૨૬) કીર્તિઘોષુદી	૦—૧૨—૦
(૨૭) શિશુપાળવધ-પૂર્વાર્ધ—(સર્ગ ૧ થી ૧૨)	૧—૮—૦
(૨૮) હિન્દુસ્તાનમાં ઇગ્રેજી રાજ્યનો ઉદ્ભવ	૦—૬—૦
(૨૯) રસાયનશાસ્ત્ર	૦—૧૨—૦
(૩૦) બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનો આર્થિક ઇતિહાસ ભા. ૨ જે	૦—૧૨—૦
(૩૧) જાપાનની કેળવણી પદ્ધતિ	૦—૧૨—૦
(૩૨) શિશુપાળ વધ-ઉત્તરાર્ધ—(સર્ગ ૧૧ થી ૨૦)	૧—૦—૦
(૩૩) લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો ભા. ૧	૦—૧૨—૦
(૩૪) અગોળવિદ્યા	૦—૧૨—૦
(૩૫) લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો ભાગ ૨	૦—૧૨—૦
(૩૬) માનસશાસ્ત્ર	૧—૦—૦
(૩૭) શિક્ષિત આર્ય સંતાનોનું આરોગ્ય	૧—૮—૦

(૩૮) સહકાર પ્રવૃત્તિ	૦-૧૨-૦
(૩૯) ઇંગ્રેજી રાજ્યબંધારણ	૧-૦-૦
(૪૦) ઉદ્ધારમતવાદ	૦-૧૨-૦
(૪૧) સચિત્ર શારીરવિદ્યા	૧-૦-૦
(૪૨) હિન્દી તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ-પૂર્વાર્ધ	૧-૦-૦
(૪૩) " " " ઉત્તરાર્ધ	૧-૦-૦
(૪૪) બંગાળી સાહિત્યનો ઇતિહાસ	૧-૦-૦
(૪૫) સંરક્ષણવાદ	૦-૧૨-૦
(૪૬) હિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ	૧-૦-૦
(૪૭) ઉપનિષદ્ વિચારણા	૧-૦-૦
(૪૮) હિન્દુ રાજ્યબંધારણ	૧-૦-૦
(૪૯) સમાજશાસ્ત્ર આખ્યાન	૧-૦-૦
(૫૦) વહાણવટાની પરિભ્રમણ	૦-૮-૦
(૫૧) અપભ્રંશ પાઠાવળી	૩-૦-૦
(૫૨) અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન ખંડ ૧	૧-૦-૦
(૫૩) " " ખંડ ૨	૧-૦-૦
(૫૪) " " ખંડ ૩	૧-૦-૦

ગુ. વ. મોસાઈટી
 અમદાવાદ.
 તા. ૨૧-૧૦-૧૯૩૭

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ.
 આસિ. સેક્રેટરી.

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧ હું	ગુજરાતની અસ્થિતા	૧
૨ જું	કેળવણીના પ્રયોગો	૨૨
૩ જું	સાનગંગાનો પ્રવાહ	૪૮
૪ થું	નવું પત્રકારિત્વ	૫૮
૫ મું	સ્ત્રી જીવનનો વિકાસ	૧૦૯
૬ હું	સામાજિક પ્રગતિ	૧૩૨

(૧) વ્યક્તિ વિકાસ અને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય

૭ મું	સામાજિક પ્રગતિ	૧૫૪

(૨) મનુષ્ય સેવા

૮ મું	વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યનાં ઉદ્ભાવિત ખગો ...	૧૭૪
૯ મું	જગતનો એક મહાન ક્રાન્તિકારી પુરુષ ...	૨૩૮
	સાદવારી	૨૫૩
	અંધસૂચી	૨૫૭
	શબ્દસૂચી	૨૬૧

સિદ્ધિ અર્થે સાદસ અને જોખમ ખેડવા તે તત્પર બને છે; ઈચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિ સાફ પ્રાણ સમર્પવા સુદ્ધાંતની તે ઉત્સુકતા દાખવે છે; અને તેનું છાયાચિત્ર આપણને તેની છેલ્લાં વીસ વર્ષની પ્રવૃત્તિમાં નિહાળવાનું મળે છે; એ પ્રગતિ એટલી બધી વેગભરી અને જ્વલંત નિવડી છે કે ગુજરાતના સમગ્ર ઇતિહાસમાં એ વીશીનો વૃત્તાંત એક તેજસ્વી અને પ્રાણવંત પ્રકરણ થઈ પડે છે.

મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીના નેતૃત્વ નીચે ગુજરાતે સન ૧૯૧૭ થી એકલા ભારતવર્ષને જ નહિ પણ સકળ જગતને ન્યાયના ધોરણે પ્રજાપ્રજા વચ્ચેનો વ્યવહાર અને સંબંધ નિયમિત કરવાનો ઉત્તમ ખોદખાડ આપી, સર્વત્ર સુશેષ શાન્તિ સ્થાપવા અહિંસાનો ઉચ્ચ આદર્શ દર્શાવ્યો છે, તે એક અપૂર્વ બનાવ છે, અને તે આપણને પૂર્વકાળના બૌદ્ધયુગનું સ્મરણ કરાવે છે.

આ ક્રાન્તિકારી દિલચાલનું પૂરેપૂરું મહત્ત્વ સમજવા, એ બનાવો પાછળનું ધ્યેય લક્ષમાં આવવા, તેનું વાસ્તવિક મૂલ્ય આંકી શકીએ એ સાફ આપણે આપણા પ્રાન્તનો, પાછલો ઇતિહાસ, સંશોધમાં, અવલોકીએ એ અગત્યનું છે.

દ્વાપર યુગ આયમતાં શ્રીકૃષ્ણની દ્વારકાપુરી રત્નાકરમાં લય પામી, એ પૌરાણિક કથાને આપણે પ્રાગૈતિહાસિક ગણીશું; પણ જે વિશ્વસનીય ઐતિહાસિક અવશેષો ઉપલબ્ધ થયેલાં છે, તે ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે કે ઇસ્વીસન પૂર્વેથી ગુજરાત વિદેશી રાજકર્તાઓની સત્તા નીચે પરાધીન રહેલ છે, અને તેનાં પરિણામે ગુજરાતનો રાજ્ય વિસ્તાર અને સીમા વખતોવખત બદલાતાં મયાં હતાં અને વિશેષમાં ગુજરાતી પ્રજા, લિન્ન લિન્ન ધર્મ અને સંસ્કૃતિવાળા, અને જાતિઓની બનેલી છે.

ગિરનાર ઉપરના મહાક્ષત્રપ રૂદ્રદામનનો શિક્ષાક્ષેપ ઉકેલનાં, વંચાય છે કે મૌર્ય સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તની હકુમત દિન્દિના પશ્ચિમ કાંઠા સુધી વિસ્તરેલી હતી અને તેના હાકેમ વૈશ્ય પુણ્યગુપ્તે જુનાગઢ નજદિક સુદર્શન તળાવ ખોદાવ્યું હતું; તેની મગમત કરાવ્યાની ઉપરોક્ત શિક્ષાક્ષેપમાં નોંધ કરેલી છે. અશોકના આદર્શો એજ શિક્ષાક્ષેપ ઉપર કોતરેલા છે, એ મૌર્યસત્તા અહિં પ્રવર્તની, એને પુષ્ટિ આપે છે.

આ પ્રદેશમાંથી મળી આવતા સેંકડો ગ્રીક-આફ્રિકન સિલ્કાઓના આધારે એવું અનુમાન કરવામાં આવેલું છે કે એલેક્ઝાંડરના અવસાન પછી, એના સરદારો જે પાછળ રહેલા અને જેમણે હિન્દની સરહદ ઉપર ગ્રીક સત્તા સ્થાપેલી, તેમની હકુમત સૌરાષ્ટ્રમાં પણ ચાલતી. તે પછી શક્ય જાતિનું પ્રાચીન વધતાં તેમના હાકેમો-ક્ષત્રપોએ લગભગ ત્રણસો વર્ષ ગુજરાતમાં રાજ્ય કર્યું હતું. એ ક્ષત્રપ વંશના હમરો સિલ્કા અને મુખ્યાર્થ તામ્રપત્રો અને શિલાલેખો મળી આવેલા છે, તે ઉપરથી એ ક્ષત્રપ રાજકર્તાઓનો ઇતિહાસ પૂરાતત્ત્વવિદોએ ઉપજાવી કાઢ્યો છે; અને એમ માલુમ પડ્યું છે કે વચમાં થોડાંક વર્ષ ત્રૈકુટક રાજ્યોએ ક્ષત્રપો પાસેથી ગુજરાતની રાજ્ય સત્તા પડાવી લીધી હતી પણ એ ક્ષત્રપ વંશનો છેવટનો નાશ તો સને ૪૧૦ માં ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ કર્યો હતો. એ ગુપ્ત રાજ્યએ ગુજરાતને સર કર્યું ખડં પણ ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો અમલ અહિં લાંબો સમય ટકેલો જણાતો નથી. અને એ વંશના રકન્દગુપ્તના ગિરનાર ઉપરના લેખમાં એમ દર્શાવેલું છે કે કુમારગુપ્તના આખર વર્ષોમાં વિદેશી હથુ જાતિએ હિન્દ ઉપર આક્રમણ કરતાં રકન્દગુપ્તે તેમને હરાવીને, ગુપ્ત સામ્રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું હતું. પણ અંતે રકન્દગુપ્ત સાથે ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો લોપ થયો હતો; અને તેમના પછી ગુજરાતમાં વલ્લભી રાજ્યોની સત્તા જામી હતી. એ વલ્લભીઓ કયા જાતિના હતા એ હજી નહીં થયું નથી. પણ તેઓ વિદેશી હતા, તેમાં સંદેહ નથી. વલ્લભીઓનો નાશ આરબોના હાથે થયો હતો; પણ તેઓ પગ બાંધીને અહિં સ્થિર થયેલા નહોતા.

દક્ષિણના રાષ્ટ્રકુટોએ પણ આપણા પ્રાન્તમાં પગપેમારો કરેલો અને તેમનો રાજ્ય વિસ્તાર વધારેલો પણ તે થોડા સમયને માટે અને એ અમલની ગુજરાતમાં સ્થાપી અસર યત્રા પામી નહોતી.

એ અરસામાં પંચાસરમાં આવડાનું રાજ્ય હતું; સામંત જય-શિખરનો પરાજય ભુવડના લશ્કરે કર્યો અને તે રણમાં પડ્યો; એ વૃત્તાંત સાંભળીને તેની સગર્ભા રાણી રૂપમુંદરીએ જંગલમાં આશ્રય લીધો. અહિં તેને પુત્ર પ્રસવ્યો, તેનો જન્મ વનમાં થવાથી તેનું નામ એક યતિએ વનરાજ પાડ્યું મામાની સહાયથી હિમર લાયક ચતાં તેણે નવું પાટનગર પાટણ વસાવી, ત્યાં આવડાઓની ગાદી સ્થાપી વગેરે સુધગી હકીકત આપણે જૈન પ્રજાએ ઉપરથી જાણીએ છીએ.

પણ એ જયશિખરનો પૂર્વ ઈતિહાસ શો હતો ? ભુવડની રાજ-
ધાનીનું કથાણુ તે કયું અને ક્યાં આવ્યું હતું ? જયશિખર શું એ ભુવડનો
સામંત હતો ? બન્ને વચ્ચે લડાઈ શા કારણે ઉદ્ભવી ? એ બધી બાબતો
અણઉઠેલ રહેલી છે એટલું જ નહિ, પણ એ આવડાઓની જાતિ વિશે
પણ કશી ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. એ વંશના છેલ્લા રાજા સામંત-
સિંહને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી આવડાની ગાદીએ તેનો ભાણેજ મૂળરાજ
સોલંકી આવ્યો હતો. સોલંકીઓ ગુર્જર જાતિના હતા એવો
આપણા પ્રાચીન ઈતિહાસના અભ્યાસદોનો અભિપ્રાય છે. એ આવડા
અને સોલંકીઓ, ઉપર મુજબ લગ્નથી જોડાઈ શકતા એ જોતાં, એ
જાતિઓ વચ્ચે નિકટનો સંબંધ હોય, એ સંભવિત છે.

આપણા ઈતિહાસમાં એ જાતિઓ રાજપુત હિન્દુઓ તરીકે
ઓળખાય છે; પણ તેમનો પૂર્વ વૃત્તાંત સમગ્ર રીતે વિચારતાં, તેઓ
વિદેશી હતા એ કથન કાંઈકે વળુદવાળું લાગે છે.

આપણે અહિં એ વિચારવું ન જોઈ એ કે સોલંકી વંશના રાજાઓએ
ગુજરાતનો વિજય વાવટો દેશમાં ચોદિશામાં કર્યાવ્યો હતો, એટલું જ નહિ
પણ આસપાસના પ્રાંતો ઉપર તેમના પ્રભાવ પાડી ગુજરાતનું સ્વામિત્વ
સ્વીકારવા એ મુઠ્ઠના રાજાઓને ફરજ પાડી હતી. વળી એ સોલંકી
યુગમાં ગુજરાત આખા અને સમૃદ્ધ થવા પામી, પૂરે જાહોજલાલીમાં
આવ્યું હતું; અને પ્રાંત બહાર તેની પ્રતિષ્ઠા પડવાથી જે તે રાજ્યો એમનું
સન્માન કરતા હતા; અને એ બહારના ક્ષેત્રોએ, સોલંકીઓના રાજ્યનો
નિર્દેશ કરતાં, તેમના આધિપત્ય નીચેના પ્રદેશને, તેઓ મૂળ ગુર્જર
જાતિના હોઈને, ગુર્જરાનું રાષ્ટ્ર, ગુજરાત એવું નામ આપ્યું હતું. તે
અગાઉ આ પ્રદેશનું નામ ગુજરાત નહોતું, એ અન્ય આધારો ઉપરથી
જાણી શકાય છે.

આ રજપુત રાજ્યનો અંત સને ૧૨૬૭ માં અજાઉદ્દીન ખીલજીના
હસ્તે થવા પામી ગુજરાતમાં મુસ્લિમ રાજ્ય સ્થપાયું હતું; અને મુગલ
બાદશાહ અકબરે તેમની પાસેથી હત્યું હતું. તે પછી મરાઠાઓએ મુગલ
હાકેમોને હરાવી, ગુજરાત હસ્તગત કર્યું હતું; અને છેવટે ગુજરાતનો કબજો
અંગ્રેજો હસ્તક કેવા સંગ્રેગોમાં અને કેવી તરફીબોથી આવ્યો હતો, એ
બધી કહીકત પહેલા ખંડમાં વર્ણવવામાં આવી છે.

આપણો ગુજરાત પ્રાન્ત, અનુત્તર મિહાવરોકન ઉપગ્રથી, જેઈ શકાય છે કે છેક ઐતિહાસિક મમયથી, ભિન્ન ભિન્ન વિદેશી સત્તાઓની હુમરી નીચે ચાતુ દમાયતો નહેતો છે, પણ થોડાક રસોથી, ગુજરાતી પ્રજામાં નવું દૈવત આવી, તે ગંગાન્ય માટે તૈયાગી કરી ગયો છે, અને તેનું ભાવિ ઉત્તરવળ દેખાય છે

ચોલખીઓના અમન પૂર્વે જે પ્રશ્નને આપણે ગુજરાત તરીકે પિંજરીએ છીએ તેનું એ નામ નહોતું, એમ જુના લેખોના આધારે પૂરવાર થાય છે

ગિંગનાર ઉપરના મહાશ્વરૂપ ઉદ્દામનના સિતારેખમાં તેના રાજ સિન્તાગનું વર્ણન કરેલું છે, અને જુદા જુદા દેશોના નામો જેવા કે આનર્ત, મુગટ, શ્વઝ, મરુ, કચ્છ, મૌનિર વગેરે દર્શાવેલા છે, તેમાં મઠ પણ અંધે ગુજરાત વા ગુર્જર પ્રદેશ એવો મેં ઉલ્લેખ મળતો નથી, માત્ર છતાં એમાં નખાયેલું બાણ ગચ્છિત હર્ષચન્દ્રિ મળે છે, તેમાં એ “ગુર્જર પ્રજા” શબ્દ પહેલવહેલો વાચ્યમાં આવે છે અને તેમાં નોંધેલી વિગતના આધારે એ ગુર્જરોનું ગાંધ્ય ગજપૂતાણમાં હતું, એવી પ્રતીતિ થાય છે

એ વિષયમાં જે ઐતિહાસિક અન્વેષણ થયેલું છે, તેનો મારાશ્વર મુનિની જિનવિજયજીએ, મલ્લેષમાં પણ મિનસિરામધ અને મુર આપામાં આપેલો છે, એ અરે ઉનાગીશ —

“માગ્યે મમૃત માહિત્યમાં એ જ પ્રથમ અથ (હર્ષ ચન્દ્રિ) છે, જેમાં ઐતિહાસિક યુગના આચારવર્તના એક મહાન મંત્રાટનું, ઈતિહાસની દૃષ્ટિએ પ્રમાણ્યૂત કહી શકાય તેનું કેટલુંક ચન્દ્રિવર્ણન, વ્યવસ્થિત રૂપે કરવામાં આવ્યું છે, અને એ જ પ્રથમ મોટી પ્રથમ “ગુર્જર” એ શબ્દનું આપણને એક વાર દર્શન થાય છે એની પહેલાના ભાગનીય માહિત્યમાં એ શબ્દ ક્યાંએ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી ગુજરાતની મમૃતિના મહાવૃક્ષનો પ્રથમ અંકર આપણને એમાં દેખાય છે. ચક્રવર્તી હર્ષથી એક એ એમ પહેલા જ ગુર્જરો પંજાબમાંથી મિંધના અને થઇ અર્ધદાયગતી યજ્ઞિએ આવેલા, મઠ જૂમિના મિત્રમાળના પ્રદેશમાં આયા અને ત્યાં તેમણે પોતાના અરણ્યીય થાણા નાખ્યા પુણ્યમાળથી પ્રસિદ્ધ એ મઠ જૂમિ ગુર્જરોના વમવાટને લીધે અને ગુર્જરોથી ગચ્છિત થવાના કારણે તે કાળથી ગુર્જર જૂમિ યા ગુર્જરનાના નામે ઓળખાવા લાગી બિલ્લમાળ,

જે પૂર્વે એક જાતની લિલ્લોની પક્ષી હતી એ ગુર્જર રાજધાની બની, અને ત્યાંનો રાજા એ ગૂર્જરરાજ કહેવડાવો લાગ્યો. ગૂર્જરાતના વ્યક્તિત્વનું એ અસલ ગર્ભસ્થાન. ગુર્જરાતની સંસ્કૃતિના જીવનનો એ ગર્ભકાળ. ”*

આ ગુર્જર જાતિનું એક ટોળું લાટ પ્રદેશ તરફ ગયું તેણે ભરૂચમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, અને પાછળ જણાવ્યા મુજબ સોલંકીઓ પાટણની રાજગાદીએ બેસતા, તેમના ચરણવી રાજ્ય અમલ દરમિયાન, એમની જાતિ ઉપરથી વિશિષ્ટ નામ તરીકે આપણા પ્રાન્તનું ગુર્જરાત નામ પડ્યું હતું; અને તેના સમર્થનમાં વધુ પુરાવા તરીકે, એ વિષયમાં સ્વર્ગસ્થ નરસિંહરાવ જે છેવટના નિર્ણય ઉપર આવ્યા હતા, તે, એમના તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા “ ગુર્જરાતી બાપા અને માદિત્ય ” નામક ગ્રંથમાંથી ઉદ્ધૃત કરીશું:

“ આ ભરૂચના કહેવાતા ગુર્જરાને, હેમની સત્તા અપકલિક હતી, તેઓ ન્હાનાસૂના ખડિયા રાજાઓ હતા, અને હેમનું આધિપત્ય લાટમાં હતું, ઉત્તર ગુર્જરાતમાં નહિ; એ ત્રણ કારણથી: પડતા મૂકીશું અને રા. દેવદત્ત રામકૃષ્ણ બાંડારકરના નિર્ણય અનુસાર ગુર્જરાનું ગુર્જરાતમાં આગમન સોલંકીઓના પ્રવેશ સમયથી શરૂ થાય છે એ મત સ્વીકારીશું તો હરકત નથી. ”*

વળી ડી. આ. કેશવલાલ ટ્રુવે, બીજી ગુર્જરાતી માદિત્ય પરિચયના પ્રમુખપદેથી વ્યાખ્યાન આપતાં, ગુર્જરાતી બાપાનો આરભકાળ, મહારાજાધિરાજ મિદરાજ જયસિંહના સમયથી જતાવ્યો છે; તે એનું સમર્થન કરે છે અને એને બધેરેતો થાય છે.

એ વિદેશી જાતિઓએ આપણા દેશમાં કામમ વમવાટ કરતાં હિન્દુ ધર્મના અંગિકાર કર્યો હતો, માથે માથે તેના પ્રચાર અને ઉત્તેજન સાફ પણુ થણુ કર્યું હતું. સોલંકી રાજાઓ, મૂળગજ, સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળે આપણા પ્રાન્તના બે પ્રધાન ધર્મોન્નય અને જૈન-આડ જે મંજીન કાર્યો કરેલાં છે તે સુવિદિત છે: અને તે વિષે વિવેચનની જરૂર રહેતી નથી.

એમના સમયમાં ગુર્જરાતની સીમા પૂર્વમાં મેવાડ, ઉત્તરમાં આબુ, પશ્ચિમમાં સોનઢ અને કચ્છનો પ્રદેશ અને દક્ષિણમાં ભરૂચ સુધી, લંબાઈ હતી, તે અઘાપિ પર્યંત, અનેક ઉચળપાચણો, કેન્દ્રારો થયા છતાં ચાલુ છે.

* ગુર્જરાત સાદિત્ય સમાની કાર્યવાહી સન. ૧૯૩૩, પૃ ૧૦, ૧૧.

* ગુર્જરાતી બાપા અને માદિત્ય, પ્રથમ ભાગ, પૃ. ૩૭

ગયા સૈકામાં ગુજરાતના સીમાડાની રેખા દોરતાં, કવિ નર્મદાશંકરે તેનું નીચે મુજબ વર્ણન કર્યું હતું:—

“ ઉત્તરમાં અંબા માત,
પૂરવમાં કાળી માત;
છે દક્ષિણ દિશમાં કરન્ત રક્ષા, કુન્તેશ્વર મહાદેવ;
ને સોમનાથ ને દારકેશ એ, પશ્ચિમ કેરા દેવ—
છે સહાયમાં સાક્ષાત,
જય જય ગરવી ગુજરાત ! ”

કેટલાક ગુજરાતને કાલિયાવાડ અને કચ્છથી જૂડું પાડે છે; પણ તેમની માન્યતા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વાસ્તવિક લાગતી નથી. સોલંકીઓએ એ પ્રદેશને જીત્યો હતો; અને તે પહેલાં રૂદ્રદામન અને રકન્દગુપ્તના સમયમાં તે આખો પ્રાન્ત એક સત્તા નીચે હતો; એટલું જ નહિ પણ એ સૌ એક જ ભાષા અને સાહિત્ય, ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિથી સંકળાયેલા છે; એટલે તેમને નોખા પાડવાનો કશો અર્થજ નથી; કવિઓ જે દૃષ્ટા કહેવાય છે, તેમણે તેમાં સળંગતા અને એકતા જ નિહાળી છે; અને આપણા મહાકવિ ન્હાનાલાલે “ ગુજરાત ” વિષે એક સરસ જાવવાહી કાવ્ય રચ્યું છે; તેમાં એ સમગ્ર પ્રદેશની પ્રજાનાં લક્ષણો એમની મનોવેધક અને મનોરમ્ય શૈલીમાં નીચે મુજબ વર્ણવ્યાં છે:—

■ સુરતના રસિક રંગીલા રાજ,
ભુદિધનભયે શ્રીનગર સમાજ;
શરવીર સૌરાષ્ટ્રી યશવાન,
કચ્છના સાહસિક સન્તાન,
ખંડ ખંડ વિસ્તરેલા હિન્દી

મહાસાગર મહારેલ,
તીર તીર જઈ સ્થાપી ગુર્જરી
સંસ્થાનોની વેલ;

મહાસાગરના પૃથ્વીવિશાળ,
સરોવર કીધાં ગુર્જરી આળ.
ધન્ય હો ! ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ.

પરંતુ એટલાથી સંતોષ થયો ન હોય અને વાસ્તવિક રીતે ગુજરાતીઓએ “પૃથ્વી વિશાળ” માં પોતાના ડેરા નાંખેલા છે, એ લક્ષમાં લઈને આપણા બીજા એક લોકપ્રિય કવિ પારસીમધુ ખમરદારે ગાયું છે કે,

“જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી બોલી, ત્યાં ત્યાં ગૂર્જરીની મ્હોલાત.

જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદા ગુજરાત.”

છેલ્લા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે ગુજરાતી બોલતી પ્રજાની સંખ્યા આશરે એક કરોડ અને એંશી હજારની નોંધાયેલી છે. અને તે મ્હોટ ભાગે પશ્ચિમ દિંદમાં વસેલી છે. પણ તેમાં ધ્યાન ખેંચે એવી બીના એ છે કે એ સંખ્યામાંના ૬૬ ટકા જેટલા દેશો રાજ્યોની પ્રજા છે; અને બીજું ગણવા જેવું એ છે કે આ ગુજરાતીઓ એકલા દિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં જ નહિ પણ દરિયાપાર દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં પ્રસરેલા છે. ગુજરાત બહાર પણ દિંદમાંના એવા ગુજરાતીઓના વસવાટોને આપણે બૃહદ્ ગુજરાત તરીકે અને દિંદ બહારના દરિયા પારના અને છેક આધેના ગુજરાતીઓનાં ચાણુઓને બૃહદ્ગુજરાત તરીકે ઓળખાવીને રાખીએ છીએ, પણ તે સંબંધમાં એક કદુ દરિયાદ નોંધવી જોઈએ કે પરદેશ મેવતા એ ગુજરાતીઓની જરૂરિયાતો, મુશ્કેલીઓ અને મુંઝવણો પ્રતિ આપણે ધણુંખંડે દુર્લભ સેવીએ છીએ.

તેની બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે ગુજરાતી પ્રજા એક જાતિ વા ધર્મની બનેલી નથી. તેનું મિશ્રણ પચરંગી છે; તેની રચનામાં હિન્દુ, મુસ્લીમ, પારસી, ખ્રિસ્તી, જૈન, બોમ્બ, મેમણ, વહોરા, ભારીઆ, હુદાણા, કપોળ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન આચારવિચાર, ધર્મ અને સંસ્કૃતિવાળા જાતિઓ અને કોમોનો સમાવેશ થયેલો છે; તે મંચળાં પોતાને ગુજરાતના સંતાનો કહેવડાવામાં મગરૂરી અને માન સમજે છે; તેથી કવિ નર્મદે ગુજરાતીની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવ્યું હતું, કે,

“વળા પરદેશી બીજા જેને ભૂમિયે પાળા મોટા કર્યા,
પરધર્મો પણ હિન ઇચ્છનારા માતનણું તે ભાઈ ઇયો.

તેની તેની છે ગુજરાત,

પછી હોય ગમે તે જાત.

“તેની તેની છે ગુજરાત.”

એ માતૃભૂમિનો સંદેશો છેલાં સત્યાગ્રહ યુદ્ધના પ્રસંગે ગુજરાતી-પ્રજાને પરોંચાડતાં કવિશ્રી ખમરદારે ઘોષણા કરેલી તેમાં કહ્યું હતું, કે,

“એવા એ ગુજરાત મતાનો !”

હિંદુ, પારસી, મુસલમાનો, ખ્રિસ્તિ, બૌદ્ધ કે જૈન ચહેલ,
બુદ્ધશુ બુદ્ધ સોડીને આવો, એક જ પ્રેમ તણી છો વેવ !”

એ ગુજરાત ! એ ગુજરાત !

સોલંકી યુગના ગુજરાતને ગુજરાતના ઈતિહાસમાં આપણે ઉજાગવળ
અને ગૌરવવતો વર્ણવ્યો છે, પણ દેશમાં જૈન ધર્મની અમગધી અદિસાનું
વાતાવરણ જામતા ગુજરાતી પ્રાગ્મ રહેતે રહેતે નિમલ અને કાયદે બનતી
ગર્ધ, અને લામો અમય પરાધીન નિયતિમાં મૂકાતા તેનું જ્ઞાનતેજ નાશ
પામ્યું. માત્ર વ્યાપાર વડે તેનું વ્યક્તિત્વ જુદું તરી આવ્યું; અને એ
વેપાર અર્થે ગુજરાતીઓ દેશપરદેશ એવતા તેમ હિંમત મદરો ખેડતા
એ જાણીતી વાત છે.

ગુજરાતની જમીન રમાળ અને ફળદ્રુપ છે, તેના ઔપાક ભાગને
આકર્ષ અને વાડીની ઉપમા અપાય છે; પણ ગુજરાતી પ્રજાનો પ્રધાન
વ્યવસાય વેપાર છે, વૈશ્યવૃત્તિ, તેનું મંચાલક બળ છે, અને તેની એ
વૃત્તિ, એના માહનિક સ્વભાવને કારણે, એની વ્યવહારકુશળ બુદ્ધિના
પરિણામે, તેનો કરકમગીઓ પહોંચ અને દુર દેશીયરી નગર અને
શાશ્વત્વના કારણે, વિકસીને ખૂબ ખીલી અને દીપ્તિ હોય છે; અને
તે વડે ગુજરાતી પ્રજાની મદતા અને વિશિષ્ટતા છે.

/ દેશમાં અગ્રેતેનો અમલ આપિત થતા, મુસલ્મન શાંતિ અને મક્કા-
મતી દાખલ થતા આપણામાના સુત્રેદો વર્ગના નાગર, કાયમ્ય, બ્રાહ્મણ
વગેરે નવું અગ્રેશ શિક્ષણ લઈ મગકાગી નોકરીઓમાં જોડાવા લાગ્યા;
વેપારીઓ પણ મુન્દ્યવગથા અમલમાં મૂકાતા અને યોગ્ય રહણ મગતા, તેમજ
વ્યવહારના સાધનો ખૂંટતા અને ખીનતા નના અને મોટા સાદમો ખેડવા
લાગ્યા; અને જમીન મહેસુલનું ધોરણ મુકગ થતા અને ખીજી હાડમારીઓ
ફર થતાં ખેડત વર્ગ પણ કાષ્ઠક રાહતનો દમ લેવા લાગ્યો, એટલુંજ નહિ
પણ તેની દૃષ્ટિ સમીપથી અધિકારનો પડો ખમતા, પ્રજા નરી સૃષ્ટિની ઉપા
હવડતી જોવા લાગી અને પાશ્ચાત્ય દેશવણી અને નિયામનો તેના જીવન
ઉપર પાસ લાગતા તેમના માનમમાં જગદ પરિવર્તન થવા લાગ્યું. ત્યારથી
તેને લાગ્યું કે દેશમાં ગમે તેનું સુરાન્ય હોય તેપણ તે અગત્યની વસ્તુ
ના આવે, અને એ વિચાર લાવનાને ઉત્તેજ અને ઉશ્કેરે એવા બનાવો
વીમમી સદી ખેમતા જ એક પછી એક બનવા પામ્યા હતા.

સન ૧૯૦૧ નું વર્ષ શરૂ થતાં જ ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસના સુવર્ણ-યુગનો હોય થતો હોય એમ લલાં મહારાણીથી વિક્ટોરિયાનું અવસાન થયું. તેની પહેલાંના ચાર પાંચ વર્ષો હિંદુસ્તાન માટે બહુ ખરાબ ગયાં હતાં. દુકાળ અને પ્લેગે પ્રજાની ભારે ખુવારી કરી હતી. એ આફતો જમદૂતનું સ્મરણ કરાવતી, ખરેખર, દૈવી ક્રોધ સમાન જ હતી.

તે અરસામાં ઇંગ્લાંડ અને દક્ષિણ આફ્રિકા વચ્ચે, એક બીજાની સત્તા પરત્વે એક દુમુલ યુદ્ધ જમ્યું હતું. એ દેશમાં વસતા હિંદીઓની તેમના હિત અને હક્કનું, અંગ્રેજોનો વિજય થયે, નક્ષત્ર થશે એવી સામાન્ય માનતા બંધાઈ હતી; પણ તે પછીના ઇતિહાસે બતાવી આપ્યું હતું કે એ સધળી ભ્રમણા માત્ર હતી; અને તેનો ઉદ્દેશ, હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય મળે, થવા પામે, એવો અભિપ્રાય દૃઢ થયો હતો. આપણા સારા નસીબે મહાત્મા ગાંધીજી તે સમયે દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હતા; તેમને આ હિંદીઓ પ્રત્યેના ગોરાઓનો રંગદ્રોષ ખૂબ સાલતો, પણ જ્યારે ગિરમિટો પાસે અંગ્રેજોના નિશાનો કરાવી તેમ તેમના પર (પોલ ટેક્સ) માથાવેરા નાખવાનો દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર તરફથી પ્રયાસ થયો ત્યારે એ અન્યાય તેઓ સહન ન કરી શક્યા, અને એ કાયદામાં એમણે હિંદીઓનું સ્વમાન હણાતું જોયું, એટલે તેની સામે થવા સત્યાગ્રહનું સખળ પણ અહિંસક શસ્ત્ર પહેલવહેલું ત્યાં અજમાવ્યું, અને તેની ખૂબ જ અસર થવા પામી હતી. હિંદીઓના સંગઠનનું એ પ્રથમ પગલું હતું; અને એ બનાવે હિંદીઓ ત્યારપછી પરદેશમાં વસતા પોતાના બંધુઓના હક્ક અને હિતના પ્રશ્નો પરત્વે જાગૃત અને વિચારતા થયા છે.

રૂસો જાપાનિસ યુદ્ધ પણ તે અરસામાં જગેલું; અને જાપાનને તેમાં વિજય થતાં પૂર્વના દેશોની પ્રજામાં નવીન સ્ફૂર્તિ આવી હતી; અને વૃક્ષો, ઇરાન, ઈજિપ્ત, વગેરે દેશો આઝાદી માટે પ્રવૃત્ત થયા હતા. હિન્દ પણ એ અસરમાંથી મુક્ત રહી શકે એમ નહોતું. સ્વાતંત્ર્યના વિચારો ઝાને ન આકર્ષે? હિન્દુસ્તાનનું વાતાવરણ આ પ્રમાણે ઉજળું હતું, તેને લૉર્ડ કર્ઝનની મનસ્વી અને અન્યાયી રાજનીતિએ વધારે ઉત્તેજ્યું હતું. પ્રથમ તો એશિયાવાસીઓને અસત્યપ્રિય કહીને તેમણે ભાંડયા; બીજું, યુનિવર્સિટિનો કાયદો સુધારી લૅન્ડી કેળવણીનું પ્રવેશ દ્વાર હિન્દીઓ માટે મુક્તેલ કરી મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો; અને નવી જાગૃતિને ખાળવા એ બધા પ્રયત્નો પુરતા થતા ન હોય એમ માનીને, બંગાળના

એ ભાગલા પાડીને, ત્યાંની હિન્દુ મુસ્લિમ ટ્રેમો વચ્ચે એક પ્રકારનું વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન કરવાનો માર્ગ પ્રદર્શ્ય કર્યો હતો; એ અખતરો જો કે સરવાળે અદ્વિગ ગયો હતો; તોપણ તેના પ્રત્યાઘાતથી સમસ્ત દેશમાં ભારે ખળભલાટ ઉદ્ભવવા પામી, હિન્દી પ્રજામાં નવું ચેતન આવી તે સાવચેત અને મજબુત બની હતી.

બંગલગના પગલાંને નિવારવા આપણા દેશનેતાઓએ કાંઈ કાંઈ ઇલાખે અજમાયા હતા; તેમાં નીચે દર્શાવેલા મુખ્ય હતા:— (૧) રાષ્ટ્રીય ધોષે પ્રજાકીય ડેળવણીની સંસ્થાઓ સ્થાપવી; (૨) પ્રજામાં સ્વદેશીનો પ્રચાર કરવાના અને લોકો સ્વદેશીનું વત ધારણ કરે એવા પ્રયત્નો કરવા; અને (૩) દુબરઉદ્યોગ અને વિદ્યાનના શિક્ષણ અર્થે પ્રતિવર્ષ મંજૂઆબંધ હિન્દી વિદ્યાર્થીઓને પાઠ્યાત્મ દેશોમાં સ્કોલરશીપો આપીને મોકલવા.

ખીજું કાંઈ નહિ તો એ ચળવળથી દેશભરમાં રાષ્ટ્રીય એકબની લાગણી મજબ થઈ હતી અને એમાંથી એક વર્ગ એવો ઉભો થયો, જેણે સરકારને અગ્રહ, દસાવ કે મેમોરિયલ કરવાની પ્રયામાં સમુજગી શ્રદ્ધા ખોઈ, તેની માગે સીધો સામનો કરવો, એ જ વાજબી માર્ગ જ એનો એમનો નિશ્ચય થઈ તેમણે જૂદો જ પક્ષ રચ્યો, જે ઉદ્ધામ વર્ગ તરીકે જાણીતો થયો છે. તે પછી રાજકીય ક્ષેત્રમાં દેશે ખૂબ પ્રગતિ કરી છે અને પ્રાંતિક સ્વગભની સ્થાપનાપર્યંત આપણે આવી પહોંચ્યા છીએ એ તદ્દન તાજે ઈતિહાસ છે.

ઉપરોક્ત ક્રાંતિકારી બનાવોની ગુજરાત ઉપર પણ બહોળા અસર થવા પામી હતી અને નવા વિચારના વાતાવરણમાંથી ઉછરતી પ્રજા, પ્રેતસાહન અને પ્રેરણા મેળવી, સ્ફૂર્તિમાન અને આદર્શસેવી બની હતી.

ગુજરાતી પ્રજાની પ્રકૃતિ શાંત અને સંક ગણાતી. વૈશ્યવૃત્તિ તેનામાં પ્રધાનપણે હોઈને કાંઈ પ્રવૃત્તિ આરંભતાં પ્રથમ તેના લાભાલાભ તપાસવાનું એનું વલણ રહેતું; કાંઈ ઉતાવળું અને અવિચાર્ય પગલું તે ભાએ જ લેતો.

દેશભરમાં રાજકીય વાતાવરણ તીવ્ર અને ઉદ્વેગી બન્યું હતું અને ઉદ્ધામ વિચારવાદી પક્ષનું પ્રાબલ્ય વધતું હતું, તે કળમમાં રહી શકે એ ઉદ્વેગથી કોંગ્રેસના સંચાલકોએ સન ૧૯૦૭ ની કોંગ્રેસ પ્રથમ નાગપુરમાં ભરવાનું નક્કી કર્યું હતું, તે મથક જોખમભર્યું માની, ગુજરાત બંધી

અને હૃદયગીહર એ દષ્ટિએ ગુજરાતી પ્રજાને જાગૃત અને એકત્ર કરવા એમની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી હતી.

શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશી ગુજરાતની અસ્મિતા જાગૃત કરવા સતત પ્રયામ કરી રહ્યા છે, પણ એ ભાવનાનું ખીજ રણજીતરામના કાર્યોમાંથી મળશે. તે સંજ્ઞામાં કવિવર ન્હાનાલાલ લખે છે, કે 'ગુજરાતની અસ્મિતા' એ શબ્દપ્રયોગ શ્રી. મુનશીજનો; પણ એ ભાવ શ્રી મુનશી-જીએ રણજીતરામમાં સાક્ષાત મૂર્તિવન્ત નિરખેલો, ને ત્યાંથી લીધેલો.*** પણ અમારા ધારવા પ્રમાણે એ શબ્દ પ્રથમ રણજીતરામે યોગ્યેલો; અને અમારા ઉપરના એક પત્રમાં તે લખેલો મળે છે; એ પત્ર એમની અનેક વિધિ યોજનાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ પર સારો પ્રકાશ પાડે છે, તેથી તે અત્રે આપો છાપ્યો છે:—

મુંબઈ તા. ૧૫-૨-૧૯૧૭

પ્રિયભાઈ,

હાંમે ગાળે તમારૂં હૃદય કયન વાંચી આનંદ અને ઉદ્ધાસ પામ્યો. 'દિગ્દર્શન' પરત્વે મારે આટલાં દષ્ટિબિંદુ રજુ કરવાનાં છે.

(૧) ગુજરાતમાં અસ્મિતા (Consciousness) અને આત્મમાન (Self respect) ના ઉન્મેષ-મહારાષ્ટ્રની પાછળ રહીને નહીં પરંતુ ભારતવર્ષના એક અંગ તરીકે પોતાની તૈયારી કરવાની જરૂરનો સ્વીકાર. —પ્રો. દાદોર: "ગાંધી ગુજરાત"; માગ બે લેખો, વસન્તમાં સત્યેન્દ્રરાવને દીધેલો જવાબ અને સમાક્ષેપકમાં આવતા અંકમાં "ગુજરાતની એકતા" વાળો લેખ.

આ વિષય પર બાપજી મધે વર્ગે આપ્યું હતું; વસન્તમાં પ્રાંતિક પરિપદ્ વિશેના રા. ઉત્તમલાલજીના લેખનો અંતિમ ભાગ; સમાક્ષેપકમાં 'કેળવણી પરિપદ્' વિષેનો મારો લેખ; મસાર સુધારા પરિપદ્ના પ્રમુખ સ્થાને ગુજરાતીને લાવવાનું દષ્ટિબિંદુ; ગુજરાત કેળવણી પરિપદ્નો જન્મ મિ. મુનશીકૃત 'પાટણની પ્રજ્જ્વલા'.

(૨) રાજદારી જીવનમાં ગુજરાતનો અધિક પ્રવેશ.

અમદાવાદની પ્રાંતિક પરિપદ્; મુંબઈ, સુગત, અમદાવાદમાં Home rule League. અમદાવાદની ગોખલે સોમાઈટી, લખનો કોંગ્રેસમાં

ગુજરાતીઓની હાજરી. નવસારીમાં મજેલી વડોદરા રાજ્યની પંચાયત પરિપદ—ને હવે પ્રજામંડળ નામે ઓળખાશે. વડોદરામાં પંચાયત પ્રતિનિધિ સભા. મહાત્મા ગાંધીના નિવાસથી અમદાવાદ અનેહું તીર્થ; ઈન્દુલાલનું નવજીવન.

(૩) સામાજિક સુધારણા પરિપદમાં કરાવેલો ફેરફાર. જ્ઞાતિ મંડળોની પરિપદ, ભરૂચમાં જ્ઞાતિપત્ર તંત્રી સંમેલન; અમદાવાદ અને સુરતનાં મહિલા વિદ્યાલયો; મુંબઈ, સુરત, અમદાવાદ વગેરે રથજનાં શ્રી મંડળો ડૉ. સુમનતનું સુરત અને અમદાવાદમાં કામ.

(૪) ફેળવણી—ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીની સ્થાપના, ફેળવણી પરિપદ—નેનું કામકાજ, સાર્વજનિક જીવનનો એક મોટો પ્રસંગ, વડોદરા રાજ્યનું ફેળવણી કમિશન. મહિલા વિદ્યાલયો; મુંબઈના શ્રી વગૌ, મેટ્રીક્યુલેશન અને હિન્દી પરીક્ષામાં પાસ થનારી ગુજરાતી કન્યાઓનો વધારો, સુરતમાં કોલેજ; અમદાવાદમાં દ્વિતથાલ; મુંબઈમાં ગ્રિસન્ટ કોલેજ, ભાવનગરમાં દક્ષિણામર્તિ વિદ્યાર્થીજીવનનું બંધાયેલું મકાન અને વધારે મદદ. શેઠાણા પરિપદમાં ઉદ્યોગશાળા માટે થયેલું ફંડ, ગુજરાત ફેળવણી મંડળ, ભગિની સમાજની શ્રી પુસ્તકાલયોની વ્યવસ્થા.

(૫) સાહિત્ય..... ‘વીસમી સદીનું પ્રાકૃત્ય’ તંત્રી મુસલમાન; સચિત્ર, ગુજરાતી ચિત્રકાર રવિશંકર મહાશંકર રાવળ.

સાહિત્ય પરિપદ ભડોળની વૃદ્ધિ અને તેમાં ગ્રા. હાકોરે કરવા વધારેલા ફેરફારો. પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ, વર્તમાનપત્રો; ચોપાનિયાં; ભાવનગર રાજ્યનું મહત્ત્વ ‘વિક્રમ’ (પત્ર); રંગભૂમિ પર વિભાકરનાં નાટકો—‘સુધાચંદ્ર’.

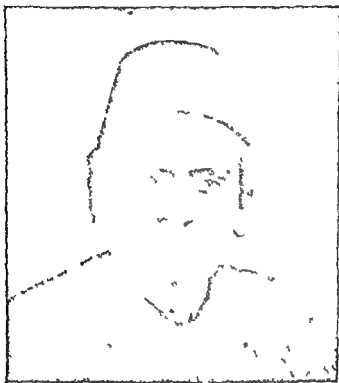
સમાક્ષેપકનો ખાસ પરિપદ અંક, ભોજેન્દ્રરાવનો સર્વત્ર સત્કાર (૧) ગુજરાતી, (૨) સમાક્ષેપક, (૩) સાહિત્ય, (૪) શ્રી બોધ. ફેશવલાલ દુવની વિદ્વતા. ન્હાનાલાલનું ‘ગુર્જર સભા’માંનું ભાષણ, એની કલ્પના અને સર્વતોમુખી દષ્ટિ, ચીમનજીલ દલાલનું કામ, ફોર્બસ ગુજરાતી સભાએ જૂના ગ્રંથો મેળવવા મણિલાલ બ. વ્યાસને રોક્યા તે.

ગુજરાતીઓ—Oxfordના flying Corps માં પારસીને સ્થાન, મિઅરમાં ગુજરાતી લશ્કર; કેપ્ટન જોરાવરસિંહ—ગુર્જર સભાએ આપેલું માન, નવા ગુજરાતી સીવીલીઅનો, વડોદરાના ગુજરાતી દિવાન.

અત્યારે થાક આપ્યાં તે મુદ્દા ટપકાવી મોકલું છું. તમે તમારું ભાષણ લખી મોકલી આપસો તો જરા વધારે ધ્યાનથી જે કંઈ સૂચના

કરવી હશે તે કરીશ, ઈન્દુવાલ ત્યાં હોય તો આ મુદ્દા એને વચાવી એની સાથે ચર્ચા કરજો *

એમની દષ્ટિ ટટલી વ્યાપક અને હંડી હિતરેલી હતી, તેનું ખીચું દષ્ટાંત નોધીશું

ગુજરાતરામ વાવાભાઈ મહેતા

ગુજરાતી બ કે મમગ્ત હિન્દી પ્રજાને નિર્ભય કરવાનો મહા મૂરો મંત્ર મહાત્માજીએ આપેલો છે, અને અમને યાદ છે કે, ખેડા સત્યાગ્રહની લડત ઉપાડતા પૂર્વે ગુજરાત મલાની મિટ્રિંગ પ્રેમભાઈ હોલમા વિચારણા સાંઝ રાખી હતી તે પામજે મહાત્માજીએ નૌને નિર્ભય બનવાનો ખાસ ઉપદેશ કર્યો હતો, અને એ ઉપદેશના પરિણામે ગુજરાતી પ્રેમ નિર્ભય અને નિડર બની છે, એ અનુભવસિદ્ધ મિના છે, પણ એ મત્રનું દર્શન તે અગાઉ ભાઈ રણજીતરામને પણ યસુ હતું, અને તેમણે ગુજરાતની પ્રજામાં

રાષ્ટ્રીય ભાવનાનું સિંચન કરવા સન ૧૯૦૫ માં ગુજરાતીમાં લખાયેલાં દેશ-ભક્તિનાં કાવ્યોનો એક ન્હાનો સંગ્રહ પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો, તે ચોપાનિયાને “ નિર્ભય ગ્રંથમાળા ” મણુકો, ૧, એવું નામ આપ્યું હતું.

નવગુજરાતના પ્રતિનિધિ અને આદર્શસમા ભાષ રણુજિતરામનો જન્મ સુરતમાં એમના મોસાળમાં સંવત ૧૯૩૮, કાર્તિક સુદ ખીજના શુભ દિવસે થયો હતો. તેઓ વાલ્મિક કાવ્યસ્થ જ્ઞાતિના હતાં; અને એમના પિતાશ્રી વાત્સભાઈ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં એન્જિનિયરના હોદ્દા પર લાંબો સમય રહેલા; એટલે રણુજિતરામનું વિદ્યાર્થીજીવન ધણુખડું અમદાવાદમાં પસાર થયું હતું. એ અવસ્થાથી જ એમણે એમના સદાધ્યાયીઓ અને રનેહીઓ પર એક અભ્યાસી અને વિચારક તરીકે પ્રબળ છાપ પાડી હતી, તે નીચેની હકીકત પરથી માણુમ પડશે.

શ્રીયુત્ત હરિપ્રસાદ, એ સમયનું ચિત્ર દોરે છે, કે “ હંમેશાં સાંજે અમે મળતા અને ભડના નદી પાસેના તેમના મકાનને ત્રીજે માળે છત્તમાં મોડી રાત વીતતી ત્યાં સુધી સાહિત્યની, ઇતિહાસની, સંસારની, દેશદેશની વાતો કરતા અથવા વાંચેલું વિચારતા. x x x x રણુજિતરામ ઘણી વસ્તુઓમાં મહારા ગુરુ હતા. માત્ર વર્તમાનપત્રોના વાતાવરણમાં ઉછરેલું મહારૂ જીવન એમની સાથેના આ સહવાસમાં સાહિત્યના અને ઇતિહાસના વિવિધ રંગોથી રંગાતું. ગુજરાતી જૂના કવિઓની થોડી કવિતા અંગ્રેજી નિશાળના અભ્યાસમાં મેં જોએલી અને જિજ્ઞાસા પ્રગટતાં વધારે વાંચેલી. પરંતુ નવી કવિતાનું એમના સમાગમમાં આવ્યો ત્યાં સુધી મને જાન જ નહોતું. રણુજિતરામની ન્હાની ન્હાની નોંધપોથીમાંથી શ્રી. મણિશંકર ભટ્ટનાં એમણે હાથે ઉતારેલાં કાવ્યો વાંચી ન સમજતા એમની દ્વારા સમજવા યત્ન કર્યો. પછી તો ઘણી નવી કવિતા વાંચી. પણ નવી કવિતા તરફ પ્રેરનાર એ. રણુજિતરામનું શરૂઆતમાં કવિતા તરફ લક્ષ ધણું હતું. કવિતા રચવાનો પણ પ્રયત્ન કરેલો, પણ અશક્તિ સમજાએલી. કવિતા—નવી કવિતા એ ઘણીજ ત્વરાથી પૂર્ણ રીતે સમજતા. અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત કવિતા અને કાવ્ય ચર્ચાના સારા અભ્યાસનું એ પરિણામ હતું. કવિતા કરી તો નહિજ શકાય એ વાત રહેલથી એમને સમજાઈ. નવી કવિતા દેશના લોકોને સમજાવવાનો એમણે પછી યત્ન કર્યો. એમાં એ કેટલે અંશે સફળ થયા, એ એમના લેખોમાંથી જોઈ શકાય એમ છે. કાવ્ય ચર્ચા પછી ન્હાની વાર્તાઓ લખવાનો અને મોટી વાર્તાઓનાં ખોખાં રચી તેમાંથી વાર્તા નીપજાવવાનો

આરંભ પણ તેમણે આ સમયમાં કર્યો હતો. સાહિત્યમાં, ન્યોતિમાં, સુન્દરી સુખોદમાં એમણે ન્હાની વાર્તાઓ લખી છે. ઈતિહાસનું વાંચન અને સંશોધન એ કવિતા અને વાર્તા પછી એમના અભ્યાસ, મનન, અને કાર્ય પ્રદેશનો ત્રીજો વિષય હતો. હિન્દના ઈતિહાસના તથા ગુજરાતના ઈતિહાસના ધણા અપ્રસિદ્ધ યુગોના સાહિત્યનો અભ્યાસ, બુદ્ધના સમયના ઈતિહાસ વિગેરેનાં પુસ્તકોમાંથી અને શિલાલેખો વિગેરે સાધનો વડે આ સમયથી જાતે કરતા. ખીન્ને ધણાં પુસ્તકો સાથે કલહણની રાજતરંગિણીનો અભ્યાસ એમણે ૧૯૦૪ માં કર્યો હતો.

લોક સાહિત્યનો અભ્યાસ, સંગ્રહ અને શોધન એ એમનો ખીજો પ્રિય વિષય હતો. લોક ગીતોનો એમણે પહેલી સાહિત્ય પરિષદ આગળ વચ્ચેનો નિબંધ અને એમણે પ્રસિદ્ધ કરેલાં લોકગીતો તેની પ્રતીતિ છે. આ અને ખીજા અનેક વિષયોમાં જે અભ્યાસ અને મનન એમણે કરેલાં તેનાં ખીજ તેમની શાળા અને દાક્ષેજના સમયથી જ વવાયાં હતાં. "x

એ ચિત્ર તદ્દન વારતવ અને સાચું છે, એ આપણે એમના રેતી શ્રીયુત નયસુખલાલે હમણાં જ શરદ વાર્ષિકમાં રજુજતરામનો અંગત પરિચય વર્ણવ્યો છે, તેમાં જોઈ શકીએ છીએ.

તેઓ લખે છે, " આ જીવનમાં 'રસ' લેવાને અને રસ લઈ શકવાને યોગ્ય બનવાને મને રજુજતરામે શીખવ્યું—એકલા મને જ નહિ પણ અનેક મિત્રોને. Jerome નું પુસ્તક *Passing of the Third Floor Book* ધણાંએ વાંચ્યું હશે. તેમાંના મુખ્ય પાત્ર જેવી પ્રકૃતિ રજુજતરામની હતી. દરેક વ્યક્તિમાં સારા અંશ શા છે તેનું નિરીક્ષણ કરવું અને તે અંગેને બહાર કાઢી ખીલવવા. એક કવિમિત્ર હતા. રાજ સાહેબે ભેટા થાય ત્યારે તેમને કવિતા લખવાને પ્રેરણા કરવી. સાક્ષર મિત્રો હતા તેમને સાહિત્યમાં વધારે શક્તિ ખીલવવાને કહેવું. અધિપતિઓ થવાને તત્પર બનેલા મિત્રો હતા તેને અધિપતિ બનાવવાની જોખમદારી સમજાવવી. સંસાર સુધારાવાળાઓને સંસાર સુધારા તરફ લઈ જવા. આ પ્રમાણે દરેક ગોખીને મન જેમ કૃષ્ણ પોતાના હૃદયની પ્રેરણાના અર્તિમંત બનેલા હતા તેમ રજુજતરામનો દરેક મિત્ર એમ ધારતો કે રજુજતરામ પોતાની ભાવનાની પ્રતિમામથા હતા."x

x સુધ્ધિપ્રકાશ ૧૯૨૦ નવ-સુઆરી પૃ. ૩-૪.

• શરદ વાર્ષિક.

પ્રસ્તુત કથન લેણમાત્ર અતિશયોક્તિભર્યું નથી. તેની પ્રતીતિ અનેક મિત્રો ઉપર લખેલા તેમનાં સેંકડો પત્રો વાંચવાથી થશે. તે મ્હોટી સંખ્યામાં મળી આવશે એટલું જ નહિ પણ તે ઘણા મિત્રોને લખેલા માત્રુમ પત્રો; અને રણજીતરામને એમના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં જોવાને, એમની અનેકવિધ યોજનાઓ સમજવાને, તે ઉત્તમ સાધન સામગ્રી પૂરી પાડે છે; એક દાખલો નોંધીશું:—

ગુજરાતી પ્રજા જીવનના ધડતરનો એવો કોઈ પ્રશ્ન નહિ હોય જે એમની નજર બહાર રહ્યો હોય. બાળ સાહિત્યનો પ્રશ્ન છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિપક્વે પ્રથમ ઉપાડ્યો હતો પણ તે અગાઉ રણજીતરામે એ વિષે વિચાર કરી રાખ્યો હતો. બાળ સાહિત્યના આપણા એક ગણીતા પ્રયોજક અને અનુભવી લેખક શ્રીયુત ગિજુભાઈએ, રણજીતરામ સુવર્ણ-ચંદ્રકનો સ્વીકાર કરતાં, સ્વર્ગરથે એમને એ સાહિત્ય રચવા પ્રેરણા આપેલી તે સંબંધમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો હતો:—

“બાળ કેળવણીની પ્રવૃત્તિના મૂળ વિષે આજે હું નહિ જોઈશું; પણ બાળ સાહિત્યની મારી આજની પ્રવૃત્તિના મૂળમાં, ખાસ કરીને બાળવાતો અને વાર્તા સાહિત્યના મૂળમાં, સ્વ. રણજીતરામની મને પ્રેરણા મળી છે. બાળકને માટે હું વાર્તાનું સાહિત્ય શોધી રહ્યો હતો, બાળવાતોના સાહિત્યનો પ્રથમ પ્રથમ પરિચય આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈને કરી રહ્યો હતો ને એ સુંદર સાહિત્યને કેમ સંધરવું, ફેટલા અને કેવા વિભાગો પાડવા તેના અરપષ્ટ વિચારો ધડતો હતો તે વખતે મને કોઈએ સ્વ. રણજીતરામ બળાવ્યા, અને પત્રોદ્ધારા તેમજ રૂઝર વાતચિતથી મારો કામ કરવાનો માર્ગ ઉઘડ્યો. તે સૌમ્ય, ગંભીર પ્રસન્નમૂર્તિએ મને ફેટલીયે ભોલ વાર્તાઓની યાદી મોકલી આપી અંગ્રેજી સાહિત્યમાં કેવું કેવું સાહિત્ય થયું છે તેની વાતો કરી, મારો પ્રયત્ન પહેલવહેલો જ થશે અને તે ઉપયોગી થશે એવી તેમણે મને ખાત્રી આપી અને મને તે કામ કરવા હિસાસી કર્યો.”*

શ્રીયુત ન્હાનાલાલ કવિના ચખ્છોમાં કહીએ, તો “રણજીતરામ એટલે ઘણાનું પૂછવાનું ઠેકાણું ને મંસ્કરણ સ્થાન” અથવા તો શ્રીયુત રમણલાલ દેસાઈ

* એમનાં એક અપ્રસિદ્ધ માપલુમાંથી

જુઓ ઉદ્દાહરણ, પૃ ૭૪.

જણાવે છે તેમ, અભ્યાસીને તે અભ્યાસ કરવા પ્રેરતા; કવિને તે કવિતા લખવા પ્રેરતા; નવલકથાકારને તે લખવા ઉત્તેજીત કરતા; સહુને ભેગા કરવા મથતા; ભેગા પ્રયાસધોધમાંથી નવનવાં સાહિત્ય વહેણુ ઉપજાવવાનાં સ્વપ્ન સેવતા અને ગુર્જરી સાહિત્યનો તથા ગુર્જર સાહિત્ય દ્વારા ગુર્જર સમાજનો સર્વતોભદ્ર વિકાસ સાધવા કટિબદ્ધ રહેતા. સાહિત્ય પરિપક્વતા ઉદ્ભવમાં રણુજીતરામનો કેટલો દિરસો છે એ સૌ કાર્ધ જાણે છે. વ્યક્તિનું સમગ્ર જળ સંસ્થામાં રેડી તેને સામાજિક-સાર્વજનિક બનાવી વ્યક્તિ તરીકે હુમ મઠ જવું એ વ્યક્તિની બારેમાં બારે સેવા. એવી સેવા કરનાર જીજ્ઞ વ્યક્તિઓમાં રણુજીતરામ મોખરે છે. ”*

એમનું અવસાન થયે આ વર્ષે વીસ વર્ષ પૂરાં થશે; નવી પ્રજાને એમનાં કાર્યોની કદાચ બરોબર માહિતી પણ નહિ હોય; એમની શક્તિ પૂરી ખીલવા પામે એ મહેલાં, ભરજીવાનીમાં એઓ દેવસેક પામ્યા હતા; એમણે આદરેલી અનેક પ્રકૃતિઓ હજી તો પ્રથમાવસ્થામાં હતી; કેટલાંક સ્વપ્નો તેઓ સેવતા, તે, તેવીજ દશામાં ગુમ વા અણુવિકસેલાં રહેવા પામ્યાં છે; પણ ગુજરાતની સંસ્કૃતિ સારૂ જે વિચાર વાતાવરણ એમણે ઉત્પન્ન કર્યું હતું, ગુજરાતની અસ્થિતા માટે જે પ્રચારકાર્ય આરંભ્યું હતું, તેની અસર અદ્યપિ બુંસાર્ધ નથી. એમની કૃતિઓ વખતે વિસરાશે, પણ એમનું વ્યક્તિત્વ, એમનો જીવન સંદેશ કદાપિ નહિ વિસરાય. એમની મહત્તા એમનાં કાર્ય કરતાં એમની ભાવનામાં, એમના આદર્શમાં, તે પાછળના ત્યાગ અને સેવામાં રહેલી છે; જેની સિદ્ધિ અર્થે એમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન અર્પ્યું હતું.

ગાંધીજીના આગમન પછી દેશમાં સ્વેચ્છેય થયો છે, એટલે તેના પ્રકાશમાં પાછળના તેજ ઝાંખાં પડે એ સ્પષ્ટ છે, પરંતુ એ પૂર્વ સૂચિક સ્વપ્નામાં, તેની તૈયારી કરવામાં ઉપાના તેજ સમા જે તારાઓએ માર્ગદર્શક થઈ, પ્રજાને પ્રગતિને પથે પ્રેરી છે, તેમને આપણે વિસરી શકીએ નહિ; એવા તેજસ્વી તારાઓમાં, શુક્રના તારા જેવા રણુજીતરામને ગણાવી શકાય.

સાહિત્ય પરિપક્વ બાંકોળ કમિટી તરફથી સ્વર્ગસ્થની યાદગીરી રાખવા “રણુજીત કૃતિ સંગ્રહ” પ્રકટ થયેલો છે, તેની પ્રસ્તાવનામાં, રણુજીતરામના ગાદ સ્નેહી અને વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યના એક

પ્રભાવશાળી સર્જક શ્રીયુત કર્નેલાલાલ મુશીએ, એમનાં કાર્ય, અને કૃતિઓની સમીક્ષા કરી, જે અંજિત્રાય વ્યક્ત કર્યો છે, તે અમે માનીએ છીએ, કે, સર્વમાન્ય ધર્મ પડશે—

“રણુનિતગમ માણસ નહોતા—એક ભાવના હતા. ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા (Self Consciousness)ના એ અવતાર હતા. હેનેજ માટે તે જીવતા, હેનેજ માટે હેણે ત્યાગવૃત્તિ ધારી, હેનેજ માટે તે નવાનવા માણસોના સંમર્ગમાં આવવા ઝંખના. હેનેજ માટે ગમે તે વેડી એ બધાને એ ભાવનાએ પ્રેરવા મથના. હેના હૃદયમાં એકજ વિચાર હતો. બંગાળની માફક આપણું સાહિત્ય ક્યારે સમૃદ્ધિવાન થાય—આપણી કળા ક્યારે વ્યક્તિત્વ પામે—આપણો ઇતિહાસ ક્યારે સજીવન થાય—આપણી રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક આનુકૂળતા ક્યારે સંધાય—આપણી સંસ્કૃતિ ક્યારે વિજય પામે અને આ બધાને પરિણામે નવિન ગુજરાત ક્યારે અવતરે. એમની નજર આગળ નવિન ગુજરાત સ્વપ્નું નહોતું—જીવન વ્યક્તિ હતી. એ બધાને પ્રેરતા તો એક લક્ષ તરફ—ગુજરાતના ગૌરવ, એકતાનતા, અસ્થિતા. વિવિધતાથી ભરપૂર ગામોગામના લેખકોનાં, એ—આ ભાવનાના અવતાર—કેન્દ્રધાન હતા. એ ભાવના પ્રમારવી એજ એનો જીવનમંત્ર હતો.”*

પ્રકરણ ૨

કેળવણીના પ્રયોગો

“ સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે ।

માણુસ જાદ છે, અજ્ઞાન છે, કુવાસનાઓથી ઘેરાયેલો છે, પરિસ્થિતિથી જકડાયેલો છે તેથી તેનો આત્મા દુઃખી ગયો છે, વિકાસને માટે તેને અવકાશ નથી મળતો. આ બધાં બધનોમાથી જે મુક્ત કરે છે તે જ સારી કેળવણી. શરીરને રોગ અને દુર્બળતાથી મુક્ત કરે, બુદ્ધિને અજ્ઞાન અને ખોટા વિચારમાંથી મુક્ત કરે, હાથ પગ વગેરે કર્મેન્દ્રિયોને જડતાથી મુક્ત કરે, મનને લાલચ, લાભ અને ક્ષુદ્ર સ્વાર્થ જેવી કુવાસનાઓથી મુક્ત કરે, હૃદયને ઠંડોરતાથી તેમજ ખોટી લાગણીથી મુક્ત કરે, આખા માણુસને, મનુષ્ય સમાજને પ્રાકૃતિક, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, બૌદ્ધિક વગેરે સર્વ દાર્શ્યોમાંથી મુક્ત કરે, રસવૃત્તિને વિલાસમાંથી મુક્ત કરે, શક્તિને મદમાંથી મુક્ત કરે; આત્માને કૃપણતા કે અહંકારના પંજ-માંથી મુક્ત કરે, તે જ વિદ્યા તેજ ‘કેળવણી’

અજ્ઞાનેનાદ્વૈત જ્ઞાન તેન મુચન્તિ જન્તવઃ એ વસ્તુસ્થિતિ છે. એમાંથી જે મુક્તિ આપે તે વિદ્યા.

[જીવન વિકાસ પૃ. ૧૫-૧૬ કાકાસાહેબ કાલેલકર.]

સને ૧૮૮૨માં હિંદીઓની કેળવણીની સ્થિતિ તપાસી રીપોર્ટ કરવા લોર્ડ રીપને, એક કેળવણી કમિશન હાંટરના પ્રમુખપદ હેઠળ નીમ્યુ હર્વુ તેણે, અગાઉના ખંડમાં જણાવાયું છે તેમ, યુનિવર્સિટીના શિક્ષણનો આખોય પ્રશ્ન અલગ રાખી, માધ્યમિક અને પ્રાથમિક કેળવણીના સંબંધમાં એવો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો હતો કે હિંદી સરકાર પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રચાર અને વિસ્તાર અર્થે તેની સાધન મંપતિ અને શક્તિઓનો મુખ્યત્વે વ્યય કરશે અને માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જીલ્લાવાર એકેક નમુનેદાર હાઈસ્કૂલ અને કોલેજ ચલાવી, એવી બીજી સંસ્થાઓ કાઢવા ખાનગી સાહસ અને સાર્વજનિક સંસ્થાઓને ઉત્તેજન આપશે હિંદી પ્રજાની કેળવણીની જવાબદારી રાજ્યને સિર હતી અને તે કાર્યમાં પ્રજાનો સહકાર અને સાથ સરકારે ઈચ્છ્યો એ આપણે ખુશી થતા જોઈએ છીએ અને એ કેળવણી નીતિનું પરિણામ ખાનગી સાહસને અવકાશ

આપતાં, સુંદર આવૃત્તિ છે, એ તે ખીનસરકારી-ખાનગી કેળવણી સંસ્થા-ઓનો ઇતિહાસ કહી આવે છે.

પરંતુ પ્રાથમિક કેળવણીની ખાતમમાં હિન્દી સરકારે જે નીતિ ધારણ કરી હતી, તે નિષ્ફળ નિવડી છે, એમ આપણે સખેદ કહેવું પડશે.

તે સમયે રથાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ-મ્યુનિસિપાલિટી અને છાત્રા શોકલ બોર્ડ નવાં સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં અને હિન્દી સરકારે પ્રાથમિક કેળવણી આપવાનું પોતે સ્વીકાર્યું હતું, અને તેની જવાબદારી એ સંસ્થાઓ-Local authorities ઉપર નાંખી પણ તેમને તે કાર્ય સારૂ પુરતી નાણાંની જોગવાઈ કરી આપી નહોતી, તેમજ તેનું તંત્ર-વહિવટ, કબજો અને દેખરેખનું કાર્ય સામાન્યતઃ સરકારી કેળવણી ખાતા હસ્તક રહેવા પામ્યું હતું, તે કારણે પણ, ઉપરોક્ત રથાનિક સંસ્થાઓ ફક્ત યંત્રવત વિધિપુરઃસરનું કામકાજ કરતી; તે પ્રદેશમાં નવા નવા અખતરાઓ કરવા અથવા તેનું ક્ષેત્ર વિકસાવવા અથવા પ્રગતિ સાધક પગલાં ભરવા તેના સંચાલકોને કામચલાવુ સવક કે અવકાશ મળતો-આવો દિલ્લિયુ વહિવટ નોરસ થઈ પડે અને તેના કામકાજમાં મંદતા આવે એ દેખીતું છે. ખરી રીતે સરકારને એ વિષયમાં લાગણી જ નહોતી; સરકારી કેળવણી ખાતું રથપાયે એસી વર્ષ પૂરું થયાં છે, તથાપિ પ્રજાના અક્ષર જ્ઞાનનું પ્રમાણ માત્ર નવ ટકાએ પહોંચે એ શું જતાવે છે ?

પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રથમ વિષે આગળ જતાં કહેવાનું આવે છે, એટલે આપણે હાલ તુરંત હિન્દી સરકારે માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણી આપવાનું દ્વાર ખાનગી સાહસ માટે ખુલ્લું મૂકતાં, તેમાં કેવી અને કેટલી પ્રગતિ થવા પામી છે, તે તપાસીશું.

અંગ્રેજી શિક્ષણનો પ્રચાર ધીમે ધીમે વધતો હતો પણ એ અરસામાં સરકારે માધ્યમિક શાળાઓની શીનું ધોરણ વધાર્યું, એ ગરીબ અને અધ્યમ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે મુશ્કેલ થઈ પડ્યું અને એ શિક્ષણ દેતાં અટકી પડે એવી પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ હતી.

પણ હંટર કમિશનની ભલામણ અનુસાર ખાનગી વ્યક્તિઓને અંગ્રેજી શાળાઓ કાઢવાની છૂટ મળતાં, ઉપર દર્શાવેલી સ્થિતિ દૂર કરવા સુરત, ભરૂચ અને અમદાવાદમાં મવી હાઈસ્કૂલો સ્થાપવા તજવીજ થઈ હતી અને અમદાવાદે તો હાઈસ્કૂલ ઉપરાંત એક કોલેજ સુધી ઉઠાડી હતી.

પ્રકરણ ૨ કેળવણીના પ્રયોગો

“ સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે ।

માણુસ બદ છે, અજ્ઞાન છે, કુવાસનાઓથી ઘેરાયેલો છે, પરિસ્થિતિથી નરકાયેલો છે તેથી તેનો આત્મા દુઃખી ગયો છે, વિકાસને માટે તેને અવકાશ નથી મળતો. આ બધાં બંધનોમાંથી જે મુક્ત કરે છે તે જ સારી કેળવણી. શરીરને રોગ અને દુર્ગંજતાથી મુક્ત કરે, બુદ્ધિને અજ્ઞાન અને ખોટા વિચારમાંથી મુક્ત કરે, હાથ પગ વગેરે કર્મેન્દ્રિયોને જડતાથી મુક્ત કરે, મનને લાલચ, ભય અને ક્ષુદ્ર સ્વાર્થ જેવી કુવાસનાઓથી મુક્ત કરે, હૃદયને ક્રોધરતાથી તેમજ ખોટી લાગણીથી મુક્ત કરે, આખા માણુસને, મનુષ્ય સમાજને પ્રાકૃતિક, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, ધૌરિક વગેરે સર્વ દારણોમાંથી મુક્ત કરે, રસરૂઝિને વિજ્ઞાસમાંથી મુક્ત કરે, શક્તિને મદમાંથી મુક્ત કરે; આત્માને કૃપણતા કે અહંકારના પંખામાંથી મુક્ત કરે, તે જ વિદ્યા તેજ ‘કેળવણી’

અજ્ઞાનેનાદ્યે જ્ઞાને તેન મુષ્કલિ જન્તવઃ એ વસ્તુસ્થિતિ છે. એમાંથી જે મુક્તિ આપે તે વિદ્યા.

[યુવન વિકાસ પૃ. ૧૫-૧૬ કાકાસાહેબ કાલેલકર.]

મને ૧૮૮૨માં દિંદીઓની કેળવણીની સ્થિતિ તપાસી રીપોર્ટ કરવા દોડ રીપને, એક કેળવણી કમિશન હંટરના પ્રમુખપદ હેઠળ નીમ્યુ હર્ત્, તેજો, અગાઉના ખંડમાં જણાવાયું છે તેમ, યુનિવર્સિટીના શિક્ષણનો આખોય પ્રશ્ન અલગ ગણી, માધ્યમિક અને પ્રાથમિક કેળવણીના સંબંધમાં એવો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો હતો કે દિંદી સરકાર પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રચાર અને વિસ્તાર અર્થે તેની સાધન મંપતિ અને શક્તિઓનો મુખ્યત્વે વ્યય કરશે અને માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં શુદ્ધાવાર એક જ નમુનેદાર દાર્ઝિલિંગ અને કોચિન ચલાવી, એવી બીજી મંસ્થાઓ કાઢવા પાનમી માદમ અને માર્વેલનિક સંસ્થાઓને ઉત્તેજન આપશે દિંદી રાજની કેળવણીની જવાબદારી રાજ્યને સિર હતી અને તે કામમાં પાનમી મદદકાર અને માથ મરકારે ઠંડિયો એ આપણે ખુશ થતા જેતું હતું અને એ કેળવણી નીતિનું પગિખામ. પાનમી સાદમને અવકાશ

આપતાં, સુદેર આવ્યું છે, એ તે ખીનસરકારી-ખાનગી ફેળવણી સંસ્થા-
ઓનો ઇતિહાસ કહી આપે છે.

પરંતુ, પ્રાથમિક ફેળવણીની બાબતમાં હિન્દી સરકારે જે નીતિ
ધારણ કરી હતી, તે નિષ્ફળ નિવડી છે, એમ આપણે સખેદ કહેવું પડશે.

તે સમયે રથાનિક સ્વરાજ્યની મંર્યાઓ-મ્યુનિસિપાલિટી અને
લક્ષા લોકલ બોર્ડ નવા સ્થાપવામાં આવ્યા હતાં અને હિન્દી સરકારે
પ્રાથમિક ફેળવણી આપવાનું પોતે સ્વીકાર્યું હતું, અને તેની જવાબદારી
એ સંસ્થાઓ-*local authorities* ઉપર નાંખી પણ તેમને તે કાર્ય
સાર પુરતી નાણાંની જોગવાઈ કરી આપી નહોતી, તેમજ તેનું તંત્ર-
વહિવટ, કબજો અને દેખરેખનું કાર્ય સામાન્યતઃ સરકારી ફેળવણી
ખાતા હસ્તક રહેવા પામ્યું હતું, તે કારણે પણ, ઉપરોક્ત રથાનિક
સંસ્થાઓ ફક્ત મંત્રવત વિધિપુરઃસરનું કામકાજ કરતી; તે પ્રદેશમાં
નવા નવા અખતરાઓ કરવા અથવા તેનું ક્ષેત્ર વિકસાવવા અથવા પ્રગતિ
સાધક પગલાં ભરવા તેના સચાલકોને લાગ્યેજ સવડ કે અવકાશ મળતો-
આવો દિદ્યુ વહિવટ નોરસ થઈ પડે અને તેના કામકાજમાં મંદતા
આવે એ દેખીતું છે ખરી રીતે સરકારને એ વિષયમાં લાગણી જ નહોતી;
સરકારી ફેળવણી ખાતુ રથપાએ એંસી વર્ષ પૂરાં ચયાં છે, તથાપિ પ્રગતિ
અક્ષર ઝાનતું પ્રમાણુ માત્ર નવ ટકાએ પહોંચે એ શું બતાવે છે ?

પ્રાથમિક ફેળવણીના પ્રશ્ન વિષે આગળ જતાં કહેવાનું આવે છે,
એટલે આપણે હાલ તુરત હિન્દી સરકારે માધ્યમિક અને ઉચ્ચ ફેળવણી
આપવાનું દ્વાર ખાનગી સાહસ માટે ખુલ્લું મૂકતાં, તેમાં કેવી અને કેટલી
પ્રગતિ થવા પામી છે, તે તપાસીશું.

અંગ્રેજી શિક્ષણનો પ્રચાર ધીમે ધીમે વધતો હતો પણ એ અસામાન્ય
સરકારે માધ્યમિક શાળાઓની શીનું ધોરણ વધાર્યું, એ ગરીબ અને
મધ્યમ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે મુશ્કેલ થઈ પડ્યું અને એ શિક્ષણ
ક્ષેત્રમાં અટકી પડે એવી પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ હતી.

પણ હંટર કમિશનની લલામણુ અનુસાર ખાનગી વ્યક્તિઓને
અંગ્રેજી શાળાઓ કાઢવાની છૂટ મળતાં, ઉપર દર્શાવેલી સ્થિતિ દૂર કરવા
સુરત, ભરૂચ અને અમદાવાદમાં નવી હાઈસ્કૂલો સ્થાપવા તજવીજ થઈ
હતી અને અમદાવાદે તો હાઈસ્કૂલ ઉપરાંત એક કોલેજ સુંદાં ઉઘાડી હતી.

પ્રથમ સુરતની હકીકત જોઈએ.

સન ૧૮૮૬ માં સરકારી કેળવણી ખાતાએ સ્કુલની શીના દરમાં વધારો કર્યો અને એ જોખો મધ્યમ અને ગરીબ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ ઉપાડી ન શકે એવો સંજોગ ઉપસ્થિત થતાં સુરતના ચાર માહસિક મુખાધ્યયનિવસિટિના અંડર ગ્રેન્યુએટો—શ્રી. ચુનીલાલ શાહ, શ્રી. જોકોસનદાસ લક્ષ્મીભાઈ અહાવાળા, શ્રી. પ્રહલાભાઈ પ્રાણજીવનદાસ ખારડેલીવાળા અને શ્રી. ભાઈદાસ ઇચ્છારામ રેશમવાળા—એ ઓછી શીના દરવાળી અંગ્રેજી હાઈસ્કુલ કાઢવાનું નક્કી કરી, તા. ૭ મી જુન સન ૧૮૮૮ ના રોજ તેની શરૂઆત કરી હતી.

“જે ચાર તરફોએ આ સંસ્થા ઊભી કરી-તેમાંથી કોઈની પણ આર્થિક સ્થિતિ એવી ન હતી કે સંસ્થાના ખર્ચનો સંબંધ ભાર પોતે ઉપાડી શકે. તેમજ સ્કુલની પૈસા સંબંધી સ્થિતિ સારી ન હતી. તે સંબંધનો વિચાર કરી સ્થાપકોએ એવો નિશ્ચય કર્યો કે ઓછામાં ઓછા એક વર્ષ સુધી સ્કુલની આવકમાંથી તેઓ પૈકી કોઈએ પોતાના નિર્વાહ માટે કંઈપણ લેવું નહિ. તેમજ સંસ્થા અસ્પાય ન નીવડે એ હેતુથી આવકમાંનો અમુક ભાગ સ્થાયી ફંડ માટે અલગ રાખવાનું ઠરાવ્યું.”*

તે સંબંધી વધારે રસિક અને જાણવા યોગ્ય વિગતો તો શ્રીમુત શાહની નોંધપોથીમાંથી મળે છે:—

તેઓ લખે છે, “સ્કુલ કઢાડવાને દરેક જણે રૂ. ૫૦) નો ફાળો આપીને રૂ. ૨૦૦) ની થાપણ કરી. શરૂઆતમાં દરેક ભાગીદારે પોતાને ઘેરથી ખુરશી, ટેબલ વિગેરે વસ્તુઓ આણી હતી, અને બાકીની જરૂરી ચીજો ઉપલી રૂ. બસેની થાપણમાંથી બનાવી હતી.”

પણ એમના માટે આપણે મગરૂરી લઈ સમજીએ એવો ખાસ પ્રસંગ એ બન્યો હતો કે તેના આરંભના અને ખરી રીતે એમની કસોટીના દિવસોમાં કેળવણી ખાતાના વડાએ શાળાની શીનું ધોરણ જોઈ બેસીને આવે તો સરકારી ગ્રાન્ટ તે શાળાને આપવાનું જણાવ્યું હતું; પણ એ પ્રલોભનને વશ ન થતાં, તેના સંચાલકોએ તેમને ચોખ્ખું સંભળાવી દીધું

* ૨૧. ચુનીલાલ શાહનું ચરિત્ર, પૃ. ૯, ૧૦.

* ૨૨. ચુનીલાલ શાહનું ચરિત્ર પૃ. ૧૦.

હતું, કે એ માંગણી અને સ્વીકારીએ તો સુસ્તી અને વધારે સારી ફેળવણી આપવાની, આ શાળા સ્થાપવાની અમારી નેમ, નષ્ટ જ થવા પામે.+

સ્વ. ચુનીલાલ શાહ

એ શાળાએ તે પછી જે સુંદર અને સંગીન પ્રગતિ કરેલી છે, તેના જ્ઞાતિમાં અત્રે ઉત્તરવું એ અપ્રાસંગિક ચર્ચા પડે: પણ જે શુભ નિષ્ણાથી અને ઉદાર આશયથી તે કાર્યનો આરંભ થયો હતો, અને પાછળથી તેણે એક સાર્વજનિક ફેળવણી સંસ્થાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું એ બનાવ ખચિત્ ધન્યવાદને પાત્ર છે. ઉપર આપણે જોયું તેમ એ સંસ્થા ખાનગી માલીકીની હતી, અને પચીસ વર્ષની કારકિર્દી દરમિયાન એ શાળાએ સુરત શહેરમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી, એટલું જ નહિ, પણ તે સંસ્થા આબાદ અને સમૃદ્ધ સ્થિતિએ પહોંચી હતી. એ સંજોગોમાં તેનો વહિવટ,—શાળાના માલીકી હક્ક અને તેની મ્હોટી મીલકતના સોલમાં નહિ પડતાં,—ખીનસરતે પ્રગ્નને સોંપી દેવા એ સામાન્ય મનુષ્યનું ગળતું નથી. પણ શ્રીયુત શાહે તેની ચરૂઆત શુદ્ધ સેવા ભાવથી શરૂ કરી હતી અને એ ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચત એન્જ્યુકેશનલ સોમાષ્ટીએ જે સુંદર આદર્શ સ્થાપિત કર્યો હતો તેને નજર સમીપ રાખીને, ફેળવણી વિષયમાં રસ સેતા ફેટલાક

+“ We can plead no justification for the existance of the school, if what was our original aim i. e. the aim of giving cheaper and better education were subverted.”

સ્વ. ચુનીલાલ શાહનું ચરિત્ર પૃ. ૧૧.

ગૃહસ્થોની પ્રાથમિક સલા બોલાવી, તેમને પોતાની શાળાના કુલ મુખ્યત્વાર નીમી સુરત સાર્વજનિક એન્જ્યુકેશન સોસાયટીના ગણેશ માંડ્યા હતા. એ શાળા પાછળ શ્રીયુત શાહે એમનું સમગ્ર જીવન અર્પ્યું હતું; એમના અવિરત શ્રમ વડે તે સારી સ્થિતિમાં આવો હતી પોતે નિવૃત્ત થતાં તેનો વહિવટ અન્ય દ્રોષ વ્યક્તિ વા સંસ્થાને સોંપ્યો હોત તોપણ એમને અને એમના વારસોને એક સારી રકમ પ્રતિ વર્ષ વર્ધાસન રૂપે મળતી રહેત; પરંતુ તે શાળાની સ્થાપના, આપણે પાછળ જોયું તેમ, એમણે અને એમના સાથીઓએ વેપાર અર્થે કે આર્થિક લાભની દૃષ્ટિએ કરી નહોતી, એટલે તેમણે સ્થાપવા ધારેલી સાર્વજનિક એન્જ્યુકેશન સોસાયટીના નવા નિયામકોએ એ શાળાની ગુડવીલ તરીકે કાંઈક રકમ તેમના માટે નહિ તો તેમની સંતતિ માટે સ્વીકારવા શ્રીયુત શાહેને સૂચવ્યું ત્યારે એમણે જે જવાબ આપ્યો હતો તે નોંધવા યોગ્ય છે. તેમણે જણાવ્યું હતું, " કે મારી શાળા અને મારી મંત્રિતિ વચ્ચે હું કાંઈ બેદ જોતો નથી અને તમે જે રકમ આપવા માંગો છો તે મારી શાળા— સંતતિને મારી હયાતિમાં વારસ તરીકે આપી દઉં છું."*

કેવળ સ્વાર્થલુભાંથી ઉદ્ભવવા પામેલી આ સંસ્થાઓ વૃક્ષનાં ડાળાં— પાંદડાં ફળવણીની જૂદી જૂદી સંસ્થાઓ રૂપે ખૂબ ફલપ્રાપ્તિ થઈ છે, અને તેનાં મિષ્ટ ફળોનો આસ્વાદ સુજરાતી પ્રજા લઈ રહી છે; અને તેની શિતળ છાયા આહ્લાદક અને કલ્યાણકારી નિવડી છે.

ચાલુ વર્ષમાં એ શાળાની સ્થાપનાના પચાસ વર્ષ પૂરાં થતાં સાર્વજનિક એન્જ્યુકેશન સોસાયટી તેનો રજતમહોત્સવ ઉજવનાર છે; અને એ મંગલ પ્રસંગ નિમિત્ત રેકન્ડરી ટીચર્સ કોલેજ કાઢવાની તે ઉમેદ ધરાવે છે.

એક સેવાભાવી શિક્ષકના પ્રયાસમાંથી સદરહુ સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવેલી છે, અને જેમ એક ખીજમાંથી મોટું વૃક્ષ ઉદ્ભવી તેને અનેક ફળોં લાગે છે, તેમ શ્રીયુત શાહે રોપેલા ખીજમાંથી અનેક શાહો ઉત્પન્ન થાય એ દૃશ્ય કાને ન રચે; દ્રોણ ન મર્યાદાં એ યોજના સ્વગર્થના આત્માને જરૂર સંતોષશે; અને તે જ એમનું સાચું સ્મારક થઈ પડશે.

સાર્વજનિક સોસાયટીએ ઉચ્ચ ફળવણીના વિષયમાં જે પ્રોત્સાહક વાતાવરણ પેદા કર્યું છે તેની અસર એકલા સુરત જગ્યા પરજ નહિ પણ

આખા પ્રાંતમાં થવા પામી છે અને એ સંસ્થાનું સેવાકાર્ય હજી પણ વધુ લોકોપકારી અને યશસ્વી નિવડે એમ આપણે ઇચ્છીશું.

એજ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ઉપરોક્ત ક્ષેત્રે ભરૂચમાં પણ ઉપડી હતી. “ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ” લખનાર જણાવે છે, કે, સન ૧૮૫૫ માં ફેટલાએક ગૃહસ્થ પંડિતના સાહસિક જીવાનીઆ ભાર્ગવ બ્રાહ્મણોએ વિચાર કર્યો કે આપણે પણ એક અંગ્રેજી સ્કૂલ કાઢવી. “તદનુભાર લલ્લુભાઈના ચક્રામાં એક શાળા સ્થાપવામાં આવી અને તેના હેડમાસ્ટર તરીકે “એ જીવાનીયાઓમાંના એક તાજા મેટ્રિક થયેલા, સાત્તિક સ્વ-ભાવના, મિલનસાર અને શાંત ગુણુના રાજેશી રતનરામ અમરતગમ થાનપીને નિમવામાં આવ્યા હતા.”* અને એ સ્કૂલમાં શિક્ષણ સાફ અપાય છે, એવી ખ્યાતિ યતાં છે. કરાઓની સંખ્યા એટલી બધી વધી પડી કે શાળા માટે બીજું મકાન રાખવાનું આવશ્યક થઈ પડ્યું હતું; તે શાળાનું નામ “લોકહિતેન્દ્ર સભા સ્કૂલ” એવું રાખવામાં આવ્યું હતું કેળવણી ખાતાના વડાએ તેની તપાસ હેતી તે શાળાનું કામ સંતોષકારક લાગ્યું હતું, તેથી એ શાળા મુકરર રીથી ઓછા રી ના હે તો તેને સરકારે ગ્રાન્ટ આપવા તત્પરતા દર્શાવી હતી, જે માગણી તેના મંચાલકોએ સુરત સ્વીકારી હતી.

લોકહિતેન્દ્ર સભાની શાળા અઘણિ વ્યાપ્ત છે, પણ પહેલાંનું તેનું આકર્ષણ કમી થઈ ગયું છે; અને તેના વહિવટ હાલમાં અમદાવાદની ટ્યુટોરિયલ સ્કૂલના સંસ્થાપક અને પ્રિન્સિપાલ શ્રી. વિનાયકરાવ એસ. ત્રિવેદી હસ્તક છે.

સુરત અને ભરૂચમાં જે ઉદ્દેશથી અંગ્રેજી શાળાઓ ઉઘાડવામાં આવી હતી તે ધોરણે અમદાવાદમાં મન ૧૮૮૬ માં એક અંગ્રેજી શાળા સ્થાપવાનો પ્રયાસ થયો હતો. તેની મુખ્ય નેમ “શહેરના મધ્યમ વર્ગના બાળકોને જેમ બને તેમ થોડા ખર્ચે માધ્યમિક કેળવણી પૂરી પાડવાની હતી. એ અંગ્રેજી શાળાનો રજતમહોત્સવ ગત વર્ષમાં ઉજવવામાં આવ્યો, તે પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ કરેલી જાહેર વિગતિમાં ઓખા શબ્દોમાં જણાવાયું હતું, કે “તેની સ્થાપનાના પ્રથમ દિવસથી જ શાળાને ટોઈપણ સંચાલકના ટોઈપણ પ્રકારના અંગત હિત કે આર્થિક સ્વાર્થ રાખ્યા વિના શુદ્ધ સાંવજનિક સંસ્થા તરીકે ચલાવવામાં આવેલી છે.”

એ શાળાનો વહિવટ વર્ષો સુધી અમદાવાદના જાણીતા વકીલ સ્વર્ગરથ વૃન્દરાય સાકરલાલ દેસાઈએ સારી રીતે કર્યો હતો અને એ શાળાને આબાદ કરવામાં, તેના હેડમાસ્ટરો શ્રીયુત ગુપ્તે, શ્રીયુત મગનલાલ ઘેલાભાઈ, શ્રીયુત હરિપ્રસાદ ડાહ્યાભાઈ છત્રપતિ, વગેરેએ મુખ્ય અને મોટા ફાળો આપેલો છે. એ શાળા પોતાનું સ્વર્નાન મકાન કરવાને નશીબવંત નીવડી છે, તેનો થયે તેના માથે હેડ માસ્ટર શ્રીયુત હરિપ્રસાદ છત્રપતિને છે. એમણે સન ૧૯૧૪માં બાઈ શ્રવકોર, ગુજરાતમાં મુનર્ધન કરનાર પડેલાં બાઈ, જેમને કાંઈ સંતતિ નહોતી, પોતે શિક્ષિકા હતાં અને ફળવણી પ્રતિ અનુરાગ હતો, તેમને સદરફુ શાળા સાડે એક સારા મકાનની જરૂરીઆત બતાવી, તે કાર્યમાં આર્થિક સહાયતા આપવા વિનંતિ કરી હતી, અને એમના આગ્રહ અને પ્રોત્સાહનથી એ બંધાં બાઈએ એક મોટી રકમ શાળાને ભેટ આપી, જે વડે એ મકાન બધાવવામાં આનું હતું. એ શાળા એક માર્વાજનિક સંસ્થા અને તેના મંત્રીઓ, હાલમાં, શ્રીયુત મણેશ વાસુદેવ માવલંકર અને શ્રીયુત હરિપ્રસાદ બુલાખીદાસ દેસાઈ છે.

ઉપર નિર્દેશ કરેલી હિન્દી સરકારની ફળવણીની રીતિનીતિના પરિણામે ગુજરાત કોલેજ પ્રથમ મુંબઈ સરકાર હસ્તક હતી, તેનો વહિવટ સન ૧૮૮૭ માં ગુજરાતમાં ઉચ્ચ ફળવણી ઉત્તેજનને માટે સંઘપાએલાં એક સાર્વજનિક મંડળને 'સોંપી' દેવામાં આવ્યો હતો.

તે મંડળ ખાસે એવું સાડે ફંડ નહોતું કે તે પુરતા અને સારા અધ્યાપકો રોકી શકે, તેમ સાધન-સગા શિક્ષણ માટે સાધનસંપન્ન ભેખો-રેટરી અને સમૃદ્ધ પુસ્તકાલય નિભાવી શકે; એવી તંગ સ્થિતિમાં લાંબો સમય એ સંસ્થાએ તેનો કારભાર ચલાવ્યો હતો; જો કે તેનો વહિવટ સરકારે તેનાં ચાલુ ધોરણ અનુસાર હાથમાં લેવા જોઈએ એવી સતત માગણી થતી રહેતી હતી. અંતે સર ઓનુભાઈએ સારી રકમ ભેટ આપતાં સરકારે તે માગણી સ્વીકારી હતી. તે પછી એ કોલેજની સ્થિતિ પલટાઈ ગઈ છે; અને ગામ પરગામના વિદ્યાર્થીઓ તેનો મોટો સંખ્યામાં લાભ લે છે.

ખાનગી વ્યક્તિઓ અને સાર્વજનિક સંસ્થાઓને શાળા પાઠશાળા કાઢવાની સરકારી ફળવણી ખાતા તરફથી પરવાનગી મળતાં દેશભરમાં માધ્યમિક અને ઉચ્ચ-ફળવણીને વધુ ઉત્તેજન મળ્યું અને તેના પરિણામે

પ્રજામાં કાંઈક વિશેષ જાગૃતિ આવી; પણ હિન્દના હાકેમ તરીકે નિમાઈ આવતાં લૉર્ડ કર્ઝને આ હોક જાગૃતિમાં મ્હોટો ભય લેયો; અને તેથી તેઓએ તેને વધુ વિસ્તરતી અટકાવવા એ કેળવણીની સંસ્થાઓ પર સખ્ત અંકુશે મૂકવાને પેરવી કરવા માંડી. સન ૧૯૦૦ માં કેળવણી કૉન્ફરન્સ ભરી, એ પ્રશ્નને સમગ્રપણે અવલોક્યો; સન ૧૯૦૨ માં યુનિવરસિટિ કમિશન નિમ્ન અને તેની બલામથુ પરથી યુનિવરસિટિ એક્ટ પસાર થયો, જે દ્વારા યુનિવરસિટિના તંત્રમાં સરકારી સત્તા, બહુમતિના બળે સ્થાપિત કરી; વસ્તુતઃ તેને એક સરકારી ખાતું જ ખાનાવી દીધું હતું. તે પછી સન ૧૯૦૪ માં હિન્દી કેળવણી વિષે એક વિસ્તૃત ઠરાવ પ્રસિદ્ધ કરી એવી પરિસ્થિતિ ઉભી કરી કે રમતગમતના મેદાનમાં હરિ-શાઈમાં ઉતરનાર ઉમેદવારો સામે અડચણો (hurdles) મુકી તેમાં વિજયી નિવડે તે ઉમેદવારને ધનામ પ્રાપ્ત થાય તેમ ઉંચી કેળવણીનું દ્વાર થોડાક જ માટે ખુલ્લું રહે અને તેમને સરકારી ઉંચી જગો મળી શકે. તે કારણે ઉંચી કેળવણીની સંસ્થાઓ ઉપર સરકારનો જાપતો મજબુત અને તંગ અને એવા ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા. નવા યુનિવરસિટિ એક્ટ વડે યુનિવરસિટિ સેનેટની સંખ્યા ૬ સરકારનિયુક્ત સભ્યોની બહુમતિવાળી કરી; તેની સાથે જ ખાનગી હાઈસ્કૂલો અને કૉલેજોની નિયમિત તપાસ (regular inspection) અને જોડાણ (affiliation) સારૂ સખ્ત નિયમો થકાયા. હિન્દી સરકારે આ પ્રમાણે સખ્ત કાર્યનીતિ (policy) અખ્ત્યાર કરવાનું પ્રયોજન, એમ ખુદ્દુ કહેવાતું, કે યુનિવરસિટિ તંત્રને પ્રધાનતઃ એક સરકારી સંસ્થા (official) કરી મૂકવાનું અને ઉંચી કેળવણી ક્ષેત્રમાં જે સરલતા સુલભ હતી તે કમી કરવાનું હતું.*

તે પરથી લૉર્ડ કર્ઝની કેળવણીની નીતિ સામે કેળવણીના વર્ગમાં ભારે અકથાર થવા પામી હતી અને તે નીતિને પીછે હઠનારી (reactionary) જણાવી સને ૧૯૦૪ ના હિન્દી કેળવણી વિષયક ઠરાવનો વિરોધ કરતાં સ્વર્ગસ્થ ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીએ એ વિષે નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો, કે, “ડાહીમાની ડાહી વાતો

* It was openly alleged that Government intended, by these measures, to officialise the universities and to curtail existing facilities for higher education.

જોવો આખોય ઠરાવ અનાકર્ષક માત્રુમ પડે છે. શાળાઓની સખ્તાઈથી તપાસ અને તેના વહિવટ પર વધુ અને અમળ જાપતો, ખાનગી સાહસ આડે પ્રતિમધો વધારવા અને ખાનગી અને સરકારી સસ્થાઓ વચ્ચેની હરિશ્ઠિર્ઠ નિર્મૂળ કરવા, એ અશો એમા સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે. જીવનમા જે સ્થિતિ પ્રવર્તતી હોય તેને મધમેસ્તુ થઈ પડે એવુ શિક્ષણ આલુ રાખવુ, વધારે આધીન અને કલ્લાગરા કુ જરનારા પ્રમળનો નિવડે એ જ દષ્ટિગિન્દુપર આખાય ઠરાવનો મદાર છે સારા શહેરીઓ ઉત્પન્ન થાય એ જાતના શિક્ષણુનુ એમા કાઈ તત્વ નથી હોડ' કર્જનની એ વૃત્તિ જ દેખાતી નથી ઈશ્વરની અથવા દેશની સેવા કરવામા નિમ્વાર્થ જીહગી ગાળવાનો નિર્દેશ અરખો નથી તે ઠરાવ વાચતા આપણા મનપર એ જ છાપ પડે છે કે શાળાની શિષ્ટ જેમ બને તેમ અખત કરવામા આવે સમઅપણે અવલોકતા, સરકારી કેમવણીની નીતિ પ્રતિપાદન કરતો, રાષ્ટ્રની દષ્ટિએ, આથી વધારે નિરાશાજનક ઠગવની કંપના કરવાનુ*

* The grand-motherly tone of the Resolution is itself the least inviting feature of it. More stringent in position, increased control of Government, discouragement of private enterprise, and condition of competition between Government and private institutions, this is the general note of the resolution. Education suitable to the position in life, education suited to create a race of more docile and obedient tax-payer of Government, is the corner-stone of the edifice. There is not one word of rearing a race of better citizens. Lord Curzon did not want them. There is no mention of the higher life in the service of God or Country. The main impression conveyed is the utility of more stringent school discipline.

Upon the whole, it may be said that from the national standpoint, a more disappointing manifesto of the Education Policy of the Government it is not easy to conceive, disappointing in the ideal set forth, in the tone of the precepts laid down, and in the measures devised for the suggested improvements, such as they are.

—A Theory of National Education of India (1907) p 2.

જાગ્યે જ સહેલું થયે; અને તેમાં મુશ્કેલી સુધારા, જેવા છે તેવા, અમલમાં મૂકવાના ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા છે તે પણ નિરાશાજનક છે. તેમાં જે આશય રજુ કરવામાં આવ્યો છે તે નિરાશાજનક છે; વળી જે નિયમો ઘડ્યા છે તેનું ધોરણ નિરાશાજનક છે.”

સરકારી કેળવણી નીતિના ગુણદોષની તપાસ વા ચર્ચામાં આપણે હિંદ નહિ ઉતરીએ; પણ એટલું ચોક્કસ છે કે લૉર્ડ કર્ઝને, જે હમે પ્રચલિત કેળવણી પદ્ધતિના સુધારાનું કાર્ય ઉપાડ્યું, તેમાં તેઓ પ્રજાના આગેવાનોનો સહકાર મેળવી ન શક્યા, એટલું જ નહિ પણ તે, નીતિ સામે જનતામાં અવિશ્વાસનો ધ્વનિ પેદા થયો હતો. બંગાળા પ્રાન્ત પ્રથમથી એક અને અખંડ હતો તેના વિભાગ કરી, બંગાળી પ્રજામાં એક પ્રકારનું વૈભવરસ ઉત્તું કરવાની જે પ્રવૃત્તિ તેમણે આદરી, તેને કાંઈને એકલું બંગાળ નહિ પણ અખિલ ભારતવર્ષ ખગલગી ઉડ્યો હતો અને તેનો પ્રતિકાર કરવા જે કાર્યક્રમ રચવામાં આવ્યો, તેમાં રાષ્ટ્રિય કેળવણીનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

આપણા દેશનેતાઓએ પ્રચલિત કેળવણીનો વિરોધ કરતાં જણાવ્યું, કે વર્તમાન યુનિવર્સિટીઓ પરીક્ષા પર ભાર મૂકે છે તે અયોગ્ય છે, તેથી જ્ઞાનનો વિકાસ થવા પામતો નથી, પણ ઉલટું એથી ગ્રામજનપદ્ધતિ ઉત્તેજન મળે છે. તે શિવાય એ શિક્ષણ બહુ ખર્ચાળ થઈ પડ્યું છે. તેનો જોગે આપણા દેશની ગરીબ પ્રજા જાગ્યે જ સહી શકે, તેમજ જે શિક્ષણ અપાય છે તે વિદ્યાર્થીની વ્યક્તિગત જરૂરિયાત વા મુશ્કેલીને લક્ષમાં લેતું નથી, એટલે તેનું એકસરખું ધોરણ તેના વિકાસને રોકે છે, અને તેને સ્વતંત્ર રીતે મતિ કરવાનો અવકાશ રહેતો નથી. જે કાંઈ શિખવવામાં આવે છે તે માહિતીના સંગ્રહ તરીકે ઉપયોગી નિવડે છે પણ તે કેળવણીનો ઉદ્દેશ નથી. તેની બુદ્ધિ વિકસે અથવા તેની શક્તિ પૂરેપૂરી ખીસે એવી કાંઈ વ્યવસ્થા જ તેમાં નથી. વળી જાદિક વિકાસ પ્રતિ જેટલું લક્ષ અપાય છે તેટલું તેમને ધંધા ઉદ્યોગનું, વેપાર રોજગારનું, વિદ્યાનનું, કળાકોશલ્યનું, ખેતીનું કે યત્રયાત્રનું શિક્ષણ આપવા કદી વળખી જાયતી નથી. માત્ર સરકારને ઉપયોગી થઈ પડે એવા કલાકો ઉભા કરવા એ જ અંતર્ગત હેતુ એમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

એ શિક્ષણ પદ્ધતિમાં વધારે જાણનીય ખીના એ હતી કે વિદ્યાર્થીઓમાં દેશના ગૌરવ માટે માન અને પ્રેમ ઉપજે એવું કાંઈ પણ શિખવાતું નહોતું.

પરદેશના ઈતિહાસ, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિથી આપણા વિદ્યાર્થી પરિચિત હોય પણ હિન્દના ઈતિહાસના મહત્વના બનાવો, તેના સાહિત્યના અમર ગ્રંથો વા દેશના નિર્માતા એવા મહાપુરુષોના ચરિત્રોથી અજાણ હોય, એ સ્થિતિ ખરેખર શરમજનક અને અસહ્ય જ કહેવાય.

વળી ધર્મના વિષયમાં તટસ્થતાના નામે, જીવનને ઉન્નતિના અને સુખશાન્તિના પંથે દોરનાર ધર્મના શિક્ષણને ચાલુ કેળવણીમાંથી બાતલ રાખી, આપણી પ્રજાને પારાવાર નુકસાન પહોંચાડવામાં આવ્યું છે, તે દુઃખની કથા છે.

એ ઉણપે આ અવસરે પ્રજાનું વિશેષ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. યિયોસો-શ્રીકલ સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરવા મીસીસ એનિ બિસન્ટ તે સમયે હિંદમાં નવાં આવ્યા હતાં, તેમણે હિંદીઓની ધાર્મિક કેળવણીનો પ્રશ્ન ઉપાડી લીધો અને તે સિદ્ધ કરવાને બનારસમાં નવી સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજની સ્થાપના કરી. એ ખીજ રાષ્ટ્ર તે પરિપક્વ અવસ્થાએ પહોંચતાં, તેમાંથી ભારતભૂખણ પંડિત મદનમોહન માલવિયાજીના અથાક પ્રયાસથી બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીરૂપી સુંદર કંપ્લેક્સ ઉદ્ભવ્યું છે.

બંગાળાએ નેશનલ કોલેજ સ્થાપી કેટલુંક પ્રચારકાર્ય ઉપાડ્યું હતું અને વિજ્ઞાનનું અને દુનનર ઉદ્યોગનું શિક્ષણ મેળવવા વિદ્યાર્થીઓને રોકાવરશિયો આપી પાશ્ચાત્ય દેશોમાં મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી હતી.

એ નવી પ્રવૃત્તિના લણકાર આપણા ગુજરાત પ્રાંતમાં પણ સંભળાયા હતા; અને તે સંદેશો ગુજરાતી જનતાને પહોંચાડવાનું બની શકે એવો કાર્યક્રમ યોજાવા કોઈ બંધૂત થાય તે પહેલાં સ્વ. રણજીતરામ પ્રવૃત્ત થયા હતા. તે વિષે થોડું દિલચાલ ઉપાડી લેવા અને લોકમત કેળવવા તેમણે સન ૧૯૦૮માં ગુજરાત સાહિત્ય સભાને એક પત્ર લખ્યો હતો પણ તે ઝીલવા બુમિકા બરાબર તૈયાર નહોતી એટલે તેનું મૂળ બાજતાં કેટલોટ સમય વીતી ગયો. છેવટે એમના જ ચાલુ દબાણ અને આમદથી સન ૧૯૧૬માં પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ અમદાવાદમાં ભરવાનું બની શક્યું હતું; જેના મુખ્ય સંચાલક ત્રીયુત ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાચિક હતા.

ગુજરાત કેળવણી પરિષદ વિષે રણજીતરામ કેવા ખ્યાલ સેવતા તે લક્ષમાં આવવા એમનો સન ૧૯૦૯માં લખેલો એક પત્ર અને ઉતારીયું,

ને કે પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના રીપોર્ટના આમુખમાં પણ પ્રસ્તુત વિષયનો ઉદ્દેશ્ય મળી આવે છે.*

કેળવણી પરિષદ

“ સભા મારફત કેળવણી પરિષદ બોલાવવા મેં ડૉ. એચ. વી. દેસાઈને સૂચના કરી છે. આ અઢવાડીયાના અંત પહેલાં હું પરિષદ કરવાના કામનો કાચો ખરડો મોકલીશ.

તે ખરડો નીચે પ્રમાણે હતો:—

“ (૧) ખાનગી અથવા જાહેર ભરવી. (અ) આપણી હાલની કેળવણીમાં ક્યાં ક્યાં ખામી છે? તે કેમ દૂર થાય? (આ) આપણા દેશના વિવિધ તબક્કાને લક્ષમાં લેતાં વિવિધ પ્રકારની કેળવણી કેવી આપવી અને કેમ આપવી? આ અવાજો વિચારવા, ચર્ચવા; ઠરાવો કરવા નહીં. હમણાં તો (ઈ) ગૃહકુળ અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીની યોજનાઓ કુટકે દરજ્જે દિતાવડ છે તે પણ વિચારી શકાશે. બેશક politics તો દૂરજ રાખવાની. (ઈ) આ પ્રશ્નોને અંગે માફી અને ફરજિયાત કેળવણીનો સવાલ પણ લઈ શકાશે. (ઉ) સરકારી અને દેશી રાજ્યોના કેળવણી ખાતાની મદદ અને સહાનુશ્રૂતિ લઈને આ કામ કરવું.

પરિષદ ભરવાનો વિચાર થાય તો પછી તેની આવશ્યકતા, અગત્ય અને કાર્યક્રમ વિષે નક્કી વિચાર કરવા ગુજરાતના પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો, કેળવણી ખાતાના અમલદારો તેમજ હિન્દુસ્તાનમાંના સારા શિક્ષણ ચિંતકોની સલાહ લેવી અને તે પ્રમાણે બધું જોડવું. ખાનગી પરિષદ ભરવાનું દરે તો તેમ experts ની સલાહ કરવી અને તહેમની વિચારચર્ચા લોકોને માટે પ્રસિદ્ધ કરવી; અને જાહેર ભરવાનું દરે તો તેમ કરવું.

। આ પરિષદનો એક ઉદ્દેશ લોકોને કેળવણીના વિષયમાં રસ લેતા કરવાનો છે. (The discussions of this educational conference must be educative of public opinion.)

ખીજો ઉદ્દેશ કેળવણીની વિવિધ સ્વરૂપી સંસ્થા સ્થાપવા લોકોને પ્રેરણા અને ઉત્તેજના કરવાનો છે.

● સરખાવો, હાલ અપાઠી કેળવણી આપણી ભાષાદ્વારા કેવી રીતે સંગીન થઈ શકે તે વિચારણું અને ઉપાયો શોધી સરકારને સૂચવવા, તેમજ પ્રમુખવનના ઉધ્વ પ્રયાણને વેગ મળે એવી કેળવણીની યોજના ત્રિમર્શવી. ”

[પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રીપોર્ટ. પૃ. ૨.]

ત્રીજો ઉદ્દેશ સરકારી અમલદારો અને દેશના અગ્રણી વિદ્વાનોને એકત્ર સમાગમમાં લાવી આ મહાન પ્રશ્નનું નિરાકરણ સારૂ થાય એવી વ્યવસ્થા આણવાનો છે

ચોથો ઉદ્દેશ એવા છે કે સરકાર અને દેશી રાજ્યોને આપણી ડ્રગવણીની જરૂરીઆતો ક્લી અને કેટલી છે તે જાતાવનાનો * "x

એ યુગ જ નવચેતનનો હતો નવજીવનના આદોલનો દેશ પર ફરી વળતા, તે ઝીનવા સૌ કાર્ષ થોડું ઘણું તત્પર બન્યું હતું

અમદાવાદના નવયુવકો પશુ એ વિચાર વાતાવરણથી તરબોળ થયા હતા તેમણે સ્વદેશી મિત્ર મડળ નામની એક જાહેર સંસ્થા સ્થાપી હતી અમદાવાદમાં પહેલવહેલો સ્વદેશી ટોર્સ કાદનાર એ મડળના કાર્યકર્તાઓ જ હતા સન ૧૯૦૯ માં તેણે સમસ્ત પૈસા ફડની યોજના ધડી હતી તેનો પ્રધાન ઉદ્દેશ જનસમાજમાં ડ્રગવણીનો પ્રચાર કરવાનો હતો. તે હેતુ ફળિશ્રુત થવા એણે એક કાર્યક્રમ નીચે મુજબ રચ્યો હતો

આ ફડમાં ભેગા કરેલા નાણા નીચેની બાબતોમાં જ ખર્ચો શકાશે —

- (ક) સાર્વજનિક શારીરિક અને માનસિક ડ્રગવણી ખાતાઓ સ્થાપવામાં અથવા તેવા સ્થપાયેલા ખાતાઓને મદદ કરવામાં —
- (ખ) સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો અને વાચનગૃહો સ્થાપવામાં અગર સ્થપા-
એનાને મદદ કરવામાં
- (ગ) ઔદ્યોગિક અથવા વિદ્યાન સંબંધી (BOLENTARIO) કેળવણીને માટે હિન્દુસ્તાનમાં મોઢ જગ્યાએ અગર તેા પરદેશ જતા અગર ગયેલા વિદ્યાર્થીઓને સોનરૂપે મદદ કરવામાં
- (ધ) ગુજરાતના ન્હાના મ્હોટા ગામોમાં અનેક પ્રકારના ઉપયોગી શાસ્ત્રીય વિગેરે વિપયો ઉપર બાપણો અપાવવા અથવા તૈયાર કરેલા બાપણો અગર ભેખો વચાવવા અથવા છપાવી પ્રગટ કરવામાં *

સ્વર્ગસ્થ દીવાન બહાદુર અબાલાલ સાકરલાલે જીવનની છેક ઉત્તરાવસ્થામાં ગુજરાતી ભાષા દ્વારા કેળવણીનો જાહેરો પ્રચાર કરવાનો ભગીરથ અલિલાપ સેવ્યો હતો, તે સારૂ સન ૧૯૧૩ માં એમણે ગુજરાતના શિક્ષિત સમાજની સહાય મેળવી ગુજરાત કેળવણી મડળની સ્થાપના કરી હતી તે મડળ એક ગુજરાતી યુનિવર્સિટીની ગરજ સારે એવી

* ભુક્ષિપ્રકાશ, સન ૧૯૨૦, પૃ ૧૩

• જુઓ, સમસ્ત ગુજરાત પૈસા ફડ અમદાવાદ દ્વિતીય વર્ષનો રીપોર્ટ પૃ ૫૦, ૫૧

એમની મહત્વાકાંક્ષા હતી. માતૃભાષા માટે એમને અત્યંત અભિમાન હતું, અને સઘળાં કામકાજમાં માતૃભાષાનો ઉપયોગ કરવા તેઓ આગ્રહ ધરતા. એ નવાં મંડળનું કામ દરીદ્રામ પડે તે પહેલાં તેઓ દેવસેક પામ્યા; નહિ તો તેઓ કેટલુંક સંગીન કાર્ય કરવા શક્તિમાન યાત. એ મંડળના ઉદ્દેશો વાંચતાં જણાશે કે એનું ક્ષેત્ર કેટલું વ્યાપક અને વિશાળ હતું. તેમાં સર્વ પ્રકારની કેળવણીનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આ રજું તે મંડળીનું દીપ્તિ—

“(ક) સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનો, કળાનો, નીતિનો તથા શરીર-સંપત્તિનો ગુજરાતમાં ગુજરાતી ભાષા દ્વારા પ્રસાર કરવો.

(ઘ) એ ઉદ્દેશ સાધવા સાડ આ મંડળી, પોતાની વખતોવખતની મુગદુર જોઈને, મુખ્યત્વે કરી નીચે દર્શાવેલા પ્રકારનાં કાર્ય એક અથવા અધિક કાર્ય કરશે:—

- (૧) જન-ઉપયોગી પ્રાથમિક કેળવણી મળે તેવી મહત્ત ગુજરાતી શાળાઓ સ્થાપવી, ચલાવવી, નભાવવી વિગેરે;
- (૨) ખીજાઓએ સ્થાપેલી તેવી શાળા કે સંસ્થાઓને પોતાના વહિવટમાં યોગ્ય સરતોથી કે ખીનસરતે લેવી.
- (૩) બુદ્ધિમાન ગરીબોને ગુજરાતી કે પરભાષામાં હરેક જાતની કેળવણી મળી શકે તેવી મદદ કે સવડ કરવી.
- (૪) ગુજરાતી ભાષામાં જ્ઞાન, નીતિ, આરોગ્ય, વિજ્ઞાન તથા કળાનો પ્રસાર થાય તેવાં ભાષણ અપાવવાં, પ્રયોગ કરાવવા, તથા ખીજા ઈલાજ લેવા.
- (૫) રાત્રીશાળા કે રજના દિવસોની શાળાઓ કાઢવી.

કક્ષમ ઠ માં બતાવેલા હેતુઓ ઉપરાંત નાણાંની ધટતી સવડ થયેથી અને સાધારણ સહાના ખાસ દરાવતી મંજુરી મેળવીને નીચે પૈટ્રીનાં એક કે વધારે કાર્ય તે દરાવ અન્વય જમવવા આ મંડળી મુખ્યત્વાર છે.

- (૧) હસ્તકળાના ઉચ્ચ શિખવવાની શાળાઓ કે વર્ગ કાઢવા.
- (૨) દુતર કે કળાની શાળાઓ કે વર્ગ, કિંવા ઉદ્યોગશાળાઓ કાઢવી.
- (૩) મંડળીનો અર્થ સાધવા આડ પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષામાં રચાવવાં.
- (૪) પુસ્તકશાળાઓ કે વાંચન શાળાઓ કાઢવી કે તેમાં મદદ કરવી.
- (૫) શરીર સંપત્તિ વૃદ્ધિ પામે તેવી કસરતશાળાઓ કાઢવી, ને તે હેતુ સાડ વખતોવખત ખીજું ધટતું ખરચ કરવું.

(૬) સ્ત્રીઓને સારી કેળવણી ગુજરાતીમાં આપી શકાય તેવા સર્વ ઉપાય લેવા.

(૭) ગુજરાતી ભાષામાં હિન્દી ને સંપૂર્ણ કેળવણી તથા સર્વ પ્રકારની કેળવણી આપી શકાય તેવા ઇલાજ લેવા x "

તે વિષયનો રફેટ કરતા એમણે વસ્તુસ્થિતિનું નિદર્શન કરાવ્યું હતું તે વાસ્તવિક હતું, એટલુંજ નહિ પણ એના કારણે દર્શાવ્યા હતા, તે આજે પણ મનનીય માણસ પડશે.

તેમણે કહ્યું હતું, કે " અગ્નાને દૂર કરવાનો આ પ્રયાસ નવીન છે એમ નથી. ઉદાર નીતિવાળા અંગ્રેજ સરકારે તેમજ કેટલાક સ્વદેશી ભાઈઓએ થોડોવત્તો પ્રયત્ન આજ લગી કર્યો છે ને તે પ્રયત્ન કરતા તેઓએ ઘણા શુદ્ધ ભાવથી દ્રવ્યભોગ આપ્યા જ કર્યો છે બીજા શ્રમ ઉપાધ્યો છે તે વિશે શકા લેવા કારણ નથી તો પણ કદા મગજથી વિચાર કરતા તેમાં કેટલીક મોટી ને ઉડા ખામીઓ નજરે પડે છે. એક મોટી મોટી ખોડ એ છે કે એમાના ઘણાખરા પ્રયાસ અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા જ્ઞાન આપીને આજ લગી કરવામાં આવ્યા છે ને હજી કરાય છે. અંગ્રેજી જાણનારની મધ્યા સરખી વરિતના પ્રમાણમાં હાલ ઘણી થોડી છે. ને તે વધી વધીને ઘણી વધશે તો પણ ભાગ્યે જ સેકંડે એક બે ટકા જેટલી થઈ શકશે એટલે અંગ્રેજી ભાષાને દ્વાર તરીકે વાપરી પ્રયત્ન કરવાથી સોમાથી નાણાંને અદાણું ઉપર કંઈ પણ સાક્ષાત્ અસર થવાનો ધણો જ થોડો ભેગ છે હાલના પ્રયામોની બીજી મોટી ખામીનો અણુમારો ઉપર કરવામાં આ થો છે તે એ કે તે પ્રયાસો થડ મૂળને ન બાઝતા ડાળા પાખડાને વળગે છે, ને એકદેરી સુધારા તરફ કેટલીક મંસ્થાઓ વિશેષ આગ્રહ બતાવે છે આવા બ્યવમાય ઇંગ્લેન્ડ દળ આપતા નથી મનુષ્યનું મન એવું ગેલું છે કે તેના એક પાસાને મર્યાદી નોંધવું દળ થતું નથી, એટલુંજ નહિ પણ ઘણીવાર તેથી તેની પાક્ષિક ને એકદેશી ખીલવણી થાય છે આ પરિણામ ઈષ્ટ નથી એ ઉડા છે.

ઉપર દર્શાવેલા પ્રકારના વિચારોને વશ થઈને આ સરથાએ પોતાનો મુખ્ય હેતુ એવો રાખ્યો છે કે ગુજરાતી ભાષાદ્વારા જ્ઞાન આપી અજ્ઞાન દૂર કરવું ને સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનો, કળાનો, નીતિનો તથા શરીર સંપત્તિનો વધારો કરવો. આપણા દેશની, દ્રવ્યની કે ઈતર-પ્રકારની વૃદ્ધિ

કરવાનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટપણે આ સંસ્થાએ રાખ્યો નથી, પણ શરીર સંપત્તિ વધશે, જ્ઞાનવડે બુદ્ધિ ખીલશે, હુન્નર કળા ને કસમનું જ્ઞાન મળશે, ને નીતિ વધશે, ને વહેમનાં બંધન તૂટશે, તો દ્રવ્યનીતિ ઈતર પ્રગતિ થયા વગર રહેશે નહિ, કારણ પ્રગતિનાં કારણને આપણે સારી પેઠે સેવીશું તો સાક્ષાત પ્રગતિ એ સાધનોની પાછળ એની મેળે આવશે. કારણનું સચોટ જન થાય એટલે કાર્ય ઉત્પન્ન થયા વગર રહેજ નહિ.”*

દેશમાં આવેલી નવી જાગૃતિએ પ્રજા કેળવણીના પ્રશ્નને મોખરે આપ્યો હતો અને સમાજમાં ઘેર અજ્ઞાનતા પ્રવર્તી હતી તેના નિવારણ સાર સન ૧૯૧૦ માં હિન્દી વડી ધારાસભામાં મોખરેએ, પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવાનો એક કસાવ રજુ કર્યો હતો અને પછીથી સન ૧૯૧૨ માં તે વિષે એક ખીલ આપ્યું હતું. પણ હિન્દી સરકારે બંને વખત બાલિય કારણો આગળ ધરી તેનો વિરોધ કર્યો હતો.

પરંતુ એ વિષયમાં લોકલાગણી બહુ તીવ્ર બનેલી હતી, તે લક્ષમાં લઈને સન ૧૯૧૨ માં તાજમોખીની ક્રિયા દિલ્હીમાં થઈ, તે બનાવની ખુશાલીમાં પ્રતિ વર્ષ શ. ૫૦) લાખની ગ્રાન્ટ પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ અર્ચવામાં આવશે તે પ્રકારની નામદાર શહેનશાહ જયેજી પંચમે જાહેરાત કરી હતી. એ વાતને આજે પચીસ વર્ષ પૂરાં થયાં છે; તો પણ હિન્દુ-સ્વામીનું અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ હજી સુધર્યું નથી, તે બતાવે છે કે વર્તમાન સરકાર એ વિષય પરત્વે ટેટલી બધી ઉદાસિન વૃત્તિ ધરાવે છે.

લોકનેતાએને પ્રજાની એ ઘેર અજ્ઞાનતા સાલતી હતી; રાજ્યની તીજેરી જ એ વિશાળ કાર્યને પહોંચી વળી શકે; તેમ છતાં લોકમત જાગૃત કરવા તેમના તરફથી વારંવાર પ્રયાસ થતા રહેતા. અને એવો એક સંદેશો ગુજરાતી પ્રજાને પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રચાર અર્થે સર ચીમનલાલ સેતલવાડે આપેલો તે અત્રે ઉતારીશું:—

“ ગુજરાત કેળવણીમાં કેટલું પગલું છે, અને અજ્ઞાનનો અંધકાર તેમાં હજી કેટલો વ્યાપી રહેલ છે, તેનો જરા ખ્યાલ કરશો તો સાફ. ગુજરાતમાં દર એક હજાર માણસે ફક્ત ૧૧૭ માણસો ગુજરાતી લખ્યાં વાંચી શકે છે; પુરુષ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ જે જુદું કહાડીએ તો લખી વાંચી શકે છે, એવી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ તો એથી પણ ઘણું ઓછું આવશે. ગુજરાત વેપાર ઉલોગમાં આગળ પડ્યું છે, તેમાં ધનાઢ્ય લોકો ઉંચી કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થો છે, તે બધાની ફરજ છે, કે કેળવણીનો વધારો એવો

કરવો જોઈએ કે થોડા વરસમા ગુજરાતમા દરેકે દરેક પુરપ દયા સ્ત્રી
ઓછામા ઓછુ ગુજરાતી લખતા વાચતા તો જાણે. એવો દિવસ જલદી
આવે એજ મારી ખરા મનની પ્રાર્થના છે" x

સ્વર્ગસ્થ વિકૃલભાઈએ સન ૧૯૧૬ મા મુખાઈની ધારાસભામા
પ્રાથમિક કેળવણી ફરિયાદ કરવા બાબત એક બીલ આણ્યુ હતુ, પણ
હિન્દી સરકારે સન ૧૯૧૩ ના કેળવણી વિષયક ઠરાવથી ચોક્કસ નીતિ
ધારણુ કરેલી છે એની આડે પ્રાતિક સરકાર આવી શકે નહિ એવી વજુદ
વિનાની ઉપનક દલીલ કરી તે બીલને ઉગડી ચૂક્યુ હતું

સને ૧૯૧૯ મા મોન્ટેગ્યુ એન્સફર્ડ સુધારા પસાર થતા કેળવણી
બાબુ તે પછી હિન્દી પ્રધાન હરતક સોપાયુ હતું, અને તેઓ એ પ્રશ્નની
શુ ચો ઉત્તરે એવી આશા રખાઈ હતી, પણ છેલ્લા સત્તર વર્ષનો ઇતિહાસ
જોતા આપણે કહેણુ પડશે કે તેઓ એક વા બીજા કારણે કશી જ પ્રગતિ
સાધી શક્યા નથી

મુખાઈ સરકારના પ્રથમ હિન્દી કેળવણી પ્રધાન ડૉ. રઘુનાથ પુ.
પ્રાજપેએ પ્રાથમિક કેળવણીના વિષયમા કેવા વ્યવહાર પગલા લાઈ શકાય
એની રીતસર તપાસ થઇ, રીપોર્ટ કરવા સર નારાયણ ગણેશ ચંદાવરકરના
પ્રમુખપણા હેઠળ એક કમિશન નિમ્નુ હતું, અને તે કમિશનની જવાબદારી
આધારે સન ૧૯૨૩ મા પ્રાથમિક કેળવણી એક્ટ પસાર થયો હતો પણ તેનો
અમલ સંતોષકારક નિવડ્યો નથી, એ નવા એક્ટથી પ્રાથમિક કેળવણીની
સઘળી જવાબદારી લોકલ ઓથોરિટીઝ-મ્યુનિસિપાલીટીઓ અને જિલ્લા
લોકલ બોર્ડ ઉપર નાખવામા આવી છે, પરંતુ તેમની પાસે પૂરતા પૈસા
નથી કે તેઓ સારી સખ્યામા નવી શાળાઓ ખોલી શકે અને તે સખ-
ધમા સરકારી ગ્રાન્ટનું ધોરણુ એણુ ગુચવણુભર્યું ચોજવામા આવ્યુ છે કે
તે દિશામા પ્રગતિ કરવામા કાઈને કાઈ અતરાયો ઉપસ્થિત થાય

કેળવણીના પ્રયોગો વિશે વિચાર કરતા, બોર્ડિંગ હાઉસ-છાત્રાલયોએ
જે સુદર પ્રગતિ કરેલી છે, તેની નોંધ લેવી ઘટે છે, છાત્રાલયનુ કર્તવ્ય
પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓને રહેવા કરવા અને ભોજનની સવક કરી આપવી એમાં
સમાઈ જતું, પણ કેળવણીના વિચારોમા પરિવર્તન થતા, છાત્રાલયની
લાવના પણ બદલાઈ છે, અને છાત્રાલયોના સચાવકોનુ પ્રમોગોપાત્ પ્રમેલન
થતા તેની વહીવટી શુચો ઉચ્ચવામા કેટલીક સરળતા થવા પામી છે.

એવા છાત્રાલયોમાંથી બે છાત્રાલયોનું કાર્ય વિશેષ દીપી ઉઠ્યું છે, તે કારણે તેમની પ્રવૃત્તિની વિસ્તૃત અને ખાસ નોંધ થતી થતે છે.

પ્રચલિત કેળવણી પદ્ધતિમાં ધાર્મિક વિષયને સ્થાન મળતું નથી, એ ધણુનિ ખુબે છે; અને તે ઉણપ પૂરી પાડવાનું સક્રય થઈ પડે એ ઉદ્દેશથી ગુજરાતી જનતાને ધર્મ વિષેનું જ્ઞાન આપવા જેમના પ્રયાસો પ્રશંસનિય જણાયા છે, તે મહારાજ શ્રીમન્નયુરામ શર્માએ એક વિદ્યાર્થીશૃદ્ધ સ્થાપવાનો નિર્ધાર કયો હતો; પણ તેનો પ્રધાન આશય એ શૃદ્ધના છાત્રાને જરૂરી સગવડો પૂરી પાડવા ઉપરાંત, ધાર્મિક, નૈતિક, અને લૌકિક શિક્ષણ આપી તેમના અંતઃકરણાદિના શુભ બળને વધારી તેમને આ લોકના તથા પરલોક સંબંધના કર્તવ્યમાં અડગ નિષ્ઠાવાળા અર્થાત્ તેમને ઉત્તમ મનુષ્ય બનાવવા, એ રાખ્યો હતો, અને તેના સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે એમના જ એક પ્રિય શિષ્ય શ્રીયુત નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટની પસંદગી થવા પામી હતી.

આવા એક સાંપ્રદાયિક ધર્મ વિચારવાળા તંત્રમાંથી આ સંસ્થાનો ઉદ્ભવ થયો અને તેની સત્તાવીસ વર્ષની કારકિર્દીમાં તેણે આપણા પ્રાન્તમાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં અસાધારણ એતન આપ્યું છે અને જનસમુદાયમાં તે વિષે રસ પેદા કયો છે, તે ખાસ ધન્યવાદને પાત્ર છે, અને તે યશના ભાગીદાર શ્રીયુત નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ અને શ્રીયુત ગિરમશંકર ભગવાનજી બધેકા તે સંસ્થાના બે મુખ્ય આજીવન સભ્યો છે.

શ્રીયુત નૃસિંહપ્રસાદભાઈ સાંમળદાસ કોલેજના અધ્યાપક હતા. તેઓ તે જવાબદારી સાથે વિદ્યાર્થી ભવનના સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે તેની મુખતાપૂર્વક સેવા કરતા હતા; એ કર્તવ્ય અદા કરતા કાંઈ કાંઈ કેળવણી વિષયક પ્રશ્નો તેમને મુંઝવવા લાગ્યા; તેના અંગે જૂદા જૂદા આદર્શો અને અભિલાષો તેઓ સેવવા લાગ્યા;* છેવટે એમની પ્રતીતિ થઈ કે કોલેજના

* જુઓ દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન વિષેનો નિબંધ લેખક શ્રી. પરમાનંદ કુંવરજી, પૃ. ૨.

* સરખાવો: “ હાલની કેળવણીથી વિદ્યાર્થીઓનાં શરીરો અને મગજ ચમકાઈ નય છે, અને તેના બારથી એમનો વિકાસ વધન નજરે પાવે છે તે અટકાવી સાચી કેળવણીના ફળરૂપે, વિદ્યાર્થીઓ મનુષ્યો બને અને સમાજમાં રહેતાં તેમને શિર અનેક રીતે અનેક પ્રસંગોમાં આવી પડતી જવાબદારીઓને તે ધીરજથી, હિંમતથી અને આનંદથી ઉઠાવી શકે, અને મનુષ્ય ધર્મને બળવી જીવન સાથે કરે એ હેતુથી આ સાગા અમે રાફ કરીએ છીએ.”

(શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવનનો પાંચમા વર્ષનો વાર્ષિક વૃત્તાંત, પૃ. ૪૧).

અધ્યાપકનું અને વિદ્યાર્થીભવનના મુખિ-ન્ટેન્ડનું કામ એક સાથે કરતાં, જેમાંથી એકેયને બરાબર ન્યાય આપી શકાતો નથી, અને મનમાં ચાહુ અસંતોષ રહ્યા કરે છે, એટલે એ ધર્મરત્ન અને સેવાપરાયણ સાધુ પુરુષે કોલેજના અધ્યાપકનો ઉચ્ચો હોદ્દો છોડી, વિદ્યાર્થીઓના ભેગા રહેવાનું અને તેમના જીવનમાં ઓતપ્રોત થવાનું ઉચિત ધાર્યું અને એમનો એ નિર્ણય સંસ્થાને તેમ પ્રભુ ઉમયને લાભદાયી નિવડ્યો છે; તેમના ધ્યેયની પ્રાપ્તિ થતાં, જે આનન્દ અને મુખશાન્તિ તેઓ અનુભવતા હશે, તે ખરે વિરલ તેમ અમૂલ્ય છે.

શ્રીકૃત નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ

ચોડાંક વર્ષોમાં જ એમને એમ જણાયું કે વિદ્યાર્થીશૃલેને એક આદર્શ સંસ્થા કરવી હોય તો વિદ્યાર્થીઓને બહાર શાળામાં નહિ મોકલતાં, શૃલેને આગે એક શાળા કાઢી તેમને શિક્ષણ આપવું, જેથી તેમના પર ખીમ સંસર્ગમાં આવતા કેટલાક કુમરકરો પડે છે અને ખોટા આચાર

તેઓ શિખે છે, તેમાંથી તે મુક્ત રહેવા પામે, એટલુંજ નહિ પણ પોતીડી-શાળામાં કેળવણી વિષયક ભિન્ન ભિન્ન અખતરાઓ, જેવા કે માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ, સંભાષણ પદ્ધતિ (direct method) વગેરે, અગત્યની શકાય, જે માટે બહારની શાળામાં અવકાશ નહોતો.

તેમના મનમાં આ પ્રશ્નણે વિચારની ગડમથલ થઇ રહી હતી, તેવામાં રણજીતરામ સાથે તેમનો સમાગમ થયો. સ્વર્ગસ્થ પણ એમની પેઠે કેળવણીના રસિયા અને તે વિષયમાં સ્વપ્નસેવી હતા.

મયે વર્ગે જ ડૉમુદી માસિકમાં રણજીતરામ વિશે લેખ લખતા પ્રસ્તુત વિષય પરત્વે થી. નૃસિંહપ્રસાદે જણાવ્યું હતું, કે:

“દક્ષિણામૂર્તિ શરૂઆતમાં માત્ર એક બોર્ડીંગ હતી-પણ એ માત્ર બોર્ડીંગ રહે એવો અમારો મૂળથી જ ઇરાદો નહોતો. દક્ષિણામૂર્તિ શિક્ષણનું ક્ષેત્ર બની રહે અને ચાલુ કેળવણીના તમામ ફોર્મો દૂર કરી શકે એવાં સ્વપ્નાં તે દિવસે અમને આવતાં. આ સ્વપ્નાંમાં બાઈ રણજીતરામ મળ્યા એટલે મને વધારે વેગ મળ્યો. દક્ષિણામૂર્તિએ આજ માળામાં અંગ્રેજી ચોથા ધોરણનો એક વર્ગ અખતરા ખાતર કાઢ્યો. રણજીતરામબાઈએ આ વર્ગમાં ઈતિહાસ શીખવવાનું મારે લીધું અને બાવનગરમાં રહ્યા ત્યાંસુધી તે આ વર્ગના ઈતિહાસ શિક્ષક રહ્યા હતા.”

વળી આ સંસ્થા શરૂ કર્યા પછી થોડા વખતમાં એનું સંપ્રદાયીપણું અમને સાલવા લાગ્યું; દક્ષિણામૂર્તિ બાવનગરનીજ સંસ્થા બની ન રહે પણ સમસ્ત ગુજરાતની બને એવા સારા આશયને રણજીતરામે વેગ આપ્યો અને દક્ષિણામૂર્તિ મારસ્ત ગુજરાતની કેળવણીને નવો પ્રકાશ મળે એ વિચારથી પ્રેરાઈને રણજીતરામે દક્ષિણામૂર્તિ સાથેનો સંબંધ દિવસે દિવસે વધારે માઠ કર્યો; અને તે કાર્યમાં એમને એટલો રસ પડ્યો હતો કે શ્રીનૃસિંહપ્રસાદને તેઓ છેક્ષા મળ્યા ત્યારે રણજીતરામે કહ્યું હતું, કે ‘નાનાબાઈ હવે તો મેં દક્ષિણામૂર્તિના આજીવન સભ્ય થવાનો નિર્ણય કરી દીધો છે. મારી સ્ત્રી પણ સંગત છે.’”

તે પછી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીજવને શ્રીયુત નૃસિંહપ્રસાદ બદના નેતૃત્વ નીચે અવનવા કેળવણી પ્રયોગો કરેલા છે. તે ફતેહમંદ નીવડ્યા છે.

* ડોમુદી સન ૧૯૩૬, જાગૃત, પૃ. ૧૪૩

* ડોમુદી સન ૧૯૩૬, જાગૃત પૃ. ૧૪૪.

એટલુંજ નહિ પણ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જે અભિલાષો તે સંસ્થા સેવતી આવી છે, તે મૂર્તિમંત થયા છે; અને આખા પ્રાન્તના વિચાર વાતાવરણ પર તેની પ્રબળ છાપ પડી છે; અને એ સંસ્થાના પ્રચાર કાર્યથી કેળવણીને વિષય એક જીવંત પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે.

એ સંસ્થાના રીપોર્ટમાં તેના વિકાસની સાલવારી થોડાક સમયથી મોંઘાય છે, તે જાણવા જેવી છે; તે પરથી એ સંસ્થાના કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર, તેની મદત અને વિશિષ્ટતા તુરત ધ્યાનમાં આવશે સન ૧૯૧૦ વિદ્યાર્થીશૃદ્ધની સ્થાપના.

સન ૧૯૧૪ થી, જુસિંહપ્રસાદ કોશ્લેજની નોકરી છોડી સંસ્થામાં આજીવન સભ્ય તરીકે જોડાયા.

„ ૧૯૧૮ દક્ષિણમૂર્તિ વિદ્યાર્થીલવન જાહેર સંસ્થા તરીકે રજીસ્ટર થયું.

„ ૧૯૧૯ પુસ્તક પ્રકાશનનું કાર્ય આરંભ્યું.

„ ૧૯૨૦ મુનિવર્સિટીની મેટ્રીકની પરીક્ષાનું ખર્ચ છોડી દીધું,

„ „ બાળમંદિરની સ્થાપના.

„ ૧૯૨૩ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે વિનય મંદિરને જોડ્યું,

„ „ બાળ અધ્યાપનમંદિરની શરૂઆત

„ ૧૯૨૪ દક્ષિણમૂર્તિ ત્રિમાસિક આશુ કર્યું.

„ ૧૯૨૫ વિદ્યાર્થી સંમેલન અને મોન્ટેસરી સંમેલન.

„ ૧૯૨૬ સ્વતંત્ર પ્રકાશન મંદિરની શરૂઆત અને ડોહન યોજના અમલમાં આણી.

„ ૧૯૨૭ છાત્રાલય સંમેલન.

„ ૧૯૨૮ ગુજરાત વિદ્યાપીઠથી વિનયમંદિર જુડ્ડ પડ્યું.

„ ૧૯૨૯ અધ્યાપન મંદિરની શરૂઆત.

„ ૧૯૩૦ અક્ષરગાનની યોજના આરંભી.

„ ૧૯૩૧ મામ સેવા અધ્યાપન મંદિરની શરૂઆત અને નવી પ્રાથમિક શાળા.

„ ૧૯૩૩ માધ્યમિક અધ્યાપન મંદિરની રીતસરની શરૂઆત.

પેટલાદ બોર્ડીંગ હાઉસનું કામ, ભાવનગરની ઉપલી સંસ્થાથી મૂદા પ્રકારનું પણ પ્રજાજીવનના વિકાસની દૃષ્ટિએ મદતરનું અને સોંકાપકારી

જાણ્યો. વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતાની હકુમત હેઠળ એ પેટલાદ હાઈસ્કૂલ અને તેનું બોર્ડિંગ હાઉસ હોઈને, તેના વહિવટ, સરકારી ધારાધોરણ મુજબ થાય અને તેના અંગે તેની પ્રવૃત્તિઓમાં કેટલીક મર્યાદાઓ રહે, પણ એક કાર્યદક્ષ અને કર્તવ્યપરાયણ, ભાવનાશાળી અને આદર્શસેવી શિક્ષક, એવી સંસ્થાનો નિભાયક હોય તો એક શિક્ષણ સંસ્થા કેટલું સંગીન અને સરસ કાર્ય કરી શકે તેનું ઉચ્ચવર્ણ દ્રષ્ટાંત પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસની કાર્ય વ્યવસ્થા પૂરું પાડે છે; એ બોર્ડિંગ હાઉસમાં શ્રીયુત મોતીભાઈ અમીનના હાથ નીચે તાલીમ લઈ ગયલા સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ એમના જીવન ધડતરમાં તે કાળે શ્રી. અમીને જે ફાળો આપેલો, તેની નોંધ પ્રસિદ્ધ કરે, તો તે છાત્રાલયના વહિવટ ઉપર પુષ્કળ પ્રકાર પાડે અને તેમાંથી ધણુ જાણુવા વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય; તેમ તે હકીકત રસિક અને બોધપ્રદ ધર્મ પંડે એ વિષે અમને શંકા નથી

સદરહુ સંસ્થાનો રજતોત્સવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં તેના સંસ્થાપકે તેના કાર્ય વિષે જે અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે, તે જાણુવા જેવો છે.

તેઓ લખે છે, કે ‘આ સંસ્થા સ્થપાયા પછી ચરોતર પ્રદેશના યુવકોમાં સંપ, સહકાર અને સેવાભાવથી સાર્વજનિક કાર્યો કરવાની રૂચિ ઉત્પન્ન થતી રહી અને પ્રતિ દિન વૃદ્ધિ પામતી ગઈ છે, એ નરી આંખે જોઈ શકાય છે.’

કેટલું, મુંદર ચિરસ્થાયી અને સંગીન પરિણામ !

પ્રસ્તુત બોર્ડિંગ હાઉસનો ઉદ્દેશ્ય કરવાનું ખાસ પ્રયોજન એટલા માટે છે કે આખા ચરોતરમાં કેળવણીની પ્રવૃત્તિ સંગઠિત રીતે થઈ શકે એ આશયથી કામ કરતી ચરોતર એન્જ્યુકેશન સોસાયટીનો ઉદ્ભવ ઉપ-રોક્ત પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસને આભારી હતો.

ચરોતર એન્જ્યુકેશન સોસાયટીના પહેલા વર્ષના રીપોર્ટમાં આમણે વાંચીએ છીએ, કે,

“ચરોતર એન્જ્યુકેશન સોસાયટીની યોજના પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસના ૧૦ મા વાર્ષિક સંમેલન પ્રસંગે તા. ૧૬-૪-૧૬ ના દિવસે પ્રથમ જાહેર કરવામાં આવી હતી અને તે યોજના સંબંધે વિચાર કરવા કેળવણીના કાર્યમાં ઉમંગ અને દિલસોજી ધરાવનાર સદસ્યોનાં એક

જાહેર સભા ખીજે દિવસે તા ૧૭-૪-૧૬ ને રવિવારે બોર્ડોંગના મકાનમાં સવારના આઠ વાગે જોન મી આર પી પગજપેના પ્રમુખપણા નીચે બોલાવવામાં આવી હતી તે મમામાં ચરોતર અને તેની નજીકના પ્રદેશમાં ડ્રેગવણીનો પ્રચાર કરવાના ઉદ્દેશથી મોમાઈટી મ્યાપવાનો ઠરાવ થયેા હતો ”

એ સભામાં હાજર રહેલા સભ્યોનો મોટો ભાગ પેનાદ બોર્ડોંગ હાજિમના સઆલમે અને તેના જુના વિદ્યાર્થીઓનો હતો

છેલ્લા વીસ વર્ષમાં એ સરઘાએ અનેક વિધ પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડેલી છે, તેમાં ખાનગી ડ્રેગવણી સરઘાઓનો વહિવટ લેવો, ટ્રસ્ટ ફંડો સ્વીકારવા, સ્ત્રી ડ્રેગવણીને ઉત્તેજન આપવું, રાત્રિશાળાઓ ચલાવવી, શારીરિક રમત ગમતના મેળાવડાઓ યોજવા, વાચનાઓ અને પુસ્તકાલયો સ્થાપના અને વિદ્યાર્થીઓ માટે મેન ફંડની યોજના કરવી, એ મુખ્ય છે, એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓની પાછળ તેના સૂત્રધારરૂપે ઓયુત મોતીભાઈનો હાથ પરોક્ષ વા અપરોક્ષ રીતે કામ કરતો આપણી નજરે ચડશે

ઉપર વર્ણવેલી ડ્રેગવણીના ધણાખરા પ્રયોગોમાં આતુ ડ્રેગવણી-તેની સુધારણા, તેના વિસ્તાર, તેના કોમોનું નિરુપણ અથવા તેમાં થોડા ધણા ઉમેરા કે ફેરફાર સૂચનવાનું ધોરણ જોવામાં આવશે, તે સુધારા અને ફેરફાર ઉપરઉપરના, એ વૃક્ષના ડાળા પાખડા કાપી ઝૂડી, સુધારી વધારી વિગૃત કરવાના અને તેના વિકાસને વેગ વા બળ આપવાના હતા, પણ પ્રત્યક્ષિત ડ્રેગવણી મામાન્યતા જીવન વ્યવહાર અને જીવન નિર્વાહ માટે નિરૂપયોગી છે, તેમાં મોગ હોય છે, અને તેમાં મૂળભાથી ફેરફાર કરવાની જરૂર છે, એ મુદ્દા પર તો મહાત્મા ગાંધીજીએ જ ભાર મૂક્યો હતો અને તેમાં ફેરફાર કરવા આગ્રહ રાખ્યો હતો પૂર્વે આપણી ગ્રામીન પરપરાનુસાર શુરુકુળ મરઘાઓ કેટલેકે અથગે સ્થાપવાના પ્રયત્નો ચલાવે હતા, પણ તે તો કપ્રિય થયા નહોતા, અને તેનો આર્થ પણ સામાન્ય મનુષ્યને ઝાઝી અપી ન કરતો નહોતો

મન ૧૯૧૭માં ભારતમાં ખીજી યુગ્મરાત ડ્રેગવણી પરિવદ મળી, તેના પ્રમુખપદે મહાત્મા ગાંધીજીને નિમવામાં આયા હતા મહાત્મા ગાંધીજી એટલે દર મહત્પવાળા અને તેની સિદ્ધિ અર્થે સંપૂર્ણ આગ્રહ ધરાવનાર એક મમર્થ વ્યક્તિ ડ્રેગવણીના ક્ષેત્રમાં એમણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં લાના

પોતાની સાથે રહેતા ગુજરાતી બાળકોની કેળવણી અર્થે અનેક વિધ અખતરાઓ અજમાવ્યા હતા; અને એ વિષયમાં કેટલાક નિણયો પર પહોં તેઓ આવ્યા હતા.

/ગાંધીજીએ આપણા દેશના જાહેરજીવનમાં દાખલ થયા પછી તેના ધોરણમાં મોટા પરિવર્તન આણેલું છે; તેમાં મુખ્ય અને મોટો ફેરફાર આપણી સભા, પરિપદ વગેરેનું કામકાજ માતૃભાષામાં અથવા તેા રાષ્ટ્રભાષા હિંદીમાં થવું જોઈએ, એ છે.

પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિપદના પ્રમુખે તેમનું વ્યાખ્યાન આશુ પ્રધાને અનુસરી, અંગ્રેજીમાં આપ્યું હતું, પણ મહાત્માજીએ એ પ્રણાલિ-કાનો ધરિદા પૂર્વક લગ કરીને; પોતાનું વ્યાખ્યાન ગુજરાતીમાં આપ્યું હતું એટલું જ નહિ પણ પરિપદનું સંપૂર્ણ કામકાજ ગુજરાતીમાં ચલાવવાનો આશ્રદ કર્યો હતો.

/એ પ્રયાથી આપણી સભા અને પરિપદોનાં કામકાજમાં નવું એતન આવ્યું છે; અને તેના કામકાજનાં જનતા વધુ ને વધુ રસ લેતી થઈ છે, એ એક વિશેષ લાભ થયો છે; એટલું જ નહિ પણ આપણી માતૃ-ભાષાને તેનું સ્વભાવિક અને યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે, એ એક મહત્વની ખીના છે.

એવી રીતે આપણી શાળાઓમાં શિક્ષણના વાહન તરીકે અંગ્રેજીનો બહુધા ઉપયોગ થતો તે સાગે એ પરિપદમાં એમણે કડવી ફરિયાદ કરી હતી, એટલે સુધી કે આપણે આપણી માતૃભાષાના ગૌરવ સાર માન ધરાવતા થઈશું નહિ તો કદાચ આપણને સ્વરાજ્ય મળે તો પણ તેને લાયક આપણે થઈશું નહિ

વળી હાલની કેળવણીમાં માત્ર માનસિક વિકાસ પર ધ્યાન અપાય છે, એ પણ નુકશાનકર્તા છે; ખરી રીતે વિદ્યાર્થીનું આરિત્ર ધડવા, તેને એક ઉત્તમ નાગરિક અને મનુષ્ય બનાવવા ખાસ કાળજી લેવાની જોઈએ. તેમ તેની આજીવિકા માટે તે સ્વાત્રથી થાય એવા ધંધા રોજગાર અને હુન્નર ઉદ્યોગનું અને જાત મહેનતનાં કાર્યમાં ગૌરવ લેવાનું શિક્ષણ આપવું ધટે છે.

• સન ૧૯૧૯માં અસહકારની ચળવળ ચાલુ થતાં મહાત્માજીએ વિદ્યાર્થીઓને સરકારી શાળા પાઠશાળા છોડવાને અપીલ કરી હતી; અને તે માગણીને માન આપી હજારો વિદ્યાર્થીઓ નવી રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં

જોડાયા હતા. તેના અંગે ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. તેના કુલપતિ તરીકે એ નવી વિદ્યાપીઠના હેતુ વિશે બોલતાં ગાંધીજીએ એકજ મુદ્દા પર વજન આપ્યું હતું કે ‘કેળવણી વિશે તમારા જે મંતવ્યો હોય તે બદલી, નહું મૂલ્યાંકન કરે તોમાં ચારિત્રને તેની કમોટી કરશે.’

આપણા પૂર્વજોએ કેળવણીમાં ચારિત્ર્ય પર વિશેષ ભાર મૂક્યો હતો; પ્રકાશ માટે તેમની પ્રાર્થના હતી અને સન ૧૮૯૦ માં જાપાનમાં કેળવણીની બાબતમાં જે સહેનશાહી ફરમાન બહાર પડ્યું હતું, તેમાં એ વિષયને પ્રાધાન્ય અપાયું હતું;* અને પ્રસ્તુત પ્રકરણના આરંભમાં ગાંધીજીના અનન્ય શિષ્ય કાકરસાહેબ કાલેલકરના એક લેખમાંથી અવતરણ મૂકવામાં આવ્યું છે તેનું ધ્યેય, પણ, મુક્તિ આપે એ જ કેળવણી, દર્શાવાયેલ છે; અને તે મહાત્માજીના વિચાર અને આદર્શને સુંદર રીતે મૂર્તિમંત કરે છે.

આપણે અહિં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ વસ્તીના ૭ ટકા જેટલું આવે છે; વડોદરા રાજ્ય જ્યાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવામાં આવેલી છે, ત્યાં તેનું પ્રમાણ ૧૮ ટકા થવા પામ્યું છે; પણ જાપાને તો સાઠ સિતેર વર્ષના માળામાં વસ્તીના ૬૯ ટકાને અક્ષરજ્ઞાન આપ્યું છે. એ

● સરખાવો:

પ્રજાજનો, તમારા પિતૃઓ અને માતાપિતા તરફ ભક્તિભાવ રાખજો; તમારા બાઈ બહેનો સાથે માયાળુ થજો; પતિપત્ની તરીકે એક દિલથી સંપીને રહેજો; વિનયી અને વિવેકી થજો; સર્વ સાથે બહાઈ રાખજો; જ્ઞાનનો સંચય કરજો તથા જ્ઞાનો અભ્યાસ કરજો અને એ રીતે તમારી બુદ્ધિશક્તિ તથા સદાચારનું બળ કેળવજો; પ્રજાનું હિત વધારજો તથા પ્રજા કલ્યાણમાં તત્પર બનજો; રાજ્યવંશારણ્ય માટે માન રાખજો; કાયદાઓનું પાલન કરજો; વિપત્તિના સમયે રાજ્યને માટે વીરતાથી પ્રાણ આપવા તૈયાર રહેજો, અને છેવટે સ્વર્ગ અને પૃથ્વી સાથે. એક સરખો સંબંધ ધરાવતા આપણા સહેનશાહના રાજ્યાસનની સમૃદ્ધિનું રક્ષણ કરવા અને તેને નિશ્ચિત બનાવવા દાઈપણ્ય બોગે તૈયાર રહેજો. આમજ તમે અમારી વફાદાર અને બધી પ્રજા બની શકશો, તેમજ તમારા પિતૃઓની ઉચ્ચ પ્રણાલિકાઓની કીર્તિ વધારી શકશો.” જાપાનનો કેળવણી, પૃ. ૭.

ખતાવે છે કે રાજ્યસત્તા ધારે તો પ્રજાની અગ્નાનતા નિવારવા શું અને કેટલું કાર્ય તે કરી શકે એમ છે.

પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીના પ્રસાર, સુધારા અને વૃદ્ધિ અર્થે ખાનગી પ્રયત્નો આપણે અહિં ચયત્તા છે, તેની નોંધ સેવામાં આવી છે; અને પ્રાંતિક સ્વરાજ્યનો સન ૧૯૩૭ નો ગર્વમેન્ટ ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ અમલમાં આવતાં જે પ્રધાનમંડળ લઘુમતિવાળું આવેલ છે, તેણે કેળવણીનું પ્રમાણ વધારવા સારૂં તે પાછળ રૂ. ૪૧ લાખનું નવું ખર્ચ કરવા તેના કાર્યક્રમની કાચી રૂપરેખા તૈયાર કરી છે.

કેળવણીનો હેતુ ફલીભૂત થવા આમ હરેક પ્રકારના પ્રયત્નો રાજ્ય અને પ્રજા તરફથી થાય, તે સર્વ રીતે હિતકારક અને ઉચ્છવાયોગ્ય છે પણ તેના સિદ્ધાંત તરીકે એ લક્ષમાં રહેવું જોઈએ, કે 'વિદ્યાર્થીને લખતાં ન્યાયતાં કે થોડા હિસાબ કરતાં આવડે, એ જાસ નથી; તેમ એકલી તેની બુદ્ધિનો વિકાસ થવા પામે એવું એક ધાટીનું બાણતર સર્વથા ઉપયોગી નથી. વસ્તુતઃ તે વિદ્યાર્થીનું જીવન નૈતિક બળવાળું, ખરેખર જીવત અને સંસ્કારી બની શકે, એવો અભ્યાસક્રમ રચાવો જોઈએ. કેમકે "જગતના મુખ્યવણુભરેલા જીવનમાં સફળ થવાને માટે બુદ્ધિ કરતાં નૈતિક બળ વધારે ઉપયોગી છે; અને તે બળ તો હરેક માણસે હરરોજ ખિલવવું જોઈએ. તે ખિલવવામાં આવે તો જ દેશની સંસ્કૃતિ રચાવી રહે, અને દેશની આખાદી ટકી રહે."*

પ્રકરણ ૩

જ્ઞાનગંગાનો અવાહ

“ હતાશ ચતા દેશભક્તના દિલમાં ઘડીભર આશા ઉત્પન્ન કરે
એવી દિન્દની તાકાત અને પ્રગતિકારક થોડી પ્રવૃત્તિઓમાં પુસ્તકાલય
પ્રવૃત્તિ ગણી શકાય જનસમાજના મનમાં તેણે પોતાના નામમાં રહેવા
અર્થ કરતા વધારે અમર કરી છે અને દેશની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં તે
અગત્યના પૂરક તત્ત્વ તરીકે વિસ્તરી છે. ખરૂં કહું તો પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની
આ વિશાળ ખાલુએ એટલી મોટી પ્રતીતિ આપી છે કે રાષ્ટ્રીય માધ્યમોમાં તેના
મહાન ફાળાની આરે તરફથી વકીલાત થાય છે, અને રાજ્ય અને રાષ્ટ્રીય
સ્વરાજ્યની મર્યાદાઓએ તેને પોષવાનું હજાણું ધર્મ રહ્યું છે. સુધરેલા
દેશોના દૃષ્ટાંતો આ વાતની તરફેણમાં છે ”*

(રાઈટ ઓનરેબલ શ્રીનિવાસ ગામ્ત્રી.)

મેળવણીની પુષ્ટિપે અને જ્ઞાન ઉપાર્જન, તેની વૃદ્ધિ અને મંશોધન
સાર, પુસ્તકાલય, શાળા જેવું આવશ્યક અને ઉપયોગી છે, એ મૂળ સર્વત્ર
સર્વમાન્ય થયેલું છે, અને શાળા પાઠશાળાની યેડે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ
પણ સમાજમાં દિનપ્રતિદિન વધુ મજબુત થતી અને પ્રચરતી જાય છે.
આપણા દેશમાં સુદ્ધા, પરાપૂર્વથી પુસ્તકાલય ગંધર્વ, સરક્ષણ અને ઉપયોગ
સાર ફાળવેલું સારી વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી, અને આપણું દેશકે
પ્રાચીન આદિત્ય, ઉત્તમ અને કિંમતી, ફાળના અને મનુની વિદેલી
વિજેતા પ્રજાના આક્રમણમાંથી, ગ્લાણ પામી, જન્મ્યું છે, એ ફોડા પ્રતાપ
આ પુસ્તકાલયોને, મુખ્યત્વે, આભારી છે. એ ખરૂં છે કે આ પુસ્તક
ભંડારોનો હાલના જેવો સામાજિક ઉપયોગ પૂર્વે થતો નહોતો, પણ જેને જરૂર
પડતી તેઓ તેનો અવશ્ય લાભ મેળવી શકતા, અને એવા પુસ્તક ભંડારોને
નવી નવી કૃતિઓનો નકલ ઉત્તરવી મમૂલ કરવા એ એક પુણ્યનું કાર્ય મનાવું
હતું. તે પછી મુદ્રણકળાનો ઉદ્ભવ થતા અને આમંત્રિક પત્રો પ્રકટ થવા થઈ
થતા, પુસ્તકાલયનું સમગ્ર સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું છે, જ્ઞાન પ્રચાર અને જ્ઞાન
સંપાદન કરવામાં પુસ્તકાલયનું મહત્ત્વ અનેક ગણું વધ્યું છે, એટલુંજ નહિ
પણ પ્રજા જીવનના વિજ્ઞાનનું તે એક પોષક તત્ત્વ ધર્મ પડ્યું છે, અને
એ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ એટલી જાંબી મહત્ત્વની મનાઈ છે કે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં

શાન્ત અને પ્રજા ઉભય તેના પ્રચાર અને વિસ્તાર માટે ખાસ કાળજી રાખે છે; અને કહ્યું દાનેશ્વરી જેવા એન્ડ્ર્યુ કાર્નેગીએ પુસ્તકાલયો સ્થાપવા સાથેની બક્ષિમ છૂટથી આપેલી છે; તેથી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ ખૂબ વેગ પામી છે અને તેનો બહોળો પ્રચાર ચલાવી સાચે, ખુશી ચલા જેવું એ છે, કે, જન સમુદાય પણ તેનો પુરુષ લાભ લેનો થયો છે.

નવી અગ્રેજી કેળવણીનો આપણા દેશમાં આગમ થતાં અમુક અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિના એક અંગ તરીકે પુસ્તકાલયને પ્રાધાન્ય અપાયું હતું; પરંતુ ગુજરાત અને બૃહદ ગુજરાત પુસ્તકાલયોની સ્ત્રી જે પુસ્તકાલય સહાયક મદદગારી મંડળ, વડોદરા, તમિલ પ્રસિદ્ધ થયેલી છે તે જેનાં, તેનો બીજો વિસ્તાર થયેલો જણાતો નથી. બેઠાં શહેરોમાં અને દેશીગ્રામ્યોની રાજધાનીમાં મુખ્યત્વે, એ પુસ્તકાલયો નિઃશ્યાં હતાં; પણ તે પુસ્તકાલયોનો સંગ્રહ નવાં અને તાજાં પુસ્તકો ઉમેરીને અમુક કમય અને તેનો બહોળો ઉપયોગ થાય એવી થોડીક જ તજવીજ થતી; શ્રદ્ધાનું તે એક આશ્રયજી માત્ર છે, એવી સામાન્ય માન્યતા પ્રવર્તતી હતી.

કેળવણીના પ્રચાર, ખીલવણી અને સુધારા અર્થે આપણા પ્રાન્તમાં, વિવિધ રીતે જૂદી જૂદી હિંદુઓ, જે પ્રયામો જિજ્ઞાસુ રથને થમસા તેનું સંક્ષેપમાં વિવરણ ગયા પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે, અને એ અર્થ પ્રયત્નો થયા છતાં, એ પણ આપણે જોયું હતું, કે આપણી પ્રજાનું અક્ષર-જ્ઞાનનું પ્રમાણ હજી છ ટકાથી વધારે આગળ જવા પામ્યું નથી. જેઓ દુકા નહીં કરી જાયે અથવા સડેજ લખી વાંચી જાયે તેઓ સૌનો એમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

પણ તે પરત્વે શોચનીય બીના એ છે કે જેઓ થોડું ધણું બાણી આગળ અભ્યાસ કરવા એક વા બીજા કારણે અટકી જાય છે, તેમને જીવનમાં પાછળથી જ્ઞાન સંપાદન કરવાની કાંઈ સવક હોતી નથી અને જે કાંઈ શીખ્યા હોય છે તે પણ તેઓ ધણું ખડ વિસરી જાય છે; જ્ઞાન પ્રકાશનો કાંઈક લાભ મેળવ્યા પછી, તેમની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ વિકસે છે, પરંતુ તે તૃપ્ત કરવા જેવી સાધન સામગ્રી ઉપલબ્ધ નહિ તે કારણે તેમની રિયલિ બણેલા ન બણેલા જેવી નિરૂપ થઈ પડે છે; અને તેમનો જીવન રસ મુકાઈ જાય છે. આપણા દેશમાં પહેલાં કેળવણીનો પ્રચાર અને વિસ્તાર જો કે સાર્વત્રિક અને એકસરખો નહોતો; તો પણ જન સમુદાય પર સુવિચાર અને ઉચ્ચ

સંસ્કારની છાપ પાડવા જૂદા જૂદા પ્રકારની વ્યવસ્થા હતી; અને શ્રાદ્ધલુક્ષ્મિ વર્ગ વ્યવસ્થિત શિક્ષણદ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા; પણ નવા સંજોગોમાં આપણે જાણીએ છીએ કે વસ્તીનો મોટો સમૂહ અદ્યાપિ અજ્ઞાન રહેલો છે; વળી કેટલાક વખતાં વાંચતાં શિખ્યા છે, તેમની પાસે પણ તે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવાનાં સાધનો સુલભ નથી. ખેતરમાં બી રોપવામાં આવે પણ તેને પૂરતું જળ ન મળે તો તેમાંથી અંકુર ન પુટે અથવા તો ફુટે તો અંતે કરમાઈ જાય, એવી દયાજનક સ્થિતિ ચાર ચોપડીઓ શિખેલાની થઈ પડેલી છે. કેટલીક વાર તેમની જ્ઞાન પિપાસા જાગૃત થયા પછી તેને સંતોષવા તેઓ અશક્ત તેમજ સાધનહિન હોય છે.

સારા વિચારોનો ફેલાવો કરવો એ રાજકર્તાઓનું અને શિક્ષિત સમાજનું કર્તવ્ય છે; નવું શિક્ષણ અંગ્રેજીમાં આપવાનું શરૂ થયું ત્યારે તેના પ્રવર્તકોએ એવો અભિપ્રાય સેવ્યો હતો કે એ ફેળવાયેલો વર્ગ તેમને પ્રાપ્ત થયેલાં જ્ઞાનનો લાભ માતૃભાષાદ્વારા પછાત રહેલા એમના અન્ય બંધુઓને એક વા બીજી રીતે અવશ્ય આપશે.

સંજોગવશાત્ એ યોજના પુરી અમલમાં આવી શકી નથી, અને તેમાં મુશ્કેલીઓ પણ અનેક પ્રકારની હતી; તેમ છતાં લાલેશાઓએ આપણા પ્રાન્તમાં ફેળવણીના ક્ષેત્રમાં જે કાર્ય સંગીન કાર્ય કર્યું છે, તે પાછલા પ્રકારણમાં આપણે અવસોહયું છે; અને અહિં એવા એક બીજા સત્પુરુષની પ્રવૃત્તિનું નિરૂપણ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે, જેમણે પુસ્તકાલયોની સ્થાપના અને ખીલવણીના કાર્યમાં પોતાનું સમગ્ર જીવન આર્પ્યું છે, અને તે કારણે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના લિખ પિતામહ જેવું ગૌરવવંતું બિરુદ તેમને અપાયું છે.

ફેળવણી અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિનાં સાધનોની ખામતમાં મોટા શહેરોથી દૂરના નાનાં ગામડાંઓની સ્થિતિ અત્યારે પણ દયાજનક છે, અને ધણી આશ્ચર્યજનક અને બુદ્ધિશીલ વિદ્યાર્થીઓ એવાં સાધનોની સગવડતા જા અભાવે, અકાળે કરમાઈ, તેમની બુદ્ધિ શક્તિ કુદિત રહેવા પામે છે.

એ મુશ્કેલી ટાળવા અને જ્ઞાનનાં કિરણો દૂરના અને ન્હાનાં ગામડાંઓમાં પણ હીક હીક પ્રસરે એ શુભ આશયથી શ્રીયુત મોતીલાલ નરસીભાઈ અમીને-ત્યારે પેટલાદ કાર્પરકુલના હેડમાસ્ટર-સન ૧૯૦૬ માં ‘મિત્રમંડળ

પુસ્તકાલય' નામની એક નવી પ્રવૃત્તિ ઉઠાડી હતી; કેવા સંજોગોમાં તે ઉદ્ભવી એ હકીકત એમનાજ શબ્દોમાં અહિં, ઉદ્ધૃત કરીશું:—

“સને ૧૯૦૪-૫માં અમૃતલાલ સુન્દરજી પઢિયારનું “સંસારમાં સ્વર્ગ” અને ભાવનગર રાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલું “સંગીત નીતિ વિનોદ” એ બે પુસ્તકો મેં વાંચ્યાં અને મને તે એટલાં બધાં આકર્ષક અને મોહક લાગ્યાં કે એ પુસ્તકોનું વાચન વધે એવી કોઈ યોજના કરવાની જરૂર મને જણાઈ. વધુ વિચાર કરતાં મને એમ લાગ્યું, કે “સારા વિચારોનો પ્રચાર કરવો હોય તો નાનાં નાનાં ગામોમાં વાચના-લયો અને પુસ્તકાલયો સ્થાપવાં જોઈએ. અને ગામડામાં આ પ્રવૃત્તિ શિક્ષકો જ ઉપાડી શકે એમ સમજી સન ૧૯૦૬ના માર્ચ માસમાં વડોદરા મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા શિક્ષકો સમક્ષ મેં એવી યોજના રજૂ કરી કે પરીક્ષા પૂરી થયે નોકરીના પ્રસંગે ગામડામાં શાળાના શિક્ષક તરીકે કામ કરવાને જગ્યાએ તેઓ જાય ત્યારે પોતાપોતાના ગામેથી જો તેઓ રૂ. ૧૦ વા પંદર મોકલી આપે તો તેમને રૂ. ૨૦) વા ત્રીસના વર્તમાનપત્રો ને પુસ્તકોનો લાભ આપવાની જવાબદારી હું સ્વીકારવા તૈયાર છું. મેં તેમને ૨૫૯ શબ્દોમાં સમજાવ્યું કે ગામડાઓ રેલ્વેથી દૂર હોય છે. કોઈ પણ જાતના સમાચાર સીધી રીતે તેમને મળી શકતા નથી. જ્ઞાન મળવાનો અને વિદ્યાનોના સમાગમમાં આવવાનો પ્રસંગ તેમને મળતો નથી અને તેમનું જીવન શુષ્ક અને છે. માટે સ્વાર્થ અને પરમાર્થની દૃષ્ટિએ પુસ્તકાલયને માટે ૧૦-૧૫ રૂપિયા તેઓ એકઠા કરે તો વર્તમાન પત્રો અને પુસ્તકો દ્વારા પોતાને તેમજ બીજાઓને માટે વિવિધ પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવી શકે અને દૂરદૂરના ગામડામાં રહ્યા છતાં પરીક્ષા રીતે વિદ્યાનોના સમાગમમાં આવી સંસ્કાર પામે. આ ઉપરથી ૫૦ ગામોમાં શિક્ષકોદ્વારા પુસ્તકાલયો નીકળવાનું નક્કી થયું. આ રીતે સને ૧૯૦૬ ના જુલાઈની પહેલી તારીખે ગુજરાતમાં ‘મિત્ર મંડળ પુસ્તકાલયો’ નામની સૌથી પહેલી સાર્વજનિક પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ.*

પ્રસ્તુત યોજના પ્રસિદ્ધ થતાં, કેળવણી જેમનો પ્રિય વિષય હતો અને પ્રગતીય કેળવણીની દૃષ્ટિએ તે વિશે જેમણે ખૂબ ચિંતન કરેલું હતું તે દી. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈએ તે બદલ શ્રી. મોતીલાઈને

અભિનંદનનો પત્ર લખી મોકલ્યો, એટલું જ નહિ પણ એ પ્રવૃત્તિની અગત્ય પિંઝની પોતાના તરફથી ગ્રામ વાચનાકરો સહાયતા આપવા રૂ. ૫૦૦)નું એક ટ્રસ્ટ ફંડ ગુ. વ. સોસાયટીને તે અરસામાં સોંપ્યું હતું. અને શ્રીયુત મોતીભાઈ અમીન તરફથી સોસાયટીના સંચાલકોને તેમની નવી પ્રવૃત્તિને મદદ મળવા માગણી કરવામાં આવી ત્યારે સોસાયટીના પ્રમુખ તરીકે તે પ્રતિ સહાનુભૂતિ દર્શાવી, તેને નીચે પ્રમાણે સ્વડ કરી આપવામાં તેઓ સહાયશ્રુત થયા હતા:

(૧) “ મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયોમાંથી જે પુસ્તકાલય રૂ. ૫૦) આપી સોસાયટીના નિયમ પ્રમાણે સોસાયટીમાં રજીસ્ટર થશે, તેને સોસાયટીએ છપાવેલાં પુસ્તકોમાંથી પુસ્તકાલય પસંદ કરે તે રૂ. ૨૫) સુધીની કૌંમતનાં પુસ્તકો એકી વખતે બક્ષીસ આપવામાં આવશે

(૨) મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયોને “ બુદ્ધિપ્રકાશ ” આઠ આનાના લવાજમથી આપવામાં આવશે. લવાજમ વર્ષની શરૂઆતમાં અગાઉથી આપશે તેને એ ખાસ લાભ મળશે.

(૩) મિત્રમંડળ પુસ્તકાલય સોસાયટીએ છપાવેલાં પુસ્તકોમાંથી રૂ. ૨૫) અથવા તે ઉપરાંતની કૌંમતનાં પુસ્તકો એકી વખતે ખરીદશે તો તે અર્ધી કિંમતે આપવામાં આવશે.*

તદનુમાર એ યોજનાનો નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે લાભ લેવાયો હતો.*

+

Ahmedabad.

16th July 1906

Sir,

Though I do not know you personally, I venture to write this to you in order to express to you my genuine approbation of your scheme of opening new library. It is one in which I take great interest and I shall be very happy to lend you my help in my power in your praiseworthy effort.

Yours faithfully,

Ambalal S. Desai.

*નુઓ પહેલી ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદ-મંત્રીનું નિવેદન પૃ. ૨.

*મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયોના ત્રણ વર્ષનો રીપોર્ટ. પૃ. ૧૩.

વર્ષ	બુદ્ધિપ્રકાશ	અર્ધી કિંમતે પુસ્તકો.	રજીસ્ટર થયેલાં પુસ્તકાલયો.
સન ૧૯૦૭	૫૬	૨૫-૦-૦	(૧) ઈટાલા (૨) એડ
„ ૧૯૦૮	૭૪	૧૨૫૦-૦-૦	(૩) એડજ (૪) ખાંધલી
„ ૧૯૦૯	૬૨	૭૨૦-૦-૦	(૫) તારાપુર (૬) મંગળા (૭) વાંકીઆ (૮) વલથ (૯) પેટલાદ સાર્વજનિક બોર્ડીંગ હાઉસ.

એજ સાલમાં શ્રીમંત મહારાજ સર સયાજીરાવ ગાયકવાડે વડોદરા રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવાનો કાયદો કરી અમરેલી પ્રાંતમાં પહેલો અખતરો શરૂ કર્યો અને ત્યારબાદ અમેરિકાના પ્રવાસે પોતે જતાં, એ શાળા અને બુદ્ધિશાળી રાજવીની નજરમાં લાંબી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ ખુબી ગર્વ અને તેની ઉપયોગિતા વિચારી વડોદરા રાજ્યમાં, ફરતાં પુસ્તકાલયો સ્થાપવા તુરંત જ હુકમ મોકલી આપ્યો હતો.

ફરી અમેરિકા જવાનું પ્રાપ્ત થતાં શ્રીમંતે મી. બોર્ડનને વડોદરા રાજ્યમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને મજબુત અને વ્યવસ્થિત કરવા નિમંત્રણ દત્તા; અને સન ૧૯૧૦-માં તેઓ અત્રે આવતાં વડોદરામાં એક મધ્યવર્તી પુસ્તકાલય સ્થાપવામાં આવ્યું એટલું જ નહિ પણ આખા રાજ્યમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ ઉપાડી સેવામાં આવી તેમજ ફરતાં પુસ્તકાલયોની અને મેજીક સેન્ટર્ન, સિનેમા વગેરે દ્વારા લોક શિક્ષણ આપવાની યોજનાઓ અમલમાં મૂકવા તજનીજ ચર્ચ હતી. વળી એ હેતુ ફળિમૂત થવા લાખએરી વ્યવસ્થાના અભ્યાસીઓ તૈયાર કરવા ટ્રેનિંગુઓના એક ખાસ વર્ગ કાઢવામાં આવ્યો હતો. તે પગલું જરૂરનું હતું; અને એ પદ્ધતિસરની પ્રવૃત્તિના પરિણામે વડોદરા રાજ્ય પુસ્તકાલય ખાતુ વિકસવા અને ખીલવા પામ્યું છે.

સાર્વજનિક પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ શ્રીયુત મોતીભાઈ અમીને, તે પૂર્વે ખાનગી રીતે, મિત્રોની સહાયતા વડે અમલમાં મૂકી હતી તે વિષે ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે અને વડોદરા રાજ્યે તે પ્રવૃત્તિ ઉપાડી સેતાં તેના એક વ્યવસ્થાપક અને નિયામક તરીકે શ્રીયુત મોતીભાઈ અમીનની પસંદગી કરવામાં આવી એ બહુ ઉચિત થયું હતું.

એવા એક સેવાલાવી પુરુષ હસ્તક પ્રાંત, કરગ્રા, અને ગ્રામ પુસ્તકાલય સ્થાપવાનું અને વ્યવસ્થિત કરવાનું કામ આવતાં, તે પ્રદેશમાં છેલ્લાં અઘીસ વર્ષમાં પુષ્કળ પ્રગતિ થયેલી છે, તેની પ્રતીતિ નીચેના પત્રકમાં જે

આંકડા દર્શાવ્યા છે, તે ઉપરથી થશે. વડોદરા નરેશનું આ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનું કાર્ય, દેશભરમાં, અગાઉ પસાર કરેલા ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીના કાયદાની પેઠે, ખૂબજ પ્રશંસા પામ્યું છે, અને ગુજરાત પ્રાંત માટે એ ગૌરવનો વિષય બન્યો છે.

પુસ્તકાલય ખાતાની પ્રવૃત્તિ. x

સાલ.	ક. પુ	પ્રા. પુ	વાચના-લય.	મકાનો વાળું.	સરકારી મદદ.	લોકમદદ	પંચાયત મદદ.	કુલખર્ચ.
૧૯૦૬-૦૭	૨૪			૧૪				
૧૯૧૧-૧૨	૯	૨૬૫	૬૦	૧૯	૧૧૬૫૧	૪૮૨૫	૨૪૮૪૧	૪૨૩૧૭
૧૯૩૪-૩૫	૪૬	૧૦૧૭	૨૧૬	૧૩૮+૮ મ. પુ. ૪ બા. પુ.	૪૯૦૦૯	૫૭૪૧૨	૪૧૧૨૬	૧૫૦૫૩૮

એની અસર એકલા વડોદરા રાજ્યમાંજ નહિ પણ આખા દેશમાં ચોતરફ પ્રસરવા પામી છે અને હિન્દના દરેક ભાગે તે દિશામાં વતીઓછી પ્રગતિ કરેલી છે.

પર પ્રાન્તોની હકીકત અહિં નહિ નોંધીએ પણ ગુજરાત પ્રાન્તમાં જે કાર્ય થયું છે અને થયે જાય છે, તે આપણે અવસ્થ જાણવું જોઈએ; એમાંથી તેનો વિકાસ સાધવા માર્ગદર્શક વિચારો અને કાંઈક પ્રેરણા પણ મળશે.

સન ૧૯૧૬ માં શ્રીયુત ઈન્દુલાલે પહેલી ગુજરાત કળવણી પરિષદ મળ્યા પછી ગુજરાતના ગામડાઓમાં વાચનાલયો ઉઘાડવાનું કાર્ય આરંભ્યું હતું અને તેનું ધોરણ એ રાખ્યું હતું કે જે ગામ રૂ. ૧૫) મોકલે તેને રૂ. ૩૦) ની રકમનાં છાપાં તથા માસિક પૂરાં પાડવાં; અને પછીથી એ ચોજના વિસ્તારી જે ગામ રૂ. ૨૫) ઉધરાની મોકલે તેને એથી બમણી રકમ ઉમેરી રૂ. ૭૫) નાં પુસ્તકો તેમજ એક નાનું કપાટ આપવાનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો.

ત્યારબાદ રાજકીય ચળવળમાં ભાઈ છદુલાલ ગૂંધાઈ જતા એ કાર્ય મંદ પડ્યું હતું; પણ શ્રીયુત મોતીભાઈ અમીનનો રસ પુસ્તકાલય

પ્રવૃત્તિમાં પહેલાની જેમ ચાલુ હતો. તેમણે એ પ્રવૃત્તિને બંધ પડવા દીધી નહિ. વડોદરા રાજ્યનાં ગામે માટે રાજ્ય તરફથી વાંચનાલયો અને પુસ્તકાલયો કાઢવાની વ્યવસ્થા થતી; પણ બ્રિટિશ પ્રદેશમાં ગામે માટે તે બહારથી મદદ મેળવતાં; તે કાર્યમાં સ્વર્ગસ્થ નટવરલાલ માધવલાલ દેસાઈ સોલિસીટરે સારી સહાયતા આપી હતી. અને પછીથી “ વિલાસ ” ત્રિમાસિકન અધિપતિ મીસ બાલુ બનનજી હીરજી ખુરશેદે હિન્દના દાદા દાદાભાઈ નવરોજજીના સ્મરણાર્થે ગામડાંઓનાં દવાખાનાં તથા વાચનાલયો કાઢવા મુંબઈમાં એક વગવાળા કમિટી નિમેશી હતી તેના તરફથી દર વર્ષે રૂ. ૫૦૦) ની રકમ મળ્યા કરે છે. અને તેમાંથી એક જણામાં ૨૫ વાચનાલયો ચલાવવામાં આવે છે.*

સોલાપુર મીલના મેનેજર શ્રીયુત વૈકુંઠલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોરની પુત્રી પ્રિયંવદાનું અવસાન થતાં ગુજરાતમાં એક હજારથી ઓછી વસ્તી વાળાં ગામેમાં વાંચનાલયો કાઢવા એમણે રૂ. ૩૦૦ દર વર્ષે પાંચ વર્ષ સુધી ગુજરાત વનોડ્યુલર સોસાયટીને સોંપ્યા હતા; એથી પણ એ પ્રવૃત્તિને જાહેરાત મળી, નહું બળ પ્રાપ્ત થયું હતું.

પરંતુ આ સઘળી વાચનાલય પ્રવૃત્તિઓ કરતાં સર પુરોત્તમદામ ઠાકોરદાસે સુરત જીલ્લાના બધા તાલુકાઓની શાળાઓમાં કરતાં પુસ્તકાલયોની વ્યવસ્થા, ઉત્તર વિભાગના માજી એન્ક્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર મી. કૃષ્ણલાલ એસ. વકીલ દ્વારા કરેલી, તે વિશેષ ખેંચાણકારક અને ઉપયોગી નિવડી હતી.

એનો આશય વિદ્યાર્થીઓમાં ધૃતિ વાચનનો શોખ જગાડવાનો હતો; અને શ્રીયુત વકીલે એ પ્રવૃત્તિમાં અંગત રસ લેવા માંડતા હુંક સમયમાં તેની સારી અસર થવા પામી હતી. શાળા સિક્કો વિદ્યાર્થીઓને નવાં નવાં પુસ્તકો વાંચવાને પ્રેરતા, એટલું જ નહિ પણ તે જે પુસ્તકો વાંચે તેની જૂદી નોંધ રાખી પાછળથી તેમને એ બધામાંથી જે પુસ્તક ખાસ પસંદ પડ્યું હોય તેનાં કારણો પૂછી, તેમને વિચાર કરતા શિખવતા; અને આ પ્રમાણે આ બધી શાળાઓ માટે બાળ સાહિત્યનાં પુસ્તકોની ચાલુ માગણી થતાં તેના પ્રકાશનને પણ સાકં ઉત્તેજન મળ્યું હતું.

+ તેમના તરફથી એકા કરગમાં આવેલા ફંડનો હિસાબ રજુ કરતાં પહેલા વર્ષના રીપોર્ટમાં તેમણે લખ્યું હતું, કે, આજ માગે કામ કરવાને આપણી આગળ બહોળું ક્ષેત્ર પડ્યું છે અને તેમાં જે ચાલુ પ્રયાસ કરવામાં આવે તે થોડાંક વર્ષોમાં ગુજરાતમાં એકેએક ગામડાંઓમાં વાચનશૃંગાર સ્થાપી શકાય અને ગામડાંના લોકને વાચનનો લાભ આપી શકાય.

૭૫ મી માહિતી માટે જુઓ ચરોતર માસિક સન ૧૯૩૨, પૃ. ૧૬૨

શ્રીયુત ભોતીભાઈએ એ વિષયને પોતાના જીવનનો પ્રિય વિષય બનાવ્યો છે, અને ગુજરાતમાં એક પણ ગામડું નહાતું કે મોટું વાચનાલય કે પુસ્તકાલય વિનાનું ન રહે એવો અભિલાષ તેઓ સેવે છે.

શ્રી. ભોતીભાઈ અમીન

જે વડોદરા રાજ્યે પ્રાપ્ત કર્યું તે સમસ્ત ગુજરાતને સુલભ થાય એ હેતુથી અને એમની સ્વનાયી ગુજરાત વનોકપુલ સોસાયટીએ પહેલી ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદ સન ૧૯૩૪માં સર મનુભાઈ નંદશંકર મહેતાના પ્રમુખપદ હેઠળ અમદાવાદમાં ભરી હતી. તેની મુખ્ય નેમ ગુજરાતમાં પુસ્તકાલયોનું સંઘટન કરી, પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો વિસ્તાર વધારવાની હતી. વડોદરા રાજ્યમાં રાજ્ય આશ્રય દોષ્ટને અને શ્રીયુત ભોતીભાઈ અમીન જેવા એ વિષયના અનુરાગી અને મેવાભાવી અમલદાર પુસ્તકાલય ખાતાને પ્રથમથી પ્રાપ્ત થતાં, તેની ખૂબ જ પ્રગતિ થવા પામી

હતી; અને પ્રતિ વર્ષ પ્રાન્ત પુસ્તકાલય પરિષદોની ગોઠવણ ચવાથી જન-મમાજ પણ તે કાર્યમાં વિશેષ રસ લેતો થયો હતો તેમ તે પ્રવૃત્તિના પ્રત્યે વિચારવા અને ચર્ચવા 'તેમ તેની ખિતરણી કરવા પુસ્તકાલય માસિક ઠાઠવામાં આવ્યું છે, તે અનેક રીતે ઉપયોગી જણાયું છે. વળી પુસ્તકાલયોના મંચાલકોની વહીવટી મુશ્કેલી ઓછી કરવા પુસ્તકાલય સહાયક સહકાર મંડળની સ્થાપના ખાસ ઉપકારક નીવડી છે; વિશેષ કરીને વડોદરા રાજ્યનાં સમગ્રાં પુસ્તકાલયોનું સંગઠન થવા પામે અને અરમખરસના સહકાર વડે તેઓ બળ અને પ્રગતિ સાધી શકે તે સાર વડોદરા રાજ્ય પુસ્તકાલય પરિષદ મંડળની યોજના કુરદેશી ભરી, વ્યવહાર અને ડહાપણભરી માણુમ પડશે.

આ સૌ કાર્યોમાં એ પ્રવૃત્તિ પાછળ રહેલો ગુજરાતમાં જ્ઞાન ગંગા ગામે ગામે વહેવડાવવાનો એમનો પવિત્ર સંકલ્પ જો કે અગીરય પણ સાધ્ય બન્યો છે, એનું કરણ વિચાર વાતાવરણમાંથી પ્રત્યક્ષ કાર્યમાં એમણે ઉતાર્યું છે, અને તે જ્ઞાન પ્રવાહને ગતિમાન, મજબુત અને વિશાળ બનાવવો, એ હવે ગુજરાતી પ્રજાનું કર્તવ્ય છે. તે વિને નિવૃત્ત થયા પછી ચાલુ વર્ષની શરૂઆતમાં નવસારી પ્રાંત પુસ્તકાલય પરિષદ મળેલી તે પ્રસંગે એમણે જે લાગણીભર્યા હૃદયના ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા તે વિચારણીય તેમ માર્ગદર્શક માણુમ પડશે.

"અજ્ઞાન ટાળવા માટે એકલી શાળા પ્રવૃત્તિથી નહિ ચાલે. પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની પણ જરૂર છે. ૪-૬ ચોપડીઓના લણતરથી જ્ઞાન-સર્જનનો હેતુ સધાતો નથી ૮૦ વર્ષના બુદ્ધાને પણ જ્ઞાનાર્જનનું કાર્ય ચાલુ રાખવાની જરૂર છે. એમ ન થાય તો આત્મોન્નતિના હેતુ બર ન જ આવે. એ ઉમદા ઉદ્દેશથી જ શરૂ કરાયેલી મિત્રમંડળ લાયબ્રેરીની મારી યોજનાને ઉંચકી લઈ રાજ્યે આટલે દરજ્જે ખીલવી છે. પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ કેળવણીની સંરચા હોવા ઉપરાંત સહકારની પણ સરચા છે. સહકારનું જખરજરત દર્શાવતું પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ પુઠું પાડે છે. એના સંચાલનમાં પ્રજા, સરકાર, પંચાયત, શિક્ષક વર્ગ, અને સેવાભાવી પ્રજાકીય કાર્યકરોનો સાચો સહકાર રહ્યો છે. મુદ્દો ખાતું, કેળવણી ખાતું, વિગેરે એકે એક ખાતાનો સહકાર પણ લેવાનો રહ્યો છે. સ્વરાજ્યની પ્રવૃત્તિ પણ એ ખરી જ. "x

પ્રકરણ ૪ નવું પત્રકારિત્વ

"વર્તમાનપત્રનું કર્તવ્ય શું ? લોકમતનું પ્રતિબિંબ ઝીલવાનું કે લોક-મતને સંસ્કારવાનું ? જેમ સાહિત્યાદિક વિષયમાં તેમજ આમાં મહાકં નમ ભાવે માનવું છે કે જગતનું ખડ જીવન જૂત કે વર્તમાન સ્થિતિમાં નહિ, પણ ભવિષ્યમાં ભાવનામાં રહેલું છે. કવિની વાણીમાં ખોલીએ તો મહારા પગ નીચેની ધરતીમાં નહિ, પણ "પેલા દિવ્ય કિનારા" માં રહેલું છે. આમ હોઈ જગત્કોઈ ક્ષણે એવું નથી કે જેને પછીની ક્ષણમાં વધારે સાઈ ન કરી શકાય, અને તેમ કરવાના માર્ગો શોધવા અને સૂચવવા એ વર્તમાનપત્રનું કર્તવ્ય છે. અને તેથી તેનું લક્ષ લોકમતને અનુસરવાનું નહિ, પણ લોકમતને દોરવાનું હોવું જોઈએ."*

ડૉ. આનંદશંકર કુવ

કેવા ઉદ્દેશથી અને શા સંજોગોમાં છાપખાનાં અને વર્તમાનપત્રોને ઉદ્ભવ આપણા પ્રાન્તમાં થયો તેનું આધુનાતણું વર્ણન ખીજા ખંડમાં કરવામાં આવેલું છે. તે પછી કેળવણીનો પ્રચાર વધતાં અને પાશ્ચાત્ય પત્રકારિત્વના વધુ અને નિકટ સંસર્ગમાં આવતાં આપણાં વર્તમાનપત્રો ઉપર ઉંડી અસર થવા પામી હતી અને તેના પરિણામે, વર્તમાનપત્રના સંપાદન અને પ્રકાશનમાં ખોટા ફેરફાર થવા પામ્યા છે, તેમજ તે પ્રજા-જીવનના ધડતર અને વિકાસનું એક મહત્વનું અંગ બન્યું છે.

નવજીવનનાં આદેશનો, નવી મદીના આરંભકાળમાં આપણા પ્રાન્ત પર ફરી વળતાં, પ્રજામાં નવો પ્રાણ આવ્યો હતો અને તેના માનસમાં અજબ પરિવર્તન થયું હતું.

શરૂઆતમાં વર્તમાનપત્રો સામાન્યતઃ સમાજના જાણવાયોગ્ય અને ઉપયોગી સમાચાર રજૂ કરતા અને તેનો ખપ વધારવા શાનપ્રચાર અને લોકરંજનનું કાર્ય પણ તેઓ કરતા, અને જેમ તેની લોકપ્રિયતા વધતી ચાલી અને એ પ્રવૃત્તિ પગલાર થવા પામી તેમ તેના સંચાલકોએ તેમાં નવાં નવાં તરવો દાખલ કર્યાં, આમ વધતે વધતે એ છાપાંઓ લોકમતનું પ્રતિબિંબ ઝીલનારાં જ ન રહ્યાં, પણ લોકમતને કેળવવાનું, તેને યોગ્ય માર્ગે દોરવાનું, તેમજ નવીન વિચારોનું પ્રતિપાદન અને પ્રચારકાર્યનું તેઓ એક જળરજ્જી સાધન વા વાજીરૂપ ધર્મ પડ્યાં હતાં.

નવયુગનાં કિરણો પ્રકટતાં, આપણા દેશહિતચિંતકો અને વહાણોએ, આ સાધનનું સામર્થ્ય લક્ષમાં લઈ, તેનો વહોળો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો, અને તે કારણે ઓગણીસસે એક પછી, અનેક નવાં અને લિન્ન લિન્ન વિષયના અને વિચારના સાપ્તાહિકો, માસિકો, ત્રિમાસિકો આપણા પ્રાન્તમાં પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં, અને એ પ્રવૃત્તિ, આપણાં સામયિકોનો ઈતિહાસ સમગ્ર રીતે અવલોકતાં, તેના કડક ટીકાકારને પણ એટલું કબૂલ કરવું પડશે, કે, લોકોપકારી, પ્રજાજીવનને ઉત્તેજનારી અને તેને પોષક અને સંસ્કારી તરવો પૂરાં પાડનારી હતી.

ગુજરાતી સામયિકોનો ઈતિહાસ આલેખવો એ એક દુસ્તર કામ છે. તે કાર્યમાં પ્રથમ મુશ્કેલી એ છે કે તે સામયિકોની શર્ધિ સચવાયર્થ મળતી નથી અને તેનો સંગ્રહ કોઈ સ્થળે સુલભ નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેની નામાવલિ સુદાં ઉપલબ્ધ નથી. આ સંજોગોમાં અને જે ધારણે પ્રસ્તુત રેખાદર્શનનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે તે વિચારતાં, મહોટાં અને સુપ્રસિદ્ધ સામયિકોનો વૃત્તાંત નોંધવો એજ અમને દુસ્તર જણાયું છે; તેમાં પણ તેના એક વિભાગ માસિક ત્રિમાસિકોને પ્રાધાન્ય આપીશું.

નવા વિચારોનો સંપર્ક થતાં આપણા સામયિકોનો દષ્ટિકોણ બદલાયો હતો. તેઓ હવે રાજકીય પ્રશ્નો વધુ અને વધુ પ્રમાણમાં ચર્ચવા લાગ્યાં હતાં. પહેલાંની પેઢે માત્ર સમાચાર છાપી કે જાહેર હિતના પ્રશ્નો ચર્ચા કે લોકમતનો પડો પાડી, શાન્ત એસી રહેવાનું પસંદ ન કરતાં, તેના સંચાલકોએ લોકમત જાગૃત કરવાનું, લોકસંઘ શક્તિ ખીલવવાનું અને પ્રજા સર્વોપરિ છે, એ વિચારોનું પ્રચારકાર્ય હાથ ધર્યું હતું; અને તે જેમ સમયોચિત તેમ જરૂરનું હતું; તેથી જ જુના ધોરણથી તેને જુદું પાડવા પ્રસ્તુત પ્રકરણને નવું પત્રકારિત્વ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને વિચારના સંસ્કાર પામી આપણા નવ-શિક્ષિત વર્ગની દષ્ટિમાં ફેરફાર થયો હતો. દેશની અંતરિ પરિસ્થિતિ એમના ધ્યાનમાં આવી અને પોતાના દેશબાંધવો જે અજ્ઞાન અને વહેમી હતા, દુઃખી અને ગરીબ હતા, અનિષ્ટ અને ખોટાં રિતરિવાજનાં ભોગ્ય થઈ પડેલાં હતાં તેમને સુધારવાનું અને સુખી કરવાનું એ તેમને પોતાનું કર્તવ્ય સમજાયું; એ રીતે દેશસેવાના કાર્યમાં જેઓ પ્રવૃત્ત થયા, તેમાંના દેટલાકે પોતાના કાર્યક્ષેત્ર તરીકે પત્રકારિત્વને પસંદ કર્યું હતું.

પ્રકરણ ૪ નવું પત્રકારિત્વ

“વર્તમાનપત્રનું કર્તાવ્ય શું? લોકમતનું પ્રતિબિંબ ઝીલવાનું કે લોક-મતને સરકારવાનું? જેમ સાહિત્યાદિક વિષયમાં તેમજ આમાં મહા-નમ જાણે માનવ છે કે જગતનું ખરું જીવન વૃત્ત કે વર્તમાન સ્થિતિમાં નહિ, પણ ભવિષ્યમાં જીવનામાં રહેલું છે કવિની વાણીમાં બોલીએ તો મહારા પગ નીચેની ધરતીમાં નહિ, પણ “પેલા દિવ્ય કિનારા” માં રહેલું છે. આમ હોઈ જગત્ કોઈ ક્ષણે એવું નથી કે જેને પછીની ક્ષણમાં વધારે સારું ન કરી શકાય, અને તેમ કરવાના માર્ગો શોધવા અને સૂચવવા એ વર્તમાનપત્રનું કર્તાવ્ય છે અને તેથી તેનું લક્ષ લોકમતને અનુસરવાનું નહિ, પણ લોકમતને દોરવાનું હોવું જોઈએ.”*

ડૉ. આનંદશંકર ધ્રુવ

કેવા ઉદ્દેશથી અને શા સંજોગોમાં છાપખાના અને વર્તમાનપત્રોના ઉદ્ભવ આપણા પ્રાન્તમાં થયો તેનું આજીવાતજી વર્ણન બીજા ખંડમાં કરવામાં આવેલું છે તે પછી કેળવણીનો પ્રચાર વધતાં અને પાશ્ચાત્ય પત્રકારિત્વના વધુ અને નિકટ સંસર્ગમાં આવતાં આપણા વર્તમાનપત્રો ઉપર ઉઠી અસર થવા પામી હતી અને તેના પરિણામે, વર્તમાનપત્રના સંપાદન અને પ્રકાશનમાં મોટો ફેરફાર થવા પામ્યો છે, તેમજ તે પ્રજા-જીવનના ધડતર અને વિકાસનું એક મહત્વનું અંગ બન્યું છે.

નવજીવનના આદોલનો, નવી સદીના આરંભકાળમાં આપણા પ્રાન્ત પર ફરી વળતા, પ્રજામાં નવો પ્રાણ આવ્યો હતો અને તેના માનસમાં અજળ પરિવર્તન થયું હતું.

શરૂઆતમાં વર્તમાનપત્રો સામાન્યતઃ સમાજના જાણવાયેામ્ અને ઉપયોગી સમાચાર રજૂ કરતાં અને તેનો ખર્ચ વધારવા માનપ્રચાર અને લોકરંજનનું કાર્ય પણ તેઓ કરતાં, અને જેમ તેની લોકપ્રિયતા વધતી ચાલી અને એ પ્રવૃત્તિ પગભર થવા પામી તેમ તેના સચાલકોએ તેમાં નવા નવા તરવો દાખલ કર્યા, આમ વધતે વધતે એ છાપાઓ લોકમતનું પ્રતિબિંબ ઝીલનારા જ ન રહ્યા, પણ લોકમતને ઝેળવાના, તેને યોગ્ય માર્ગે દોરવાના, તેમજ નવીન વિચારોનું પ્રતિપાદન અને પ્રચારકાર્યનું તેઓ એક જળરંજન સાધન વા વહજરૂપ થઈ પડ્યા હતા.

નવયુગનાં કિરણો પ્રકટતાં, આપણા દેશહિતચિત્તો અને
 ૧૬૬૧નોએ, આ સાધનનું સામર્થ્ય લક્ષ્માં લઈ, તેનો બહોળો ઉપયોગ
 કરવા માંડ્યો, અને તે કારણે ઓગણીસસો એક પછી, અનેક નવાં અને
 ભિન્ન ભિન્ન વિષયના અને વિચારના સાપ્તાહિકો, માસિકો, ત્રૈમાસિકો
 આપણા પ્રાન્તમાં પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં, અને એ પ્રવૃત્તિ, આપણાં સામ-
 યિકોનો ઈતિહાસ સમગ્ર રીતે અવલોકતાં, તેના કડક ટીકાકારને પણ એટલું
 કબૂલ કરવું પડશે, કે, લોકપ્રકારી, પ્રજાજીવનને ઉત્તેજનારી અને તેને પોષક
 અને સંસ્કારી તરવે પૂરાં પાડનારી હતી.

ગુજરાતી સામયિકોનો ઈતિહાસ આલેખવો એ એક દુસ્તર કાર્ય
 છે. તે કાર્યમાં પ્રથમ મુશ્કેલી એ છે કે તે સામયિકોની ઘાઈસો સચવાપક્ષી
 મળતી નથી અને તેનો સંગ્રહ કોઈ રથજે સુલભ નથી; એટલુંજ નહિ
 પણ તેની નામાવધિ સુદ્ધાં ઉપલબ્ધ નથી. આ સંનેગેમા અને જે
 ધોરણે પ્રસ્તુત રેખાદર્શનનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે તે વિચારતાં,
 ઘોઠાં અને સુપ્રસિદ્ધ સામયિકોનો જતાંત નોંધવો એજ અમને દુસ્તર
 જણાયું છે; તેમાં પણ તેના એક વિભાગ માસિક ત્રૈમાસિકોને
 પ્રાધાન્ય આપીશું.

નવા વિચારોનો સંપર્ક થતાં આપણા સામયિકોનો દષ્ટિકોણ બદલાયો
 હતો. તેઓ હવે રાજકીય પ્રશ્નો વધુ અને વધુ પ્રમાણમાં ચર્ચવા લાગ્યાં
 હતાં. પહેલાંની પેઠે માત્ર સમાચાર છાપી કે બહેર હિતના પ્રશ્નો ચર્ચા
 કે લોકમતનો પડધો પાડી, શાન્ત બેસી રહેવાનું પસંદ ન કરતાં, તેના
 સંચાલકોએ લોકમત જાગૃત કરવાનું, લોકસંઘ શક્તિ ખીલવવાનું અને
 પ્રજા સર્વોપરિ છે, એ વિચારોનું પ્રચારકાર્ય હાથ ધર્યું હતું; અને તે જેમ
 સમયોચિત તેમ જરૂરનું હતું; તેથી જ જુના ધોરણથી તેને જુદું પાડવા
 પ્રસ્તુત પ્રકરણને નવું પત્રકારિત્વ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને વિચારના સંસ્કાર પામી આપણા નવ-
 શિક્ષિત વર્ગની દષ્ટિમાં ફેરફાર થયો હતો. દેશની અંબીર પરિસ્થિતિ
 એમના ધ્યાનમાં આવી અને પોતાના દેશબાંધવો જે અજ્ઞાન અને વહેમી
 હતા, દુઃખી અને મરીબ હતા, અનિષ્ટ અને ખોટાં સ્થિતિવાજનાં ભોગ-
 ચર્મ પહેલાં હતાં તેમને સુધારવાનું અને સુખી કરવાનું એ તેમને પોતાનું
 કર્તવ્ય સમજાયું; એ રીતે દેશસેવાના કાર્યમાં જેઓ પ્રવૃત્ત થયા, તેમાંના
 દેટલાકે પોતાના કાર્યક્ષેત્ર તરીકે પત્રકારિત્વને પસંદ કર્યું હતું.

પ્રગળ્ધુ, ગુજરાતી પંચ, જૈન વગેરે જાણીતાં સાપ્તાહિકોનો જન્મ આ અરસામાં થયો હતો. તેમના ધ્યેયને પહોંચવામાં તેઓ સફળ નીવડ્યા છે, તે એ પત્રોની યસસ્વી કારકીર્દી કહી આપે છે; અને તે પત્રોના રજત-મહોત્સવ પ્રસંગે, પ્રગળ્ધે પણ એમની મેવાની યોગ્ય કદર કરી હતી, એ તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે.

વર્તમાનપત્રોને આપણા વિષયની મર્યાદા બહાર રાખેલાં છે એટલે એ પત્રોનો ફક્ત નિર્દેશ કરી આપણે હવે ગુજરાતી માસિકોની સમાજોચના કરીશું; તેમાં વસન્ત માસિક, જે તેના જન્મ વર્ષ પ્રમાણે તેમજ તેના વિશિષ્ટ ગુણો વડે ગુજરાતી માસિકોમાં અથરથાન લે છે તેને, આપણે, ગુજરાતી માસિકોનું શિરોમણિ, એવું ઉપનામ નિઃશંક આપી શકીએ.

આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરે, વસન્તની સ્થાપના પૂર્વે એમના આત્મ-મંથ્ર મણિલાલ નમ્બુભાઈનું “સુદર્શન” નામક પત્ર મંપાદન કરી તે દ્વારા સ્વર્ગસ્થનું સેવા કાર્ય જારી રાખી, ખોતે કૃતકૃત્ય થયા હતા; પણ તે માસિકની દૈનિક મર્યાદાઓ અને તેના અંગે રહેલી જવાબદારી તેની ગતિને અંતરાય રૂપ માણ્ય પડતાં, તેમણે થોડીક મુદતમાં તે પત્રનું તંત્રીપદ છોડ્યું હતું.

ગુજરાતના બુદ્ધિશાળી અને તેજસ્વી કારકીર્દિવાળા વિદ્વાનોમાં આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરે પ્રધાનપદ લે છે; અને હિન્દુઓમાં એક પ્રભાવ-શાળી અને બહુશ્રુત અધ્યાપક તરીકે એમણે બહોળી કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરેલાં છે. એમનું વાચન પહેલેથી-વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી-વિશાળ છે; અને એમના લેખો વાંચતા કોઈપણ કહી શકાશે કે તેઓ એક સમર્થ ચિંતક છે. વળી જૂદા જૂદા વિષયોનો એમનો અભ્યાસ બારીક અને વ્યાપક છે, તેની સાથે દૈશાત્કર્ષ માટે અતરમાં ઉડી ધગશ ધરાવે છે. પરંતુ એમના પ્રતિ વિશેષ આદર ઉપજાવે એવું એમનું આપણા ઋષિમુનિ-જેવું, સાદું અને સરેકારી જીવન છે; તેઓ આપણા ગ્રામીન ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના નિષ્ણાત અને સાહિત્યપ્રેમી છે, તેમ નવા પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય, ઇતિહાસ, વત્તચાન અને સંસ્કૃતિના માર્મિક અન્વેષક અને જ્ઞાતા છે. એમનો વિદ્યાબ્યાસંગ, ખરે અનુકરણીય છે; અને એમની વિદ્વાનો પ્રભાવ, એમના સમાગમમાં આવતાંજ તુરત પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે, એટલું જ નહિ પણ તે વિદ્યા વિનય વડે એમનામાં વિશેષ શોભી ઉઠે છે.

ડૉ. આનન્દશંકર બાપુભાઈ મુવ

ગઈ સદીનાં આખરનાં વર્ષો આપણા પ્રાન્તપર ભારે આદત સમાન નિવડ્યાં હતાં; શ્લેગથી પ્રભ મરી રહી હતી. તેમાં છપ્પત્રીઆ કુકાળે પાકે મારી તેનું કાસળ કાઢ્યું હતું. મહારાણી વિક્ટોરિયાનું નવી સદી શરૂ થતાં અવસાન થયું હતું; અને સામ્રાજ્યવાદી પક્ષનું પ્રાબલ્ય વધતાં શ પર વધુ સખ્તાર્થ થશે, એવી ભીતિ ઉદ્ભવી હતી; તેમ એ જ વર્ષમાં મહર્ષિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે સ્વર્ગસ્થ થતાં, પ્રભ શોકસાગરમાં ગરકાવ થઈ હતી.

હિન્દી પ્રભ કંગાળ અને વહેમી, અશ્વાન અને દુઃખી હતી. તેના ઉત્કર્ષ અર્થે, તેની રિયતિ સુધારવા વ્યવસ્થિત રીતે પ્રયત્નો થવા જોઈએ, એવી માન્યતા દૃઢ થતી જતી હતી; આપણા દિતચિતકો દાદાભાઈ નવરોજી, રમેશચંદ્ર દત્ત, અને વિલિયમ કિંગ્લી અને સર હેન્નરી કોટન, દેશની આર્થિક રિયતિ દિન પ્રતિદિન ખરાબ થતી હતી તે પ્રતિ અંગ્રેજીનું લક્ષ જોઈ રહ્યા હતા.

એક કુશળ અને અનુભવી પત્રકાર તરીકે જોમની ખ્યાતિ દેશ-પરદેશમાં પ્રસારેલી હતી અને જોમનું અંગ્રેજી સાપ્તાહિક - ‘ઇન્ડિયન રેપોર્ટર’

વજનદાર અને વગવાળું ગણાતું હતું, તેના તંત્રી બહેરામશ મ. મલખારીએ, યુરોપ અને હિન્દુસ્તાનના બાણીતા લેખકોનો સહકાર મેળવી એક બીજાના દષ્ટિબિંદુઓ રજૂ કરી, વિચાર વિનિમય અને ચર્ચાદ્વારા તેમને નિકટ આણી, પરસ્પર મિત્રાચારી અને એકબીજાની લાગણી ઉદ્ભવે એ ઉદ્દેશથી “ ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ ” નામનું એક ઉચ્ચ મટીનું માસિક અગ્રેજીમાં પ્રકટ કર્યું હતું, પણ તેનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત હતું, માત્ર લલેલાઓને તે સ્પર્શતું હતું.

જનસમુદાયને પહોંચવા અને તેમને નવયુગનો સંદેશો આપવા ગુજરાતીમાં એક સારા માસિકની ખોટ માણુમ પડતી હતી અને તે પૂરી પાડવાનું કાર્ય થીયુત આનંદશંકરે બરોબર વખતે ઉપાડી લીધું હતું.

ગુજરાત કોલેજના અધ્યાપક તરીકે એમને શિર ધણી જવાબદારી રહેતી, પણ એમની આર્થિક દષ્ટિએ જોયું કે સમાજને પ્રગતિને રંગે દોરવાનો અને સુધારવાનો આ એક સુયોગ છે, પ્રગત્યવનના પ્રયત્નોમાં એમને ખૂબ ગમ પડતો, એટલું જ નહિ પણ, તેના એમણે બારીકાઈથી અભ્યાસ કર્યો હતો. એટલે ‘ વસન્ત ’ નું તંત્રીપદ એમણે કેવળ કર્તવ્યબુદ્ધિથી ઉપાડ્યું હતું, એ એના ઉદ્દેશો પાંખતા સહજ સમજાશે.

તેઓ વખે છે,

“ આપણો છેલ્લો પચાસ વર્ષનો ઈ તિલાસ અવસોડીશું તો જણાશે કે એ દરમિયાન આપણા આચારવિચાર અને કર્તવ્ય ભાવનાના સ્વરૂપમાં અનેક ફેરફારો થઈ ગયા છે. કેટલાક જૂના પ્રયોગો આજ પતી ગયા છે, કેટલાક નવીન પદ્ધતિએ ચર્ચાવા લાગ્યા છે, કેટલાક નવા ઉત્પન્ન થયા છે, અને કેટલાક થવાની શરૂઆતમાં છે. આવી સ્થિતિમાં, સમયનું યોગ્ય પ્રતિબિંબ ઝીલે, અને તેના જીવન વિકાસમાં કાંઈક પણ સહાય થાય એવા એક માસિકની ગુજરાતને બહુ જરૂર છે અને એ જરૂર થોડી ધણી પણ કાંઈક સંતોષકારક રીતે-પૂરી પાડી શકાય તો ઠીક, એ આ નવીન ઉપક્રમનો એક ઉદ્દેશ છે.” x

પણ વધુ મહત્વનો ભાગ તે કાર્ય પાછળનું ખર્ચ હતું, જે એમના માનસનું પ્રતિબિંબ પાડે છે.

તે ખર્ચ આ પ્રમાણે રજૂ કરાયું હતું—

“ શ્રુતિ કહે છે કે ‘ સત્ય એ સર્વ જૂતોનું મધુ (પુષ્પ રસ છે, અને સર્વ જૂતો સત્યનું મધુ છે. ’ એ ‘ મધુ ’ ને પોષણ, પ્રકટાવવું, રેવાવવું

એ વસન્તની પરમ ઉદ્દેશ ભાવના છે. એ ભાવનાનો લક્ષાંશ—એ ‘મધુ’નું એક પુષ્પમાં એક બિંદુ પણ મતોપકારક રીતે ઉપજાવી ચકાય તો વસન્તનો જન્મ માર્યક છે. શ્રુતિ સત્યને ‘સર્વ જૂતોનું મધુ’ અને સર્વ જૂતોને ‘સત્યનું મધુ’ કહે છે એ વિવિધ ઉક્તિમાં બહુ ગંભીર રહસ્ય રહેલું છે. સત્ય એ સર્વજૂતોનું અન્તરતમ તત્ત્વ છે, અને બહાર તારવી કાઢવાનું છે, એટલુંજ નહિ પણ સર્વ જૂતો પણ સત્યમાં જ અનેલાં છે, અર્થાત સત્યને પ્રત્યક્ષ કરી આપવા માટે શુદ્ધ, રાજ્ય, સમાજ આદિ સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને જે સંસ્થાના અન્તરમાં સત્ય નથી એ અભાવપ્રસ્ત છે. ‘છે’ નહિ પણ ‘નથી’ ગણવા યોગ્ય છે. માટે સત્યનું સંપૂર્ણ દર્શન કરવું હોય તો વિચારમાં અને મિદ્ધાંત (abstract thought) માંજ થઈ ચકવાનું નથી, પણ ઉત્તમ સંસ્થાઓ (institutions) રૂપે એને પરિણામ પામેલું હોવાની જરૂર છે. જાને એકજ સત્યના આન્તર (subjective) અને બાહ્ય (objective) સ્વરૂપો છે. એ સત્યના અન્તરમાં તેમજ એની પાર સત્યસ્વરૂપ તેજોમય અમૃતમય પરમાત્માનો નિવાસ છે. જીવ અને જગત્ ઉભયના અન્તરમાં અને બહાર એજ છે, ઉભય એ રૂપ જ છે. એટલે—

(૧) સત્યસ્વરૂપ વિચાર (abstract thought) નું, અને

(૨) સત્યસ્વરૂપ સંસ્થાઓ (institutions)નું અવલોકન કરવું, અને

(૩) ધર્મ એમના મધ્ય બિંદુ સ્થાને રાખવો એ વસન્તનો મુખ્ય

ઉદ્દેશ હરે છે. ”*

તેના નામ પ્રમાણે “વસન્તે” ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવું ચેતન અને વિચારમળ આણેલાં છે. ગુજરાતી સાહિત્યને તેણે નવપણવિત, રસાળ અને રૂઝ્કિદાયક કર્યું છે; પણ એથી વિશેષ જે તાજગીભર્યું વિચાર વાતાવરણ ઉપજાવ્યું છે, તે ગ્રેરક તેમ ગ્રેાત્સાહક નિવડ્યું છે. પણ તેનું વિશિષ્ટ લક્ષણ એ હતું કે પદ્ધતીધારી શિક્ષિત વર્ગ, માતૃભાષામાં લખવા ભાગ્યેજ પ્રયત્ન કરતો એઓમાંથી શ્રીયુત જીવાભાઈ દેસાઈ, પ્રો. બાલક્રિસનદાસ દલાલ, શ્રીયુત છોટાલાલ લલ્લુભાઈ વડીલ, શ્રી. શિવાભાઈ મોતીભાઈ, શ્રીયુત ચુનીલાલ કેશવલાલ વગેરે ને શ્રીયુત આનંદશંકરે વસન્તમાં લખના કયાં હતા. આ પ્રમાણે ‘વસન્ત’નો એક ઉદ્દેશ ફળિભૂત કરવા તેઓ શક્તિમાન થયા હતા.

વસન્ત કેવળ સાહિત્યનું માસિક નથી. તેમાં સમાવેશવનને લગતાં હરેક પ્રશ્નો વિદ્વાજરી રીતે ચર્ચાય છે. એ તેનો મહત્વનો ભાગ હોય, પણ એનું આકર્ષક અંગ તો તંત્રીની નોંધ રહેલી છે અને તે પર જ 'વસન્ત'નું વ્યક્તિત્વ બંધાયેલું છે.

આપણા પ્રાન્તનો છેલ્લો ત્રીસ વર્ષનો ઇતિહાસ જોવા બાંધવાને વસન્તની કાર્ધલો કિંમતી સાધનસામગ્રી પૂરી પાડે છે; અમે અન્ય પ્રસંગે જણાવ્યું હતું તેમ, તેનાં પૃષ્ઠોમાં સમયનું, દેશની રિયતિનું અને ચાલુ પ્રજાનું વિવેચન, સંજોગોનુસાર આછુપાતળું, ઘેક, રપટ, ઝાંખું, અર્ધપ્રકાશિત, કુસાતું, વખતે માત્ર તરફી રેખાવાળું ચિત્ર જરૂર મળી આવશે અને એમાના એ ચિત્રો-નોંધ, અવલોકન, નિરૂપણ, ચર્ચા-એટલા કિંમતી, મૌલિક, સ્વચ્છ, માર્ગદર્શક અને વિચારપૂર્ણ જણાશે કે જુદી જુદી કક્ષાના મનુષ્યોને-કાર્ધને જેમકે સ્થળદર્શન, રંગચિત્ર, સૃષ્ટિ સૌન્દર્યનું નિરૂપણ, પ્રાણી આલેખન, રેખાચિત્ર વગુઓનું આકર્ષક અને આનંદ આપે તેમ-તે ઉપયોગી અને મદદગાર માલુમ પડશે અને જેમ ચિત્રમાં, ચિત્રનો ઉદાવ, રંગની મિલાવટ, પિંછીની કુમાશ અને સકાર્ધથી ચિત્રકારનું કલાકૌશલ્ય ખાલી-દીપી ઉડે છે તેમ આ લખાણ, વિચારની વિપુલતાથી, ભાષા લાલિત્યથી, રસિક વર્ણનશૈલિથી, વિધવિધ અને નવિન દૃષ્ટિકોણથી, સંરક્ત અને અગ્રેજી સાહિત્યના સ્વરૂપ અશોભી ફોરમથી, આલેખક નિવડી, અનેરૂ માધુર્ય અને રસ ઝરતું જણાય છે જ. તેના પ્રવાહમાં તે આપણને ખેંચે છે, અને તન્મય કરે છે; અને એજ એની મહત્તા અને વિસિષ્ટતા છે."x

વસન્ત રૂઝ બારે માસ ચાલુ રહેતી નથી. ભરતીઓટની પેઠે વસન્તની રિયતિમાં ફેરફાર થયેલા છે; તથાપિ વસન્તે જે વિદ્વાનું અને સંસ્કારિતાનું હૃદય વાતાવરણ આપણા પ્રાન્તમાં પેદા કર્યું છે તેની ઉડી અસર ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર થવા પામેલી છે. અમાઉ કહ્યું તેમ વસન્તનું વ્યક્તિત્વ આચાર્યશ્રી આનન્દશંકર પર અચલ્ય છે; અને તે બંને એક ખીજમાં એટલા બધા જોતજોત છે કે આપણે એમ કહી શકીએ, કે વસન્ત એટલે સંસ્કારમૂર્તિ આનન્દશંકર અને આચાર્યશ્રી આનન્દશંકર એટલે કે વિદ્વા અને પ્રતિભાનું સાક્ષાત્ દર્શન, જે એમની લેખિનીમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે.

અંગ્રેજોની સત્તા સ્થાપિત થતાં, ઝોગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં, ન્યાઓને લણાવવા કન્યાશાળાઓ ઉઘાડી રીતસરના પ્રયત્નો થયા હતા; પણ હિન્દુ સંસારમાં છોકરીઓનાં લગ્ન ન્હાની વયે થતાં અને લગ્ન થયા બાદ કન્યાશાળામાં તેમને વધુ અભ્યાસ કરવા જવું એ હિનપતલર્થું મનાતું, એટલે એમનો અભ્યાસ અધવયમાં અટકી પડતો અને તેમનો માનસિક વિકાસ કુદંતિ અને અધકચરો રહેતો; તેમ ઘર આગળ જ્ઞાન વધારવાનાં ધીજી સાધતો નહોતાં, તેમ તેવી સગવડ પણ નહોતી. તેથી જે શિક્ષણ તેમને પ્રાપ્ત થતું તે અધુરું, આમીવાળું અને અસંતોષકારક જણાતું, અને તે પરિસ્થિતિમાં સુધારો અને ફેરફાર થવા જોઈ એ એવી શોકલાગણી ઉદ્ભવી હતી.

સમસ્ત દેશમાં નવચેતનનું મ્હોટું પુર આવ્યું હતું, તેના પ્રવાહમાં ન્હાનાં મ્હોટાં સૌ ખેંચાયાં હતાં; અને એ પુનિત પ્રવાહથી પાવન થઈ, જેઓ જ્ઞાતિ સુધારણા, સમાજ સેવા, કેળવણીનો પ્રચાર, સાહિત્યને ઉત્કર્ષ, સ્વદેશીને ઉત્તેજન વગેરે સુધારાના કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા તેમાં અમદાવાદના બંધુસમાજની સેવા નોંધપાત્ર છે.

સદરજુ બંધુસમાજના સભ્યોની સંખ્યા તદ્દન મર્યાદિત હતી. તેના ધણાખરા સભ્યો વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ જ્ઞાતિના હતા. તેા પણ અન્ય જ્ઞાતિનાઓને તે મંડળમાં લેવા જોટલા ઉદાર હતા; તેમજ તે સૌ સુશિક્ષિત, સંસ્કારી અને પ્રગતિમાન વિચારોને સેવનારા હતા. એમાંના મ્હોટા ભાગે કવિતા, નવલકથા અને સામાન્ય જ્ઞાનનાં પુસ્તકો લખીને ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે, એ તેમના માટે ગૌરવભર્યું છે, પણ એ મંડળની વિશિષ્ટ સેવા તે 'સુન્દરી સુબોધ' માસિકનું સંચાલન અને પ્રકાશન હતું.

આપણા સ્ત્રી સમાજની સ્થિતિ નિરાશાજનક હતી; તેઓ દયાયક્ષી, દુઃખી, અજ્ઞાન અને વહેમી હતી, એટલું જ નહિ પણ તેમને વ્યક્તિત્વ જેવું કંઈજ નહોતું. તેઓ પતિમાંજ પોતાનું સર્વસ્વ સુખ અને અખંડ સૌભાગ્ય જોતી હતી. એ સ્ત્રીઓ પૈદાની જે થોડી સ્ત્રીઓએ સ્ત્રી કેળવણી લીધેલી તે પણ પૂરી સંતોષકારક ન હોતી.

● ઉદાહરણ તરીકે શ્રીયુત રમચંદનરાય જી. દેસાઈજી શાંતિની અને બાળા; સ્વર્ગસ્થ ભોગીન્દ્રરાવ-દિવેદિયા ત્રિખિત, સિતારનો શોખ, ઉપાકાન્ત, અન્નમિત્ર વગેરે, સ્વ. શિવુભાઈની અવશ્ય જ્યોતિ અને ડાહ્યાભાઈ પટેલ રચિત સંસારમાં સ્ત્રીની પદવી, સામાજિક સેવાના સન્માર્ગ, બાળ્યના સુઝાઓ વગેરે વગેરે.

શ્રીઓની એ ધોર અમાનભરી સ્થિતિ સુધારવાને, કેળવણી અને જ્ઞાન-પ્રચારના એક સાધન તરીકે બન્ધુ સમાજના સભ્યોએ ‘સુંદરી સુબોધ’ નામનું એક માસિક કાઢવાનો નિર્ણય કર્યો હતો, તે જ સમયાનુકૂળ તેમ આવશ્યક હતો; એ માસિકદ્વારા બન્ધુસમાજે ગુજરાતી શ્રી સમાજની જે ઉત્તમ સેવા કરેલી છે, તે કદી વિસરાય એવી નથી; વળી તેનો અસર બહોળી થવા પામી હતી. તે મંડળના વિચારો તદ્દન સુધારક નહિ તોપણ પ્રગતિવાળા હતા. શ્રીઓનું સ્વાતંત્ર્ય ખીલી, પુરુષો સાથે તેઓ સ્પર્ધામાં ઉતરે, અને તેમના સમાન થઈ રહે એમ તેઓ નહોતા માગતા; પણ શ્રીઓ સહચારિણી નિવડે; ગૃહકાર્યને પ્રાધાન્ય આપે; અને પતિપરાયણ થઈ રહે એમ ધ્વજિતા હતા. શ્રીઓની વર્તમાન સ્થિતિમાં સુધારો અને દેરદાર કરવાની જરૂર સ્વીકારતા, પણ પ્રચલિત કેળવણીને દોષભરી નિહાળતા; પુરૂષ અને શ્રીની કેળવણીમાં જૂદા ધોરણ રાખવાનો આગ્રહ ધરાવતા; અને તે કારણે પશ્ચિમની કેટલીક રીતિઓ તદ્દન ત્યાજ્ય નહિ તોપણ અનિચ્છનીય ધારતા હતા.

એમના શ્રી વિષેના સઘળા વિચારો અને આદર્શો સાથે આપણે કદાચ સંબંધ ન થઈ શકીએ તો પણ તે કાળે “સુંદરી સુબોધ” ગુજરાતી શ્રી સમાજને વિવિધ વિષયો પર, રસભરી અને આનંદદાયક, સહબોધક અને પ્રોત્સાહક વાચન સામગ્રી પૂરી પાડી હતી. તે જરૂર વખતસરની ને ઉપકારક હતી. ગુજરાતી પ્રજા ઉપર એમનું તે એક મોટું ઋણ હતું. વધુમાં એ મંડળે સુંદરી સુબોધદ્વારા શ્રીઓને જાહેરમાં ભાગ લેવા અને ભોળા લખવા ઉત્તેજન આપ્યું હતું અને તેમને આગળ આજ્ઞા હતાં, એ ઓછું પ્રશસ્ય કાર્ય નહોતું. તેની મહત્તાનો ખ્યાલ આવવા એટલુંજ જણાવવું બસ થશે કે દરેક સંસ્કારી અને સુસિક્ષિત કુટુંબમાં “સુંદરી સુબોધ” પત્રે આદરણ્ય તેમ આવશ્યક સ્થાન મેળવ્યું હતું.

તેના વિષે વિસ્તાર નહિ કરતાં, વાચક બન્ધુને તે મમયની શ્રી સમાજનો સહેજે પરિચય કરાવવા સન ૧૯૦૩ માં સુંદરી સુબોધ કાઢતી વખતે જે હેતુ દર્શાવવામાં આવ્યો હતો તેમાંથી અપૂરતો ઉત્તારો કરીને અટકીશું:—

“આપાર સુધીમાં જે કાંઈ કેળવણી બાળાઓને અપાઈ છે અને અપાય છે, તે ઘણે ભાગે માત્ર પ્રાથમિક જ છે; તેની અમર શબ્દજ્ઞાન (વાંચવા લખવાના જ્ઞાન) મળ્યા સિવાય બીજી કોઈ રીતે ભાગ્યેજ આગળ

વધેલી જોવામાં આવે છે. તે હંચા પ્રકારની કેળવણી-મન, બુદ્ધિ અને વિચારો ખીલતી, હૃદયને શુદ્ધ અને ઉદાર બનાવી તેમાં 'સદ્ગુણ' અને શુદ્ધચારિત્ર્યની દૃઢ છાપ પાડે તેવી તથા મોંસારીક, બ્યવહારીક જ્ઞાન આપી જુદા જુદા દરજ્જાના પોતાના સંબંધીઓ તરફથી ચોખ્ખા દરજ્જાનું ભાન કરાવી પોતાના તેમજ તે સંબંધીઓના જીવનમાં સુખશાન્તિ અને આનન્દ રેલાય એવું વર્તન દર્શાવે તેવી-હંચા પ્રકારની કેળવણી તો, ભાગ્યેજ કોઈ રથને અપાતી હોય એમ જણાય છે. મૂળ ખડું જોતાં તો આપણા પ્રાન્તમાં સ્ત્રી વર્ગના પ્રમાણમાં ભણેલી સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઘણી જ જુગ છે, અને જ્યાં ભણાવવામાં આવે છે ત્યાં કેળવણીની બાબતોની કેળવણી માધારણ, અધુરી અને દેટલીક બાબતમાં ખીન જરૂરીઆતની છે, તો પછી ઉપર જણાવેલી હંચા પ્રકારની કેળવણીની તો વાત જ ક્યાંથી ! આથી બાબતોને નિરાશ મોકલી જણાવ્યા છતાં સમજી વડીલોને પરિણામે ઈષ્ટ લાભ થશે જ થોડે અંશે જણાય છે, અને તેથી અતિ સ્ત્રી કેળવણીની બાબતમાં અસંતોષ અને નિરાશા ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. હાલ આવી જાતની નિગરાની બૂમો ચોતરફ સાંભળવામાં આવે છે અને તેટલે અંશે સ્ત્રી કેળવણી ન્યૂનતાવાળી છે એમ સર્વને લાગે છે. આ ન્યૂનતા તરફ આપણા અનેક વિચારકો અને વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. અને તે દૂર કરવા તેઓએ લાપણો, પુસ્તકો, છુટક લખાણો વિગેરે દ્વારા કંઈક વખાણવા લાયક પ્રયત્નો કર્યા છે અને હજી પણ કંઈ જાય છે, એટલું જ નહિ પણ દેટલાક માસિક અને અઠવાડિક પત્રકારોએ પણ એ કામ ઉપાડી લઈ કોઈક કોઈક વખતે એ વિષય સંબંધી જ્ઞાન આપવા માંડ્યું છે. પરંતુ એમ પ્રસંગોપાત છુટક છુટક કરેલા પ્રયાસો કરતાં માત્ર સ્ત્રી કેળવણી તરફ જ અનન્ય લક્ષ રાખી ખાસ સ્ત્રીઓ માટે પ્રકટ થતા મોઝિક પત્રોની હોલમાં ઘણી જ આવશ્યકતા છે. મુજાઇમાં પારખીઓ તરફથી આવા પ્રકારનાં માસિકો નિકળે છે એ ખરું, પણ તે હોલોનાં જીવન-પદ્ધતિ, વિચાર, ભાષા વિગેરેમાં તફાવત હોવાથી તે આપણી ગૂર્જર ખંડેનોને ભાગ્યેજ રસપદ અને ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે, તો આ ખામી દૂર કરી ગૂર્જર સાહિત્યની તેમજ દેશી જનોની સેવા કરવી એ કેળવણીના મનુષ્યોનું કર્તવ્ય જ છે.

આવાંજ કર્તવ્ય જ્ઞાનની પ્રેરણાથી "બુધુમ્માજ" નામના મંડળે

બીજી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓની સાથે ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણેનું એક માસિકપત્ર પ્રકટ કરવાનું સાહસ આદર્યું છે.”

સન ૧૯૦૩ ના નવેમ્બરમાં ડૉ. હરિલાલ દ્રવ પ્રસ્થાપિત “ચંદ્ર” ને ફરી ચાલુ કરવાનો પ્રયાસ થયો; અને તેના બે અંકો પ્રસિદ્ધ થયા; પણ તે પ્રવૃત્તિ કોઈ કારણસર આગળ જરી ન રાખતાં, એમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી. નરસિંહરાવ દ્રવ, જેમના ઉપર જંગમી સાહિત્યનો વિશેષ પ્રભાવ પડેલો હતો, તેમણે “સાહિત્ય” નામથી નવું માસિક તે ધર્મી શરૂ કર્યું હતું; તેના સંપાદનકાર્યમાં સ્વર્ગસ્થ રણજીતરામ એમના પડખે હતા, તેમજ આપણા કેટલાક જાણીતા સાક્ષરોએ લેખો લખી મોકલી તે પ્રતિ સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી. યુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ સાધવો, એનાં વિધવિધ અંગો ખીલવવાં, એ તેની મુખ્ય નેમ હતી, તે પણ એ માસિક દ્વારા શ્રીમંત વર્ગમાં સાહિત્ય પ્રતિ અભિરૂચિ જાગૃત કરવાનો તેને ખાસ અભિલાષ હતો. તેમનું મંતવ્ય હતું કે દેશનું ગૌરવ, દેશના ધનવાનોથી નહિ પણ દેશના સાહિત્યથી છે; તેથી એ પ્રવૃત્તિના સમર્થનમાં જણાવ્યું હતું, કે “પશ્ચિમના નવ તેજ એમની (શ્રીમંતોની) આંખોમાં પણ ખુલ્લે અને આજસ તેઓ છોડશે. નવા સૈકાનું પ્રભાત એમનામાં ચેતન ધ્રુવશે જ. વનસ્પતિ અને ધાતુમાં ય વિજ્ઞાનના પંડિતો ચેતન ઉકેલી શક્યા છે. પ્રભુ એ ધારણા પાર પાડશે તોય પ્રવૃત્તિની સાર્થકતા સહજ લેખીશું.”*

જંગમગની ચળવળના પરિણામે અમદાવાદનો નવઉત્સાહિત યુવક વર્ગ નવી નવી પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવા કટિબદ્ધ થયેલો, અને એ યુવક વર્ગે રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદ મંડળના જનસેવાનાં કાર્યમાંથી પ્રેરણા લઈ મેળવી, સન ૧૯૦૭ માં “ઉદ્દ્યોધન” નામનું માસિક નવા વિચારોનો પ્રચાર કરવા કાઢ્યું હતું. એ યુવક મંડળમાં શ્રીયુત કૃપાશંકર પંડિત, ડૉ. હરિપ્રસાદ વજરાય, શ્રી. ચંદ્રમણિશંકર પંડિત, શ્રી. ગોકળદાસ શાહ, શ્રી. સ્વામી-નારાયણ મુખ્ય હતા, અને શ્રીયુત જીવણલાલ વજરાય, શ્રી. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ અને શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ નરસીલાલ દેસાઈ, વગેરે મૃદસ્થો તેમના મિત્ર, સલાહકાર અને નિયામક હતા.

તે માસિક જનતા ઉપર કોઈ વિશેષ અસર પેદા કરી શકેલું નહિ

* સુન્દરી સુખોદ પુસ્તક ૧, અંક ૧. ૫. ૫.

* સાહિત્ય, માસ ૧૯૦૪ પૃષ્ઠા ૫૨.

તેમ લાંબો સમય ચાલેલું નહિ; છતાં એ મંડળે અમદાવાદમાં જે જાગૃતિ આણી હતી તે બહુ સોડોપકારી હતી.

એ યુવક મંડળે, દેશના દાદા દાદાસાહેબની જયંતિ ઉજવવાની પહેલ કરેલી; તેમજ સ્વદેશી કિર્તનો પ્રકટ કરી તેનો પ્રબળ પ્રચાર કર્યો હતો. ગુજરાતી સ્વદેશી સ્ટોરની સ્થાપના એમની જ પ્રવૃત્તિને આભારી હતી. ગોખલે સોસાયટી કાઢેલી તેનો આશ્રય દેશના પ્રજાને પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવાનો હતો, તેમજ રાજકીય વિષયો ચર્ચવા અને એનું શિક્ષણ મેળવવા “પાસામેન્ટ” નામનું મંડળ એણે જ ઉભું કર્યું હતું. પહેલી ગુજરાત ફેજવણી પરિપક્વ તેના જ આશ્રય હેઠળ મળી હતી; પણ તેનું મહત્વનું મેવાકાર્ય સમસ્ત પૈસા ફંડની યોજના હતી. તે દ્વારા અમદાવાદની આસપાસના ગામોમાં અંગ્રેજી શાળાઓ ખોલવાના અખબાર કરવામાં આવ્યા હતા તેમ તે ફંડમાંથી અમદાવાદના મીઠા મચ્છુરોના લતામાં રાત્રિશાળાઓ ચલાવવામાં આવતી; એમાંની કેટલીક રાત્રિશાળાઓ અઘાપિ ચાલુ છે, તથાપિ એ મંડળનું જીવંત સ્મારક દાદાભાઈ નવરોજજી પુસ્તકાલય છે, જેનો વહિવટ પાછળથી અમદાવાદ યુનિવર્સિટીને સોંપી દેવામાં આવ્યો હતો.

પ્રસ્તુત વિગતો ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થશે કે અમદાવાદ યુવક વર્ગની પ્રવૃત્તિઓ, કાળજીને અનુસરી, જનહિતકારી અને મેવાપરામણ્ય હતી.

યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં તરણો લાવિ જીવન સુંદર અને ઉજ્જવળ બનાવવાના મનોરથો અને મનોરમ સ્વપ્નો સેવે છે અને તેની સિદ્ધિ અર્થે અવિરત શ્રમ ઉઠાવે છે, તે પ્રમાણે આપણા સમાજમાં નવજીવનનો સંચાર થતાં, દેશનો આગેવાન અને વિચારક વર્ગ, કાંઈ કાંઈ રચનાત્મક કાર્યો યોજવા પ્રવૃત્ત થયો હતો.

એ સમયે ગુજરાતી માસિકો બહાર પડતાં, તે સૌ પોતપોતાની મર્યાદામાં અને તે સારૂ કાર્ય કરતા, એવો થીયુત મહુભાઈ કાંઠાવાળાનો અભિપ્રાય હતો, પરંતુ એ લિખ લિખ માર્ગે કાર્ય કરતી પ્રવૃત્તિઓને કેન્દ્રિત કરી બધા હિતો અને રૂચિને સતોષે અને ગમે, એવા ધોરણે કામ કરતા એક નવા માસિકની જરૂર એમને જણાઈ હતી. તથા ‘સાહિત્ય’ નામનું નવું માસિક એમણે કાઢ્યું હતું. પારસી મુસલમાન એ સૌની માતૃભાષા ગુજરાતી છે. તેમની લેખન પ્રવૃત્તિ નિરાળી થઈ ન પડતાં, એ સૌ, હિન્દુ, પારસી, મુસ્લિમ સાથે મળી અને એક જ ધ્યેયથી ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરવા પ્રેરાય એ તે યોજના પાછળનો અન્તર્ગત હેતુ હતો; અને તેમાંનું લખાણ સામાન્ય વાચકને પણ અપીલ કરે એવું હોવું

જોઈએ, તે પર એઓ વિશેષ ભાર મૂકતા હતા. તેથી એ માસિકની કાર્ય-નીતિ (Policy) વિષે જણાવતાં તેમણે તંત્રીનોંધમાં લખ્યું હતું, કે “‘સાહિત્ય’ પોતાના વડીલ બાઈઓને પગને ચાલશે, છતાં સર્વને માટે પોતાના દરવાજા, ખુલ્લા રાખશે. પાસી ગુજરાતી કે સંસ્કૃતમય ખાંડિત્ય, વહેવાર કે કૃત્રિમ જોડણી, સાધારણ જનસમૂહ કે સાક્ષર વર્ગ એ સૌની જરૂરીઆત તરફ અમારું લક્ષ્ય યથાશક્તિ રહેશે, અને સૌના લેખો અમે સ્વીકારવા સદા તત્પર રહીશું.

અગર જો કે અમારું નામ અમે “સાહિત્ય” રાખ્યું છે, છતાં તેથી એમ સમજવાનું નથી કે અમે ફક્ત કાવ્ય, ભાષા, શૈલી, જોડણી કે કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી જ લેખો સ્વીકારીશું. અમે સાહિત્યને બહોળા અર્થમાં સમજીએ છીએ, ને ગુજરાતીમાં અર્થશાસ્ત્ર, સંસારશાસ્ત્ર, કેળવણી અને વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય વધારે ખીણે તે માટે જરૂરના સઘળા પ્રયાસ કરવા ચૂકીશું નહિ, અને આ વિષયોને ખાસ સ્થાન આપવાનો અમારો ઈરાદો છે.”*

એમના પિતાશ્રી સાહિત્યમાર્તંડ હરગોવિંદાસ કાંટાવાળાએ ગુજરાતી સાહિત્યની, ખસુસ કરીને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની, અપૂર્વ સેવા કરેલી છે. પ્રાચીન કાવ્યમાળાનું પ્રકાશન ઉપરિચિત કરવામાં એમનો મુખ્ય હાથ હતો. એ સાહિત્ય સંસ્કારનો વારસો એમના સુપુત્ર મહુભાઈમાં ઓધાને ઉતર્યો હતો. કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા ત્યારથી એમણે ગુજરાતી કવિઓ વિશે કોલેજ મેગેઝીનમાં લખવા માંડેલું, અને મુખ્યાધ્યયનિવર-સિટિએ એમ. એ ની પરીક્ષામાં માતૃભાષાને સ્થાન આપ્યું ત્યારે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય ઐતિહાસિક વિષય તરીકે લઈને એમ. એ. માં ઉત્તિષ્ઠ થનાર એ પહેલા ગુજરાતી ઉમેશ્વર હતા. સ્વર્ગસ્થ નેરસિંહરાવે ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં પ્રેમાનંદના નાટકો વિષે એક વિદ્વાપૂર્ણ નિબંધ રજુ કરી ખૂબ ઉલ્લાસોદ્ધ કર્યો હતો; તે પક્ષનું ખંડન કરવામાં સ્વર્ગસ્થ મહુભાઈએ આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધેલો હતો અને તે નાટકો પ્રેમાનંદનાં જ છે, એમ વસન્તમાં એક લાંબી લેખમાળો લખી, તેમાં અનેક દલીલો અને પુરાવા રજુ કરી, બતાવ્યું હતું.

બુદ્ધિપ્રકાશ અને બીજાં માસિકોમાં એમની દુકા વાંતાઓ અને માર્ગિક લેખો આવતા અને એક વિનાદી લેખક તરીકે મહુભાઈએ સારી નામના મેળવી હતી.

એવાંમાં ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વડોદરામાં બરાઈ, તેની વ્યવસ્થા કરવાની મુખ્ય જવાબદારી મંત્રી તરીકે એમના શિર પર આવી પડી હતી.

સાહિત્ય પ્રતિ પ્રયત્નથી શોખ હતા; તેને આ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિથી વિશેષ વેગ મળ્યો; અને પરિષદનું કામ સમાપ્ત થતાંજ એમણે "સાહિત્ય" નું સંપાદન કાર્ય ઉપાડ્યું, તે જીવનપર્યન્ત-માનીસ વર્ષ સુધી-એકધાકે, નિયમિતપણે, અસરકારક રીતે અને સફળતાપૂર્વક કર્યું હતું.

અનેક નવાં લેખકોને એમણે પ્રેરણાદાન આપી લખતા ક્યો હતા, અને જૂદી જૂદી દૃષ્ટિએ લખાઈ આવતા ચર્ચાપત્રોને "સાહિત્ય" માસિકમાં રચાન આપી, સાહિત્યના પ્રશ્નો પ્રતિ વાચક વર્ગમાં એક પ્રકારની અભિરૂચિ ઉત્પન્ન કરી હતી.

પરંતુ એ પત્રની વિશિષ્ટતા તેના તંત્રીની નોંધ હતી. જે નોંધ લખતા તે જોમ વિચારશીલ તેમ મુદ્દાસર, અમુક પ્રકારનું દૃષ્ટિબિંદુ જ્ઞાનપૂર્વક અને મથાર્થ રીતે રજુ કરતી જણાતી અને તેની પ્રખળ અસર થતી હતી. પણ તેનું વિશેષ આકર્ષણ તો પ્રતિભાસ તંત્રી જે તે પુસ્તકો, માસિકો, રીપોર્ટ વગેરે મળતાં, તેનું અવલોકન સંખતા તે હતું. એ અવલોકનો વિદ્વંતોલેખી કે વિસ્તૃત માહુમ નહિ પડે; પણ એમના અભિપ્રાયમાં જે નિર્માણસપલ્લ હતું; જે તટસ્થ વૃત્તિ અને નિરપેક્ષ પ્રેરણ થતું, તેનું ખુબ વંજન પડતું. કાંઈએ સૌચો રાજકારે અવગંધ્યો અંધરો હે ?

અગાઉ પ્રાચીન કાવ્ય સાહિત્યનાં પ્રકાશનમાં કીક કીક પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવતી; પણ આજુ યુગમાં તો તે પ્રતિ સાવ ઉદાસિનતા જોવામાં આવે છે.

સ્વર્ગસ્થ હરગોવિંદદાસ કાટાવાળા પાસે પુષ્કળ પ્રાચીન સાહિત્ય સંગ્રહોનું પડ્યું હતું. અને શ્રીયુત મહેલોઈએ નવા માસિકને એક વિભાગ પ્રાચીન સાહિત્ય માટે અલગ રાખી, કેટલાયે જુના કાવ્યગ્રંથો સાહિત્ય સંસ્કરણ સુલભ ક્યાં છે; એ એમની સાહિત્યસેવા ઓછી મંદ જ્વની નહોતી.

એટલે કે જે શુભ આંશયથી શ્રીયુત મહેલોઈએ "સાહિત્ય" નું સંપાદન કાર્ય હાથે ધર્યું હતું, તેમાં તેઓ પૂરેપૂરા ક્ષેત્રમંદ નિવંધ્યા હતા; અને સાહિત્ય માટે જનતામાં રસ લગાડવા તેઓ શક્તિમાન થયા હતા. તેમાં "સાહિત્ય" માસિકની સિદ્ધિ રહી હતી.

સને ૧૯૧૪ ના ઓગસ્ટ માસમાં યુરોપમાં મહાયુદ્ધ ફાટી નિકળ્યું, એની ચિનગારી સર્વત્ર ઉડી હતી; ભાગ્યેજ કોઈ પ્રજા એની કાંતિજ વિશ્વવ્યાપી અસરમાંથી મુક્ત રહેવા પામી હશે.

પ્રજા સ્વાતંત્ર્ય, આત્મ નિર્ણય અને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિના પોષાર (slogans) એ સમયે જોડાયા હતા; સૌ કોઈ જાણે કે સંસ્કૃતિના રક્ષણ અર્થે, રાક્ષસી જળ અને આત્યાચાર સામે પ્રવૃત્ત થયેલું હતું, એવો આભાસ અપાયો; હિન્દુસ્તાન પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પડખે ખડે પગે કુમકમાં ઉભું હતું. નાણું અને લશ્કર પૂરાં પાડી, પુષ્કળ સહાયતા કરી હતી.

એ જીવનમરણના યુદ્ધમાંથી હિન્દી પ્રજાને રાજકીય હક્કોની અને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિની, છુપા ઉલળી હતી; અને તે માટે જે ચળવળ ઉદ્ભવી તેને સંતોષવા બ્રિટિશ કેબિનેટ સમય વિચારી, હિન્દને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આપવાની જાહેરાત સન ૧૯૧૭ માં પ્રસિદ્ધ કરી હતી.

સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ માટે હોમરૂલ લિગ તરફથી દેશમાં પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવામાં આવી હતી તેનું પ્રસ્તુત જાહેરાત સીધું પરિણામ હતું.

હોમરૂલ લિગ તરફથી પ્રચારકાર્ય અર્થે મુંબઈથી શ્રી. શંકરલાલ ખેંકર, શ્રીયુત જમનાદાસ દ્વારકાદાસ, શ્રીયુત ચંદ્રશંકર પંડ્યા, શ્રીયુત મનસુખલાલ મારતર વગેરે આવતા અને ગુજરાતના ગામડાંઓમાં ફરી વળી, લોકોને સ્વરાજ્યના પાઠ આપતા; શ્રીયુત ઈન્દુલાલ યાસિક એજ દુકડીમાંના એક હતા; અને તે વખતથી એમણે અમદાવાદમાં સ્થાયી વસવાનો નિશ્ચય કર્યો; પ્રાંતના જાહેર જીવનમાં એમને મંદતા જણાઈ એટલુંજ નહિ પણ નિઃપ્રાણ પ્રવૃત્તિ, ગતાંતુગતિક થયે જતી જોઈને, એમનો આત્મા કંકળી ઉઠેલો; અને એ પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરી તેમણે પ્રજા પૂછેલો, કે ‘ગુજરાતમાં નવજીવન છે કે નવજીવન એટલે વિદ્વતા કે રસિકતા નહિ, પણ આપણા દેશમાં સંચાર પામતા નવયુગમાં ખીલતું અને નવયુગને સિદ્ધ કરતું નવજીવન; એ પ્રમાણે તેનું પ્રયત્ન કરી અતિ એવો ઉત્તર આપેલો, કે “દુર્ભાગ્યે ગુજરાતમાં નવજીવન ખીજદશામાં પણ નથી; મોટા મહાસાગરમાં એક ન્હાના તરંગ, રૂપે કવચિત નજરે પડે છે; છતાં જનશ્રુતિના ભાસ કરાવે એવાં ઘણાં લખાણો અને હિલચાલો દેખાય છે અને તેથીજ એમ ઘણી વાર કહેવામાં આવે છે કે ગુજરાત ઘણું ચેતનમય બન્યું છે. અલ્પજાત, આવો વિચાર પણ આપણને જીવંત પ્રજા બનાવવામાં કાંઈક

અંશે સાધનશૂન્ય થાય; પણ તે સાથે એ પણ દેખીતું છે કે સાધ્યના અંભાવની ઉડી સમજ એ ત્હેની સિદ્ધિનું પ્રથમ પગથિયું છે. આપણે અધિકારમાં વસીએ અને છતાં પ્રકાશમાં રહેવાનો ભ્રમ રાખીએ એ કરતાં વધારે શોકજનક રિયલિટી શી હોઈ શકે ?”*

શ્રી. ઇન્દુલાલ માસિક

પણ પોતે આશાવાદી હતા; નવા રાજકીય વાતાવરણે એમને હૃદયમથાવી મૂક્યા હતા; દેશસેવાના વિચારોથી તેઓ મસ્ત બન્યા હતા; અનેક અભિલાષો સેવતા; અને નવયુગનો સદેશો પોતે ઝીંધ્યો હતો તે, ગુજરાતી પ્રગ્મને સંભળાવવાના છેવટ નિર્ણય પર આવી, તેમણે “નવજીવન” નામનું માસિક કાંદયું હતું.

એમના પાંખે કામ કરતા હતા; એ સમયે પ્રજાને જાગૃત રાખના, પરિસ્થિતિને સમજાવવા એમને એક મુખપત્રની જરૂર જણાઈ. મુખપત્રના કાર્યકર્તાઓએ “યંગુ ઇન્ડિયા” નું સંપાદન ગાંધીજીને સુપરત કર્યું. પણ તે પત્ર અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થતું, અને સંજોગવસાત તેમ કરવું પડતું; પણ તેઓ પોતાનો સંદેશો જનતાને ગુજરાતીમાં-માતૃભાષામાં આપવાને વિશેષ કરીને ઉત્સુક હતા; શ્રીયુત ઇન્દુલાલ નવજીવન ચલાવતા; તેઓ બારે કલાક ગાંધીજીના સમાગમમાં રહેતા હતા. તેમણે વિચાર્યું કે નવજીવનનું તંત્રીપદ મહાત્માજી હાથમાં લે તે ઈષ્ટ હતું અને તે માટે આ મુંદર તક હતી. શ્રીયુત ઇન્દુલાલનો વિચાર એટલે તુર્તજ નિષ્ણય. એમણે મહાત્માજીને નવજીવનનું સંપાદન કાર્ય સ્વીકારવા વિનંતિ કરી, જે તેમણે ખુશીથી વધાવી લીધી અને જે ઉદ્દેશથી એ જવાબદારી પોતે ધારણ કરી, તેને સ્પષ્ટ કરતું એક નિવેદન ત્યારપછી એ માસિકની પૂર્વે કે તેમણે બહાર પાડ્યું હતું. તે નીચે મુજબ હતું:—

“હું માનું છું કે મારે હિન્દુસ્તાનને કાંઈક સંદેશો આપીને સેવા કરવાની છે. કટલાક વિચારો મેં જે કરેલા છે એ કથ્યાણુકારી છે. એ અધા સમજાવવાને હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું છતાં, શક્તિ મમય કે સંજોગને અભાવે હું જનસમાજને મારી ઇચ્છા પ્રમાણે તે આપી શક્યો નથી: જેમ કે સત્યાગ્રહ વિષે જ હજી થયેલી ગેરસમજ હું જોઈ રહ્યો છું. એનાથી વધારે સારી ભેટ હું હિન્દુસ્તાનને ન જ આપી શકું એવી મારી ખાત્રી છે. આ અમુલ્ય વસ્તુ અને બીજી કટલીક વસ્તુઓ જેનો મેં ખુબ અનુભવ લીધેલો છે તે વસ્તુઓ જનસમાજ પાસે મૂકવાનો કોશ તો મને હંમેશાં રહેલો છે. એવું કરવાનું એક મોટું આધુનિક સાધન વર્તમાનપત્ર છે. નવજીવન અને સત્યના સંસ્થાપકોએ તેની દેખરેખ માગ હાથમાં મૂકવાનું અને દર અઠવાડિયે પ્રકટ થઈ શકે એવી સગવડ કરી આપવાનું માથે લીધું છે. બાઈ ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક ગુજરાતના જીવનમાં મોટો ભાગ લઈ રહ્યા છે. છતાં તેને “નવજીવન” ને પોતાનું પ્રધાન કાર્ય ગણી મને પૂરેપૂરી મદદ આપવાનું પણ માથે લીધું છે. આ મંજોગો આકસ્મિક ન ગણી યજ્ઞિક. તેને હું “વધાઈ ન લઈ તો નને શરમ ઉપજે. તેથી મારી શારીરિક પ્રકૃતિ એક વર્ષ પહેલાં હતી તેવી નથી તો પણ નવજીવન ચલાવવાનું કામ ઉચકી લેવાને મેં હામ ભરી છે, તેમાં હું ગુજરાતનો આશીર્વાદ ધરું છું.”

મહાત્માજી હસ્તક તે માસિક આવતાં તેને અહવાડિકમાં ફેરવી નાંખવામાં આવ્યું હતું અને પ્રિન્ટિંગ અને પ્રિન્ટર માટે મુદ્રણ કળા અને મુદ્રક એ શબ્દો એ વખતે પ્રથમ વાપરવામાં આવ્યા હતા; તેનું કદ અહવાડિકોના ચાલુ ધોરણને ન અનુસરતાં કુલ્લકેપ આદિ પૃષ્ઠનું રાખવામાં આવ્યું હતું.

અનુદકારની ચળવળના સમયે એ પત્રની જેટલી પ્રતો નિકળતી, એટલી સંખ્યાએ દેશી ભાષામાં પ્રકટ થતું કોઇ અહવાડિક કે માસિક પહોંચ્યું હોય એમ જાણવામાં નથી.

કાન્તિ આણુવા મયતા મનુષ્યો કદિન પરિસ્થિતિમાં કામ કરતા અને માધનની હાડમારી વેરતા, એના વિચારના પ્રચાર અર્થે, ફરફરીઆ જેવાં છાપાંઓ કાઢે છે; અને તે છાપાંઓ ચોગી છુપીથી વહેંચાય છે અને વંચાય છે; તેમ છતાં તેની અજળ અસર થવા પામે છે.

નવજીવન એ પ્રકારનું છાપું હતું; પણ તેનું સંપાદનનું ધોરણ અને કાયંપદ્ધતિ તદ્દન ખુલી અને પ્રામાણિક હતા; જે કે તેનો ઉદ્દેશ સમાજના પરિવર્તન આણુવાનો હતો, નવજીવને, તેના નામ પ્રમાણે. ગુજરાતી પ્રજામાં નવું જીવન જ રેડ્યું હતું. સ્ત્રી પુરુષ, આખાલવૃદ્ધ સૌ પ્રતિ રવિવારે, પ્રતઃકાળે તેની નક્કની આગુસ્તા-પૂર્વક રાહ જોતાં અને અમુક વર્ગ તો એવો હતો કે જે તેમાંના લખાણને શાસ્ત્રની આગા પેઠે અદ્વાપૂર્વક અનુસરતો હતો; હકીકત પણ એ હતી કે નવજીવન દ્વારા મહાત્માજી તેમના જીવનનો નિયોગ, સત્યની પ્રાપ્તિ અર્થે કરેલા જીવનભરના પ્રયોગોનો વૃત્તાંત અને પોતાને જે દર્શન થયેલું તેનો સંદેશો, ગુજરાતી પ્રજાને સંભળાવવા પ્રવૃત્ત થયા હતા.

દેશની કંગાળ, હિન અને વિષમ સ્થિતિમાં જેમ કોઇ અવતારી પુરુષ આવી પ્રજાનું સાન્તવન કરે તેમ હિન્દી પ્રજાને અભય કરવા, તેમનું દુઃખ નિવારવા, મનુષ્ય તરીકેના હક્ક સ્થાપિત કરી ન્યાય મેળવવા અને તેમની સ્થિતિ સુધારી, આખાદ કરી, ઉત્તરિને પંથે ચલાવવા એમણે એ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી હતી.

સંત પુરોનોની પેઠે પ્રજાને તેમના દૃશ્યાણુનો સંદેશો સંભળાવવા તેઓ ઉત્સુક હતા; એટલે હવે અધિકાર જનસેવાની તપશ્ચર્યાથી એમણે પ્રાપ્ત થયો હતો. તેથી નવજીવનના ઉદ્દેશમાં તેમણે લખ્યું હતું, કે—

“મારે હિન્દને કંઈ આપવાનું છે તે ખીજાની પાસે તેટલા જ પ્રમાણમાં નથી એમ હું પ્રત્યક્ષ જોઈ રહ્યો છું. ઘણા પ્રયત્ને મેં ટેટલાક સિદ્ધાન્તો મારા જીવનમાં જોડ્યા છે તેને અમલમાં મુક્યા છે તેથી મને જે સુખ મળ્યું તે મેં ખીજામાં નથી જોયું એમ મને ભાર્યું છે, ઘણા મિત્રોએ આ વાતની સાક્ષી પૂરી છે. એ સિદ્ધાન્તો હિન્દને આપી મારા સુખનો અનુભવ હિન્દને કરાવવાની મને ભારે અભિલાષા છે. એનું એક સાધન વર્તમાનપત્ર છે.

સત્યાગ્રહ એ મારે મન પોથી માહેલું વેગળું નથી. મારે તો એ જીવન છે સત્ય વિના સર્વ મને તો શુષ્ક લાગે છે. અસત્યથી દેશને લાભ નજ થાય એવી મારી ખાત્રી છે. પણ કદાચ અમત્યથી તાતકાલિક લાભ જણાતો હોય તો પણ સત્યનો ત્યાગ નજ થાય એમ હું દૃઢતાપૂર્વક માનું છું.

તેથી શું ? આદર્શને આપણે જેમ વળગવા જઈએ છીએ તેમ તે વેગળો જતો દેખાય છે. તેમ તેમ આપણે વધારે વેગે ધમ્મવું એજ પુરુષાર્થ છે. પડશું, આખડશું તોય હિંદુ પાછી પાની કે પાછી પૂઠ ન કરીયે તેટલુંજ ખસ છે.

પણ એવી શોધ કરતા મને અનેક રત્નો મળ્યાં છે. તે મારે હિન્દની પાસે મૂકવા છે. એની જાહેરખબરે રૂપ આ ‘નવજીવન’ છે.

એ જોધો કરતા મેં જોયું છે કે કાયદાઓને ઇરાદાપૂર્વક માન આપવું એ આપણી ફરજ છે. પણ તે માન આપવાની ફરજ અદા કરતા મેં એમ પણ જોયું છે કે જ્યારે કાયદો અસત્યનો પોષક હોય ત્યારે તેનો ભંગ કરવો એ પણ ફરજ છે. એવો ભંગ કઈ રીતે થાય ? સત્યની રીતે રહેતા આપણે પોતે કાયદાનો ભંગ કરવાની મજા વહોરી લેવી. આનું નામ વિનયી ભંગ છે. એવો ભંગ કોનાથી થાય, કયા કાયદાઓ, અસત્યના પોષક હોય એનો નિર્ણય માત્ર અમુક નિયમો ધડીને નથી કરી શકાતો. એ અનુભવે જ થાય. આને સાફ વખત અને સાધન જોઈએ. તે સાધન ‘નવજીવન’ યાઓ.

પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં ઘણી ભારે વડાઈ લડવા છતાં સરકારી વર્ગ સાથે સાયામહીઓ મીઠાસ જાળવી રાખ્યા હતા, કેમકે સત્યાગ્રહને રાગને કે દેવને અવકાશ નથી. સત્યની છાપ સામા પક્ષ હિપર પડે છે એટલે

તેને અવિશ્વાસ નથી રહેતો. તેથી લડતા છતાં જન્મે પણ વચ્ચે માન ને મીઠાસ જંગવી સંકાય છે. દાખલાઓ અને દલીલોથી 'નવજીવન' ખતોવશે કે હિન્દમાં પણ આપણે અધિકારી વર્ગ સાથે મતભેદ હોય ત્યાં લડતા હોઈએ છતાં જ્યાં તેનું નથી તેને મદદ દઈએ ને તેની મદદ લઈએ.

પણ સત્યાગ્રહની સીમા કાંઈ સરકાર પ્રગ્ન વચ્ચેના સંબંધમાં સમાપ્ત નથી થતી. સંસારી મુદ્ધારને મારે પણ એજ અમૂલ્ય શસ્ત્ર છે. આમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ, આપણા કેટલાક નહારા રિવાજો, હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે ઉભા થતા સવાલો, અન્યમતને લગતી અડચણો-આવા અનેક પ્રશ્નોનો નિવેડો આપી શકે છે. એટલે આ બધા પ્રશ્નોની ચર્ચા 'નવજીવન' પ્રસંગોપાત કરશે.

રોસ્ટ્રલ કાયદા વિષેની લડત એ સત્યાગ્રહનો પદાર્થપાક છે. એટલે તે લડત પ્રગતી અમક્ષ નિરન્તર 'નવજીવન' ગમશે. એ કાયદો તેની સુદત પહેલાં રદ થશે એ વિષે મને શંકા નથી, કેમકે સત્યને વિષે ને સત્યાગ્રહીઓની શક્તિને વિષે મને પૂરો ભરસો છે.

હિન્દનો આર્થિક ઉદ્ધાર સ્વદેશીમાંજ છે એવી મારી દઢ માન્યતા છે. સ્વદેશીમાં ધર્મનાં મૂળ છે. ધર્મનો ત્યાગ કરીને ક્ષેત્ર પ્રગ્ન ઉત્પત્તિ પાંખી નથી ને પાંખશે નહિ. એટલે સ્વદેશીનો ભારે પ્રચાર પણ 'નવજીવન' કરશે.

મારે હિન્દની સેવા કરવી છે તો હું અંગ્રેજી ભાષામાંજ મારો આત્મા કેમ ન રેકું એવો પ્રશ્ન કાંઈ ઉઠાવે તો હું કહેવા ઈચ્છુ છું કે જન્મ અને કર્મથી ગુજરાતી હોઈ હું ગુજરાતના જીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ જઈ તોજ હું હિન્દની શુદ્ધ સેવા કરી શકું. વેપારની દૃષ્ટિએ પણ મારી શક્તિનો સારામાં મારો ઉપયોગ હું ગુજરાતને માફ ક્ષેત્ર ગણીનેજ આપી શકું. વળી અંગ્રેજી ભાષાની મારફતે હું મારો સંદેશો કોને આપું ? અંગ્રેજીનો મોઢ મિથ્યા છે એ તો 'નવજીવન' પ્રતિજ્ઞા જતાવ્યાં કરશે. આપણા અભ્યાસક્રમમાં કે જીવનમાં ક્યાંયે અંગ્રેજીને સ્થાન નથી એમ કહેવાનો આશય નથી. અંગ્રેજી ભાષાનો વ્યાપાર અત્યારે અસ્થાને યાય છે એટલુંજ કહેવાનો આગ્રહ છે.

હિન્દુસ્તાન ખેડૂનોની કૃષીમાં વમે છે. વણકરોની કળા હિન્દુસ્તાનની લખ્યતાનાં સ્મરણ કરાવે છે. તેથી મને પોતાને ખેડૂન અને વણકર કહેવડાવવામાં હું અભિમાન માનું છું. 'નવજીવન' મારે તો

એકુતોના ઝુંપડામાં ને વણકરોના ધરોમા પહોંચાડવું છે. મારે તેઓની ભાષામાં તે લખવું છે. તેથી એકૂતો ઈ. ના સુખદુઃખની વાતો 'નવજીવન' હમેશાં તેઓની ભાષામાં કરશે. એકૂતો લયબીત રહેશે, કરજના બેગ તબે કચરાગેલા રહેશે, તેઓના શરીર રોગી હશે તો હું હિન્દુસ્તાનનો નાશજ બેઠું છું.

ઘેર ઘેર સ્ત્રીઓ 'નવજીવન' વાંચે એમ હું હમેશાં પ્રભુ પ્રત્યે માગીશ. સ્ત્રીઓના વિના ધર્મની રક્ષા કાણુ કરે? સ્ત્રીઓ અગ્નિ અને મૂઠ દશામા રહે, સ્ત્રીઓને હિન્દુસ્તાનની દશાની ખબર ન હોય તો અવિધ્યની પ્રજાની શી વચે યાય? તેથી 'નવજીવન' સ્ત્રીઓને જાગૃત કરશે અને પુરુષ વર્ગને સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની તેમની કરજનું ભાન કરાવવા પ્રયાન કરશે.

આ તો મેં મારી મહત્વાકાંક્ષાઓની વાનગી માત્ર આપી છે. તેના સારરૂપ તો આટલું જ કહેવા ઈચ્છું છું કે 'નવજીવન' ની પ્રવૃત્તિ એવી ચાલશે કે, તેથી રાજા પ્રજા વચ્ચે વેરભાવ મટી મિત્રતા થાય, અવિશ્વાસ મટી વિશ્વાસ થાય, હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે અન્તઃકરણની એકતા થાય, હિન્દુસ્તાન આર્થિક સ્વતન્ત્રતા મેળવે અને હિન્દુસ્તાનમાં સર્વત્ર પ્રેમ સિવાય બીજું કંઈ જોવામાં ન આવે. જગત પ્રેમમય છે. નાશમાયે ઉત્પત્તિ ભરી છે."

ગાંધીજીના વિચારે સમસ્ત દેશમાં પરિવર્તન આણી, સમાજજીવન ઉપર જે અનોખી અને સળંગ છાપ બેસાડેલી છે તેનું વર્ણન કરવા એક જૂઠુંજ પ્રકરણ જોઈએ. આપણે અહિં એમને એક પત્રકાર તરીકે જોઈશું.

એક પત્રકાર તરીકેનું એમનું ધોરણ પત્રકારિત્વના ઈતિહાસમાં નવીન માર્ગ ખુલ્લો કરે છે.

વતમાનપત્રના સંચાલનમાં કાંઈ કાંઈ હેતુઓ પ્રવર્તમાન હોય છે, અને તેને લઈને તેના સંપાદનમાં અમુક પ્રકારના દોષ દાખલ થવા પામે છે; અને તેથી તેમાં પ્રકટ થતા સમાચાર તદ્દન શુદ્ધ અને સાચા હોતા નથી; પણ જેને એડિટીંગ કહીએ તે પ્રમાણે જૂઠા જૂઠા દષ્ટિ દાણથી તે રજુ કરી, તેનું સ્વરૂપ વક્ર કે વિરદ્ધ બતાવવામાં આવે છે; એટલે તેની ભિન્ન અસર થવા પામે છે.

પણ મહાત્માજીએ એ પ્રથાને નિંદા ગણેલી છે; અને સમાચારની શુદ્ધિ અને સચ્ચાઈ ઉપર હમેશાં ભાર મૂકતા આવ્યા છે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં મ્હોટી મ્હોટી જાહેર ખખર આપનારાઓ તે પત્રની રીતિનીતિ ઉપર, એમની આર્થિક સહાયતાના કારણે, પ્રખ્યાત કાણુ ધરાવે છે; પણ એ અનિષ્ટ અણુજન્યે પણ પોતાના પત્રમાં પ્રવેશવા ન પામે તે નિમિત્ત નવજીવન પત્રમાં પહેલેથી જાહેરખખર. લેવાનો પ્રતિજ્ઞ મૂકેલા હતો. જાહેરખખરની સહાયતા વિના કોઈ પણ વર્તમાનપત્ર ચલાવવું આજે ખડું જ કઠિન છે, પણ મહાત્માજીએ એમની પ્રતિજ્ઞાથી પૂરવાર કરી બતાવ્યું છે કે તે વસ્તુ શક્ય છે.

આપણા દેશમાં પરાપૂર્વથી જ્ઞાનનો મહિમા મવાયો છે; જ્ઞાન પવિત્ર મનાયું છે; તેનું વેચાણ ન્હાનમહર્ણુ લેખાયું છે; પણ હાલના દોષીરાઈના કાચદાથી સંરક્ષિત ઘર્ષ લેખકને પુસ્તકના વેચાણથી સારી આવક મળે છે; તે એક ધંધો ઘર્ષ પડ્યો છે. ઘણા વર્ષો પૂર્વે જગદીશચંદ્ર બોઝે પોતાની શોધ વેચશે નહિ એવું મજબૂત વલણ બતાવીને તેમની સંરચાને જે આર્થિક મદદ મળી શકત તે જતી કરી હતી. એ બનાવ હિંદનું ગૌરવ વધારનારો હતો. એવી રીતે મહાત્માજીએ પણ એમનાં લખાણોનો કશો દોષીરાઈ ન રાખતાં, તેના પુનઃપ્રકાશનની છૂટ સા કોઈ ને આપેલી છે; અને તે પ્રથા આપણા લેખક વર્ગે, પૈસાના પ્રશ્નો-ભનથી ન ખેંચાતાં, અનુકરણ કરવા જેવી છે.

પરંતુ નવજીવનના સંપાદનનું વિશિષ્ટ વલણ એ છે કે તે પત્ર ન્યાય અને નીતિ, સાત્ય અને વિશ્વખુશુલતાના ધોરણ પર ચલાવવામાં આવે છે, જે તત્ત્વ આધુનિક પત્રકારિત્વમાં વિરલ સાંપડશે.

“ મંગ ઈન્ડિયા ” અને “ નવજીવન ” માંના એમનાં લખાણ અને ઉપદેશને લઈને તેઓ વર્તમાન યુગના એક મહાત્મા તરીકે, વિશ્વવંદ્ય મહાન પુરુષ તરીકે પંકાયો છે; અને તે એક ગુજરાતી છે; એક આદર્શ પત્રકાર છે, એક અજોડ દેશનેતા છે એ ગુજરાતીઓ માટે ગૌરવનો ત્રિપદ છે, અને તે આપણા પ્રાન્ત ગુજરાતનું અહોભાગ્ય છે.

તે અગાઉ આપણા પ્રાન્તમાં નવા વિચારોનો પ્રવાહ જોશક્ષર પ્રસરી રહ્યો હતો તેમાંથી ત્રોત્સાહન મેળવી, સમાજોચ્ચક, જે ગઈ સદીના ઉવટના ભાગમાં ત્રૈમાસિક તરીકે સ્વર્ગસ્થ ઉત્તમલાલ કે. ત્રિવેદી અને

શ્રીયુત મણિલાલ છાત્રામ ભટ્ટના સંયુક્ત તંત્રીપદ હેઠળ નિકળ્યું હતું. અને સાહિત્ય, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયો પર તાત્ત્વિક અને અભ્યાસપૂર્ણ લેખો છાપી સાહિત્યરસિક વર્ગમાં ઉચી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી તે, સન ૧૯૧૪ માં એક માસિકમાં ફેરવાઈ ગયું અને તેનું સુકાન શ્રીયુત ચંદ્રશંકર પંડ્યા, શ્રીયુત અંબાલાલ જાની અને શ્રીયુત રમણીપરાય ત્રિપાઠીએ, હાથમાં લીધું હતું. એ સૌ અનુભવી અને અભ્યાસી લેખક હતા અને જાહેર કાર્યકર્તા તરીકે જાણીતા હતા; એટલું જ નહિ પણ તેમની મદદમાં એક બહોળું, સુશિક્ષિત મિત્રોનું લેખકમંડળ હતું.

નવા સ્વરૂપમાં તેણે પહેલાંનું ગારવ સાચવી, તેના આકર્ષણમાં ઉમેરો કર્યો હતો અને તેનો ફેલાવો પણ જોડોળો થયો હતો; પાછળથી મહા-સભાના એક વાજાંત્ર તરીકે તેણે રથાન લીધું હતું. તથાપિ એ માર્ચ ૧૬૨ વર્ષનો ગુજરાતી પ્રજા જીવનનો રસપ્રદ વૃત્તાંત એ માસિક જેવા બીજા કોઈ પત્રમાંથી ભાગ્યેજ મળશે; તેની એ સેવાનું મૂલ્ય થોડું નથી.

સન ૧૯૧૬ માં 'વીસમી સદી' પ્રકટ થયું તે પહેલાં ગુજરાતી માસિકો સામાન્યતઃ ચિત્રો વિનાનાં નિકળતાં; સારા ચિત્રકારો આજ ન હોતા તેમ જ એ ચિત્રકળાની કદર કરનારા અને તેને ઉત્તેજન આપનારાઓ એથી પણ થોડા હતા. વળી એ માસિકોનું પ્રકાશન ધંધાર્થે નહિ પણ બહુધા જ્ઞાન પ્રચાર અર્થે, સાહિત્યના શોખ કે સેવાભાવથી કરવામાં આવતું અને તેના ખર્ચને માડમાં પહોંચી વળાતું; એ આર્થિક સંકડામણમાં સચિત્ર માસિક કાઢવું એ જોખમભર્યું સાહસ હતું; અને એવી હિંમત દાખવનાર કોઈજ નજરે પડતું હતું.

જમાનો તો ઝપાટાબધ અને જોશભર આગળ વધે જતો હતો. અંગ્રેજી માસિકો સારી સંખ્યામાં, સુંદર અને આકર્ષક, અનેક રંગબેરંગી સચિત્ર પ્રસિદ્ધ થતાં અને તેનો જોડોળો પ્રચાર થતો હતો. હિન્દના અન્ય પ્રાન્તો બંગાળા અને સંયુક્ત પ્રાન્તમાં મુદ્રણકળામાં સુંદર પ્રગતિ થયેલી હતી; અને ટકાઉ અને સારા બ્લોક કપ્પાની તેમજ ત્રિરંગી ચિત્રો છાપવાની કળા તેમણે હરતગત કરી હતી.

મુબાઈમાં એ જાતનું કેટલુંક કામ થતું; પણ તે બહુ ખર્ચાળ થઈ પડતું, એ પરિસ્થિતિમાં ગુજરાતી સચિત્ર માસિક કાઢવાનો વિચાર સરખો કોઈ કરતું નહોતું.

પણ કળા પ્રતિ જોમને નૈસર્ગિક શોખ હતો, અને સાહિત્યના વાચન અને લેખન પ્રતિ અભિરુચિ હતી, તે હાજી મહમદ અનારખીઆને ગુજરાતી માસિકમાં કલાની ઉણપ ખૂંચતી, અને તક મળતા જ તેમણે એક હંગામી ગ્રેન્ડિંગ મચિન માસિક, સુશોભિત અને લાલકાદાર, ઉપયુક્ત અને મનોરંજક, વિવિધ પ્રકારના રસપ્રદ ગેઝેટો, વાર્તા, કવિતા, નાટક, વિવેચન, પ્રાસંગિક વર્ણનો, માહિત્ય ચર્ચા, જાણીતા અને અગ્રેસર પુરુષોના ચરિત્રો અને એમના એકરાર, ઈન્ટરવ્યુ વગેરે, તેમાં દાખલ કરી, જમાનાના વિચારપ્રવાહને યુક્ત, કાંટાળુ અને તે આનું યુગનું પ્રતિબિંબ બીલકું હોય તે પ્રમાણે તેનું નામ “વીમગી મગી” રાખ્યું હતું.

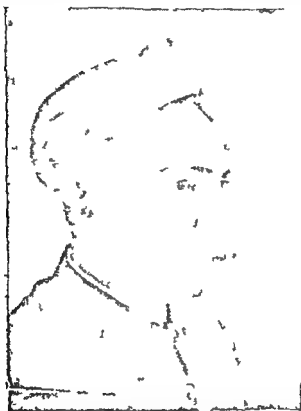
ઉપર કહ્યું તેમ એક મચિન માસિક કાઢવું તે બહુ ખર્ચાળ સાહસ હતું અને ગુજરાતી માસિક ધણાખરા ખોટામાં ચાલતા હતા સન ૧૯૨૬ માં વીસમી મહીનું પ્રકાશન થયું હતું ત્યારે યુરોપીય મહા યુદ્ધના મારણે કાગળ, શાહી, વગેરેના ભાવે એવડાતેવડા વધી ગયા હતા અને ભારે મોઢવારી પ્રવર્તતી હતી.

પૂર્વે કહ્યું તેમ હાજી મહમદ કળાપર શીદા હતા જનમમાનમાં કલાનો શોખ જગાડવાના તે ઘડ સેવતા હતા કળા જ એમના જીવનનો ધ્યેયમત્ર બન્યો હતો તેના સ્વપ્નોમાં તેઓ રાતદિવસ મગ્ન રહેતા, ભાગ્યે જ બીજાને કોઈ વિચાર તેમને આવતો, એટલે આર્થિક દૃષ્ટિએ એ પ્રશ્નને તેમણે કદિ વિચારેલો જ નહોતો તેઓ પોતાના ધ્યેયને જ પહોંચવા માગતા હતા, તેની સિદ્ધિ પાછળ પોતે ફના થાય તેની તેમને કોઈ પરવા નહોતી.

વીસમી મહીનો આશય રસિક અને સમયોચિત વાચન મામતી, તેને અનુરૂપ ચિત્રો સહિત, રજૂ કરી વાચકનું મન રંજન કરવાનો અને બહવાવવાનો હતો તેમાં હાજી મહમદ ફતેહમદ થયા હતા, પરંતુ એ સ્થિતિએ પહોંચવામાં એમણે એમની જાતને મર્વ રીતે ખર્ચો નાખી હતી તે પત્રના સપાદન કાર્યમાં નહોતો કયો વિચાર એમણે સમયનો, માધનોનો કે દ્રવ્યનો એકજ હેતુ એમની દૃષ્ટિ સમીપ રહેતો કે એ માસિક કેવી રીતે સર્વાંગ સુંદર અને કળાનું નમુનેદાર થઈ પડે લેખને અનુરૂપ ચિત્રો મેળવવામાં તેઓ ઘેના થઈ જતા ઘઈ સાડે ચિત્ર નજરે પડતા, ઘર્ષ હિમાને પણ તે પ્રાપ્ત કરતા, હાથમાં ઘર્ષ મારો લેખ કે કવિના આવી પડે કે તુરંતજ તેની સન્નિવૃત્તિ સાઈ, યોગ્ય ચિત્રો પસંદ કરવામાં શુચાતા, નરા ચિત્રો દોરવા

ચિત્રકારને ઘટલી મુચનાઓ આપતા અને એ મામિકનું મુદ્રણમય કળાયુક્ત ઓ મગ્રમાણુ, મુદર અને મદામિધ થાય તે માટે વારવાર પ્રેસમા પેડી જતા તે નિમિત્ત કામચલાઉ ઓમણે હલકું કે અગવડભર્યું ગણ્યું નહોતું તો પછી તે પાછળ પૈમાના ખર્ચનો સવાલ જ ક્યા રહ્યો ?

હાજી મહમદ અલારખીઆ જિનજી

એટલેથી એમની મુશ્કેલી પૂરી થતી નહોતી લેખકો પાસેથી માગેના વિષય પર અને તે વખતનું લેખો એનારા એ સહેનું માર્ગ નહોતું લેખકોને પુરસ્કાર આપી તેઓ તેમનું મન્માન કરતા, પણ એટલેથી એ અટકતા નહિ લેખકોને મતોના અને તેમની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા તેઓ મદા તત્પર રહેતા, અને તે માત્ર પોતાની જરૂરિયાતો પડી મૂખને લેખકોને એમણે મદદ આપ્યાના સંખ્યાનુસંધ દાખનાઓ મળી આવે છે ગુજરાતી પત્રકારિત્વમાં એ નવીન બનાવ હતો, વીનમી મહીને ટકાવી રાખવામાં હાજી-

મહમદે પોતાને ખુવાર કર્યા હતા. એક લેખક મંડળ હિન્દુ દરી, એમણે જે સેવા કરેલી છે તે અપૂર્વ હતી. એમને ત્યાં લેખકોનો ડાયરો સવાર સાંજ જામેસો રહેતો; અને ન્હાના મ્હોટા, પ્રસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ, સૌ લેખકો અને કવિઓ એમના પ્રતિ ખેંચાતા; એવું એમનામાં અન્ય પ્રકારનું આકર્ષણ હતું.

તેઓ એક ખોજી ગૃહસ્થ હતા. ન્હાનપણથી ગુજરાતી સાહિત્યના સુસંસ્કાર એમના પર પડ્યા હતા. એડવિન આનોર્ડસ રચિત 'The Faith of Islam' એ નામના અંગ્રેજી પુસ્તકનો એમણે 'ઈસ્લામનાં મોતી' એ નામથી તરજુમો કર્યો હતો; તેમ સક્કીમ, મોગજ રંગમહેલ, શીશમહેલ, એ નામનાં નવલકથાનાં પુસ્તકોનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરી મનોરંજક વાચન આપ્યું હતું; તેમજ 'વીસમી સદી' સાહિત્ય કળાનું મુખ્ય કેન્દ્ર યર્થ પડે, તેની સાથે એમની એ તીવ્ર ઈચ્છા હતી, કે તે દ્વારા " પારસી-ગુજરાતી, સુસક્ષમાની-ગુજરાતી, હિન્દુ ગુજરાતીના ઝગડા ઓછા થાય; પારસી સાક્ષરો હિન્દુ સાક્ષરોને વધારે સમજતા થાય; હિન્દુ સાક્ષરો પારસી ગુજરાતી તરફ વધારે ભ્રાતૃભાવ ખતાવે અને સાહિત્ય મેચમાં ત્રીણાળડા બેઠો તરફ ઉઠાર દષ્ટિ રાખવામાં આવે.*"

એ હેતુ સિદ્ધ કરવામાં પણ સ્વર્ગસ્થ દુશીમૂન થયા હતા. દરેક કોમના અને જુદા જુદા વિચાર અને અભિપ્રાય ધરાવતા લેખકોનો સહકાર તેઓ મેળવી શક્યા હતા; એ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું વાચન સાહિત્ય વીસમી સદીમાં પ્રસિદ્ધ થતાં, તેનું આકર્ષણ વધતું અને તેનાં પરિણામે ગુજરાતી વાચકવર્ગમાં તે પત્ર ખૂબ લોકપ્રિય નિવડ્યું હતું.

લેખકો પાસેથી લેખ મેળવવાની એમની કુનેહ અને આવડ વિશે ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. શ્રીયુત મુનશી 'ગુજરાતનો નાય' અને 'રાત્રિધિરાજ' જલદી લખી શક્યા, તે પ્રતાપ હાજીમહમદનો હતો. એ નિમિત્ત તેઓ તેમના નિકટ પરિચયમાં આવેલા; અને હાજીમહમદે એ 'વીસમી સદી'નું સંપાદન કાર્ય કરતાં જે છાપ પાડેલી, તેનું ચિત્ર શ્રીયુત ઠનૈયાલાલ મુનશીએ સ્વર્ગસ્થને અંગલિ અર્પતાં, હાજીમહમદ સ્મારક અંચમાં દોર્યું છે, તે અત્રે ઉતારવું પ્રસંગોચિત યર્થ પડશે.

" હિન્દુમાં-ગુજરાતમાં કલાનો શોખ વધે, કલાકારોની કિંમત અંકાય, કલામયતા પ્રસરે-આ જ તેનો જીવન આદેશ હતો. દરેક પંક્તિના કવિ ને

નાટકકાર, કથાકાર ને કલાજ્ઞાન, ચિત્રકાર ને ચિત્રપી-બધાને માટે તેને મોહ હતો; બધાને તે ઉત્તેજતો. ગ્રીક કલા વિધાયકોનું સૌન્દર્ય આલેખન કે હિન્દી કલાવિધાયકોની આધ્યાત્મિકતા તરફ તેનો પક્ષપાત નહોતો; નહોતો પક્ષપાત રા. ન્દાનાલાલનો મોહક શબ્દગ્ગલ તરફ કે રા. નરસિંહરાવની ભાવ પ્રાધાન્ય સરલતા પર જ્યાં કલાનાં દર્શન યતાં ત્યાં તે પ્રશ્નિયત કરતો.

પણ એની ખરી ખૂબી તો આ વૈવિધ્ય જોડવામાં હતી. આનો ક્ષેપ આ ચિત્ર સાથે જશે, આ વિષય પર આ જ લખી શકશે અને આ જ ચિત્ર કરશે, આ અંકમાં આ જ પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ જોઈએ, ને આવે પ્રસંગે તો આનું જ જીવનચરિત્ર આવતું જોઈએ-આ વિવેકબુદ્ધિ મેં જેવી હાજમહમદમાં જોઈ છે એવી કાર્પનામાં જોઈ નથી. અને આ જ ગુણ એ 'સદી'ની લોકપ્રિયતાનું રહસ્ય છે. તેમાં અનેક કલાકારની વિવિધ પ્રકારની મહેનતને પરિણામે માત્ર એક સંમહરચના ઉભી થતું નહિ, પણ તંત્રીની બુદ્ધિને પ્રતાપે એક બધ્ય ને સુંદર રચના રચાઈ જતી. અને આ રચના રચવામાં વખત કે પૈસાના વ્યયનો તેને હિસાબ નહોતો; પોતાની કે કુટુંબની તબિયત કે શાતાની પરવા નહોતી. તે કલાયેક્ષો હતો; અને તે ધેલછામાં જ મમ રહેવામાં આનંદ લેતો."*

કળાના શહિદનું ઉપનામ સ્વર્ગરથ હાજમહમદને અપાયલું છે તે ઉચિત છે: કેમકે 'વીસમી સદી' પાછળ પોતે જેમ પૈસે ટકે તેમ જાતથી ધસાઈ ગયા હતા; જેમ એક બીનો લોપ યતાં તેમાંથી અનેક બી ઉપજે છે, તેમ હાજમહમદના સાહસે, અનેકને તેમને પગલે અનુસરતા થયાં હતા; અને તેમાં હાજમહમદના પ્રયાસની સફળતા અને મહત્તા રહેલાં છે.

'વીસમી સદી'ની ઢોળે તે પછી અનેક સચિત્ર માસિકો નિકળેલાં છે, તેમાં ઉલ્લેખપાત્ર 'ગુજરાત' (શરૂઆતનું), 'નવચેતન' અને 'શારદા' છે.

હાજમહમદના અવસાન પછી વીસમી સદીને આગ્રુ રાખવા, તેની નાણાં રિયતિ તદ્દન ખરાબ હતી છતાં, પ્રયત્ન થયેલા પણ તે નિષ્ફળ ગયેલા; 'ગરવી ગુજરાત' એ નામે નવું માસિક કાઢવામાં આવેલું; પણ વર્ષ પૂરું થતાં 'ગુજરાત' સાથે તેનું જોડાણ થઈ ગયું હતું.

'ગુજરાત' માસિક જો કે 'વીસમી સદી'નું અનુસંધાન નહોતું, પણ તેની બાલ રચના અને સંકલનામાં તે તેનું અનુકરણ હતું. શીયુત કનૈયાલાલ મુનશીએ ગુજરાતની સાંસ્કારિક અસ્થિતાને જાગૃત કરવા

અને એક સંસ્કારાત્મક વ્યક્તિ તરીકે ગુજરાતનું ગૌરવ વધે અને અન્ય પ્રાંતોની હરોલમાં તે ઉચ્ચ અને માનવંતુ સ્થાન મેળવી શકે તે સારું મુંબાઈમાં સાહિત્ય સંસદની સ્થાપના કરી હતી. તે પૂર્વે ‘પાટણની પ્રભુતા,’ ‘ગુજરાતનો નાય’ અને ‘રાજધિરાજ’ એ ત્રણ ઉત્તમ નવલ-કથાઓ રચી પ્રાચીન ગુજરાતની મહત્તા અને જાહેરજાણીનાં જન્ય અને હિન્દુત્વના ચિત્રો આલેખી ગુજરાતી જનતામાં માનભૂમિ પ્રત્યેનું મમત્વ અને પ્રેમ સતેજ કરવાનો, તે સ્વત્વ પ્રયાસ હતો; પણ એકલા જૂતકાળની ગૌરવભાષાથી એમનો આત્મા રાગે એમ તહોતો. એમને તો વર્તમાન ગુજરાત સુદૃઢ, સુસંસ્કારી, વીર્યવાન અને કીર્તિમાન જોઈતું હતું; જે કોઈ પણ દેશ કે પ્રજા સાથે સ્પર્ધામાં મોખરે ઉભું રહી શકે અને તેનું માન અને પ્રતિષ્ઠા વધારે; અને તે હેતુ સંસ્કૃતિ દ્વારા સારી રીતે સાધી શકાશે એ સમજણથી, ઉપર કંઈ નેમ, ગુજરાતી આંસકારિક અસ્મિતાને જાગૃત કરવા અને યોગ્યતા તેઓ પ્રવૃત્ત થયા હતા; અને એમના એ વિચાર અને ભાવનામાંથી ઉપરોક્ત “ગુજરાત”નો જન્મ થયો હતો.

શ્રીયુત મુનશીએ એ પત્ર ચલાવવામાં હજારો રૂપિયા ખોયા છે અને તેની પાછળ પુષ્કળ સમય અને શક્તિનો ભોગ આપ્યો છે; પણ એવટવાળા અને કાર્યક્રમના સંપાદક અને સંચાલકના અભાવે તે ૥સિક જૂદા જૂદા મંત્રેગોમાંથી પસાર થયેલું છે; તેમ છતાં તેની ૥તિષ્ઠા પૂર્વવત્ આશુ છે; પરંતુ તેના પ્રધાન સૂર શ્રીયુત મુનશી પૂરે છે; અને તેની લોકપ્રિયતા મુખ્યત્વે એમની લેખિનીને જ આભારી છે.

ગુજરાતીઓ સ્વભાવે સાહસિક અને વેપારી વર્ગના છે; વેપાર ખાતર તેઓ દેશપરદેશ સેવે છે. પૃથ્વીનો કોઈ એવો ભાગ નહિ મળે કે જ્યાં ગુજરાતી વસતો નહિ હોય. ગુજરાત બહાર નહિ, એકલા હિન્દુસ્તાનમાં નહિ પણ દુનિયામાં ચોતરફ ગુજરાતીઓ વિસ્તરેલા છે અને તેમણે ત્યાં કાયમ વસવાટ કરેલો છે. પણ એક પ્રજા તરીકે આપણે તેમનાં શિક્ષણ અને જ્ઞાતિ સંસ્કાર, સાહિત્ય અને ધર્મ, સુખ અને દુઃખ વિષે ભાગ્યેજ કંઈ પ્રજા તજવીજ કરતા હઈશું. તે સ્થિતિ ખરેખર ગોચનીય છે; અને તે ગંભીર વિચાર માગી લે છે.

પરંતુ પ્રાન્ત બહાર વસતા ગુજરાતીઓમાંથી સ્વદેશ પ્રત્યેની મમતા ને પ્રેમ હજી ઓસર્યા નથી અને પરદેશમાં રહે રહે ગુજરાતી ભાષા આદિત્ય સંધેનો સંપર્ક ચાંલુ રાખવા તેઓ પ્રવૃત્ત રહે છે, તેના ઉદાહરણ તરીકે “નવચેતન” માસિકનો નિર્દેશ કરી શકાય.

તેના તંત્રી શ્રીયુત ચાંપશીલાઈનો મુખ્ય વ્યવસાય વેપાર છે; પણ તેઓ સાહિત્યના ભારે શોખીન છે; અને એક કવિ અને નાટ્યકાર તરીકે તેમણે બહોળી નામના મેળવી છે. અંગાળા જેવા ઉત્કૃષ્ટ, સંસ્કારી અને સાહિત્યપ્રેમી પ્રાન્તમાં સ્થાયી વસવાટ થતાં, ત્યાંના સંસ્કારનો પાસ એમને લાગેતો અને તેમાંથી પ્રેરણા મેળવી સન ૧૯૨૨ માં “ નવચેતન ” નામનું એક સચિત્ર છાપુ ગુજરાતીમાં, ગુજરાતથી દૂર, ધણે દૂર રહેલા છતાં, ચલાવવાની હિંમત તેમણે બતાવી હતી. એમનો એ અખનરો, નોંધતાં આનંદ થાય છે, કે, સતોષકારક અને સફળ નિવડ્યો છે. તેની ખુશી એ છે કે તળ ગુજરાતના લેખકોનો સહકાર મેળવવા તે પત્ર શક્તિમાન થયું છે, એટલુંજ નહિ પણ તેણે સ્થાનિક લેખકો સારી સંખ્યામાં તૈયાર કર્યાં છે અને તે માસિકમાં જે રસથાળ ધરવામા આવે છે, તેની તૈયારીમા વિષયોની વિવિધતા સાથે, હિન્દુ મુસ્લિમ, પારસી સાનો મદકાર મળેતો છે, અને તે હળવું (light) છતાં શિષ્ટ પ્રકારનું વાચન પૂર પાડે છે; અને તે સચિત્ર હોઈ, તેનું આકર્ષણ સવિશેષ હોય છે. તે કાર્ય પાછળની જહેમત હિપરાંત તે ચલાવવા નાણાં સંબંધી મુશ્કેલી નડે છે; પણ “ મારો અધિકાર કામ કરવાનો છે, ફળનો નહિ ” એ સૂત્રમાં તંત્રીની હઠ શ્રદ્ધા હોમને કર્તવ્યશુદ્ધિ તેનું સંપાદન કાર્ય તેઓ કરે ગય છે.

સોરઠ ગુજરાતનો એક મહત્વનો ભાગ છે; છેક પ્રાચીન મમયથી તે પ્રસિદ્ધ છે. ગિરનારની સિંહ જાતિની ચેટે તે ધરવીર પુરુષોની જન્મભૂમિ છે. અનેક સાધુ સંતા અને ભક્ત કવિઓ અર્ધિ પાકયા છે. મહાત્મા ગાંધીજી એ પ્રદેશનું એક ઉમદા અને અલૌકિક ફળ છે. ન્હાના મ્હોટા અનેક રાજા મહારાજા હાકોરો અને તાલુકદાર ભાયાતોની સત્તા અને હકુમત હેઠળ એ પ્રાન્ત વહેંચાઈ ગયતો છે; અને મરાઠાઓનાં આક્રમણ અને અધિકાર દરમિયાન માંહોમાંહેના કુસંપ અને રામદ્રેપને બર્ધને તેમ તેમના સંગઠનને સંપના અભાવે, દુર્બળ ભવડી, મુશ્કેલ અને કફોડી સ્થિતિમાં મૂકાયલા, અને તેમનું નૂર હણાઈ ગયું હતું; પણ અગ્નિની દરમિયાનગીરીથી તેમનું સંરક્ષણ થતાં તેઓ ટકાર રહી શક્યા હતા. પણ એ રાજસ્થાની પ્રજાની સ્થિતિ ક્રોધ રીતે સુધરવા પામી નહોતી. તેમના પર રાજ્યના જુદા અને વેદ પૂર્વવત ચાલુ હતાં, અને તેઓ કંગાળ, અભણ, દુબાઈ ગયલાં, હીન અને દુઃખી હતા.

એ પાક ભૂમિના સિંદસમા સંતાન મહાત્માજીએ સમસ્ત દેશને સત્યાગ્રહનો મંત્ર પઢાવી, અભય કર્યો, તે પછી બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનની પેટે

હિન્દી રાજસ્થાનોની સ્થિતિ પલટાઈ ગઈ છે અને રાજસ્થાની પ્રજા સશક્ત બની, રાજાઓ પાસે જવાબદાર રાજતંત્ર માંગી રહેલી છે. અને સન ૧૯૩૫ ના ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ અનુસાર, બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન અને હિન્દી રાજસ્થાનોનું એકત્ર જોડાણ થતાં, પહેલાંની પેઠે ભારતવર્ષ એક અને અખંડ બનશે, એવી આશા પડે છે, પણ તે લાવિ પણ અવસર છે.

સન. ૧૯૧૯ માં અસહકારનું વાતાવરણ આપણા પ્રાન્તમાં જન્મતાં તેની અસર નીચે રાજસ્થાની પ્રજા પણ ખગભગી હોઈ હતી અને દેશી રાજાઓની નિરંકુશ સત્તા અને પ્રદ્વિવદ્ આમે પોકા- થવા લાગ્યો હતો. એ પ્રજા જુદી જુદી સત્તાઓ નીચે હતી, તેમને એકત્ર કરવા, તેમની ક્ષરિયાદો જાહેર કરવા અને તેમનું સમન્વય સ્થાપવા જે પ્રવૃત્તિ ઉપડી તેની આગેવાની જાણીતા કાર્યકર્તા લિંઝડીવાસી શ્રીયુત અમૃતલાલ દલપતરામ શેઠે લીધી હતી અને તે કાર્ય કરવાનું મુગમ થઈ પડે એ આશયથી સન ૧૯૨૧ માં "મૌરાજી" નામનું અઠવાડિક કાદયુ હતું તેની જુએશ તે

શ્રી. અમૃતલાલ દ. શેઠ

દેશી રાજ્યની હદમાં રહીને એ પ્રકારનું સ્વતંત્ર લખાણ થઈ શકે! એમ નહોતું તેથી સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય રાણપુરમાં રાખવામાં આવ્યું હતું; અહિં પણ સરકારની કડક નજર તો તેના પર રહેતી. તેને જૂદા જૂદા કાયદાના જાપતા નીચે કામ કરવાનું હતું પણ તે કર્તવ્યમાંથી તે કદી પાછું પડ્યું નહોતું. સદા અણુનમ રહ્યું હતું; 'કુલછાબ,' રોયની 'સન' (અગ્રેજી) જન્મશૂભિ વિગેરે પત્રો એક પછી એક પ્રકટ થયે ગયાં હતાં, તે સૌરાષ્ટ્રતા આઘ તંત્રી અને સંચાલક શ્રીયુત અમૃતલાલ શેઠની દુરદેશીભરી કાર્ય નીતિ અને બાહોશીનું પરિણામ હતું; એ કાર્યમાં વિશેષ આનંદજનક બિના એ હતી કે સૌરાષ્ટ્રમાં એમણે સેવાભાવી કાર્યકર્તાઓની એક ટુકડી ઉભી કરી હતી, જેની પ્રાંતને ખાસ જરૂર હતી; અને તે ટુકડી-કાર્ય-વાહકો-શેઠ અદરશ થયા છતાં કર્તવ્યબુદ્ધિથી તેનું કામ હજી કરે જાય છે; તે એ સરવાળું બંધારણ કેટલું અજબુત, સંયોજિત અને સંગીન છે તેનો ખ્યાલ આપશે.

ગુજરાતના મુકાબલે સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંત પછાત અને અગાધ ગણાતો; એ ભાગમાં ઝાઝી નર્મદેર પ્રવૃત્તિ પણ નહિ અને વર્તમાનપત્રો અને માસિકો પણ જૂજજૂજ નિકળતાં. પણ સન ૧૯૧૬ માં મહાત્માજીએ હિન્દી પ્રગ્તના કાનમાં સ્વાતંત્ર્યનો મંત્ર ફૂંક્યો અને દેશની આઝાદી માટે જૂદી જૂદી પ્રવૃત્તિઓ આરંભી, તેના પડખા પાસેના દેશી રાજ્યોમાં પણ સંલગ્નતા; અને રાજરથાની પ્રગ્ન, એ વિચાર વાતાવરણનો સ્પર્શ થતાં જ નિંદ્રામાંથી ઉઠે એમ આજસ મરડી બેડી થઈ; અને પ્રજાતંત્રી તાજગી અને સ્ફૂર્તિ અનુભવતાં નવચેતનના પ્રવાહમાં એ પણ ખેંચાઈ અને પ્રગ્નજીવનને પોષક એવી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી, તેમાં વર્તમાનપત્રો અને માસિકોનો પણ સમાવેશ થાય છે. 'સૌરાષ્ટ્ર' વિષે ઉપર કહેવાઈ ગયું છે; 'શરદા'ના તંત્રી શ્રીયુત ગોકુળદાસ રામચુરા મહાત્માજીના ચુસ્ત અનુયાયી છે; ગાંધીજીના ઉપદેશનો રંગ લાગતા ચાલુ વ્યવસાય છોડી દઈ, તેઓ લોકસેવાનાં કાર્યોમાં લેગ્યા. તે કાર્ય બેઝાં લોકજીવનમાં પ્રચલિત અને કંઈક લોકકથા અને લોકગીતનું સાહિત્ય એકઠું કરવા અને તેને પ્રસિદ્ધ કરવાની તેમને ઝંખના થઈ આવી. કાઠિયાવાડી દુહા અને સોરઠાના તેઓ ભારે રસિયા છે; બુલંદ કંઠ ધરાવે છે; કોઈ મદવી સાથે સ્પર્ધામાં ઉતરી તેઓ સામસામે એકબીજા નસછેળ ઉછાળે છે, તે પ્રસંગ અનેરો આનંદ આપે છે. શ્રીયુત મેઘાણીએ એ લોક સાહિત્યનું સંશોધન અને સંપાદન સુંદર રીતે કર્યું છે.

પ્રકાશમાંથી અધિકારી છે. સ્વાતંત્ર્યમાંથી પારતંત્ર્ય માટે છે. તેને બદલે સારી કેળવણીની દિશા બતાવવાનો અમારો આ અત્ય પ્રયાસ સદુ વધાવી લેશે અને અમારી સાથે મદકાર કરશે એવી અમારી શ્રદ્ધા છે.” *

છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવને નવીન ક્રાન્તિ આણી છે, શિક્ષકોનું દષ્ટિબિંદુ બદલ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ નિરક્ષરતાના નિવારણ અર્થે ઉાડેલી અક્ષરજ્ઞાનની યોજના એવાં ગંભીર પરિણામવાળા હતી; એ મારું પ્રવૃત્તિઓની કૃળમિદિ અર્થે અને તેનાં પ્રચારકાર્ય અર્થે દક્ષિણામૂર્તિ ત્રિમાસિકનું પ્રકાશન તેના સંચાલકોને સહાયક થઈ પડ્યું હતું. તેમાં મહત્વના અને મૂલ્યવાન, સ્વતંત્ર અને મૌલિક ક્ષેત્રો આવતા તે રસપૂર્વક વંચાતા પણ તેની સાથે નવી કેળવણી વિષયક જે વિચાર વાતાવરણ પેદા કયું હતું, તેની શિક્ષક સમાજ પર પ્રબળ અસર થવા માંડી હતી; અને વિશેષમાં શિક્ષકોને એ પ્રકારનું વાચન સાહિત્ય અગાઉ મળતું નહોતું, તે જોટ તેણે પૂરી પાડી હતી. નાણાંની મુશ્કેલીને લઈને એ ઉપયોગી પ્રવૃત્તિ સંસ્થાને બંધ કરવી પડેલી છે, એ શુનરાતને ખરે, શોભારપદ નથી.

આપણી ઉછરતી પ્રજા-આવૃત્તી કાલના નાગરિકો ચારિત્ર્યવાન, રસિક અને મંત્રકારી થાય, તદુપરાંત તેમને કળાનો શોખ લગાડવા, તેમના પર કળાના મુંઝેર મંત્રકાર પાડવાના ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી ‘કુમાર’ માસિક અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું.

તેના તંત્રી શ્રીયુત રવિશંકર મહાશંકર રાવળ એક કુશળ અને કાબેલ ચિત્રકાર હું, એમની પીછીની કદર મુંબાઈની આર્ટ સોસાયટીએ એમને સુવર્ણચંદ્રક બક્ષીને કરી હતી; એટલું જ નહિ પણ એમનાં ફેટલાંક ચિત્રો જુદાં જુદાં ખાનગી અને જાહેર ચિત્રસંગ્રહોમાં કળાના ઉત્તમ નમુના રૂપે સંગ્રહવામાં આવ્યાં છે; અને શુનરાતના એક સુપ્રસિદ્ધ આર્ટિસ્ટ તરીકે દિ-દબરમાં એમની ખ્યાતિ પ્રસરેલી છે.

* શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ (ત્રિમાસિક) ૧૯૨૪ ઓગસ્ટ પુ. ૧. વર્ષ ૧૬ અંક ૧. પૃ. ૩.

શ્રીયુત રવિશંકર રાવળ

મુખાર્ધની આર્ટ્સ્ સ્કૂલ છોડ્યા પછી ગુજરાતમાં ચિત્રકળાની પ્રવૃત્તિ વિસ્તારવાનો એમને છંદ લાગેલો; અને તેમને જણાય કે તે ભૂમિકા તૈયાર કરવા પ્રથમ પ્રચાર કાર્ય કરવું જોઈએ. એ હેતુ દુર્ણામ્ય કરવા એમણે કુમાર કાર્યાલય અને “કુમાર” માસિકની સ્થાપના કરી હતી. એક આરટીસ્ટ તરીકે એમના ધંધામાં વગરના રહ્યા હોત, તો તેઓ આજે પાંચ પૈસા ભેગા કરી શક્યા હોત, પણ તે એમનું ધ્યેય નહોતું. એમને તો અગાઉ કહ્યું તેમ નવી પ્રજાને કળાનો ખાસ ખેસાડવો હતો; નવા ચિત્રકારો તૈયાર કરવા હતા; તેથી તે પાછળ તેમણે મોતાવું સર્વરેષ અર્પ્યું હતું; એ પ્રવૃત્તિના પરિણામે ગુજરાતમાં ચિત્રકળાનો શોખ ખિલ્યો છે અને ગુજરાતની ચિત્રકળા અને ફેટલાક ગુજરાતી ચિત્રકારોની પીછીની હિન્દુસ્તાનમાં અને હિન્દુ બહાર પણ પ્રસાર થવા પામી છે. એ ચિત્રકારોમાંના ઘણામણ શ્રીયુત રાવળ પાસેથી પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન પામ્યા હતા. પણ એમનું વધારે જાણીતું અને વિશિષ્ટ છાપ પાડનારું કાર્ય તે કુમાર માસિકનું સંપાદન કાર્ય અને કુમાર કાર્યાલયની પ્રવૃત્તિ એ બે મુખ્ય છે.

સચિત્ર આકર્ષક માસિકો આપણે ત્યાં આજે ઘણું પ્રસિદ્ધ થાય છે, પણ તેમાં કળાયુક્ત અને આકર્ષક ચિત્રો, સુશોભિત અને નમુનેદાર છબીઓ અને સુંદર રંગીન ચિત્રો વડે કુમાર અનોખી છાપ પાડે છે; તે સિવાય એમાં છાપવામાં આવતા લેખોનું ધોરણ અને પસંદગી શિષ્ટ અને ઉંચા પ્રકારનાં હોય છે; અને જે લેખસામગ્રી રજુ થાય છે, તે વિવિધ

પ્રકારની, જેમકે કાવ્યો, પ્રવાસ વર્ણનો, જીવનચરિત્રો, ગ્રાણી સૃષ્ટિનું, વિવેચન, ટુંકી વાર્તાઓ અને નાટકો, સાહિત્ય ચર્ચા, કળા વિષયક લેખો વિજ્ઞાન વિચાર વિગેરે, જેમ પ્રબોધક, અને મનોરંજક, તેમ પ્રોત્સાહક અને પ્રેરક નિવડે છે, અને તે રસિક મૌલિક હોય છે. તે કારણે ન્હાના મ્હોટા સાને તે આનંદ આપી શકે છે, અને તેની શોકપ્રિયતા પણ તેને જ આભારી છે. હિન્દમાં દેશી ભાષામાં પ્રકટ થતાં કોઈ પણ ઉત્તમ માસિક સાથે તે હરિદ્વારમાં પ્રથમ પકિતમાં ઉત્તું રહી શકે એટલી પ્રતિષ્ઠા તેણે પ્રાપ્ત કરેલી છે; અને અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થતાં કોઈ માસિક સાથે તેની સરખામણી થઈ શકે તો તે આર્થર મા. સંપાદિત 'માય મેગેઝીન' હતું, જે કે બંનેની સાધનમપત્તિમાં મ્હોટું અંતર હતું, તોપણ બન્ને એક જ ધ્યેયથી પ્રવૃત્ત થયાં હતાં.

કુમાર કાર્યાલયે આપણી મુદ્દણ કળામાં જે નવીનતા આણી છે, જે આકર્ષણ રજુ કર્યું છે, અને વધુમાં તેના પ્રકાશનોથી જે સુંદર છાપ પાડી છે, તેથી તે કાર્ય દીપી ઉઠ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ ધણાએ તેનું અનુકરણ સુદાંત કર્યું છે; આમ જે ધ્યેયથી શ્રીયુત રવિચંદ્ર રાવળે 'કુમાર' માસિક અને કુમાર કાર્યાલયની સ્થાપના કરી હતી, તેમાં તેઓ સિદ્ધિ મેળવી શક્યા છે, એ ઉપરની વિગતો પરથી સ્પષ્ટ થશે; અને એ ચંચળા એમના નિલના સાથીઓ અને સહકાર્યકર્તાઓ શ્રીયુત બચુભાઈ રાવત અને શ્રીયુત કનુભાઈ દેસાઈ, સરખે હિરસે ભાગીદાર છે, એમ તેઓ જરૂર સ્વીકારશે; પણ એમાં ગૌરવભર્યું એ છે કે શ્રીયુત રાવળે એમનું વ્યક્તિત્વ દાખી દઈ, સંસ્થાના આદર્શ અને ધોરણને પ્રાધાન્ય આપેલું છે.

આપણામાં એવો એક વર્ગ છે, જે યુરોપીય પોષાક, યુરોપીય આહારવિહાર અને જીવન તેમજ યુરોપીય વિચાર અને સંસ્કૃતિને વધારે પ્રમંદ કરે છે; કેમકે તેઓ માને છે, કે, એ પોષાક વધારે સોફીસ્ટિક, દેખાવડા અને બંધબેસતો છે; એ આહાર વિહાર પણ આરોગ્યવર્ધક, પૌષ્ટિક અને જીવનવિકાસને બહલાવનારો છે; અને પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય મૌલિક, ઉદાર ભાવનાભર્યું, રસપ્રદ, સમૃદ્ધ તેમ વિધવિધ જ્ઞાત ને પ્રકારનું છે., જેમાંથી ઉગદા વિચાર અને મુદર પ્રેરણા ચાલુ મળતાં રહે છે.

એ રૂચિનો પ્રશ્ન છે. એ સંસ્કૃતિઓનો સંપર્ક થતાં તેની સાથે પ્રથમ ધર્પણ થવા પામે પણ ધીમે ધીમે એક બીજાનો સંબંધ જાગતાં એમાંથી સરસ

શ્રીયુત રવિશંકર રાવળ

મુંબઈની આર્ટ્સ સ્કુલ છોડ્યા પછી ગુજરાતમાં ચિત્રકળાની પ્રવૃત્તિ વિસ્તારવાનો એમને હંદ લાગેલો; અને તેમને જણાયું કે તે શૃંગિકા તૈયાર કરવા પ્રથમ પ્રચાર કાર્ય કરવું જોઈએ. એ હેતુ હળીભૂત કરવા એમણે કુમાર કાર્યાલય અને “કુમાર” માસિકની રચના કરી હતી. એક આરટીસ્ટ તરીકે એમના ધંધામાં વજગ્યા રહ્યા હોત, તો તેઓ આજે પાંચ પૈસા ભેગા કરી ચક્યા હોત, પણ તે એમનું ધ્યેય નહોતું. એમને તો અગાઉ કહ્યું તેમ નવી પ્રગતિ કળાનો પાસ બેસાડવો હતો; નવા ચિત્રકારો તૈયાર કરવા હતા; તેથી તે પાછળ તેમણે પોતાનું સર્વસ્વ આર્પ્યું હતું; એ પ્રવૃત્તિના પરિણામે ગુજરાતમાં ચિત્રકળાનો શોખ ખિંચ્યો છે અને ગુજરાતની ચિત્રકળા અને કેટલાક ગુજરાતી ચિત્રકારોની પાછીની હિન્દલરમાં અને હિન્દ બહાર પણ પ્રસાર થવા પામી છે. એ ચિત્રકારોમાંના ઘણાખરા શ્રીયુત રાવળ પાસેથી ગ્રેરણા અને ગ્રોત્સાહન પામ્યા હતા. પણ એમનું વધારે જાણીતું અને વિશિષ્ટ છાપ પાડનારું, કાર્ય તે કુમાર માસિકનું સંપાદન કાર્ય અને કુમાર કાર્યાલયની પ્રવૃત્તિ એ બે મુખ્ય છે.

સચિત્ર આકર્ષક માસિકો આપણે ત્યાં અત્યારે ઘણાં પ્રસિદ્ધ થાય છે, પણ તેમાં કળાયુક્ત અને આકર્ષક મુદ્રણ, સુશોભિત અને નમુનેદાર છબીઓ અને સુંદર રંગીન ચિત્રો વડે કુમાર અનોખી છાપ પાડે છે; તે સિવાય એમાં છાપવામાં આવતા લેખોનું ધોરણ અને પસંદગી શિષ્ટ અને ઉંચા પ્રકારનાં હોય છે; અને જે લેખસામગ્રી રજુ થાય છે, તે વિવિધ

પ્રકારની, જેમકે કાવ્યો, પ્રવાસ વર્ણનો, જીવનચરિત્રો, પ્રાણી સૃષ્ટિ, વિવેચન, ટુંકી વાતોઓ અને નાટ્યો, સાહિત્ય ગચ્છો, કળા વિષયક લેખો વિજ્ઞાન વિચાર વિગેરે, જેમ પ્રબોધક, અને મનોરંજક, તેમ પ્રોત્સાહક અને પ્રેરક નિવડે છે, અને તે રસિક મૌલિક હોય છે. તે કારણે ન્હાના મોટા સાને તે આનંદ આપી શકે છે, અને તેની લોકપ્રિયતા પણ તેને જ આભારી છે. હિન્દમાં દેશી ભાષામાં પ્રકટ થતાં કોઈ પણ ઉત્તમ માસિક સાથે તે હરિદાસમાં પ્રથમ પંક્તિમાં ઉચું રહી શકે એટલી પ્રતિષ્ઠા તેણે પ્રાપ્ત કરેલી છે; અને અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થતાં કોઈ માસિક સાથે તેની સરખામણી થઈ શકે તો તે આર્થર મા. સંપાદિત 'માય મેગેઝીન' હતું, જે કે બનેલી સાધનમપેત્તિમાં મોટું અંતર હતું, તોપણ બંને એક જ ધ્યેયથી પ્રવૃત્ત થયાં હતાં.

કુમાર કાર્યોલ્ડે આપણી સુદૃઢ કળામાં જે નવીનતા આણી છે, જે આકર્ષણ રજુ કર્યું છે, અને વધુમાં તેના પ્રકાશનોથી જે સુંદર છાપ પાડી છે, તેથી તે કાર્ય દીપી ઉઠ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ ધણાએ તેનું અનુકરણ સુદ્ધાંત કર્યું છે; આમ જે ધ્યેયથી શ્રીયુત રવિશંકર રાવળે 'કુમાર' માસિક અને કુમાર કાર્યોલ્ડની સ્થાપના કરી હતી, તેમાં તેઓ સિદ્ધિ મેળવી શક્યા છે, એ ઉપરની વિગતો પરથી સ્પષ્ટ થશે; અને એ યશના એમના નિલના સાથીઓ અને સહકાર્યકર્તાઓ શ્રીયુત બચુભાઈ રાવલ અને શ્રીયુત કનુભાઈ દેસાઈ, સરખે હિરસે ભાગીદાર છે, એમ તેઓ જરૂર સ્વીકારશે; પણ એમાં ગૌરવલભ્ય એ છે કે શ્રીયુત રાવળે એમનું વ્યક્તિત્વ દાખી દઈ, સંસ્થાના આદર્શ અને ધોરણને પ્રાધાન્ય આપેલું છે.

આપણામાં એવો એક વર્ગ છે, જે યુરોપીય પોપાક, યુરોપીય આહારવિહાર અને જીવન તેમજ યુરોપીય વિચાર અને સંસ્કૃતિને વધારે પસંદ કરે છે; કેમકે તેઓ માને છે, કે, એ પોપાક વધારે સોષકર, દેખાવડો અને બંધબેસતો છે; એ આહાર વિહાર પણ આરોગ્યવર્ધક, પૌષ્ટિક અને જીવનવિકાસને બહલાવનારો છે; અને પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય માસિક, ઉદાર ભાવનાલભ્ય, રમપ્રદ, સમૃદ્ધ તેમ વિધવિધ ભાત ને પ્રકારનું છે., જેમાંથી ઉર્મદા વિચાર અને સુંદર પ્રેરણા યાત્રુ મળતાં રહે છે.

એ રૂચિનો પ્રશ્ન છે. જે સંસ્કૃતિઓનો સંપર્ક થતાં તેની સાથે પ્રથમ ધર્પણ થવા પામે પણ ધીમે ધીમે એક બીજાનો સંબંધ જામતાં એમાંથી સરસ .

હોય તેનો સાર પ્રત્યેક જાણેઅજાણે ગ્રહણ કરે છે અને જગતના સાહિત્ય, અને સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ તેની સાક્ષી પુરશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પર પણ પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને વિચારનો પરિચય અને અભ્યાસ વધતા તેની અસર થવા માંડી હતી; તે તેના કક્ષેવર પર છાપ પાડી ચકી હતી; પણ એ વડે તેનો આત્મા હજી રંગાયો નહોતો. સદરહુ પ્રશ્ન સાહિત્યના પ્રકરણમાં ચર્ચવાનો છે, પણ તેનો ઉદ્દેશ્ય અહિં એટલા પુરતો કર્યો છે કે-શ્રીયુત વિજયરાય વૈદ્યે કામુદી ત્રિમાસિક કાવ્યું, તે ગુજરાતી-પત્ર-સાહિત્યમાં નવીન ભાત પાડતું હતું. પણ તેના ધોરણ અને ધ્યેય પાશ્ચાત્ય હતાં.

કૌમુદીનું પ્રકાશન એ, એમનો એક પત્રકાર તરીકે પહેલો પ્રયાસ નહોતો. સન ૧૯૨૦ માં “એતન” નામનું એક માસિક સુરતથી પ્રકટ થયેલું, તેના એ મુખ્ય સંચાલક હતા.

તત્કાલીન ગુજરાત એમની નવીન દૃષ્ટિએ વ્યવહારપૂર્ણ અને ભાવનાહીન, અનારોગ્ય અને સત્વ રહિત, લાગેલું અને પરિસ્થિતિનું દિર્ઘદર્શન કરી પોતાને જે લાગણી ઉદ્ભવેલા તે એમણે નીચે મુજબ વ્યક્ત કરી હતી.

“આપણે હમણાં જીવવાની રીતે નથી જીવતા ને મરવાની રીતે જીવીએ છીએ, તેનું કારણ પણ એટલુંજ કે સનાતન ભાવનાઓને અજાગી કરીને ક્ષણભરમાં મુખ સમવડને હૃદયી જ્યાહે સ્વીકારતાં આપણને શરમ નથી આવતી.”

પણ એટલેથી એ અટકેલા નહિ; એમનો પ્રિય વિષય સાહિત્ય હતો, અને તે સાહિત્ય ક્ષુદ્ર નિહાળી તેમને પુણ્યપ્રકોપ થયેલો અને તે વિષે જે અભિપ્રાય ઉચ્ચારેલો તે એમના માનસનું દર્શન કરાવશે.

તેમણે લખ્યું હતું.

“ગુજરાતનો રસાત્મા અત્યારે નીરાગી નથી, યુવાન વાચકોનો મોટો ભાગ જે પ્રકારના સાહિત્ય પર પોષાય છે તે સાહિત્ય કળાહીન અને ક્ષુદ્ર વૃત્તિઓને ઉત્તેજનાર છે. સાક્ષરો અને સાહિત્ય નેતાઓ આ દુર્વેગને છોડી શકે, અને એકઝંડીઆ મહેલોમાં વસવાની પોતાની શાન્ત મનોવૃત્તિને રહેજ બદલીને પ્રાચીન અને અર્વાચીન ગુજરાતના ઉત્તમ

અર્થો અને અર્થકારોને શોકપ્રિય કરવા માટે સાહિત્ય વિવેચનના વિસ્તારી અને વિચારશીલ નિબંધો લખી શકે. અત્યાર સુધી તેમણે તે કાર્ય અરુપસિતપણે અને એક નિત્યકર્તાવ્ય તરીકે નથી કર્યું. રહેને લીધે કવિ મહાકવિઓની સત્કૃતિઓને 'શબ્દજાળ' તરીકે ઓળખાવીને છોંછરીયા મગજના ઊલકા દીકાખોરો ગુજરાતને ઉતરે છે—ગુજરાતને કુપર્થે દોરે છે. રાજા હિંદને સાક્ષરોને શાખામણ દેનાર પુરોહિત સાક્ષરત્વ નામનું જ છે; અને ક્ષાત્રી પરીક્ષા નો આજથી સાતમે જન્મે તેમને આવડશે; તેવાં ઓના હાથમાં ગુજરાતનું સાહિત્ય તંત્ર ક્યાં સુધી રહેશે ?”*

આ ઉદ્ગારથી આપણે આશ્ચર્ય પામશું નહિ. લગાઈ પછી જે નવું માનસ પ્રકટયું હતું તેનું તે માત્ર પ્રતિબિંબ પાડે છે. આધુનિક અંગ્રેજી સાહિત્ય અવશોકો ! એજ મનોદશા માણુમ પડશે. વિક્ટોરિયન યુગના શ્રેષ્ઠો, કવિઓ અને નવલકથાકારોના અર્થો આજે બહુ થોડા વંચાય છે, એટલું જ નહિ પણ તે યુગના જીવન, આદર્શ અને ધોરણ પ્રત્યે યુગ બતાવાય છે. મહાયુદ્ધ પછી આખા જગતમાં અર્થ પરિવર્તન થવા પામ્યું છે: સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક અને તેની અસર નીચે આપણે પણ વચ્ચાઓછા આવેલા છીએ.

શ્રીયુત વિજયરાયે હિપરોક્ટ વિચારો વ્યક્ત કર્યા તે આ નવા વિચારોનો પ્રાયાસ હતો. એટલે તેમણે જે વલણ અખત્યાર કર્યું તે યુગપ્રભાવ હતો.

'ચેતન' માસિક એક વર્ષથી વધુ સમય ચાલેલું નહિ; તે વિસરાઈ ગયું છે; પણ કૌમુદીકારના સંબંધને લઈને એને જે નવું ધોરણ તેમણે પ્રસ્થાપિત કર્યું તે દર્શાવવા પુરતો આ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

સન ૧૯૨૫ માં કૌમુદી ત્રિમાસિક થઈ કર્યું ત્યારે શ્રીયુત વિજયરાયના વિચારો કંઈ નરમ પડ્યા જણાય છે. તેનો ઉદ્દેશ ૨૫૬ કરતાં તેઓ લખે છે,

"તે અભિલાષ બે રીતે પુરી થાય: રસસાહિત્યના સારા નમુના રજૂ કરીને; તથા વિવેચન સાહિત્યનાં અંગ્રેજોમાંગને પોષીને. પહેલી રીત દૃષ્ટાંત વડેજ હિંમતી સાહિત્યજાવના ખીલવે; બીજી રીત સિદ્ધાંત ચર્ચાદ્વારા સાહિત્ય પરીક્ષાનું ઠેક નિર્માણિત ધોષ્ય બાંધવામાં મદદ કરે, અને તેમાંથી

અથા અને અથકારોને લોકપ્રિય કરવા માટે સાહિત્ય વિવેચનના વિસ્તારી અને વિચારશીલ નિબંધો લખી શકે. અત્યાર સુધી તેમણે તે કાર્ય અરબલિપ્તપણે અને એક નિત્યકર્તાવ્ય તરીકે નથી કર્યું. હેને લીધે કવિ મહાકવિઓની સત્કૃતિઓને 'સાહસ્યજન' તરીકે ઓળખાવીને છોછરીયા મગજના છાલકા ટીકાખોરો ગુજરાતને છેતરે છે-ગુજરાતને કુપથે દોરે છે. રોજ ઉડીને સાક્ષરોને શીખામણ દેનાર પુરોહિત સાક્ષરતા નામનું જ છે; અને કલાની પરીક્ષા નો આજથી સાતમે જન્મે તેમને આવડશે; તેવાઓના હાથમાં ગુજરાતનું સાહિત્ય તંત્ર ક્યાં સુધી રહેશે ?"*

આ ઉદ્દેશ્યથી આપણે આશ્ચર્ય પામશું નહિ. લડાઈ પછી જે નવું માનસ પ્રકટયું હતું તેનું તે માત્ર પ્રતિબિંબ પાડે છે. આધુનિક અંગ્રેજ સાહિત્ય અવલોકો ! એજ મનોદશા માણુમ પડશે. વિક્ટોરિયન યુગના લેખકો, કવિઓ અને નવલકથાકારોના અંથો આજે બહુ થોડા વંચાય છે, એટલું જ નહિ પણ તે યુગના જીવન, આદર્શ અને ધોરણ પ્રત્યે સુગ બતાવાય છે. મહાયુદ્ધ પછી આખા જગતમાં અંધ પરિવર્તન થવા પામ્યું છે: સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક અને તેની અસર નીચે આપણે પણ વત્તાઓછા આવેલા છીએ.

શ્રીયુત વિજયરાયે ઉપરોક્ત વિચારો વ્યક્ત કર્યા તે આ નવા વિચારોનો પ્રત્યાધાત હતો. એટલે તેમણે જે વલણ અખત્યાર કર્યું તે યુગપ્રભાવ હતો.

'ચિંતન' માસિક એક વર્ષથી વધુ સમય ચાલેલું નહિ; તે વિસરાઈ ગયું છે; પણ કૌમુદીકારના સંબંધને લઈને એને જે નવું ધોરણ તેમણે પ્રસ્થાપિત ને જહેનોને શોળાં કે પોતા ઉલ્લેખ કર્યો છે.

એવી મોટી જિજ્ઞાસુઓ માટે આ પત્ર ખાસ કરીને પ્રકટ થઈ હોવાથી અમે તે કરવાનું માથે લીધું છે."*

જો પત્ર ત્રિમાસિક હતું, સુંદરી સુબોધ માસિક ૧૦૦ પૃષ્ઠનું નિકળતું ! પણ તે અનિયમિત થઈ ગયું હતું; અને જગત, અગાઉ કર્યું તેમ, આ સમયે વિવિધ વેગે ગતિ કરી રહ્યું હતું. આ પરિસ્થિતિમાં આપણી જહેનોને તેના જીવનમાં અને અભ્યાસમાં ઉપયોગી થાય અને મદદગાર નિવડે

● સવિરતર માહિતી માટે જુઓ, સી. જમનાબહેન સર્કઈ રમારક અં. ૧.

* શ્રી હિતોપદેશ પુસ્તક ૧. અંક ૧, પૃ. ૩.

એવા એક સારા માસિકની ઉણપ સાલવા લાગી અને તે માટે માગણી થવા માંડી હતી.

સ્ત્રીઓનું માસિક આપણી બહેનો જ ચલાવે એ ઇચ્છનીય છે, પણ એ સ્થિતિએ આપણે હજી પહોંચ્યા નથી; વળી એક માસિક ચલાવવામાં અને તે પણ સ્ત્રીઓનું, ઘણી મુશ્કેલીઓ રહેલી છે, અને તેની જવાબદારી વિશેષ હોય છે; એટલે સ્ત્રી માસિકનો પ્રથમ શિક્ષિત વર્ગમાં આ સમયે ખૂબ જ ચર્ચાતો પણ એ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવા કોઈ તૈયાર થતું નહિ. છેવટે શ્રીયુત જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્માએ એ બીડું ઝડપ્યું. લાંબા સમયથી તેઓ એ ભાવના સેવી રહ્યા હતા, તે સાફ તેમણે આ સુંદર તક જોઈ; અને ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રી મંડળે એમનું મુખપત્ર “સ્ત્રી હિતોપદેશ” એમના નવા માસિક સાથે જોડી દેવાની ખુશી બતાવતા શ્રીયુત વર્માનો ઉત્સાહ વધ્યો હતો.

સન ૧૯૨૩માં “ગુણસુન્દરી” માસિક નીકળ્યું. તેના તંત્રીના જ શબ્દોમાં કહીશું, કે એ પત્રનો આશય “સ્ત્રી વિષયક ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય પ્રશ્નો, સ્ત્રીઓનું જાહેર જીવન, સ્ત્રીઓના ધર્મ, સમાજ સેવા, સ્ત્રીઓનું ગૃહજીવન, ગૃહવ્યવસ્થા, શિવણ, ભરત, ગ્રંથણ, પાકશાસ્ત્ર, સતીઓનાં અને મહા પુરોહિતોનાં જીવન ચરિત્ર, બોધદાયક રસિકી વાર્તાઓ, ધરવૈદ્ય, બાળકોને કેવી રીતે ઉછેરવાં અને કેળવવાં, સામાન્ય આરોગ્યશાસ્ત્ર, જાતીય શાસ્ત્ર, ધરગણ્ય ઉદ્યોગો, બાળકો અને સ્ત્રીઓની રમતો વગેરે, તેમજ દરેક અંકમાં તંત્રી નોંધ, દેશ પરદેશની સ્ત્રીઓ વિશે સમાચાર, જૂદી જૂદી ભાષામાં નીકળતાં સુંદર માસિકોના જાણુવા યોગ્ય લેખોની રમમથ ચુંટણી અને હાસ્ય રસિક લેખો અને કાવ્યોને સ્થાન આપી, આ માસિકને બને તેટલું આકર્ષક, રસિક, શાસ્ત્રબોધ અને સ્ત્રી ઉપયોગી કરવાની સાથે સ્ત્રી જીવનનો વિકાસ થાય, તેઓ સ્વતંત્ર બને અને સમાજ જીવનમાં સ્ત્રી તેના યોગ્ય અને સમાન હકો મેળવી શકે, એ વિચાર અને પ્રવૃત્તિ પોષવાનો તેમજ નવ નારી (New Woman) તૈયાર કરવાનો હતો;” અને એ માસિકની છેલ્લાં પંદર વર્ષોની કામગીરી અવલોકતાં આપણે કહેવું પડશે કે ‘ગુણસુન્દરી’ માસિકની સેવા સ્તુતિપાત્ર નિવડી છે.

સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવા આટલા પ્રયત્નો પણ થયા હતા, પણ બાળકો માટે બાળસાહિત્ય ઉત્તું કરવા, તેમને સાફ વાચન પૂરું પાડવા સન ૧૯૨૦ સુધી કાંઈ ધોરણસર તજજ્ઞીજ ચર્ચ નહોતી; કેવળ પ્રમાદ સેવાતો હતો.

છટ્ટી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે તે સંબંધમાં શું થઇ શકે તે વિષે રીપોર્ટ કરવા એક સમિતિ સુધ્ધાં નીમી હતી. પછીથી એ દિશામાં મુદર પ્રગતિ થયેલી છે; આગસાહિત્ય સારા પ્રમાણમાં અને મુદર લખાયું છે; તેમ બાળ માસિકોની સંખ્યા પણ સંતોષકારક માત્રમ પડશે. તેની પહેલ કરનાર શ્રીયુત મોતીભાઈ અમીન હતા. કેવા સંજોગોમાં એ “બાળમિત્ર” ની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવામાં આવી અને હાલમાં તેની શી સ્થિતિ છે એ હકીકત એમના જ શબ્દોમાં જણાવીશું:—

“સને ૧૯૧૮ માં ચોરવાડવાળા શેઠ શુવણલાલ મોતીચંદ તરફથી રૂ ૧૦૦૦) ની રકમ ભારી મારફત બાળઉછેર અને બાળકેળવણીના કામ માટે ચ. એ. સોસાયટીને ટ્રસ્ટ હેઠ તરીકે મળી; એટલે ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર શ્રીયુત રવિશંકર રાવળ સાથે અમારી મંડળી શાંતિ-નિકેતનનો પ્રવાસ કરતી હતી ત્યારે, બાળમિત્ર માસિકની યોજના વિચારી અને તે પછી થોડી મુદતમાં માસિકનું મુખપૃષ્ઠ તૈયાર કરવાનું કામ શ્રીયુત રવિશંકરને અને તંત્રીપદ રવ. ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલને સોંપાયું. આ માસિકે ઉચ્ચ ક્ષાટિના બાળકો મારેના માસિક તરીકે હું મુદતમાં નામના મેળવી. આ માસિક માટે સ્વતંત્ર વિદ્વાન તંત્રીઓની યોજના ચાલુ રહી, જેથી છેલ્લાં ૧૬ વર્ષથી ‘બાળમિત્ર’ બાળકોની સુંદર સેવા બળબે જાય છે, અને હંડની આર્થિક મદદ વિના માત્ર લવાજમથી જ ચોતાનો નિભાવ કર્યે જાય છે.”

પ્રેમાનંદના નામે મળેલાં નાટકો સિવાય બીજી એવી કૃતિઓ આપણને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી હજી મળી આવેલી નથી. અંગ્રેજી રાજ્ય અમલ શરૂ થયા પછી, નવી કેળવણીનો લાભ લઇ, દી. બા. રજીસ્ટ્રારનાઈ હિદયરામે કેટલાંક સ્વતંત્ર નાટકો પહેલપ્રથમ લખેલાં અને રંગભૂમિ ઉપર તે લેજવાતાં, ખૂબ વખણાયાં હતાં. તે પછી સાહિત્યકારો સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી નાટકના તરજુમા કરતા, તેમ સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચતા, પણ તે રંગભૂમિને અનુકૂળ થતા નહિ. આવી અડચણો છતાં આપણી રંગભૂમિને ઉચે લઈ જવામાં વાઘજી આશારામ, તંબુકલાલ (વાંકાનેર કંપનીના) ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી અને અમૃત નાયકના પ્રયાસો સંતોષકારક લેખી શકાય, પરંતુ તેમાં સુધારાને બહોળો અવકાશ હતો, અને શિક્ષિત વર્ગ,

સ્ત્રી પુરુષ ઉભય, તેમા સક્રિય ભાગ લેતો થાય તો જ આપણી રંગભૂમિ સુધરે અને ઉચી કક્ષાએ પહોંચે એવી સામાન્ય માન્યતા પ્રવર્તતી હતી.

સ્વર્ગસ્થ નૃસિંહદાસ ભ. વિલાકર એક પ્રસિદ્ધ ભેરિસ્ટર હતા; પ્રખર વક્તા હતા, સાહિત્ય, કળા, સમાજ સુધારો અને રાજકારણમા આગળપડતો ભાગ લેતા હતા, એટલુજ નહિ પણ એમણે ફેટલાક નાટકો લખ્યા હતા, તે રોજ પર ફોલ્ડમંદ નિવડ્યા હતા તેઓ જગતને એક રંગભૂમિ રૂપે જોઇ રહ્યા હતા. અને એવી માન્યતા ધરાવતા હતા કે, “નાટકનો અને રંગભૂમિનો રંગ આખા પ્રજાજીવનને રંગી રહેલ છે. આ પરિસ્થિતિ પસંદ હોય या નહિ, ઈષ્ટ હોય या નહિ, પણ એમાથી કોઈ છટકયુ નથી, કોઈ છટકી શકવાનુ નથી.”

આપણે જાણીએ છીએ કે રંગભૂમિ જેમ આનંદ આપે છે તેમ તે લોકશિક્ષણનુ ઉત્તમ અંગ છે: અને પ્રચારકાર્ય અર્થે તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. તેથી ‘રંગભૂમિ’ પત્રનો સત્કાર કરતા આપણા જાણીતા સાક્ષર અને રાષ્ટ્રનેતા શ્રીયુત્ત કનૈયાલાલ મુનશીએ તે સંબંધમા જે વિચારો વ્યક્ત કર્યા હતા તે મનનીય માલુમ પડશે:

“નવા લેખકો અને નટોના પ્રયત્નોનું ઉચ્ચ પ્રકારનું નિરીક્ષણ થાય, તેમને યોગ્ય માર્ગ દેખાકાય તો જ આપણી રંગભૂમિનો ઉદ્ધાર સાધી શકાય. ન્યા સુધી આમ થાય નહીં ત્યાં સુધી રંગભૂમિના ક્ષેત્રમા ઉચી કોટિના કળાકાર ન આવે એ સ્વાભાવિક છે.

આપણા દેશમા એક બીજી બધી જ જૂમલરેલી માન્યતા પ્રવર્તે છે, અને તેને લીધે રંગભૂમિની પ્રગતિ અટકી છે. લોકો નટનો ધંધો હલકો માને છે, આ માન્યતા ધણીજ હાનિકારક છે. અને જ્યારે કંબલવાયેલા ને ઉચ્ચાભિલાષી લોકો રંગભૂમિમા રચનાત્મક રસ લેતા થશે ત્યારે જ આ માન્યતા દૂર થશે, અને રંગભૂમિ જીવનનું એક સુદર અંગ બની રહેશે.

આ ઉપરાંત આપણી રંગભૂમિને રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી પ્રેરવાની છે, હાલ રાષ્ટ્રીય ચળવળને રંગભૂમિપર ઉતારવામાં આવે છે-પણ તેનું નામ રાષ્ટ્રીય રંગભૂમિ ન કહેવાય. આપણી કલા, સાહિત્ય ને જીવનની તેના પર લાક્ષણિક છાપ પડે ત્યારે જ આ હેતુ સધાયો કહેવાય અને જ્યાં સુધી જેના અંતરમા રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાની જ્યોત જળહળતી હોય, એવા

કેળવાયલાં સ્ત્રી પુરુષો રંગજૂગિમાં રસ લે નહિ, ત્યાં સુધી આ હેતુ પણ પાર નથી પડવાનો અને રંગજૂગિ નીરસ ને નિર્જીવ જ રહેવાની.†

રંગજૂગિની પેઠે આપણા દેશના ગૌરવરૂપ શિલ્પ, સ્થાપત્ય, ચિત્રકળા, નકશી કામ, હાંચી કારિગરીના હુન્નર ઉદ્યોગના નમૂનાઓ, ઐતિહાસિક અવશેષો, સિલ્કાઓ અને નમુનેદાર અને કિંમતી ચીજોના રક્ષણ, સાચવણી અને સંગ્રહ બાબત આપણે તદ્દન બેદરકાર હતા. તે દિશામાં લોર્ડ કર્ઝને સીધેલાં પગલાં અગત્યનાં તેમ આવકારપાત્ર હતાં. (એ વિષયમાં આપણા પ્રાન્તમાં શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ ભાવજીની પ્રવૃત્તિ પ્રશંસનીય હતી. તેઓ ગર્ભસ્ત્રીમંત હતા, તેમ દ્વારસિક અને વિદ્યાબ્યાસંગી હતા. લેખકોની કદર કરી બાણતા એટલું જ નહિ પણ જે કંઈ ઐતિહાસિક, કલા વિષયક, દેશની કારિગરી અને હુન્નર ઉદ્યોગના નમૂનારૂપ સુંદર, કિંમતી, વિશિષ્ટ ખુબીવાળી, અપ્રાપ્ય કોઈ ચીજ કે ચિત્ર કે પુસ્તક કે હાથપ્રત કે શિલ્કો, તાંત્રપત્ર, હથિયાર વગેરે જોવામા આવતા તે મહોં માંઝું મૂલ્ય આપીને તેઓ ખરીદ કરી લેતા. એ રીતે એમણે જે સંગ્રહ રચાવે રચ્યું હતું તે પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમાં અપ્રતિમ હતું. એમના એ સાહિત્ય અને કલાપ્રેમથી આકર્ષાઈને બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કાર્યકર્તાઓએ શેઠશ્રીને સત્કાર કમિટીના પ્રમુખ નિમ્યા હતા; એ વસ્તુ પ્રતિના પ્રેમથી ખેંચાઈને આપણા સુંદર અને નમુનેદાર ચિત્રોનો પ્રજાને પરિચય કરાવવા “સુવર્ણમાળા” નામે ચિત્ર આલબન પ્રસિદ્ધ કરવાની તેમણે વ્યવસ્થા કરી હતી, અને તે સાફ લક્ષ્મી આર્ટ પ્રેસ ખાસ રચાયું હતું; પાછળથી એ ચિત્ર આલબનને સાહિત્ય કળાનું ત્રિમાસિક કર્યું હતું, જે છેવટે માસિક થવા પામ્યું હતું; એનો એક મુખ્યત્વે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ચિત્રકળા અને સ્થાપત્ય વગેરેનું ગૌરવ અને મહત્તા દર્શાવવાનો હતો; અને તે કાર્યમાં એમને એમનો મહોરો અને મૂલ્યવાન કળા સંગ્રહ બહુ મદદગાર નિવડ્યો હતો. છેવટના ભાગમાં એમની નાણાં. ક્ષમિતિ તંગ થતાં એ પ્રવૃત્તિ બંધ પડી હતી; પણ ગુજરાતી પત્રકારિત્વમાં એ અખતરો એક ચિરસ્થાયી સ્મારક મૂકી ગયો છે.)

એવા જ ઉદ્દેશવાળું “પુરાતત્ત્વ” ત્રિમાસિક સન ૧૯૨૫માં નિકળ્યું હતું. ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થતાં જૂદા જૂદા વિષયોનાં વિદ્વાનો તેની છાયા નીચે એકત્ર થયા હતા. તે સૌ દેશપ્રેમી હતા એટલું જ નહિ

પણ આપણા પ્રાચીન સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિના ઉડાં અભ્યાસ અને અન્વેષક હતા. આપણા દેશનું પ્રાચીન ગૌરવ અને મહત્ત્વનું જ્ઞાન ફરી જાગૃત કરવા અને તેનો યથોચિત ખ્યાલ આપવા, પ્રમાણભૂત ઐતિહાસિક સાધનસામગ્રી એકત્ર કરવા અને તેનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરી અંથે લખવા પુરાતત્ત્વ મંદિરની યોજના, વિદ્યાપીઠના અંગે ઉપાડી લેવામાં આવી હતી. તેનું પ્રયોજન દાખવતાં કાકાસાહેબ કાકેજકરે સાચું જ કહ્યું હતું, કે “ જૂતકાળ એ આપણી મૂડી છે, તેનો ખરોખર ઉપયોગ કરીએ તો મત હોવા છતાં તે આપણને હંમેશાં રક્ષિત આપ્યા જ કરે છે, અને આત્મ પરિચય કરાવી ભવિષ્યને સ્પષ્ટ રીતે જોવાની શક્તિ આપે છે. જ્યારે જ્યારે કોઈ પણ દેશમાં રાજકીય, સામાજિક અથવા સાહિત્ય વિષયક ક્રાન્તિ થઈ છે અથવા નવું ચિંતન આવીયું છે, ત્યારે ત્યારે તેના પહેલાં શોકોએ જૂતકાળ તરફ જોયું છે અને તેની પાસેથી પ્રેરણા મેળવી છે. આ સાર્વાનિક સિદ્ધાન્તને અનુસરીને ગુજરાતમાં પણ એ દિશામાં વૃત્તિ થાય એ સ્વાભાવિક હતું.”*

ખીજા પ્રાન્તોમાં એ વિષયમાં સારી પ્રગતિ થયેલી હતી. માત્ર ગુજરાત પછાત હતું. એ દૃષ્ટિએ પણ તે ઉણપ પૂરી પાડવાની જરૂર હતી. આમ પુરાતત્ત્વ મંદિરની સ્થાપના સમયોચિત અને આવશ્યક હતી; તેના મુખ્યત્ત્વ તરીકે પુરાતત્ત્વ ત્રેમાસિક કાઢવામાં આવ્યું હતું, તે એ પ્રવૃત્તિનું પોષક અંગ હતું. પાંચ વર્ષના અંત કાળમાં તે ઘણું મંગીન કાર્ય કરી શક્યું હતું, પણ એવામાં સવિનય કાયદા ભંગની ચળવળ ઉપરિચિત થતાં વિદ્યાપીઠના ધણાખરા કાર્યકર્તાઓ તેમાં જોડાયા હતા; એટલે તે પ્રવૃત્તિ સમૂહથી અંધ પડી હતી. ગુજરાતીઓ પ્રધાનતઃ વ્યવહાર ગણાય છે અને તેમનામાં વિદ્યાભ્યાસંગ ઓછો હોય છે પણ એ ‘પુરાતત્ત્વ’ પત્રે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું હતું કે ગુજરાતમાં પણ સારા અને પ્રતિજ્ઞાશાળી વિદ્વાનો અને લેખકો છે. પત્રનું સંપાદન તદ્દન ઉંચી કોટિનું હતું અને તે હુંક મુદતમાં આટલું યશસ્વી થઈ પડ્યું તેનું કારણ તેના સંપાદક શ્રીયુત્તર સંસ્કૃતવાદી છોટાલાલ પરિખ, અહર્નિશ તેનું ચિંતન કરતા રહેતા; તેઓ એક માર્મિક અભ્યાસી છે તે એમની “ સ્વાધ્યાય ” નોટ્સ સાક્ષી પૂરશે. તેઓ ગુજરાતનું એક છુપું પણ અમોલ્ય વિદ્વાન છે, એમ કહેવામાં અમે લેશ માત્ર અતિશયોક્તિ કરતા નથી.

નવજીવનનું તંત્ર મહાત્માજીને સોંપી દીધા પછી શ્રીયુત ઈન્દુ-
લાક્ષ્મણે વિશ્રાન્તિ મળી હતી, પણ એમના પ્રવૃત્તિમય જીવનને યાન્ત જેસી
રહેવું ગોઠે એમ નહોતું. એમની એવી પ્રવૃત્તિ નહોતી. ચોવીસે કલાક એમને
કાંઈ ને કાંઈ કામ કરવાનું જોઈએ. કાંઈ કાંઈ ચોજનાઓ તેઓ વિચારતા;
વિધ વિધ પ્રશ્નો, રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક તેમની નજર સમીપ
આવી પડા થતા; તેની ચર્ચા થાય, તે વિશે શોકમત કેળવાય એમ તે
કલ્પિતા; તેમનું લેખન વાચનનું કાર્ય આલપનું હતું; પણ એક સારા
માસિકની ખોટ તેમને ખટક્યા કરતી હતી; એટલે તેમણે “યુગ ધર્મ”
નામે નવા માસિકનું મંપાદન કાર્ય હાથ ધર્યું. થોડો સમય ન ગયો
એટલામાં એમનો જ્ઞાનિવાસ થયો. ડૉ. સુમન્ત મહેતા, જેઓ એ
સમયમાં વડોદરા રાજ્યની માનમર્તબાની અને હંચા ઓહાની નોકરી છોડી
દેશમેવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા, તેમણે, પત્રકારિત્વનાં કાર્યનો અગાઉ
અનુભવ નહિ છતાં, તે માસિકને એકલે હાથે ટકાવી રાખવા, પુષ્કળ શ્રમ
લીધો હતો; પણ મંજોગવસાત તે આખરે બંધ કરવું પડ્યું હતું.
તથાપિ એની ચીનગારીમાંથી ‘યુગધર્મ’નું પ્રસ્થાન થતું હોય તેમ
‘પ્રસ્થાન’ માસિક પ્રકટયું હતું. એ જાતના સારા માસિકની ખોટ હતી
એ ઉપર જણાવ્યું છે. તેના સંપાદકો શ્રીયુત રામનારાયણ વિશ્વનાથ
પાંડક અને શ્રીયુત રમિકલાલ છોટાલાલ પરિખ, જેને મુખાર્ધ
યુનિવર્સિટીના પદવીધરો હતા; એમના જીવનમાં સેવાભાવ સંચરતો; અને
તેઓ વળી રાષ્ટ્રપ્રેમી હતા; ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અસ્તિત્વમાં આવતાં તેઓ
તેના અધ્યાપકો નિભાયા હતા. પૂર્વ અને પશ્ચિમ જાતના સાહિત્યથી તેઓ
પૂરા પરિચિત હતા, એટલું જ નહિ પણ એ વિષયમાં ઉંડો ઉતરેલા હતા.

વિદ્યાપીઠમાં એમણે એમની આમપાસ વિદ્યાર્થીઓનું એક સુંદર વૃંદ
જમાવ્યું હતું. અને એમની પાસેથી પ્રેરણા અને મંસ્કાર પામીને, એમાંના
કેટલાકોએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિ, નાટકકાર કે વાર્તા લેખક તરીકે
સારી નામના મેળવેલી છે. તેઓ જને ગંભીર ચિંતક અને સમર્થ
લેખકો તરીકે સારી રીતે ગુજરાતમાં જાણીતા છે; અને તેઓ
“પ્રસ્થાન” માટે એક ઉચ્ચ ટ્રેટિનું લેખક મંડળ ઉજું કરવા શક્તિમાન
થયા છે; જે વાચક વર્ગને જમાનાને અનુમરણ અને તેમની અભિરૂચિને
વૃદ્ધ કરવું, સુંદર, રસિક અને સંગીન વાચન સાહિત્ય ત્રાપુ આપતા રહ્યા
છે; તે કારણે ગુજરાતી માસિકોમાં આજે ‘પ્રસ્થાન’ પ્રથમ સ્થાન લે છે.

ઉપર કહ્યું તેમ પ્રતિ માસ એ માસિકમાં દેશના ચાલુ પ્રશ્નો પર તેમજ સામાન્ય રાજન, ઇતિહાસ, સમાજશાસ્ત્ર, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર પર લિખિત લિખિત દૃષ્ટિએ, ગંભીર, વિચારણીય, ઉપયુક્ત અને મહત્વના લેખો પ્રગટ થવા પામે છે, એ તેની લોકપ્રિયતાનું મુખ્ય કારણ છે; પણ તેનું ખાસ આકર્ષણ તંત્રીનો ‘સ્વૈરવિહાર’ છે; ગુજરાતી પત્રકારિત્વમાં એ નવું તત્ત્વ હતું; એ વડે તંત્રીનું વ્યક્તિત્વ નોખું તરી આવે છે અને દીપી ઉઠે છે.

તેના વિદ્વાન તંત્રીઓ, એ પત્રની જવાબદારી હાથ ધરતાં, જે ઉચ્ચ આદર્શ વાચક વર્ગ સમીપ રજુ કર્યો હતો, તે અત્રે ઉતારીયું, તે એ પત્રના ધોરણ અને કાર્યનીતિનું સુંદર રીતે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

“માણસ જોઈને ચાલે એથી વધારે શું કરી શકે? દષ્ટિપૂર્ત વ્યસેત્વાદમ્.

આ ક્રમે ‘પ્રસ્થાન’ ની પ્રસ્થાનભૂમિ, ગૂજરાત, ગૂજરાતીઓની સ્થિતિ અને ગૂજરાતી ભાષા છે. તેની દૃષ્ટિનું કેન્દ્રસ્થાન ગૂજરાત રહેશે, ગૂજરાતના પ્રશ્નો ઉકેલવા અને તેની ચર્ચા કરવી એ તેનો મૂળ ઉદ્દેશ છે. ગૂજરાતમાંથી નીકળી તે પહોંચે તેટલે નજર કરવા પ્રયત્ન કરશે.

જોઈને ભરેલું પગલું પવિત્ર થાય છે તે એ જોનારી દૃષ્ટિ પણ સંસ્કારી હોવી જોઈએ. ખૌદ સાહિત્યમાં જોને ‘દિૃષ્ટિ’ એટલે મિથ્યાદૃષ્ટિ કહે છે એવી નહીં પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જોને દર્શન કહે છે એવી એ હોવી જોઈએ. કોઈ પણ અભિમાનથી, મતાગ્રહથી કે સ્વાર્થથી એ વાંકી કે કલુષિત થવી ન જોઈએ. વળી એ દૃષ્ટિ હાલનાં શાસ્ત્રોથી સંસ્કૃત થયેલી હોવી જોઈએ. હાલનાં ધણાંખરાં શાસ્ત્રો પશ્ચિમમાં વિકાસ પામ્યાં છે, એના વિચારો પશ્ચિમની સંસ્કૃતિથી રંગાઈને આવે છે એ ખરું. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના વિચારો આપારે ધણા વેગથી આવી આપણને સ્થિર પગે જોવા કે વિચાર કરવા દેતા નથી એ ખરું. છતાં વિજ્ઞાનના વિચારો કોઇપણ એક દેશના ગણવા ન જોઈએ. આપણે વિજ્ઞાનથી આપણી દૃષ્ટિને સંસ્કારી કરવી જોઈએ. વિજ્ઞાનના પ્રકાશથી ઇતિહાસની ભોંયપર આપણી પરિસ્થિતિને આપણે જરાબર વિલોકવી જોઈએ અને તેમાંથી હિતપત્ર થતા જીવનના જીવદા જીવદા પ્રદેશના પ્રશ્નો, કલાના અને તત્ત્વ જ્ઞાનનાં, રહેણીકરણીનાં, મર્પાતનાં, સમાજનાં, નાતનાં, કુટુંબ સંસ્થાનાં, કોમોનાં, ધર્મોનાં, રાષ્ટ્રોનાં, રાજકારણનાં સર્વ પ્રશ્નો

સમજવા જોઈએ અને જુદી પ્રકૃતિ કરી શકે તેવા તેમનો નિકાલ લાવવો જોઈએ.

સમાજનાં ધર્મગ્રંથો અનિષ્ટો તો માત્ર સમજવાથીજ નાબુદ થાય છે. સમાજનો મોટો ભાગ અમુક પ્રશ્નનો વિચાર કરતો થઈ જાય તો તેનો નિકાલ એની મેળે આવી જાય છે, છતાં જ્ઞાનને કાર્યપર, કાર્યોન્મુખ, કાર્યપર્યવસાયી કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ક્રિયા એ જ્ઞાનનું સ્વાભાવિક પ્રકટીકરણ છે અને ક્રિયાથી પરાડમુખ થએલું જ્ઞાન કેવળ ભારરૂપ છે. જ્ઞાનની નિષ્ક્રિયતા એ ચેતન્યની ઉણપનું ચિન્હ છે. એ ચેતન્ય ધર્મશ્રવણ પાસેથી કે ધર્મથી આવે. કર્મવીર પુરોહિતા પ્રત્યક્ષ ને પ્રત્યક્ષ નહિ તો પરોક્ષ સત્સંગથી આવે, કલાથી જાગૃત થાય કે જ્ઞાનના પુનઃ પુનઃ પરામર્શથી પ્રાપ્ત થાય.

આ પ્રમાણે સમસ્ત ગૂજરાતની સમક્ષ અત્યારે એક ધણો મોટો કાર્યપ્રદેશ ખુલ્લો પડ્યો છે. તેમાં સાહિત્યથી જે શક્ય હોય તે, જેટલું થઈ શકે તેટલું કરવા 'પ્રસ્થાન' ઉમેદ રાખે છે. 'પ્રસ્થાન'માં પ્રમાણિક રીતે, હેતુપુરસ્કર કરેલી કાર્ષ્ણિક વિષયની ચર્ચાને સ્થાન છે. તેની બાબત ગૂજરાતી છે અને અમને શ્રદ્ધા છે કે ગૂજરાતી બાબા ગમે તેવા ભવ્ય, ગંભીર, ઉચ્ચ, ઉદાર અને સૂક્ષ્મ વિચારોનું વાહન બની શકે છે અને તેવા વિષયોનો ગૂજરાતીમાં વિચાર કરવાથી જ એ શક્તિ માણુમ પડે છે અને વિકાસ પામે છે. તેના વાંચનારા મુખ્યત્વે ગૂજરાતીઓ છે અને અમને શ્રદ્ધા છે કે ગમે તેવા ભવ્ય ગંભીર ઉચ્ચ ઉદાર અને સૂક્ષ્મ વિચારો મહત્ત્વ કરવા ગૂજરાતીઓ સમર્થ છે. અને એવા વિચારો ગૂજરાત આગળ રજૂ કરવાથી જ એમની એ શક્તિ માણુમ પડી આવશે અને વિકાસ પામશે. આવી શ્રદ્ધા ઉપર અમે પ્રસ્થાન કરીએ છીએ. "•

યુરોપીય મુદ્દનો અંત નહોતો આવ્યો તે પહેલાં રશિયામાં પ્રયંડ ખળવો જાગી, ઝારનો નાશ કરી, નવો સામ્યવાદીવિચારવાળો પક્ષ સત્તામાં આવ્યો હતો; તેનો પ્રધાન હેતુ, મુડીવાદનું સત્તાખળ તોડી, જગતમાં સામ્યવાદનું વિચાર વાતાવરણ ફેલાવવાનો, અને સમાજની નવેસર વ્યવસ્થા અને રચના કરવાનો હતો.

એ સામ્યવાદના ગુણદોષ ચર્ચવાનું આ સ્થાન તેમ પ્રસંગ નથી; પણ

ઉપર કહ્યું તેમ પ્રતિ માસ એ માસિકમા દેશના ચાલુ પ્રશ્નો પર તેમજ સામાન્ય ગાન, ઇતિહાસ, સમાજશાસ્ત્ર, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર પર ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિએ, ગભીર, વિચારણીય, ઉપયુક્ત અને મહત્વના લેખો પ્રગટ થવા પામે છે, એ તેની લોકપ્રિયતાનું મુખ્ય કારણ છે; પણ તેનું ખાસ આકર્ષણ તંત્રીનો ‘સ્વૈરવિહાર’ છે, ગુજરાતી પત્રકારિત્વમાં એ નહીં તરવ હતું, એ વડે તંત્રીનું વ્યક્તિત્વ નોખુ તરી આવે છે અને દીપી ઉઠે છે.

તેના વિદ્વાન તંત્રીઓ, એ પત્રની જવાબદારી હાથ ધરતાં, જે ઉચ્ચ આદર્શ વાચક વર્ગ સમીપ રજુ કર્યો હતો, તે અત્રે ઉતારીશું, તે એ પત્રના ધોરણ અને કાર્યનીતિનું સુદર રીતે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

“માણસ જોઈને ચાલે એથી વધારે શું કરી શકે? દષ્ટિપૂર્વ જ્યેષ્ઠતાદમ્.

આ કહે ‘પ્રરથાન’ ની પ્રરથાનશ્રુતિ, ગૂજરાત, ગૂજરાતીઓની સ્થિતિ અને ગૂજરાતી ભાષા છે. તેની દષ્ટિનું કેન્દ્રસ્થાન ગૂજરાત રહેશે, ગૂજરાતના પ્રશ્નો ઉદ્દેશવા અને તેની ચર્ચા કરવી એ તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. ગૂજરાતમાંથી નીકળી તે પહોંચે તેટલે નજર કરવા પ્રયત્ન કરશે.

જોઈને ભરેલું પગલું પવિત્ર થાય છે તે એ જોનારી દષ્ટિ પણ સંસ્કારી હોવી જોઈએ. જોઈ સાહિત્યમાં જોને ‘દિર્ઘિ’ એટલે, મિથ્યાદષ્ટિ કહે છે એવી નહીં પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જોને દર્શન કહે

એવી એ હોવી જોઈએ. કોઈપણ અભિમાનથી, મતામકથી કે

‘ના’ એ વાંકી કે કલુપિત થવી ન જોઈએ. વળી એ દષ્ટિ હાલનાં

સંસ્કૃત થયેલી હોવી જોઈએ. હાલનાં ધણાંખરાં શાસ્ત્રો

નાં વિકાસ પામ્યાં છે, એના વિચારો પશ્ચિમની સંસ્કૃતિથી રંગાઈને

પે છે એ ખરૂં. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના વિચારો અત્યારે ધણાં વેગથી

આવી આપણને સ્પર્શ પડે જોવા કે વિચાર કરવા હતા નથી એ ખરૂં.

હતાં વિજ્ઞાનના વિચારો કોઈપણ એક દેશના ગણવા ન જોઈએ. આપણે

વિજ્ઞાનથી આપણી દષ્ટિને સંસ્કારી કરવી જોઈએ. વિજ્ઞાનના પ્રકાશથી

ઈતિહાસની ભોંયપર આપણી પરિસ્થિતિને આપણે બરાબર વિશેષથી

જોઈએ અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા જીવનના જુદા જુદા પ્રદેશના પ્રશ્નો,

કલાના અને તરવ જ્ઞાનના, રહેણીકરણના, અર્પણના, સમાજના, નાતના,

કુટુંબ સંસ્થાના, કામોના, ધર્મોના, રાષ્ટ્રોના, રાજકારણના સર્વ પ્રશ્નો.

સમજવા નોંધાવે અને ખુદિ પ્રશ્ન દરી શકે તેવો તેમનો નિકાલ લાવવો નોંધાવે.

સમાજનાં ધણાપર અનિષ્ટો તો માત્ર સમજવાથીજ નાબુદ થાય છે. સમાજનો મોટો ભાગ અમુક પ્રશ્નોના વિચાર કરતો થઈ જાય તો તેનો નિકાલ એની મેલે આવી જાય છે, છતાં જ્ઞાનને કાર્યપર, કાર્યોન્મુખ, કાર્યપર્યવસાયો કરવા પ્રયત્ન કરવો નોંધાવે. ક્રિયા એ જ્ઞાનનું સ્વાભાવિક પ્રકટીકરણ છે અને ક્રિયાથી પગલુમુખ થએલું જ્ઞાન કેવળ ભારરૂપ છે. જ્ઞાનની નિષ્ક્રિયતા એ ચેતન્યની ઉણપનું ચિન્હ છે. એ ચેતન્ય ધર્મિય પાસેથી કે ધર્મથી આવે. કર્મવીર પુરોના પ્રત્યક્ષ ને પ્રત્યક્ષ નહિ તો પરોક્ષ સત્મત્થી આવે, કલાથી જાગૃત થાય કે જ્ઞાનના પુનઃ પુનઃ પરામર્શથી પ્રાપ્ત થાય.

આ પ્રમાણે સમસ્ત ગૂજરાતની સમક્ષ અત્યારે એક ધણો મોટો કાર્યપ્રદેશ ખુલ્લો પડ્યો છે. તેમા સાહિત્યથી જે શક્ય હોય તે, જેટલું થઈ શકે તેટલું કરવા 'પ્રસ્થાન' ઉમેદ રાખે છે. 'પ્રસ્થાન'મા પ્રમાણિક રીતે, હેતુપુરસ્કર કરેલી કાર્યપણુ વિષયની ચર્ચાને સ્થાન છે. તેની ભાષા ગૂજરાતી છે અને અમને શ્રદ્ધા છે કે ગૂજરાતી ભાષા ગમે તેવા ભવ્ય, ગંભીર, ઉચ્ચ, ઉદાર અને સૂક્ષ્મ વિચારોનું વાહન બની શકે છે અને તેના વિષયોનો ગૂજરાતીમા વિચાર કરવાથી જ એ શક્તિ માનુષ પડે છે અને વિકાસ પામે છે. તેના વાચનાગ મુખ્યત્વે ગૂજરાતીઓ છે અને અમને શ્રદ્ધા છે કે ગમે તેવા ભવ્ય ગંભીર ઉચ્ચ ઉદાર અને સૂક્ષ્મ વિચારો પ્રકટ કરવા ગૂજરાતીઓ મમર્થ છે. અને એવા વિચારો ગૂજરાત આગળ રજુ કરવાથી જ એમની એ શક્તિ માનુષ પડી આવશે અને વિકાસ પામશે. આવી શ્રદ્ધા ઉપર અમે પ્રસ્થાન કરીએ છીએ."

સુરોપીય મુદ્દનો અંત નહોતો આવ્યો તે પહેલાં રૂશિયામા પ્રચલિત જળવો જાગી, જારનો નાશ કરી, નવો સામ્યવાદીવિચારવાળો પક્ષ સત્તામાં આવ્યો હતો, તેનો પ્રધાન હેતુ, સુડીવાદનું સત્તાનળ તોડી, જંગતમાં સામ્યવાદનું વિચાર વાતાવરણ ફેલાવવાનો, અને સમાજની નવેસર વ્યવસ્થા અને રચના કરવાનો હતો.

એ સામ્યવાદના ગુણદોષ ચર્ચવાનું આ સ્થાન તેમ પ્રસંગ નર્થ, પણ

પ્રસ્થાપિત અને પરંપરાથી ઉતરી આવતાં ધોરણો અને પ્રણાલિકાને એ નવા વિચારે હચમચાવી મૂક્યા છે; એટલુંજ નહિ પણ નવા આદર્શ અને સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરી, તેને પ્રત્યક્ષ અવકાશમાં મૂકવા પ્રયત્નો થયા છે, અને તેની વર્તમાન જગત પર ભારે અસર થવા પામી છે; આ નવા અને જુના ધોરણોના ઘર્ષણમાંથી કયી પરિસ્થિતિ હિંદુલવશે એની આગાહી કરવી એ પણ હાલમાં કદિન થઈ પડ્યું છે. પણ તે જુદો પ્રશ્ન છે.

આપણે અહિં પણ એ સામ્યવાદી વિચારોએ આક્રમણ કયું છે, અને તેનો પ્રચાર કરવા સન ૧૯૨૯ માં “નવયુગ” નામનું માસિક નિકળ્યું હતું.

તેની જુએશ સામાન્ય રીતે જુનવાણી-જુના ધોરણ અને આદર્શ સામે છે; તે સમાજનું નવેસર બંધારણ ઇચ્છે છે, નવાજુનાનો સુમેળ બેસાડવા તે માગતું નથી, પણ તે પાયામાંથી નવી ધમારત ઉભી કરવા તત્પર થયું છે, એટલે આપણા સમાજના બંધારણ અને સ્થિતિને મદરહુ સામ્યવાદી વિચારો વિરોધી અને ક્રાન્તિકારી લાગે છે; વળી તેને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા નથી; અને હયા નીચાના બેઠ તે સ્વીકારતું નથી. તેનું ધ્યેય માત્ર “સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને બંધુભાવના, એ છે; અને તેની સિદ્ધિ એ જ તેનું જીવનમત છે.”

છેલ્લાં પચીસ વર્ષનો આપણો ઇતિહાસ અવશોકર્તા, દેશમાં નવાં નવાં બળો ઉપરિથળ થતાં, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, નવાં નવાં માસિક પ્રકાશના, તેમાંના ઘણાંખરાં પર ગાંધીજીના વિચારની, ગાંધીવાદની હાથ પ્રધાનપણે પડેલી છે, એટલુંજ નહિ પણ તેનું પીઠગળ એમાંથી તેમણે મેળવેલું માણુમ પડશે. આ પ્રમાણે ગાંધીયુગનો પ્રભાવ આપણાં નવાં પત્રકારિત્વ પર પણ પડેલો છે.

પ્રકરણ ૫ મું શ્રી જીવનનો વિકાસ

જો ચોતર્ધ સ્ત્રીની પુરમે પશુચક્રિત રહેયો,
દુર્ભેઘ દુર્ગ રચિયો દદલાવનાનો,
નારીમને નિરખી ત્યાં નહિ લાવસિદ્ધિ,
ત્યાં જોઈ જીવનનિગધનઝરી ખુદ્ધિ. ૨૫

એ બ્રહ્મ લાવતણી ભાંગતી ભીતિઓનાં
ખડેરપે રચી રહી નવ લાવનાઓ,
નારીત્વ નૂતનનણા નવરંગ જેથી
ખીલે પ્રકૃષ્ઠ શરદિન્દુ સમા પ્રસન્ન. ૨૬

એ દેહતી પુરુષનો પ્રભુલાવ દ્વર
સ્વાતંત્ર્ય ને ગળવતી ગરતું સમત્વ,
બોલી, 'અમે નરતણી ધરદોગલી ના,
આ સૃષ્ટિગૌરવતણી સખલા વિધાત્રી.' ૨૭

નારીત્વની સફલસિદ્ધિની કલ્પનાઓ
આત્માવિકાસ અનુરૂપ ઊગાવી એણે,
દેન્દ્રરથ જે પુરુષ જીવનમાં હતા તે
ત્યાંથી હટાવી નિજ મૂર્તિ તરીકે જ સ્થાપી. ૨૮

તેણે તનયું પુરુષજાતિપરાયણત્વ,
આત્માપરાયણ થવા સદૃશ શક્તિ યોજી,
ના કામિની રમણી, ના લલના, ના ભાષો,
ઉત્પુત્રી એ જગતશક્તિસ્વરૂપ આપી. ૨૯

મુન્દરમ્

“ સ્ત્રીઓમાં ચેતન આપ્યું છે, તેઓ તેમના હક્ક સ્થાપિત કરતી થઈ છે, અને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય પાંછે છે. તેમની દૃષ્ટિમાં ગંભીર પરિવર્તન થયું છે, અને મહાન સામાજિક ક્રાંતિની શરૂઆત થતી હોય એમ યુવતિઓ ગતિમાન થઈ છે. નવો યુગ પ્રગટ્યો છે એ સમયે સ્ત્રીઓ પુરુષોની ગુલામ થઈ રહેશે નહિ તેમ અધમ, નબળી, ગૃહકામની દાસી એ

સ્થિતિમાં મૂકાશે નહિ. સમાનતાના ધોરણે સ્ત્રી અને પુરુષ સાથે સાથે કામ કરશે અને તેઓ એક બીજાના સાચા સાથી બનશે અને એ સ્વાતંત્ર્યમાંથી જન્મેલું જીવન સુખી અને સ્વતંત્ર થશે.”*

અંગ્રેજ પ્રજાના સંસર્ગમાં આવતાં આપણા લોકોનું ધ્યાન સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવા પ્રતિ તેમજ આપણા સમાજમાં બાળલગ્નની પ્રથા પ્રવર્તતી હતી અને વિધવા વિવાહ સામે સખ્ત પ્રતિજ્ઞા હતો, તેમાં યોગ્ય ફેરફાર અને સુધારા કરવા પ્રતિ ખેંચાયું હતું.

આરંભકાળના કવિઓ અને લેખકો તેમજ સુધારકોના પ્રયાસો એ દિશામાં વળેલાં હતાં.

—છોકરાઓની પેઠે છોકરીઓને પણ ભણાવવી જોઈએ એ વિચારે, બ્રિટિશ રાજ્ય અમલ દર થતાં, પ્રાધાન્ય મેળવ્યું હતું. ગુજરાતમાં પહેલ-વહેલી કન્યાશાળા સ્થાપવાનો યશ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને પ્રાપ્ત થાય છે. તેની પ્રેરણા અને સહાયતા વડે અમદાવાદની બે મહોટી કન્યા-શાળાઓ, શેઠાણી હરકુંવરબાઈ કન્યાશાળા અને રા. બા. મગનભાઈ કન્યાશાળા—આજે પણ કન્યાકેળવણીનું ક્ષેત્ર વિસ્તારવામાં મુખ્ય હિસ્સો આપી રહી છે.

—ભણેલી સ્ત્રીનો ગૃહસંસાર સુખી અને આનંદમય નિવડે છે એ ખતાવવા સ્વર્ગસ્થ રણછોડભાઈ ઉદયરામે ‘જયકુમારી વિનય’ નાટક ‘લુહિપ્રકાશ’માં પ્રથમ કટકે કટકે પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું, અને કન્યાશાળામાં લોકો તેમની કન્યાઓને વિના સંકોચે મોકલવાને દોરાય, તે માટે તે સમયે કેટલાક ટ્રેન્ડ મહેતાજીઓએ તેમની મહોટી વધતી પત્નીઓને અને પુત્રીઓને કન્યાશાળામાં ભણવા મોકલી, સ્ત્રી કેળવણીનો માર્ગ મોકળો કર્યો હતો.

—સમાજમાં કેળવણીનો પ્રચાર વધતો ગયો તેમ સુશિક્ષિત યુવકો ભણેલી અને સંસ્કારી કન્યાઓની પસંદગી કરતા થયા હતા, તેને લઈને ઉંચી કોમેમાં સ્ત્રી કેળવણીને વિશેષ ઉત્તેજન મળ્યું હતું અને તેની અસર અન્ય અભણ અને પછાત પડેલી જાતિઓ ઉપર ધીમે ધીમે થવા પામી હતી. બાળલગ્નની બદીઓનું વિવરણ કરતાં, નવલરામે, ગ્રણ્થ ક્રમેકું ખતાવવા ભણેલા પુરુષ અને અભણ સ્ત્રીનું એક કટાક્ષચિત્ર દોર્યું હતું, તેની યથાર્થતા આજે પણ નજરે પડશે, કે,

“ બાઈ તો જુગોળને ખગોળમા ધુમે છે,
બાઈનું તો ચિત્ર સુલામાંજ
દેશી કહોની તમે, કેવું આ કમ્બેકું તે કહેવાય ? ”*

એ પ્રમાણે આપણા સમાજની દુર્ગંધ દર્શાવી, તેના સારરૂપ સ્ત્રી કેળવણીનો પ્રચાર કરવા તેમણે નીચે મુજબ ઉપદેશ કર્યો હતો, તે મનનીય માનુષ પડશે

“ મંમારનું નર છે નાર, મળન, મંમારનું નર છે નાર;
ત્રી સુધરે મકળ સુખસાર, મંસારનું નર છે નાર.
મળન, ત્રી સુધરે મકળ સુખ સાગ,
ધૂળધાણી બધું નિરધાર, એ વણુ ધૂળધાણી. ”†

ત્રી કેળવણીની ગતિ ધીમે ધીમે વધતા તેના અંગે કેટલાક નવા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા, જે કેળવણી નિષ્ણાતો અને મંસાર સુધારકોને મૂંઝવી રહ્યા હતા

કન્યાઓને બહુવિધ બાનત સોકમત મધ્યમ થયો હતો પણ સામાજિક રૂઢિને લઈને બાળાઓ તેમનું બાળવયે લગ્ન થતા કન્યાશાળામાં જતી અટકતી હતી આપણે અહિં માળસાનું પ્રામન્ય હતું એ અગાઉ કહેવાયું છે અને દશમે વર્ગે કન્યાનું કોઈ દિમાબે લગ્ન થઈ જવું જોઈએ, એવી સામાન્ય માન્યતા પ્રવર્તતી હતી, એ પરિસ્થિતિમાં શાળામાં જતી કન્યાઓનું શિક્ષણ અધિકતઃ ગંભીર અને તેમનો માનસિક વિકાસ રૂઢાતો હતો, પ્રમદે આગળ અભ્યાસ વધારી શકાય એવી કદી અવગ્યા કે સગવડ નહોતા.

વળી, કન્યાશાળાનો અભ્યાસક્રમ જે, યોગ્યો હતો, તે ધણોખરો છોકરાઓના ધોરણોને અનુસરતો હતો. પણ તેમના વ્યવેની કુદરતી ભિન્નતા જોતા અને જીવનમાં જે કલબ તેણે અદા કરવાના છે તે લક્ષમાં રાખી, કન્યા કેળવણીમાં બહોળા સુધારા અને ફેરફાર કરવાની જરૂર મનમૂર્તિ હતી.‡

* બાળવસ્ત્ર બત્રીસી, નવતરામકૃત

† નવવ ગ્રંથાવલી, ૧૩૬૨ની પરિખ સપાલિ, પૃ ૫૦૧

‡ The course of instruction designed for the Hindu women should fit in well with their condition and the sphere of their usefulness in various relations of life, and cannot be identical with that designed for the other sex !

D B Mangbhai Jashbhai's memorandum on
Hindu Female Education, p 62

પવિત્ર અને ઉચ્ચ જીવન ભોગની શરૂઆત વાતાવરણવાળું સ્થાન અને તેના અંગે શિક્ષણ આપતી વ્યવસ્થાની ગંભીરતાને કારણે એમના મનમાં આવ્યું ' મદદ હું વિચારોમાંથી ઉપર જણાવે ન સરસ્વતી મદિરનો ઉદ્ભવ થયો ' એ એક વર્ષ તનુ કામ ચાલુ હતો તે દરમિયાન શ્રીમતી સુતોચનાબહેન વનિતાવિશ્રામના મરણાપકા શ્રીમતી ન્હાનીબહેન, ગાલજી અને શ્રીમતી બાલગૌરી મુનશીના નિકટ મહેવામમાં આવ્યા અને અન્ને મરણાપકાને ધ્યેય અને કાર્યક્ષેત્ર નમાન હોય તેમની મુચનાથી ' મરણવતી મદિર ' એ મૂળ નામ બદલીને " અમદાવાદ વનિતાવિશ્રામ " એ પ્રમાણે નવું નામ ગણનામાં આવ્યું હતું *

મદદરહુ મરણાપકા આગળ જતા મહિના પ્રિધાયક બોલી શ્રી કેળવણીને ભારે ઉત્તેજન આપ્યું હતું તેના મર્યાદાઓને જોયું કે શ્રી કેળવણીના વિષયમાં સમાજના વિચારોમાં ફેરફાર થયેલો છે, એટલુંજ નહિ પણ કન્યાઓની લક્ષ્મી વય વધતા, ' શાળામાંથી અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી લગ્ન સંબંધમાં જોડાના વચ્ચે સમય વ્યર્થ જાય છે અને એ સમય કન્યાઓ માટે બહુ ઉપયોગી મુશ્કેલી છે, ' તે વસ્તુચિંતિ લક્ષ્મીના લઈને તેના કાલવાહન નગરથી કેવટે એવો નિષ્ક્રમ કરવામાં આવ્યો, કે " માધ્યમિક શિક્ષણ લીધા પછી મળતા પાંચ વર્ષ જેટલા દુકા સમયમાં આપણા સમાજની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ કન્યાઓને એવી પદ્ધતિમર કેળવણી આપવી કે જેથી તેઓ ઉત્તમ શૃદ્ધિથી અને માતાઓ અને "

એ મર્થની જવાબદારી ઉપાડી તે એવા કે જે સેનાભાવી કાર્યકર્તાની જોડમાં એ મરણા હતા, તે અરસામાં શ્રીમતી સારદાબહેન મહેતા પણ એ વિષયનું ચિંતન કરી ગયા હતા તે દિશામાં કાર્ય વ્યવહાર પ્રવૃત્તિ ઉપાડી તેવા ઉત્સુક હતા તે પછી એમનો અને વનિતાવિશ્રામના સંચાલક શ્રીમતી સુતોચનાબહેનનો કેવી રીતે બેઠો થયો, આ એઓ બંનેની મનોબાવના કેવી રીતે અમલમાં મૂકાઈ, તે હમીકત શ્રીમતી સારદાબહેને અવિચાર નોંધી છે, તેજ અહિં આપીશું —

" અમે એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે મરણાની ધોરણ પ્રમાણે જે પ્રકારનું શિક્ષણ અપાય છે તેના કારણે જુદા, આપણી સમાજની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ, માધ્યમિક શિક્ષણ આપવા માટે એક મરણા ગથાપવી મને તો આ મમ અત્યંત પ્રિય હતું, અને વર્ષ દિવસ સુધી એ માનવતનુ મનન કરી ન્હી દતી વનિતા

* પણ માલિકી માટે જુઓ વનિતા વિશ્રામ અથવા શ્રી જીવન વિશ્રામની પહેલી પઓમીને અદેવાલ, પૃ ૧૧

ત્રિશ્રામની ભૂમિકા તૈયાર હતી મેશવપ્રસાદ ને સુતોચનાબહેનનો સબ્બ સારો એવો એમણે સુતોચનાબહેનને વાત કરી સુતોચનાબહેનને તો એ વસ્તુ જોઈતી જ હતી એટલે પડી હું, સુતોચનાબહેન, કેશવપ્રસાદ દેસાઈ અને પ્રાણનાથ કીરપારામ દેસાઈ તે માટે એકઠા થયા, અને આ ભાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપ કેવી રીતે આપવું તેનો વિચાર કરવા માડ્યો. શાળા માટે મહાન હતું પૈમા એકઠા કરવાને સુતોચનાબહેન તૈયાર હતા પણ તેની માથે માધ્યમિક શિક્ષણ તથા ઉચ્ચ શિક્ષણની વ્યવસ્થા તેમજ મહોળી વચની સ્ત્રીઓના શિક્ષણની બની વ્યવસ્થા કરવાને એ તૈયાર નહોતા. મને થયું કે જે કાર્યનો હું વર્ષોથી વિચાર કરતી આવી છું તે જ કાર્ય અનાયાસે મારી મમતા ઉજી થયું છે-વડોદરાનું કાર્યક્ષેત્ર છોડ્યા પડી નવું કાર્યક્ષેત્ર શોધવાનું હતું ડોક્ટરની ઝિંઝા યુજસતમા રહીને સમાજ સેવા કન્વાની હતી તો અમલદાર વેળીને પણ આ કાર્યની જવાબદારી મારે લેવી જ જોઈએ મદારા અત કરણનો અનાજ આ કાર્ય લેવા માટે પ્રેરણા કરી રજો હતો છોકરાઓ નાના હતા એટલું મનને ખુશ હતું-તેમજ ડોક્ટરે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર ચોક્કસ કર્યું નહોતું હતા એમ થયું કે આ કામ જરૂર માફ જ છે એટલે એ શાળાની બંધી જવાબદારી લઈને એને પગભર થતા સુધી તેની અધિગતી તરીકે કામ કરવાનું મેં નક્કી કર્યું સુતોચનાબહેનની તો ધબી મોની મુશ્કેલી ડર થઈ, અમદાવાદમાં સારા પાયા ઉપર મહિલા વિદ્યાનય સ્થાપવાનો નિશ્ચય થઈ ગયો સુતોચનાબહેન વ્યવસ્થાપક અને હું સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ એમ નક્કી થયું.”*

તેનું પરિણામ પણ સુંદર આવ્યું સંસ્થાના રજતમહોત્સવ રીપોર્ટમાં તે વિશે જણાવવામાં આવ્યું છે, કે, “આ મહિલા વિદ્યાનય મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓને માટે અત્યંત લાભદાયક થઈ પડ્યું કારણ કે એક તો તે શહેરના મધ્ય સ્થળે આવેલું ખીન્નું દેશપ્રેમી, સેવાભિનાયી બહેનો તથા લાઈઓની દેખરેખ નીચે તે આનંદ ગમાજની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ અને માતૃભાષા દ્વારા તેનું શિક્ષણ અપાતું હતું સ્ત્રી ઉપયોગી વિષયોને તેમાં સમાવેલું હતું આ અને ખીન્ન અનેક કારણોને લઈને આ સંસ્થા જનસમાજમાં અત્યંત પ્રિય થઈ પડી.”*

વનિતા વિશ્રામ જે વિશે અમાઉ કહેવાયું છે તેણે શરૂઆતથી સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય આગળ્યું હતું, તેની શાળાની છોકરીઓ માટે એક

* “સારણ” ઝાંખન્ટ સન ૧૯૩૨, પૃ ૩૮૧

* જુઓ વનિતા વિશ્રામ રજત મહોત્સવ રીપોર્ટ પૃ ૧૨

ગુદો ન અધ્યામક્રમ પ્રેા. ત્રિભુવનદાસ ગજ્જરની સૂચનાનુમાર અને કેળવણી નિષ્ણાતોની મલાહ અને મદદ લઈને નમસ્થ રણુજીરામે તૈયાર કર્યો હતો, અને તે એ કે વનિતા વિશ્રામ ગુજરાતી માળાઓને જીવનના ગુદા ગુદા ક્ષેત્રોમા તેમના કર્તવ્ય ગજ્જરના શક્તિમાન ધાય એવુ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણુ આપશે, જેનો વહિવટ અને કાળુ પ્રગ્મ હસ્તક રહેશે -

વિધવાઓ માટે જે વ્યવસ્થા કરવામા આવેલી તે ઉત્તમ હતી, પણ વનિતાવિશ્રામે સ્ત્રી શિક્ષિકાઓ માટે ટ્રેનિંગ પ્રવેશ કાઢેલી છે, તે બહુ ઉપયોગી નિવડી છે અને એ કાર્ય વડે તેનુ અગ્નિત્વ માયક થયલુ છે, તેની બીજી સેવાઓ અનેક છે અને તે સર્વ અનુકરણીય છે

સ્ત્રીઓના, ખામ કરીને વિધવાઓના ઉત્કર્ષ અને ઉદ્ધાર અથે બહેરામજી મલખારી અને દયાગમ ગીદુમયે જીવગીભર પ્રયત્ન કર્યો હતા; સોકમત કેળવવામા તેમણે અયાગ શ્રમ અને આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. સંમતિવધનો કામદો પસાર થવામા તેમનો હિત્તો મ્હોટો હતો. જીવગીને પ્રભુ તરફથી મળેલુ એક દ્રસ્ટ સમજી તેનો બનતો મહુપયોગ કરવા તેઓ હમેશ પ્રવૃત્ત રહેતા, સેવાસદનની સ્થાપના એમની એ ઉત્કૃષ્ટ જીવન બાવનાને આભારી હતી. એ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ સ્ત્રી સેવિકાઓ તૈયાર કરવાનો હતો, જે બહેનો સ્ત્રી જીવનને લગતા સાંસારિક, કેળવણી વિષયક અને વૈદકને લગતા કાર્યો ઉપાડી લે; તે સિવાય નિરાધાર બાળાઓ માટે શિક્ષણુગૃહ તેમ ધધા દુનનની તાલીમ આપવા અધ્યામ 'વર્ગ' તેના તરફથી ચક્ષા-વવામા આવે છે, અને નિરાધાર અબળાઓ અને દુખી વિધવા સ્ત્રીઓ માટે એ સેવામદન સંસ્થા એક આશીર્વાદ નમાન નિવડી છે.

ઉપરની હકીકત પરથી એટલુ સમજામે કે આ બધી પ્રવૃત્તિઓ મ્હોટી ઉમરની સ્ત્રીઓ, નિરાધાર સ્ત્રીઓ અને દુખી વિધવાઓ માટે મુખ્યત્વે હતી, પણ કન્યાશાળામાં અપાતી કેળવણીમા કે તેના અધ્યામક્રમમાં આ બધાં વર્ગોમા કાઈ વિશેષ ફેરફાર થવા પામ્યો નહોતો અને શાળામા ભણતી કન્યાઓની સંખ્યા પણ પ્રમાણમા ઝાઝી વધી નહોતી દરમિયાન અમદાવાદ વનિતા વિશ્રામે જે કાગ્લે મહિલા વિદ્યાલય સ્થાપ્યુ, તે બળો પ્રિશ્વિત મમ્બલને અચીલ કરી રહ્યા હતાં, અને તેમના તરફથી સ્ત્રીઓને

• 'The Vanita Vishram will provide national education to the daughters of Gujarat under national control and will make them worthy of discharging the duties devolving on them in their different walks of life'

The course of Instruction-Vanita Vishram p 14

વધુ અભ્યાસ કરવાની મવડ મળે, તેની માથે તેના અમલ મળ્યું. અધ્યયન અને ઉચ્ચી કેળવણી સર્ધ થકે એવી ગોઠવણ થવા દબાણ કરવું આવતું હતું.

મન ૧૯૦૪ માં થોડું કર્મનની મગકારે દિન્દી કેળવણી વિદ્યારાવ બહાર પાડ્યો હતો તેમાં શ્રી કેળવણીની પ્રગતિ તત્ત્વ મંદ છે એ ઉદ્દેશ્ય કરી, તે ક્ષેત્રમાં વધુ ઉત્તેજન આપવાની જરૂર દર્શાવી, તે વધુ નાણા ફાળવવા પાડવા અને તેનો વ્યય, નવી કન્યાશાળાઓ સ્થાપવા શ્રી શિક્ષકોએ માટે ટ્રેનિંગ કોલેજો કાઢવામાં, તેમજ એ કન્યાશાળાઓ દેખરેખ અને તપાસ રાખનાર ઈન્સ્પેક્ટરોની મંજૂર વધારવામાં, કરે જણાવ્યું હતું. પણ તે અધા શુભેચ્છના ઉદ્દેશો માત્ર હતા.

ત્યાર બાદ નવમે વર્ષે એટલે કે મન ૧૯૧૩ માં દિન્દી મગ કેળવણીનું પુનરાવલોકન કરતો બીજો એક હવા પ્રમુદ્ધ કર્યો હતો; તે એનાં એજ રાદણા રચા હતા, કે 'The education of girls remains to be organized' (છોકરીઓના શિક્ષણની નવે વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર રહે છે, અને નવી ગોષ કરી હોય એવી રીતે એ લાંબે ગાળે તેમાં લખ્યું હતું, કે એ કેળવણી વધુ વ્યવહાર હોવી જોઈ અને તે છોકરાઓને અપાતી કેળવણીની નકલ ન હોય - (The education of girls should be more practical and not an imitation of boys)

પાઠ્ય કલ્પ છે કે જદા જુદા કારણોને લઈને શ્રી કેળવણી પ્રલોકમાનમ બદલાયું હતું. અને તે શિક્ષણને વ્યવહાર, ઉપયોગી અને જીવનને માનુષ્ય અને પ્રગતિમાધક થઈ પડે એવો પ્રમુદ્ધ કે ભણેલાઓ તરફથી બહાષોદ થવા માંડ્યો હતો.

તે પછી મન ૧૯૧૬ માં શ્રી કેળવણીના વિષયમાં સુ થઈ અને કેવા ફેરફાર ઈચ્છનીય છે, તે વિષે અભિપ્રાય મેળવવા દિન્દી મગ એક પત્રિપત્ર કાઢ્યો હતો તેની પહેલાં 'ગુજરાતી માહિત્ય મંત્રા' એ કેળવણીના જુદા જુદા મુદ્દાઓ જે વિષે મતબેદ હતો, તેના વિષે વિષયમાં રમ સેનારા જણીતા શ્રી પુરુષો અને જનકેર મરથાએ અભિપ્રાય મંગાવા હતા જે પ્રજાવતી તેણે પ્રમુદ્ધ કરી હતી, તે નીચેના મવાયોનો મમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો:—

સવાલ ૧. (કન્યાઓને અભ્યાસ વધારવા મળતાં) આ ચારપાંચ વર્ષ દરમિયાન ઇંગ્રેજીનું શિક્ષણ આપવું કે માતૃભાષાદ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવા યોજના કરવી? તે વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે?

સવાલ ૨. ઇંગ્રેજી શિક્ષણ આપવાનું નક્કી થાય તો તેનું ધોરણ મેટ્રિકના અભ્યાસને અનુસરતું રાખવું કે માત્રાન્ય વ્યવહાર અંગ્રેજી જ્ઞાન આપી શકાય એવી યોજના કરવી? તે વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે?

સવાલ ૩. સંસ્કૃતનું શિક્ષણ આપવું કે કેમ? તે વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે?

સવાલ ૪. નીતિ અને ધર્મનું શિક્ષણ આપવા વિષે આપ શી સૂચના કરો છો?

સવાલ ૫. અમુક વય (૧૧ વર્ષ) સુધી છોકરા અને છોકરીઓને પ્રાથમિક શિક્ષણ ભેગું આપવા વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે?

સવાલ ૬. શાળામાં જઈ ન શકે તેવી મોટી ઉમરની સ્ત્રીઓ માટે નીચે દર્શાવેલી યોજના વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે? આપ તે સંખ્યામાં શી સૂચના કરો છો?

(૧) કમવાર ચઢતું વાચનઃ આ માટે અભાર સુધી પ્રસિદ્ધ થયેલાં ગુજરાતી પુસ્તકોમાંથી આશરે ૧૦૦ પુસ્તકોની પમંદગી કરવી અને પદ્ધતિ-સર ધોરણવાર ગોઠવી, તે માટે પ્રસિદ્ધ કરવી.

(૨) બે કલાકનો કલાસ વનિતાવિશ્રામ, મહિલા મંડળ વિગેરેમાં ખોલવો અને ત્યાં અંગ્રેજી વ્યવહાર જ્ઞાન અને ગુજરાતીદ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ આપી શકાય તેવી યોજના કરવી.

(૩) અઠવાડિક ભાષણની યોજના જૂદા જૂદા વિષયો પર પાંચથી દશ ભાષણની યોજના કરવી. તે સ્ત્રીઓ સમક્ષ આપવાં અને પછી છપાવી જુદે જુદે રચે તે ભાષણો અન્યદ્વારા અપાર્થ શકાય એવી વ્યવસ્થા કરવી.

(૪) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી સ્ત્રી શિક્ષણની પરોક્ષ સેવાય છે તે જુદે જુદે મુખ્ય રચે લઈ શકાય તેવી વ્યવસ્થા કરવી.

સવાલ ૭. સ્ત્રી શિક્ષકો પુરતી સંખ્યામાં મળતાં નથી તો તે માટે આપ શા ઉપાયો સૂચવો છો?x

ગુજરાતી કેળવણી પરિષદની બેઠક એજ ગાળામાં મળી હતી. તેણે એ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવા બે દિવસની જુદી સભા રાખી હતી; ત્યાં તે વિષે

x સદરજી પ્રભાવલી અને તેના લખાઈ આવેલા દત્તરો સુન્દરી મુબોધ માસિક વર્ષ ૧૯૧૬, એપ્રિલ-મે અંકમાં છાપવામાં આવેલા છે, તે વધુ માહિતી માટે જણાવ્યું છે.

જૂદી જૂદી દષ્ટિએ ઉપયોગી ચર્ચા થઈ હતી અને તેનો સવિસ્તર વૃત્તાંત પહેલી ગુજરાત કેળવણી કોન્ફરન્સના અહેવાલમાંથી આપેલો છે.

વનિતા વિશ્વામે-અમદાવાદ-મહિલા વિદ્યાલયનું કાર્ય આરંભી દીધું હતું એ પૂર્વે જણાવ્યું છે, દેશના વાતાવરણમાં સ્ત્રી કેળવણીનો પ્રશ્ન એટલો બધો વ્યાપી ગયો હતો કે મન ૧૯૧૭ માં બીજી ગુજરાત કેળવણી કોન્ફરન્સ મહાત્માજીના પ્રમુખપદે ભરચંદ્રા મળી હતી, તે વખતે તે વિષે એક ખામ દરાવ પમાર થયો હતો તે નીચે પ્રમાણે હતો —

“ સ્ત્રી કેળવણીના વિસ્તાર માટે જે જે ખાનગી સંસ્થાઓ પ્રયત્ન કરી રહી છે તેને આ પરિપક્વ આવકાગદાયક લેખે છે અને સદરજૂ મંથનાઓ બહુ અમરકાગક રીતે કાર્ય કરી શકે તે માટે તથા તેમના કમ વગેરેમાં એકતા અને સદકાગ આવે તે માટે તે મર્વ મસ્થાઓની તપાસ થાય અને તેમને સૂચના કરવામાં આવે તે ઈષ્ટ છે, એમ આ પરિપક્વ માનવું હોવાથી આ કાર્ય માટે પરિપક્વ એક કમિટી નીમે છે .....”

તે એક વ્યવહાર અને ઉપયોગી પગલું હતું, મદરજૂ કમિટીને રિપોર્ટ ‘ સુન્દરી સુભાષ ’ મન ૧૯૧૯ ના જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી અંકમાં પ્રકટ થયેલો છે, અને એ વિષયમાં ગુજરાત અને કાલિયાવાડમાં પ્રવાસ કરી, વધુ માહિતી એકત્ર કરવા શ્રીયુત ચક્રલાલ કારીરામને ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળે ડાખુટ કર્યા હતા, એમનો રીપોર્ટ, દેશમાં એ કાળે સ્ત્રી કેળવણીની કેવી સ્થિતિ હતી, તે વિષે કિંમતી માહિતી પૂરી પાડે છે ”*

દરમિયાન જાણીતા મહાજન મેત્રક પ્રો. ઘોડુ કેશવ કર્વે અખિલ ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ ગ્રામવત્ર પ્રગવા દતા; અને તે સાથે તેમણે સખળ કારણો દર્શાવ્યા હતા:

પ્રથમ તો માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ અને બીજી સ્ત્રીઓને અપાતુ શિક્ષણ પુરૂષ વર્ગથી ઉતરતુ નહિ પણ ભિન્ન પ્રકારનું હોવું જોઈએ, + અને જીવન

* જુઓ ‘ સુમધન ’ સં. ૧૯૮૧, કાર્તિક,

+ That the most natural and therefore efficient medium of instruction is the learner's mother tongue (2) and secondly, that women as a class have different functions to fulfill in the social economy from those of men

“ The Indian Review, ” January 1916.

વ્યવહારમાં શ્રી પુત્રપત્નિ ગ્યાન નિગળું જ ગહેવાનું, એ જૂનવું જોઈએ
નહિ તેથી એ દૃષ્ટિએ તમને શિવજી કમ મૂલે જ યોગ્યતા જોઈએ

શ્રીમતી ગારગજેન મુમન્ટસાર્થ મહેતા

અમદાવાદના કાર્યકર્તાઓ જૂદી મહિલા વિદ્યાપીઠને ઝંખી રહ્યા હતા; શ્રીયુત ઈન્દુલાલના પ્રયાસથી ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળ હંરતીમાં આવ્યું હતું; શ્રીયુત ચંદુલાલ દવેને સ્ત્રી કેળવણી સંસ્થાઓનું દિગ્દર્શન કરવાનું કામ સોંપવામાં એ જ આશય તેની પાછળ રહેલો હતો; અને એ સઘળી પ્રવૃત્તિમાં શ્રીમતી શારદાબહેન ખૂબ જ રસ લઈ રહ્યાં હતાં.

‘મહિલા પાઠશાળાઓ અમદાવાદમાં તેમ વડોદરામાં નિકળી તે એમના જ પ્રયાસથી. તેનો રસિક વૃત્તાંત વાંચવા જેવો છે. તેઓ જણાવે છે:—

‘ગુજરાતમાં સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રચાર કરવો, સ્ત્રીઓમાં ઉચ્ચ શિક્ષણનો બહોળો પ્રચાર કરવો, માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવું એ જે મારા સ્વપ્નાં હતાં તે કળીમૂળ થતાં જોઈને મને સ્વાભાવિક રીતે સંતોષ થયો. મહિલા વિદ્યાલયની શાળાન્ત પરીક્ષામાંથી પસાર થયેલી બહેનોને આગળ અભ્યાસ કરવાની છૂટા થઈ વિદ્યાની ભિક્ષા માંગવા આવનારને ના પાડવી એ તો પાપ કહેવાય. તેથી એ બહેનોને સાન્તવન આપ્યું અને પાઠશાળા (કોલેજ) શરૂ કરવા માટે પ્રયાતન કરવા માંડ્યો. ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળનો આશય લીધો. મંડળના સભ્યો કામ કરવા તૈયાર હતા. પણ બધાજ ભરજીરાન; કોઈ સન્નારી એ કાર્ય ઉપાડી લેવાને તૈયાર નહોતી. પૈસા તો હતા જ નહિ, વડોદરાની મહારાણી સાહેબે કોલેજ સ્થાપવા માટે વાન કરેલી પણ ચોક્કસ કાંઈ થએલું નહિ અને એ તો ઇંગ્લાંડ જઈને એકેશાં. અભ્યાપકોના પગાર માટે પૈસા જોઈએ. મુશ્કેલી પારાવાર હતી. છતાં કામ તો કરવું જ હતું. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના શુદ્ધ ભાવનાશીલ અધ્યાપક શ્રી. રામનારાયણ પાટક, શ્રી. પ્રાણીચંદન પાટક, શ્રી. ત્રિકમલાલ શાહ, વગેરે થોડો સમય આવવાને તૈયાર હતા, એકાદ સમય મેં પણ આવવાનું કશું કહ્યું. મહિલા વિદ્યાલયથી આ સંસ્થા જુરી પાડવાનો વિચાર હતો. કારણકે પાઠશાળાનું વાનાવરણ જૂદા પ્રકારનું હોય એટલે જૂદું મઠાન રાખ્યું. વયોવૃદ્ધ આશર શ્રી. કેશવલાલ હ. દ્રુવે કેટલાંક આદિત્યનાં વ્યાખ્યાન આપ્યાં. શ્રી. રમણભાઈએ પણ આપ્યાં. વડોદરામાં ગૃહવિજ્ઞાન વિષયમાં નિષ્ણાત યયલા શ્રી. મોતીભાઈ અલમીશાની સેવાં વડોદરા રાજ્ય તરફથી તે વખતના વિદ્યાધિકારી મી. કલકે ઉઝીની આપી. મી. કલકેની આ સંસ્થા પ્રથમે મહુર સંકલનનું હતી. મર. મનુભાઈ મહેતાને હરને આ પાઠશાળાનો આરંભ ૧૯૨૦ ના બાદરવા મહિનામાં- નિયમયમીને દિવસે કરવામાં આવ્યો. નાણાંની વ્યવસ્થા કેવી રીતે થશે

તેનો ખ્યાલ નહોતો. પણ સારા કાર્યને મદદ મળી રહે છે એ શ્રદ્ધાએ કામ ઉપાડ્યું. પુનાની મહિલા વિદ્યાપીઠ તરફથી ખર્ચનો અર્ધો ભાગ આપવાનું નક્કી થયું હતું. પણ બાકીનો અર્ધો ભાગ લાવવો ક્યાંથી ? લગભગ આઠેક હજારનો ખર્ચનો અડસટો હતો. સ્ત્રી કેળવણી મંડળનું ફંડ થોડુંધણું હતું, તેનો ઉપયોગ કર્યો. આ વખતે ભાર્ષ ઈન્દુલાલ યાત્રિકે મને બહુજ મદદ કરી. એમના ઉત્સાહને લઈને એ સ્વપ્નાને હું વળગી રહી. કેટલીએ રાતો ઉઝગરામાં કહાડી. અમદાવાદના શેડીઆઓ પાસે ઝોળા ધરી પણ કંઈ મળ્યું નહિ; છેવટે હું અને ઈન્દુલાલ મુખર્ષ ગયાં. ત્યાંના શેઠ રતનશી મેઘરાજી અને ઉમર સોબાનીએ અમારો પડતો બોલ કીધો અને સારી રકમ આપીને પાઠશાળાને ટકાવી રાખી.*

સ્વર્ગસ્થ લાલશંકરનું નામ એ મહિલા પાઠશાળા સાથે જોડાયેલું છે, એ એક રીતે ઉચિત થયું છે; તેઓ સ્ત્રી કેળવણીના ખાસ પક્ષપાતી હતા એટલુંજ નહિ પણ તેની સિદ્ધિ માટે એમણે એક મોટી રકમ જૂઠી કાઢી હતી અને તેના સ્મારક અર્થે ઉભું થયેલું ફંડનું વ્યાજ અને તેમણે બંધાવી આપેલા સંસાર સુધારા સમાજ મકાનનું ઉત્પન્ન સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ કેળવણી આપવા માટે નિકળેલી સંસ્થાના નિભાવમાં વ્યય થાય છે, એમાં અમે ધૈર્યનો અદૃશ્ય હાથ જ જોઈએ છીએ.

ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી મંડળની સ્થાપના કરી શ્રીયુત્ત ઈન્દુલાલે એ દૃઢ પ્રશ્નનો તોડ કાઢવામાં એક મહત્વનું કાર્ય કરેલું છે; પણ એ મંડળનું પીઠબળ તેમ તેમાં પ્રાણુ રેડનાર તો શ્રીમતી શારદાબહેન મહેતા હતાં, તે ઉપર નોંધેલી વિગતો પરથી સ્પષ્ટ થશે, અને તે કાર્ય પાછળનો એમનો ત્યાગ અને ભોગ પણ અપૂર્વ હતાં, તે એમનાં “જીવન સંભારણાં”નો વાંચનાર જોઈ શકશે.

પ્રસ્તુત વિષય બંધ કરતાં એટલું કહેવું જોઈએ કે સ્ત્રીકેળવણીને જે મુશ્કેલીઓ નડતી હતી તેનો નિકાલ કરવામાં શ્રી. કર્વે સ્થાપિત અખિલ ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ બહુ મદદગાર નીવડી છે. તેની ઉત્પત્તિ એક દૈવી ઘટના જેવી હતી.

તેના ઉત્થા વાર્ષિક રીપોર્ટ પરથી જણાય છે કે આજ તેની ટ્રસ્ટે-નેમાં ૨૦૨ વિદ્યાર્થીનીઓ અને તેની શાળાઓમાં ૪૫૦૦ વિદ્યાર્થીનીઓ

અભ્યાસ કરે છે, પણ તે વિદ્યાપીઠની વિશિષ્ટતા તો એ છે, કે 'જીઓને માત્ર વ્યવસાયોપયોગી અને "અપનેંગી" ઝળવણી આપવા માટે નહિ તેમજ સ્ત્રીઓ માટે career પૂરું પાડવાના હેતુથી નહિ પરંતુ તેમની વિશિષ્ટતાઓ લક્ષમાં રાખી, સમાજમાં તેમનું કાર્યક્ષેત્ર અને સમાજ વ્યવહારમાં તેમના સ્થાનને અનુકૂળ ઉચ્ચ સરકાર અર્પનારી ખાસ ઝળવણીની યોજના આ જો વિદ્યાપીઠમાં કાળમાં આવી છે', *

જી જીવન પર પ્રગમ અને ચિરંમૃત્યુ અસર કરતો પ્રશ્ન તો લગ્નનો છે. દિવસ મહાનું ડોશી - વારી નહીં એ તો જાણ્યું જ નથી, અને એ કડો વર્ષથી એવી દૃઢ માન્યતા સમાજમાં જડમૂળ ધાલી બેઠી હતી કે કન્યાનું લગ્ન દશ વર્ષ પહેલાં થઈ જવું જ જોઈએ, તેનો શાસ્ત્રોપદેશ અગીરાનપિતૃ કથન હતું,

અષ્ટવર્ષા મહેદર્ગીરી, નવવર્ષા તુ રોહિણી
દશમે કન્યકા પ્રોક્તા અતઃ સર્વ રજસ્વલ
તસ્માન્ સવત્સરે પ્રાપ્તે દશમે કન્યકા વુષૈ
પ્રદાતિત્યા પ્રયત્નેન ન દોષ કાલદોષતઃ

(આઠ વર્ષની છોકરીને ગૌરી, નવ વર્ષનીને રોહિણી, અને દશ વર્ષનીને કન્યા કહે છે અને દશ વર્ષની પછીની કન્યા રજસ્વલા કહેવાય છે, માટે દશમું વર્ષ બેસે એટલે સ્નાનો ગમે તેમ કરીને વિવાહ કરી નાખવો આવી રીતનો વિવાહ જો નિષિદ્ધ કાળે (મુહૂર્ત વગર) કયો હોય, તોપણ તેનાથી દોષ લાગતો નથી)

આ માન્યતાને લઈને જાળનમનું પ્રાગત્ય આપણા સમાજમાં અગાઉ વિશેષ હતું અને દશ વર્ષથી વધુ વય લગ્ન લગાવવું એ એક દોષ ગણાતો હતો. માર્છ માત્રાપ તેમની છોકરીને ઉમરનાયક થયા છતાં ન પાળાવે તો સમાજ તેમને સુગી ખાતો હતો એ સમયમાં શ્રીમતી સારદા બહેનના લગ્નનો દાખલો લેડી વિદ્યાબહેને આપ્યો છે તે તે પરસારો પ્રકાશ પાડે છે

'તે જમાનામાં છોકરી દસેક વાર વર્ષની વધારેમાં વધારે થાય એટલે તેનું લગ્ન કરવું જ જોઈએ એવો સામાન્ય રિવાજ હતો. માર્છને પૂછીએ કે તમારી કન્યાને કયા પરણાવશો તો જવાબ મળે કે, હવે બાપ વર્ષ થયા આ વરસ તો જ મળે તે વગેરે પરણાયા વગર છૂટકે

નથી. એટલે કે ગમે તે થાય પણ એ ઉમર થઈ એટલે લગ્ન કરવું જ જોઈએ એવી માન્યતા હતી અને તેમાં કોઈને કંઈ ખોટું પણ દેખાતું નહોતું. શાગદાખેન બાર તેર વર્ષના થયા બાળાખેનને મન માને તેવો વર ન મળે તો ગમે તેને પણ કન્યા દઈ દેવી તેવું નહોતું. ઘણે દેકાણેથી માગા આવતા. મુગત, જુનાગઢ, પેટલાદ, ભાવનગર વગેરે રથજોથી કહેણુ આવે, દબાણુ પણ આવે પરંતુ એકે વર તેમની ધ્યાનમાં ઉતરે નહિ. જે તે કહે કે બાળા, તને ઉધ કેમ આવે છે. આવડી મોટી છોકરી ધરમા કુવાગી ફરે છે ને તમારી આખો કેમ ઉડતી નથી. દરેક કન્યા પગણાવરી જોઈએ, અમુક માતિમા પગણાવરી જોઈએ અને અમુક ઉમર પહેલા પગણાવી દેવી જોઈએ એવી ત્રણ તરફથી પરિમિત થયેલી મમાજ ગિયતિમા બાળાખેનને પુષ્કળ મોમલું પડેલું. પરંતુ તેઓ દદ દતા. મનમાનનો વર ન મળે તો હદર મોળ ગમે તેટલા થઈ લગ્ન કરીશું એમ જવાબ દેતા હતા. એમ ક્રતા સ્વ. માર્કેડરાવ નાંદથકગની માન્યતા પ્રચાર કરતા હો. બદુકરામના પુત્ર અને માર્કેડરાવના ભાણેજ સુમંતલાલ માથે વિવાદ નક્કી થયો. 'હો બદુકરામ કહે કે અમુક ગ્રામમાં સુમંતભાઈને ઇનાડ મોકલવા છે તે પહેલાં લગ્ન કરવું જ જોઈએ જ્યોતિષ શાસ્ત્રી કહે છે મીનાકં આવે છે તેમાં લગ્ન ન થાય. બાળા ખેનને એમ હતું કે આવા સુત્રક કાચુમર વર ન ખોવો તેઓ એવા બહેમમા માનતા નહોતા. યુધ્ધનનો દેમ મન્યો અને મીનાકંમાં લગ્ન ગોઠવાયા. પ્રણાએ દીકા કરી હશે. માગ પિતાના મનથીએ. જૂતા વિચારતા તેમને પણ આ વાત કમની નહિ. વિગેયમાં તેમનો એ વાધો હતો કે મહીપતરામ અને મદુકરામ એ એ વિવામતી વહેવાઈઓ ખીમ દાઈએ બોળાનાથના ધગમા ન ગોખ્યા અને બાળાખેને અને તેવા શા માફ જોની નાતમા ઘોળ ધાંયો '૪

। માળ મગજનુ પ્રમાણુ આપણે અહિં મ્હોટું મ્હો છે, અને તેમાં વળી બાળવમ ધણાખરા થતા હોવાથી વિધવાઓની મજ્યા બહુ મ્હોટી માત્રમ પડે છે, તેમા મ્હોટું દુઃખ તો એ છે કે વિધવા વિવાદનો, ખાસ કરીને દિગ્ગ વસોમાં મામા-યતઃ નિગેધ હોય છે, તેના પરિણામે વિધવાઓની ગિયતિ બહુ કફોડી થઈ પડતી અને તેમનું જીવન ઓશિયાણું અને દયાપાત્ર થઈ પડતું હતું.

દેશમાં નવા વિચારોને મંચાર થતા સુધારક અને શિક્ષિત વર્ગનું ધ્યાન આ અનિષ્ટ અને હવન વિનાતક દુરિવાજે પ્રતિ ખામ ખેંચાયું હતું. અને તેનો અટકાવ કરવા, કાયદાનું જેમ રક્ષણ ધીધુ હતું તેમ લોકમત કેળવવાના પ્રયામ સુદા થયા હતા મન ૧૮૫૬ માં વિધવા વિવાહનો કાયદો પસાર થયો પણ લોકમત તૈયાર ન હોતો એટલે તેની ઝાઝી અસર થવા પામી નહતી, મન ૧૮૬૩ ના સમિતિ વચના કાયદા માટે પણ ઉપર મુજબ કહી શકાય. મન ૧૮૭૯ માં માર્ગદર્શક એક્ટ પસાર થયો તે માત્ર બાળ લગ્ન ઉપર અકુશ મૂકવામાં ફાતક ફતેહમંદ નિવડ્યો છે, અને વિધવાઓ પણ હમણાં હમણાં લોકાનુમતિમાં પરિવર્તન થતા, પુનર્વર્ગીકરણ હિંમત બતાવતી જણાઈ છે /

હેવાં પોણામે વર્ષનું ગુજનન આદિત્ય આપણે અવગ્રાહીય તો બાળવય અને અમમાન લગ્ન ઠગોડા—સામે લિજ લિજ પ્રકારે વિરોધ કરતા તેમ વિધવા વિવાહની તરફેણ કરતા નિમણો, કાવ્યો, નાટકો વગેરે આપણા અગ્રગણ્ય લેખકો જેવા કે હજીપનરામ, નર્મદાશંકર, નવલગમ, રણછોડભાઈ ઉદયરામ, કરસનદાસ મૂળશ, મદીપતગમ વગેરેએ લખેલાં વાચવાને મળશે અને લોકમત કેળવવામાં તે બહુ સહાયશ્રુત થયા હતા.

તે પછી કેળવણીનો પ્રયાગ વધતા અને જનસમુદાય સમજતો થતા અગાઉની નિયતિમાં જાબરૂ પર્િવર્તન થવા પામ્યું છે. અને તેના પરિણામે અનેક પત્નીત્વને ઉત્તેજન મળતું તેનો લોપ થયો છે, કન્યાવિક્રયના પ્રયા તિરરકારાય છે, અને એક પત્નીત્વની લામણી બહુધા તીન બની છે; એટલુંજ નહિ પણ પર્મદગી મ્હોટી વયે લગ્ન કરવાના રિવાજે પ્રાબલ્ય મેળવ્યું છે, એટલે સુધી કે વરકન્યાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ વડિલો તરફથી અન્ય પ્રકારે લગ્ન કરવાની પેન્વી થાય છે તો યુવતીઓ બંડ કરે છે, અને તેમાં નિરાશા મળે તો પ્રાણત્યાગ કરવા સુદા તેઓ કરતી નથી. સિવાય આતર જાતીય લગ્ન તેમ આતર પ્રાન્તીય લગ્નની મંજૂર વધતી જાય છે, અને તે સ્વજન લગ્ન સિદ્ધિ મેરેજ એક્ટ મુજબ નોંધાય છે, જેથી વારસા હક્કમાં નુકશાન ન પહોંચે, તે ઉપરાંત છૂટાછેડા; દપેતિ વચ્ચે ગંભીર પરિસ્થિતિ ઉદભવે, તો સહવાઈથી મેળવી શકાય.

ઝોગણીમમાં મૌઝના છેક આખર ભાગ સુધી, બદલે આપણે એમ કહી શકીએ કે છેલ્લું મહાન યુરોપીય સુદ પુરું થતાં સુધી આપણા દેશમાં જ એકત્રું નહિ પણ સુધરેલા ઈંગ્લાંડમાં સુદા સ્ત્રીજાતિને પુરૂષ વર્ગથી

નીચી ઉત્તરતી પકિતની ગણનામા આવતી અમુક ધંધાઓમા તેઓ જોડાઈ શકતી નહિ, અને નવાઈભિયુ એ લાગશે કે ટ્રેડીક ડેળવણી મગ્યાઓએ તેમના પ્રવેશ સામે અતિજાધ મૂકેના હતા. રાજકીય ક્ષેત્રમા પણ નવાઈ પછી જ તેમને મતાધિકાર મળ્યો હતો.

મીત રચિત 'સ્ત્રીઓની પરાધીનતા' ('The Subjection of Women') એ પુસ્તકે કે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવામા મોટો હિસ્સો આપેલો છે જે ચ વિવેચના પરિણામે વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાના ઉદ્દેશો જાનતા ઉપર ભારે અસર પડી રહ્યા હતા, તેને લઈને તેમજ ડેળવણીના પ્રચારે નવીન દષ્ટિ પ્રાપ્ત થતા યુરોપમા સ્ત્રી જીવનનો વિકાસ વહેતો થવા પામ્યો હતો અને ઉપર કહ્યું તેમ વરસેનીની સુતેક પછી સ્ત્રી જાતિએ સમાન દરજ્જો તેમ અમાન હજી પ્રાપ્ત કર્યો છે.

જે સ્થિતિ સ્ત્રીઓની યુરોપની ઓગણીસના શેકાના પૂર્વાધમા હતી તે આપણે અહિં લાગા મમથથી પ્રવર્તે છે.

પ્રાચીન યુગમા સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ઉચી હતી અને તેનું મન્માન કુળમા આવતું રથના ચક્રની પેડે સ્ત્રી પુરુષોનું સ્થાન સમાન હતું જેમ રાજા અને દિવાન તેમ પુરુષ ને સ્ત્રીનો દરજ્જો હતો યાત્રિકારોએ સ્ત્રીને, વામા, પુરુષનું અર્ધું અગ ગણ્યો તેની નાસ્તવિક સ્થિતિ દર્શાવી છે નિશ્ચિતનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવા positive અને negative તાર જોડાવા જોઈએ તેમ સ્ત્રી પુરુષ, જેમાનું એક પોષક તત્વ છે અને બીજું ઉત્પાદક તત્વ છે, તેનો સુમેળ જામે, એકબીજામા તેઓ લીન થવા પામે તો જ મમાર સુધરે અને મદુજ બને મનુ જગવાને એટલે સુધી કહ્યું છે, કે

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः .

પરંતુ વચગાળાના અધકાર યુગમા, મમાજની અત્તાન અવસ્થામા સ્ત્રીની અધમ સ્થિતિ થવા પામી હતી પુરુષને ગ્રહ કુળારી સ્ત્રી જ છે, તે નરકનું દ્વાર છે, એવા વિચારો પ્રચલિત થયા થતા અને મમાજમા તીવ્ર વૈરાગ્યની ભાવનાનું પ્રામદ્ય જામતા સ્ત્રીઓ પ્રતિ તિરસ્કાર પમ્યો હતો. ગૌતમ બુદ્ધ પણ સ્ત્રીઓથી અનગ રહેવા સૂચન કરે છે, મવાગીનારાયણ સ પ્રદાયમા એ જ સ્થિતિ જોવામા આવે કે કિનિયાનીગમા પણ એ સ્થિતિ શરૂઆતમા પ્રવર્તતી હતી મેટ પોલ તો સ્ત્રીઓનો દુસ્ત્રમ દનો, અને તેના લગ્ન સડેડ ટાઈમમા સ્ત્રીઓ પગ એવો નખા અકુસ

મુકામશે હતો કે તેઓ આપું શરીર બુરખાથી ઢાંક્યા પછી જ બહાર નિકળી શકે અને તે એટલી હદે કે ચાલવાના રસ્તાની પગ નીચેની લોંધ સિવાય બહારનું કંઈ જ તેમને જોવા દેવામાં આવતું નહિ.*

આપણા સાહિત્યમાં પણ કવિ સામજે સ્ત્રીને વિષયવાસનાની પુતળી વર્ણવી છે; અને પુરાણોમાં પણ તેને ચંચળ વૃત્તિની અને તેના સ્વભાવ પર કાણુ વિનાની જણાવી છે.†

એ બધાં કારણો બેગાં થતાં સ્ત્રી એક ગુનામઢી યજ્ઞ પડી હતી અને તેને ધણીની એક મિલકત સમાન ગણવામાં આવતી તેના પ્રતિ બહુ પક્ષપાત થાય તો તેને સોને રૂપે મદવામાં આવતી પણ તેને પુરુષ ધ્વજીતને આધીન રહેવું પડતું. સામાન્ય માન્યતા એવી હતી કે ‘જુધે નાર પાધરી’‡ અને શાસ્ત્ર આગ્રા પણ એવી દર્શાવવામાં આવતી કે,

“પિતા રક્ષતિ કૌમારે મર્તા રક્ષતિ ચૌવને ।

પુત્રશ્ચ સ્યવિરે ભાવે ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ”+

આ પરિસ્થિતિમાં સ્ત્રી જીવનના વિકાસની કે સ્ત્રીના વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યની વાત જ ક્યાં રહી ?

પરંતુ બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થપાયા પછી દેશમાં નવા પ્રકાશનાં કિરણો પથરાતાં સ્ત્રી જીવન ઉપર પણ તેનો ઉગ્ગ્રવળ પ્રભાવ પડવા પામ્યો, હતો અને પ્રજા કેળવણીનો પ્રચાર વધતાં અને સ્ત્રીઓ કેળવણી પૂર્વની નેમની રિથિતિમાં પુષ્કળ સુધારો થવા પામ્યો છે એ તુરત જ્ઞાનમાં આવશે.*

નવયુગ બેસતાં પહેલાં આપણું સ્ત્રીજીવન કેવું હતું, તેનો ખ્યાલ આવવા ‘સુન્દરી સુભોધ’ના વિદ્વાન તંત્રી થીયુત ગમભોહનરાયે તેમની દશાનું જે શબ્દ ચિત્ર દોર્યું છે, તેજ અત્રે હિતારીયું:—

* ‘નારી પ્રતિષ્ઠા’ વિશે ડૉ. આનંદશંકર મુવનું આખ્યાન-વસન્ત વર્ષ ૭, અંક. ૧.

× The bed, the mat, adornment, desire-(sleep, laziness, vanity)-wrath, deceitfulness, proneness to injure and bad morals-these evil qualities the Creator ordained for women (Muir’s Sanskrit Texts Vol. IX, p. 17).

† જુઓ ન્યાયધર્મમાં લેડી વિલાખ્દેનની નોંધ તા. ૨૪ મી જુલાઈ, ૧૯૩૭.

+ ‘નારી પોશાક’, પૃ ૧.

નીચી ઉત્તરતી પક્ષિની ગણનામાં આવતી અમુક ધધાઓમાં તેઓ જોડાઈ શકતી નહિ, અને નવાઈબિયુ એ લાગમે કે મેટલીક કેળવણી મંથાઓએ તેમના પ્રવેશ સામે પ્રતિબંધ મૂકેલા હતા. રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ લડાઈ પછી જ તેમને મતાધિકાર મળ્યો હતો.

મીસ રચિત 'સ્ત્રીઓની પરાધીનતા' ('The Subjection of Women') એ પુસ્તકે કે સ્ત્રીઓની ગિયતિ સુધારવામાં મોટો હિસ્સો આપેલો છે જે ચ વિવેચના પરિણામે વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાના ઉદ્દેશોના જનતા ઉપર ભારે અસર કરી રહ્યા હતા, તેને લઈને તેમજ કેળવણીના પ્રચારે નવીન દષ્ટિ પ્રાપ્ત થતા યુરોપમાં સ્ત્રી જીવનનો વિકાસ વહેલો થવા પામ્યો હતો અને ઉપર કહ્યું તેમ વરમેનીની સુશ્રેષ્ઠ પછી જો જાતિએ સમાન દરજ્જે તેમ સમાન હજી પ્રાપ્ત કર્યા છે.

જે સ્થિતિ સ્ત્રીઓની યુરોપની ઓગણીમના મૈકાના પૂર્વાધમાં હતી તે આપણે અહિં લાખા સમયથી પ્રવર્તે છે.

પ્રાચીન યુગમાં સ્ત્રીઓની ગિયતિ ઉચી હતી અને તેનું મન્માન કરવામાં આવતું રથના ચક્રની પેઠે સ્ત્રી પુરોહીનું ગ્ધાન સમાન હતું. જેમ રાજા અને દિવાન તેમ પુરુષ ને સ્ત્રીને દરજ્જે હતો. શાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીને, લામા, પુરુષનું અર્ધું અગ ગણી તેની નાસ્તવિક સ્થિતિ દર્શાવી છે નિદ્યુતનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવા positive અને negative તાર જોડાવા જોઈએ તેમ સ્ત્રી પુરુષ, જેમાંનું એક પોષક તત્વ છે અને બીજું ઉત્પાદક તત્વ છે, તેના સુમેળ જામે, એકબીજામાં તેઓ લીન થતા પામે તો જ સમાર સુધરે અને સફળ બને, મનુ ભગવાને એટલે સુધી કહ્યું છે, કે

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः .

પગનું વચગાળાના અધકાર યુગમાં, મમાજની અજ્ઞાન અવસ્થામાં સ્ત્રીની અધમ સ્થિતિ થવા પામી હતી પુરુષને બ્રહ્મ કરનારી સ્ત્રી જ છે, તે નરકનું દ્વાર છે, એવા વિચારો પ્રચલિત થવા લાગ્યા અને સમાજમાં ત્રીન વૈરાગ્યની લાવનાનું પ્રાગ્દ્ય જામતાં સ્ત્રીઓ પ્રતિ તિરસ્કાર વધ્યો હતો. ગૌતમ બુદ્ધ પણ સ્ત્રીઓથી અલગ રહેવા સૂચન કરે છે, સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયમાં એ જ સ્થિતિ જોવામાં આવે છે. ક્રિષ્ણાનીડીમાં પણ એ ગિયતિ શરૂઆતમાં પ્રવર્તતી હતી એટ પોલ નો સ્ત્રીઓનો દુસ્ત્રમ દનો, અને તેના જન્મ શરૂર ટાટમમાં સ્ત્રીઓ પગ એવા સખન અકુશ

મુકામનો હતો કે તેઓ આપું શરીર પુરખાથી શક્યા પછી જ બહાર નિકળી શકે અને તે એવી હદે કે ચાનવાના ગસ્તાની પગ નીચેની બોય મિવાય બહારનું કાઠ જ તેમને જોવા દેવામાં આવતું નહિ.*

આપણા માહિત્યમાં પણ કવિ સામળે સ્ત્રીને વિવશવાસનાની પુતળા વર્ણવી છે, અને પુરાણોમાં પણ તેને ચચળ વૃત્તિની અને તેના સ્વભાવ પર કાણુ વિનાની જણાવી છે x

એ મધા કારણે બેગા થતા સ્ત્રી એક ગુનામઝી થઇ પડી હતી અને તેને ધણીની એક મિત્ર સમાન ગણવામાં આવતી તેના પ્રતિ મહુ પક્ષપાત થાય તો તેને મોને રૂપે મદવામાં આવતી પણ તેને પુરૂષ ઇન્દ્રિયને આધીન રહેવું પડતું આમાન્ય માન્યતા એવી હતી કે ‘સુવે નાર પાધરી’ † અને શાસ્ત્ર આજ્ઞા પણ એવી દર્શાવવામાં આવતી કે,

“ પિતા રક્ષતિ કૌમારે મર્તા રક્ષતિ યૌવને ।

પુત્રશ્ચ સ્થિરે ભાવે ન હી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ ” ‡

આ પરિસ્થિતિમાં સ્ત્રી જીવનના વિકાસની કે સ્ત્રીના વ્યક્તિ સ્વાતન્ત્ર્યની વાત જ ક્યા રહી ?

પરંતુ બ્રિટિશ રાજ્ય ગ્રથપાયા પછી દેશમાં નવા પ્રકાશના કિરણો પથરાતા સ્ત્રી જીવન ઉપર પણ તેના ઉત્તરવળ પ્રભાવ પડના પામ્યો હતો અને પ્રભા ઉજવણીનો પ્રચાર વધતા અને સ્ત્રીઓ કેળવણી પૂર્વની નેમની રિયલિટીમાં પુરૂષ સુધારો થવા પામ્યો છે એ દુરંત જ્ઞાનમાં આવશે. *

નવમુગ બેસતા પહેલાં આપણુ સ્ત્રીજીવન કેવું હતું, તેનો ખ્યાલ આવવા ‘સુન્દરી સુમોધ ના વિદ્યાન તત્રી થીસુત તમમોહનરાયે તેમની દશાનું જે શબ્દ ચિત્ર દોર્યું છે, તેજ અત્રે ઉતારીશુ —

* ‘નારી પ્રતિકા’ વિશે ડૉ. આનંદરા કરેલું બાબ્યાન-વસન્ત વર્ષ ૭, અ ક ૩

x The bed, the mat, adornment, desire-(sleep, laziness, vanity)-wrath, deceitfulness, proneness to injure and bad morals-these evil qualities the Creator ordained for women (Muir's Sanskrit Texts Vol. IX, p 17)

† સુઓ જ્યોતિર્ધર્મા લેક્ષી વિદ્યાબ્દેનની નોંધ વા ૨૪ માં સુવર્ણ, ૧૦૩૭

+ ‘નારી પોશ્કર’, પૃ ૧

નીચી ઉતરતી પંક્તિની ગણવામાં આવતી. અમુક ધંધાઓમાં તેઓ જોડાઈ શકતી નહિ; અને નવાઈલાયુ એ લાગશે કે દેટલીક કેળવણી સંસ્થાઓએ તેમના પ્રવેશ સામે પ્રતિબંધ મૂકેલા હતા. રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ લગાઈ પડી જ તેમને મતાધિકાર મળ્યો હતો.

મીત રચિત 'સ્ત્રીઓની પરાધીનતા' ('The Subjection of Women') એ પુસ્તકે કે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવામાં મોટો હિસ્સો આપેલો છે. ફ્રેંચ વિપ્લવના પરિણામે વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાના હિદયોએ જનતા ઉપર ભારે અસર કરી રહ્યા હતા, તેને લઈને તેમજ કેળવણીના પ્રચારે નવીન દષ્ટિ પ્રાપ્ત થતાં યુરોપમાં સ્ત્રી જીવનનો વિકાસ વહેલો થવા પામ્યો હતો અને ઉપર કહ્યું તેમ વરસેલીની સુશેષ પછી સ્ત્રી જાતિએ સમાન દરજ્જાએ તેમ મમાન હક પ્રાપ્ત કર્યા છે.

જે સ્થિતિ સ્ત્રીઓની યુરોપની ઓગણીસના સૈકાનાં પૂર્વાધમાં હતી તે આપણે અહિં લાંબા સમયથી પ્રવર્તે છે.

પ્રાચીન યુગમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ઉંચી હતી અને તેનું સન્માન કરવામાં આવતું. રથના ચક્રની પેઠે સ્ત્રી પુરુષોનું સ્થાન સમાન હતું. જેમ રાજા અને દિવાન તેમ પુરુષ ને સ્ત્રીને દરજ્જાએ હતો. શાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીને, વામા, પુરુષનું અર્ધું અંગ ગણી તેની વાસ્તવિક સ્થિતિ દર્શાવી છે. વિદ્યુતનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવા positive અને negative તાર જોડાવા જોઈએ તેમ સ્ત્રી પુરુષ, જેમાંનું એક પોષક તત્વ છે અને બીજું ઉત્પાદક તત્વ છે, તેનો સુમેળ જામે, એકબીજામાં તેઓ લીન થવા પામે તો જ સંસાર સુધરે અને સફળ બને, મનુ ભગવાને એટલે સુધી કહ્યું છે, કે:

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः .

પરંતુ વચગાળાના અંધકાર યુગમાં, સમાજની અજ્ઞાન અવસ્થામાં સ્ત્રીની અધમ સ્થિતિ થવા પામી હતી. પુરુષને બ્રહ્મ કરનારી સ્ત્રી જ છે, તે નરકનું દ્વાર છે, એવા વિચારો પ્રચલિત થયા ચતા અને સમાજમાં તીવ્ર વૈરાગ્યની લાવનાનું પ્રાબલ્ય જામતાં સ્ત્રીઓ પ્રતિ તિરસ્કાર વળ્યો હતો. ગૌતમ બુદ્ધ પણ સ્ત્રીઓથી અલગ રહેવા સૂચન કરે છે; સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયમાં એ જ સ્થિતિ જોવામાં આવે છે. ક્રિશ્ચિયાનીટીમાં પણ એ સ્થિતિ રાજ્યાતમાં પ્રવર્તતી હતી. સેન્ટ પોલ તો સ્ત્રીઓનો દુશ્મન હતો, અને તેના જન્મ શહેર ટાટ્સમાં સ્ત્રીઓ પર એવો સખ્ત અંકુશ

મૂકાયેલા હોતો કે તેઓ આપ્તું શરીર બુરખાથી ઢાંક્યા પછી જ બહાર નિકળી શકે અને તે એટલી હદે કે ચાનવાના રસ્તાની પગ નીચેની ભોય મિવાય બહારનું કાંઈ જ તેમને જોવા દેવામાં આવતું નહિ.*

આપણા સાહિત્યમાં પણ કનિ સામળે સ્ત્રીને વિષયવાંસનાની પુતળી વર્ણવી છે, અને પુરાણોમાં પણ તેને ચચા વૃત્તિની અને તેના સ્વભાવ પર કાણુ વિનાની જણાવી છે x

એ મધ કારણે ભેગા થતા સ્ત્રી એક ગુનામઝી થઇ પડી હતી અને તેને ધણીની એક મિલકત સમાન ગણવામાં આવતી તેના પ્રતિ બહુ પક્ષપાત થાય તો તેને મોને રૂપે મદનામાં આવતી પણ તેને પુત્ર્ય ઇન્દ્રિયને આધીન ગ્રંથે પહોં મામાન્ય માન્યતા એવી હતી કે ‘મુઘે નાર પાધરી’ ‡ અને સાશ્વ આજ્ઞા પણ એવી દર્શાવવામાં આવતી કે,

“ પિતા રક્ષતિ કૌમારે મર્તા રક્ષતિ યૌવને ।

પુત્રશ્ચ સ્વવિરે ભાવે ન સ્ત્રી સ્વાત્તયમર્હતિ ” ‡

આ પરિસ્થિતિમાં સ્ત્રી જીવનના વિકાસની કે સ્ત્રીના વ્યક્તિ સ્વાત્ત-ચની વાત જ ક્યા રહી ?

પરંતુ બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થપાયા પછી દેશમાં નવા પ્રકાશના કિરણો પથરાતા સ્ત્રી જીવન ઉપર પણ તેના ઉત્તમવળ પ્રભાવ પડવા પામ્યો હતો અને પ્રજા ઇજવણીનો પ્રચાર વધતા અને સ્ત્રીઓ ગવાતા પૂર્વની તેમની સ્થિતિમાં પુષ્કળ સુધારો થવા પામ્યો છે એ તુરત જ્ઞાનમાં આવશે.

નવયુગ ભેમતા પહેલાં આપણુ સ્ત્રીજીવન કેવું હતું, તેનો ખ્યાલ આવવા ‘મુન્દરી સુમોધ ના વિદ્યાન તત્રી થીયુત રામમોહનરાયે તેમની દશાનું જે શબ્દ ચિત્ર દર્શ્યું છે, તેજ અત્રે ઉતારીશુ —

● ‘નારી પ્રતિષ્ઠા’ વિશે ડૉ આનંદરા કરે મુવનુ બ્યાખ્યાન-વસન્ત વર્ષ ૭, અ ક ૧

■ The bed, the mat, adornment, desire-(sleep, laziness, vanity)-wrath, deceitfulness, proneness to injure and bad morals—these evil qualities the Creator ordained for women (Muir's Sanskrit Texts Vol. IX, p 17)

‡ જુઓ ન્યોતિધર્મસિદ્ધિ વિદ્યાબ્દેવની નોંધ તા ૨૪ મી જુલાઈ, ૧૯૩૭

+ ‘નારી પોઠાર’, પૃ ૧

“આ સમયનું સ્ત્રીજીવન,—સંકુચિત અને બાધેલા ઓવારાની અંદર વહેતી નદીના, કંઈક તરંગ અને કંઈક ડૂહોળાણુવાળા, મન્દ અને શાન્ત પ્રવાહ જેવું હતું. કાંઈક ધાર્મિક, વિશેષ વહેમી, બહુધા સ્થિતિસ્થાપક અને કાંઈક સુરક્ષક, શાસ્ત્રની પુરાણની—રૂઢિની—દૃઢ ધર્મ ગયેલી મર્યાદાઓમાં, સતોષમા સરવુ, ગુરૂ જનની તથા વડીલ વર્ગની આત્માઓ તેમજ શાસનો અવિચારણીય માનવુ, ઓગણીસમી સદીનું સ્ત્રીઓનું જીવન સાકડી નેળમાં ધર્મને જતા ગાડા જેવું, ગ્રીષ્મી વાટ અને ઘણું તેજ એવા ક્રાંતિમાત્ર બળતા દિવાના જેવું દિવસવું હતું. આ મમયની સ્ત્રીઓના નવીનતાની ભાવનાઓના ખ્યાલ નહિ હોય, છતાં તહેમનામા સનાનતાની નિષ્ઠા અને આચારશુદ્ધિની ભાવના દૃઢ હતી. સંસારના મવાક્ષોની કલ્પિતતાઓ તહેમને નડતી તેઓ માનતા ન હોતા, એટલે તહેના બધેનો સામે બળવો કરવાનું તો સ્વપ્ન પશુ તહેમને ક્યાંથી જ હોય? અને વિશેષતઃ—તહેમનામા “પડયુ પાનું નભાવી લેવા”ની શક્તિ તથા વૃત્તિ હતી. ઈશ્વર ઉપર આસ્થા તથા ભાવિ તરફ નિઃશંકીનો મવળો એક હતો. એકંદરે જોતાં તીર્થસ્થળના પુરાણા પણ કંઈક શુદ્ધ ધર્મ ગયેલ દેવાલય સમુ તે સ્ત્રીત્વ હતું; અગ્નિ, વહેમના, અધે શ્રદ્ધાના પડદાઓની પાછળ પરમાત્માનો જ્યોતિ તહેમાં ઝગઝગતો—ઓછું વધવું—દર્શન દેતો હતો.”*

પૂર્વે કહ્યું તેમ અત્રેજી શિક્ષણ-પાશ્ચાત્ય વિચાર અને સાહિત્યે આપણા જીવનમા ક્રાંતિ આણેલી છે અને આપણે વ્યક્તિ સ્વતંત્ર, સમાનતા અને સ્વાતંત્ર્યના પાઠ અત્રેજી પ્રજા પાસેથી શિખ્યા છીએ, અને તેની એ અસર ધર્મ છે કે આપણે સ્ત્રી જાતિ પ્રતિ વિશેષ માનથી જોતા થયા છીએ; અને તેમને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે, એ સિદ્ધાંત માન્ય કયો છે.

મહારાણી સીમનાબાઈ ગાયકવાડે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સ્ત્રી પુરુષો એક સાથે મળીને જાહેર કાર્યો કરે છે, એવી શ્રીમંત્રી આપણે અહિં પણ તૈયાર થાય, અને સ્ત્રીઓને તેમને યોગ્ય સ્થાન મળે, જેથી પુરુષ વર્ગની એકલે હાથે ચાલતી પ્રવૃત્તિઓ નિષ્ફળ નિવડેલી છે. તે પરસ્પરના, સ્ત્રી પુરુષના સહકારથી સફળ નિવડે, એવા આશયથી “હિન્દુસ્તાનના સામાજિક જીવનમા સ્ત્રીનું સ્થાન” એ નામનું એક પુસ્તક, પોતાના વિચારો સંકલિત કરી, શ્રીયુત એસ. એન. મિત્ર પાસે અત્રેજીમા લખાવ્યું હતું, અને તેનો તરજુમો જાણીતી વિદુષી ખેડી વિદ્યાબહેન નોલકંઠ અને શ્રીમતી

શારદાબહેન મહેતાએ કરેલો છે, તે ઉપરાંત ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ તે અરસામાં ‘મહેલી ઉમરની સ્ત્રીઓની કેળવણી’, ‘સ્ત્રીઓની પરાધીનતા’ ‘સ્ત્રી પોકાર’, ‘મંસાગ્રા સ્ત્રીની પદની’, એવા કેટલાક સ્ત્રી ઉપયોગી પુસ્તકો લખાવી સ્ત્રીઓનો દરબજો મન્માનલયો અને સમાન થવા પામે એવું વાતાવરણ પેદા કરવા, મધ્યાશક્તિ પ્રયાસો કર્યા હતા.

સ્ત્રી કાર્યકર્તાઓ સામાન્ય રીતે જૂજગજ મળ્યા આવે છે, એ સ્થિતિ ટાળવા, જનસેવા જેમનો જીવન ધ્યેય હતો, તે સ્વર્ગસ્થ ગોખતેના સ્મરાણ્યોએ એમના એક અનન્ય અનુયાયી શ્રીયુત કરસનદાસ ચિતળીઆએ સન ૧૯૧૬માં ‘ભગિની સમાજ’ નામની એક સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી અને તે સરસ્યા સ્ત્રીઓ માટે વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ, જેવી કે બાળ મંદિર, ભગિની સમાજ વગેરે ચલાવી રહી છે, અને તે કાર્ય જેમ શુભ તેમ પવિત્ર છે.

આ મધ્યથી,—સ્ત્રીજીવન સુધારક અને સ્ત્રીજીવન મહાયક,—પ્રવૃત્તિઓમાં એક વસ્તુ પર હમણા હમણા વધુ લક્ષ્ય ગયું છે, કે સ્ત્રીઓ આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય મેળવે જ તેમનો સંપૂર્ણ વિકાસ સંભવી શકે, એટલે સ્ત્રીઓ પોતાની આજીવિકા મેળવવા શક્તિમાન નિવડે, સ્વાશ્રય બને, તે સાક યોગ્ય ધંધા દુનનર શીખી લે, જેથી તેમને પુરુષ વર્ગ પર આશિષાળા કે આધીન થઈ એમનાનો સમય આવશે નહિ, તેમ તેમનો ચારીરિક, અને માનસિક વિકાસ સાધી, તેમનામાં નોડરતા, સ્વાશ્રયપણ, આત્મવિશ્વાસ, સમભાવ અને રાષ્ટ્રોપતાની લાગણી કેળવી, યોગી બાવના ફર કરી, તેમને સારા નાગરિક બનાવવાના પ્રયત્નો ચર થયા છે. તે દિશામાં જાણીતી ‘ન્યોલિ સંઘ’ની અનેક વિધ પ્રવૃત્તિ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે, એ પ્રવૃત્તિ જરૂર વધારી લેવી ધટે છે, સ્ત્રીઓ જ તેમના ઉદ્ધાર અર્થે બહાર નિકળે એનાથી વિશેષ રૂંડું શું હોઈ શકે ?

એ વર્ષનો દુકી કારકીર્દીમાં એ સરસ્યા જે સુદર અને પ્રગતિમાન કાર્ય બતાવી શકી છે, તે મુખ્યત્વે તેના કાર્યકર્તાઓની બાહોશી અને રચનાત્મક મયોજન શક્તિને આભારી છે અને તેની સહજતાનો યશ જો કોઈ એક વ્યક્તિને આપી શકાય તો તે યશના અધિકારી થીમતી મૃદુલા બહેન અબાલાન છે. આ આખી ય યોજના એમના મગજમાંથી ઉદ્ભવી છે અને એ સંસ્થાના તેઓ પ્રાણરૂપ છે. એવી સેવાલાવી સ્ત્રી શક્તિઓ સાર્વજનિક કાર્યોમાં વધુ પ્રભાવમાં અને મહેતી સંખ્યામાં રસ લેતી અને સક્રિય ભાગ લેતી યાય તો સમજાવતો ઉત્કર્ષ જાણી થવા પામે એમ નિશ્ચય કહી શકાય.

પ્રમુખ આર્થિક સ્વાતંત્ર્યના વિષયમાં એક મહત્વના મુદ્દા પ્રતિ કાયદાની બંદોબસ્તો અને લક્ષ્ય ખેતીમાં કે શ્રી પુરુષની રચનામાં કુદરતી બેઠ રહેલા છે તે ન વિમગ્ન; તેમ એ પણ ધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ, કે સંસારમાં શ્રી પુરુષ જન્મેને એકબીજાનો આય અને નદકાઠ આવશ્યક છે; જન્મેનાં જીવન પરસ્પર અવલબે છે અને માનવત્વના શ્રી જીવનનું ધ્યેય તેમ વિજય કળા દેવું જોઈએ.

લેડી વિદ્યાબંદેન નીલકંઠ

આપણે અહીં શ્રીજીવન વિદ્યામાં જોઈએ મોટા દિગ્ગે આપણે છે, જોઈએગુજરાતને જૂઠાણ છે, અને નવ નારીજીવનનાં નિર્માણ છે,

તે લેડી વિદ્યાબહેન નીલકંઠ અને શ્રીમતી શારદાબહેન મહેતા, એઓનાં જીવન અને જાહેર સેવાકાર્ય વિશે સહેજ ઉલ્લેખ કરીશું. વર્તમાન સ્ત્રીસમાજને તે માર્ગદર્શક તેમ પ્રેરણાત્મક માધુમ પડશે.

એ બન્ને વિદુષીબહેનો! યુજ્જ્વલતાના એક મહાન સમાજ સુધારક સરદાર બોળાનાથ સારાભાઈનાં દોહિત્રીઓ થાય. એ બન્ને બહેનોનાં લક્ષ લાગ્યવસાત એવાજ બે જાણીતા સુધારક કુટુંબોમાં થવા પામ્યાં હતાં. એ પરિસ્થિતિ તેમને એમનો જીવનવિકાસ સાધવામાં સદાયજૂન નિવડી હતી એ ખરું; પણ સમાજના વહેમ અને અજ્ઞાનતાના કુર્ગાં માટે, વિરોધી વાતાવરણમાં, નિરંતરતાથી તથા આગળ કૂચ કરી, માર્ગમાં નડતી મુશ્કેલીઓ દૂર કરી, મક્કમતાથી અને હિંમતપૂર્વક બી. એ.ની પદવી મેળવવા શક્તિમાન થયાં, એ એમનાં ધૈર્ય અને ઉલટનું પરિણામ હતું. નવો ચીસો પાઠનારનું કામ (pioneer) હમેશા નિકટ અને કંટાળાજન્ય હોય છે. પણ એ પાયોનિયર તરીકેનું કાર્ય એમણે સઘળાં કષ્ટો વેડીને, પાર ઉતાર્યું હતું. તેમાં એમને વિજય મળ્યો હતો, અને તેનું એક શુભ પરિણામ એ આપ્યું છે કે તેમનાં પગલે ચાલી આજે મેંકડો સ્ત્રીઓ ઉચ્ચ કૌશલ્યો લેતી થઈ છે.

તેમના માટે વધારે ખુશી થવા જેવું અને મગરૂરી સેવા જેવું એ છે કે પોતે જે પ્રાપ્ત કર્યું તેનો લાભ અન્ય પછાત રહેલી બહેનોને આપવા તેઓ હમેશાં પ્રવૃત રહ્યાં છે, મહિલા વિદ્યાલય અને મહિલાપાઠશાળા સ્થાપવામાં તેઓ અગ્રધાને હતાં અને પ્રાંતમાં એવી કોઈ સ્ત્રી ઉપયોગી કે સમાજ સુધારાની પ્રવૃત્તિ નહિ માલમ પડે, જેમાં તેમનો મ્હોટો હિસ્સો કે સીધો હાથ નહિ હોય !

વળી જાહેર જીવનમાં આગળ આવી તેમણે બીજી સ્ત્રીઓને જાહેરમાં ભાગ લેવા પ્રેરી છે; એ રીતે સ્ત્રીઓની પ્રવૃત્તિને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું છે.

શ્રીમુત ગોકુળદાસ રાયચુરાના શબ્દોમાં કહીએ તો શ્રીમતી શારદાબહેન ‘સ્ત્રીસમાજના મુકુટમણિ’ છે; અને મહાત્માજીએ લેડી વિદ્યાબહેનને, એમનાં મણિમહોત્સવ પ્રસંગે સંદેશો પાઠવતાં, તેમને ‘સ્ત્રીઓના શૂપણરૂપ’ જાણાવી, એક મરમ સુધારક કહ્યાં હતાં.

સ્રીકેળવણીમાં તેમ સમાજ સુધારાના ક્ષેત્રમાં, સ્ત્રી સમાજની ઉન્નતિમાં અને માર્વજનિક કાર્યોમાં, લાપણો આપીને નેમ લેખો લખીને, મ્યુનિસિપાલિટી અને વિદ્યાપીઠોમાં સક્રિય ભાગ લઈને, એમણે સ્ત્રીઓ માટે સુંદર દાખલો બેસાડ્યો છે, એટલુંજ નહિ પણ જે ક્ષેત્રમાં નેઓ ઉતર્યા છે તેનું કાર્ય સરસ દીપી ઉઠેલું છે.

વસ્તુત . શુભનામરૂપ ગંગા યમુનાના પાવનકાગી પ્રવાહની પેઠે એ બંને બહેનોની પ્રવૃત્તિ સ્ત્રીસમાજનો ઉત્કર્ષ માધનાગી, કલ્યાણકાગી અને સ્ત્રી જીવનને પ્રગતિ-ઉન્નતિના પથે લઈ જનારી જણ્યારી

આત્મા, શ્રીયુત પ્રાણુનાવ દેમાર્ધ એ લેડી વિદ્યાબહેન વિરે વિવેચન કરતા જે કહ્યું છે તે, એ બંને બહેનોને લાગુ પડશે તેઓ લખે છે —

“ પ્રાચીન આર્યમ્ મૃતિ તથા અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ એ બંનેને જેમણે પોતાના જીવનમાં યોગ્ય પ્રમાણમાં મમનવધ કર્યો છે, વ્યવહાર કુશળ રહીને પણ જેમણે આદર્શોને કદી વિસાર્યો નથી, પ્રગતિમાન અર્વાચીન સ્ત્રી સ્ત્રી હોવી જોઈએ તેનું જેમણે આધુનિક ભણેલી સ્ત્રીઓ માટે માર્ગદર્શક ઉત્તમવળ દૃષ્ટાંત પુર પાડ્યું છે, જેઓ મૌન્ય સૌમ્યતા તથા નિરક્ષિમાનની સાક્ષાત્ મૂર્તિસમા છે ... ”*

શુભરાતના જાહેર જીવનમાં મહાત્માજી દાખર થયા પછી જે પરિવર્તન પ્રજાજીવનમાં આવ્યું છે, તેમાંથી સ્ત્રીઓ પણ મુક્ત રહી શકી નથી તેમણે તો તેમના જીવનમાં અપૂર્વ ઉત્સાહ રેડ્યો છે, તેમના જીવનમાં ખલટો આવ્યો છે, અને એમના ઉપદેશથી પ્રેરાઈને, તેમાંથી પ્રેરણા અને બળ મેળવીને સ્ત્રીઓએ સવિનય કાયદાના ભંગની લડતમાં મોખરે રહી દેશનું ગૌરવ સાચવ્યું હતું જે નિઃસરતા, જે બહાદુરી, જે ત્યાગ, જે સેવાભાવ અને સમપર્ણ શક્તિ મૈનિગ તરીકે તેમણે દાખ યા હતા તેથી સૌ કોઈ આશ્ચર્ય ચકિત થયા હતા, અને એ નૂતન દમ્ય ગિહાગાને નવ-યુગના નામાકિત કવિ સુન્દરમે કંથ્યું છે, કે,

“ હોમાગ્નિના હવિ ધર્મ હસતી શ્રુમવે,
ને ગર્વિલા પુરુષના અભિમાન ભજે,
મમારથી રથલગામ દરે પ્રહતી,
ધે માગ્યી પુરુષને રહી દોષ અદે ૪૦
એ મેળ નારીનરનો બનશે નશીન,
જાશે મરી પુરુષમતિનું આધિપત્ય,
ચાતા વિમુક્તા જગની બંધવત શક્તિ,
મુક્તિપ્રભાત નહિ દૂર રહે પડી કે ”* ૪૧

* લેડી વિદ્યાબહેન મણિમહોત્સવ ગ્રંથ પૃ ૪૦

● લેડી વિદ્યાબહેન મણિમહોત્સવ ગ્રંથ પૃ ૮

પ્રકરણ ૬ સામાજિક પ્રગતિ

(૧) વ્યક્તિ વિકાસ અને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય

"Thus, according as such of our Social institutions and customs as hinder the growth of what I have called, 'Social efficiency—' in other words, a spirit of altruism, social feeling or a sense of national life, are modified or adopted, according as an equality of footing is made secure to all classes in the competition for life, according as the women of the country are educated and enjoy freedom of thought and movement, and according as the people are permeated with this sense of national life, Social progress would be made under favourable conditions.'*

Indian Social Reformer (p. 861.)

'એ દૂર અને અમાનુષી યાત્રો અટકાવવા આપણે વિચાર કરતા થઈએ, તે પ્રતિ આપણું કર્તવ્ય જાગૃત થાય તે પહેલાં, અંગ્રેજ સરકારે દૂધ પીતીનો અને સતીની પ્રથાનો નિષેધ માનવતાની દૃષ્ટિએ કયો હતો; અને આપણા હિન્દુ સમાજમાં વિધવાઓની અતિ મોટી સંખ્યા અને તેની દયાજનક સ્થિતિ નિહાળી, કેટલાક સુધારકોની માગણી ઉપરથી, એ નવી રાજસત્તાએ સન ૧૮૫૬ માં વિધવા વિવાહનો કાયદો પસાર કરી સમાજ સુધારકોનો કંટકસયો માર્ગ સહેજ મરલ કરી આપ્યો હતો!

૧. દેશમાં શાળાઓ સ્થપાતાં જ્ઞાનનાં કિરણો પ્રકટવા માંડ્યાં હતાં, અને અંગ્રેજી કેળવણીએ તે શિક્ષિત વર્ગને નવીન દૃષ્ટિ અર્પી હતી; તેની સાથે જન વ્યવહારના માર્ગો ખુલા થતાં અને એકબીજા પ્રત્યે સાથેનો પરિચય વધતાં, આપણો સમાજ કેટલો નીચે પડેલો, અધમ સ્થિતિએ પહોંચેલો હતો તે ધ્યાનમાં આવ્યું; અને તે શોચનીય સ્થિતિ સુધારવા નવશિક્ષિત સુધારક વર્ગ તરફ થયો હતો. તેણે જોયું કે જન-

સમુદાય પર અજ્ઞાન અને વહેમનું આવરણ સળંગ ફરી વળેલું હતું અને તેનાં પરિણામે પ્રગ્નજીવનમાં, અનેક પ્રકારનાં અનિષ્ટ તત્ત્વો, ખોટા અને નિંષ આચારવિચાર, હાનિકારક અને અધોગતિ કરનારા રીતરિવાજો જડમૂળ ધાલી બેસી હતા; અને તેનું નિરાકરણ થયે જ જન સ્થિતિ સુધરે એમ હતું. તેનું નિદાન તેમણે કેળવણી અને જ્ઞાનપ્રચારમાં લાગ્યું. તેટલા વાસ્તે ગામેગામ શાળા, કન્યાશાળા અને પુસ્તકાલય કાઢવાની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લીધી અને ઉત્તેજ અને સુધારાનું દૃષ્ટિબિન્દુ લોકોને સમજાવવા, તે બાબતમાં લોકમત કેળવવા, આરંભમાં સુધારકેએ, સમાજ સુધારાના વિષયો, જેવા કે, બાળલગ્ન નિષેધ, વિધવા વિવાહને ઉત્તેજન, અનેક પત્નીત્વનો માઠો રિવાજ, કળેડાં અને કન્યાવિક્રયનાં હાનિકારક પરિણામો, જાહેર માર્ગપર રોવા કૂટવાની નિંષ પ્રથા અને બારમા તેરમા પાછળ ખોટા અને ઉડાઉ ખર્ચો, કરજથી થતી પાપમાલી, મઘપાનનો નિષેધ, પરદેશગમન અને સ્ત્રી કેળવણીની આવશ્યકતા વગેરે પર જાહેર બ્યાખ્યાનો અપાવી તેમ નિબંધો અને કવિતા લખાવી, તે વિચારોનો પ્રચાર કરવા બિનબિન પ્રકારે પ્રયત્નો આદર્યા હતા અને એ પ્રવૃત્તિ વધતાં તેમની દૃઢ પ્રતીતિ યદ્યદતી કે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અને દરજ્જો સુધરે આપણે સમાજ પ્રગતિમાન અને ઉન્નત યદ્યદતી શકશે.

પ્રસ્તુત દિલચાલનો પ્રધાન આશય, જેને જાણીતા સમાજ સુધારક શ્રીયુત નરરાજન enligthened self-interest કહે છે, તે જાતિ સુધારણાનો હતો. મનુષ્ય સ્વભાવનું બંધારણ એવા પ્રકારનું રચાયેલું છે કે તેને એકલવાયા રહેવું ગમતું નથી તેમજ તેનામાં અનુકરણ કરવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિ હોય છે; એટલે સારા માણ વિચાર કે વર્તનની તેના જીવન ઉપર જખરી અસર થવા પામે છે; પ્રચારકાર્યનું પ્રયોજન પણ એજ છે. નવા વિચારનાં બીજ નંખાતા, થોડે કાળે તેમાંથી અંકુર ધૂટે છે અને સમય પૂરો થતાં તેને ફળ લાગે છે. તેથી તત્ત્વચિંતકો જે કોઈ જનાવો બને છે તેની પાછળના બળને, વિચારને શોધવા તજવીજ કરે છે; અને આપણે જાણીએ છીએ કે વિચાર પ્રચાર જેવું પ્રયત્ન અને પ્રેરક બળ, બીજાં કોઈ નથી; અને એ માર્ગજ આપણા સુધારકેએ વાસ્તવિક ગણ્યો હતો અને પ્રદણ કર્યો હતો.

પ્રગ્ન કેળવણીની જવાબદારી રાજ્યને સિર રહેલી છે, અને બ્રિટિશ સરકારે શાળા, કન્યાશાળા, વિદ્યાલય, પાઠશાળા અને વિદ્યાપીઠ કાઢીને

લોકોને શિક્ષણ આપનાં કેટલાંક વ્યવસ્થા પગલાં ભરી હતાં! અને તેમાંની ઉણપો અને દોષો દૂર કરવા શિક્ષિત અને સુધારક વર્ગે કેવી વ્યવસ્થા કરી હતી, તે આપણે પાછલા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ.

/ તાત્પર્ય કે સ્વસુધારણા—મતિ સુધારણા માટે પ્રચારકાર્ય કરીને અને દેગવણી દ્વારા લોકોને સમજતા અને વિચારતા કરી, સમાજને પ્રગતિના—સુધારાના પથે લઈ જવા જૂઠી જૂઠી રીતે પ્રચારકાર્ય થતું હતું.

નવા સુધારાનું પ્રાગ્વ્ય જન્મતાં પૂર્વે, વ્યક્તિ જીવન ઉપર અને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય ઉપર - ધર્મશાસ્ત્રનાં વચનોનો, આચાર્યોનો અને શાસ્ત્રીઓનો પ્રેરણા બધો પ્રયત્ન કાળુ અને લામલમ, કનડગત અને ત્રાસ હતાં તે આપણે મહીપતરામના પરદેશગમનના સંબંધમાં તેમ સંમતિ વચનો કાપદો પસાર કરતી વખતે દેશભરમાં તેના સામે ઉગ્ર વિરોધ પ્રદર્શિત કરવા સનાતનીઓ તરફથી પ્રવૃત્તિ થઈ હતી તેમાં પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ; અને એ કારણે જ હોકમ હોકરીનાં લક્ષ્મી વચમાં અને વિધવાના પુનર્લક્ષ્મીના વિષયમાં જાઓ સુધારો કે પ્રગતિ થવા પામ્યો નહોતો. પરંતુ ઓમણીસમા સંકાનો પ્રધાન યુર વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યનો, સમાનતાનો અને સ્વતંત્રતાનો હતો, ફ્રેન્ચ રાજવિશ્લવના પરિણામે એ વિચારોનો બહોળો પ્રચાર થયો હતો અને તેના પડઘા આપણા દેશમાં પણ પડ્યા હતા.

નવશિક્ષિત વર્ગ એ વિચાર ગાતાવરણમાંથી પ્રેરણા લઈ રહ્યો હતો, અને તેમની વિધવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પણ એ હક્કો પ્રાપ્ત કરવા અર્થે ગતિમાન હતી.

(તેની અસર પ્રથમ સ્ત્રી જીવન ઉપર થવા માંડી. સ્ત્રીની પદવી સામાન્યતઃ પુરુષના વ્યક્તિત્વમાં સમાઈ જતી; તે પુરુષની માલિકી વસ્તુ, —જાણે કે તે એક નિર્જીવ પદાર્થ હોય—ગણાતી; પતિનું મૃત્યુ થયે તે માત્ર ભરણપોષણની અધિકારી થતી; સ્ત્રી ધન સિવાય બીજા કોઈ મિશ્રિત ઉપર તેનો હક્ક પહોંચતો નહોતો, અને તે સદા ઓશિયાળી, પિતા, પતિ કે પુત્રને આધીન રહે, એવી પરિસ્થિતિ ઉદભવેલી હતી; અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું હતું કે લક્ષ્મીનો વિષય જે તેના સમગ્ર જીવનના મુખ્યનો પ્રશ્ન હતો, તેમાં પણ તેને ઈચ્છિત વસ્તુ પસંદગી કરવાનો કે સ્વતંત્રપણે વર્તવાનો લેશમાત્ર અવકાશ નહોતો. સિવાય લક્ષ્મી તેના માટે ફરજિયાત

કરી મૂકાયું હતું. કુંવારી ડોસી રહ્યાનો ભાગ્યે જ કોઈ ઉલ્લેખ માંપડશે. કમનસિબે તેને ન્હાની વયે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું તો તે સ્ત્રીના દુઃખનો છેડો નહોતો; અને તે સ્થિતિ ટાળવા સુધારકોએ પહેલવહેલી તકે વિધવા વિવાહને ઉત્તેજન આપવાના પ્રયત્નો આરંભ્યા હતા.

ધીમે ધીમે સ્ત્રી દેળવણીનું પ્રમાણ વધતાં સ્ત્રીઓ જે નાગૃત થઈ હતી તેમને તેમની સ્થિતિનું ભાન થવા માંડ્યું; તેઓ પણ સમજવા લાગી કે સ્ત્રીને પણ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ હોય છે, અને તેનો દરજ્જો, પુરુષથી ઉતરતા પ્રકારનો લેખાતો તે, સમાન હોવો જોઈએ.

લાંબા સમયથી પુરુષવર્ગ સ્ત્રી જીવન પર ચોતાનો સ્થાપિત હજી માનતો એટલે સ્ત્રી જીવનની સ્થિતિ તેમ દરજ્જો સુધારવા અને ઉંચે લઈ જવા તેમ તેનું વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા સુધારકો તરફથી તેમ સ્ત્રી જાતિ તરફથી જે કંઈ પ્રયત્નો થતા તેમાં પૂરી સફળતા મળતી નહોતી. ઇંગ્લાંડ જેવા સુધરેલા અને પ્રગતિમાન દેશમાં સુદાં એ બેદલાવતી અને અસમાનતાની લાગણી પ્રવર્તતી હતી તો પછી આપણા જેવા પછાત, અગ્નાન અને ગરીબ મૂક ભાગે કહેવાનું જ થું હોય ! તેમ આપણી સ્ત્રીઓ એટલી દેળવાયલી અને પાવરથી, સશક્ત અને સુસંગઠિત બનેલી નહોતી કે તેઓ પુરુષ સામે બંડ ઉઠાવી શકે, અને તેમના હક્કોનું પાલન કરાવી શકે.

યુરોપીય મહાયુદ્ધ પછીથી ઇંગ્લાંડમાં સ્ત્રીઓની સામાજિક અને કાયદેસર (legal) સ્થિતિમાં મોટું પરિવર્તન થવા પામ્યું છે, અને તેમનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ સ્થાપિત થયું છે; તેમ છૂટાછેડાના કાયદામાં, તાજેતરમાં, બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં જાણીતા લેખક મી. એ. પી. હર્બર્ટના પ્રયાસથી જે સુધારો પસાર કરવામાં આવ્યો છે, તે તેનાં લગ્ન સુખમાં મદદકર્તા થઈ પડશે. કારણ કે કુંવારા રહેવાનું બહુ થોડાંક જ સ્ત્રી પુરૂષો પસંદ કરે છે; અને સુખી, યશસ્વી લગ્ન જીવન જેવું જીવનમાં ભાગ્યે જ ખીજું કોઈ સુખ માનુષ પડશે.

લગ્ન વિષયમાં સ્ત્રીઓ સ્વતંત્રતા મેળવી ઈચ્છિત વર પસંદગી કરી શકે એ સંજોગો-વાતાવરણ-કેળયને વાસ્તે ઇચ્છનીય તેમ દિનાવડ છે; અને એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવામાં એક નિદાન એવું જતાવવામાં આવ્યું છે કે, સ્ત્રીઓ આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરે, તેમની સ્થિતિ સુધરશે, તેમની ઉન્નતિ થશે, એટલું જ નહિ પણ તેઓ પુરુષ વર્ગ માથે સમાન કક્ષાએ ઉભી રહેવા સક્તિમાન થશે.

આપણો મજુર અને કારીગરવર્ગ પણ ગરીબાઈ અથવા તો ઉત્પાદક સાધનોના અભાવે, ઓછાથી જુડી અને અધમ, પરાધીન અને દયાયક્ષી સ્થિતિમાં, લાંબા સમયથી, પડેલો છે, અને વધુમાં તે અજ્ઞાન અને વહેંચી હોવાથી તેનું શ્રેષ્ઠ સાધવાને અશક્ત જણાયો છે.

ખિહાર અને આસામ પ્રાંતોમાં યુરોપિયન કાણુ અને વહિવટ હેઠળ મોટાં વાવેતરો આવેલાં છે. એ વાવેતરોમાં અગાઉ ખેડૂત પાસે ફેદણી સખ્તાઈથી મજુરીનું કામ લેવાતું અને તે વર્ગ કેવી હતાકી ભોગવતો તેમજ એ પ્રદેશમાં આવેલી કાલસાની ખાણોમાં કામ કરતાં સ્ત્રી પુરુષ મજુરોના શા હાલહવાલ હતો એની વિગતો જણાવવામાં આવે છે ત્યારે આપણને કંપારી વજ્રે છે અને ધનની પ્રાપ્તિમાં, તેના મંદમાં મનુષ્ય કેવો દયાહિન અને સ્વાર્થાંધ બની જાય છે, તેનું ઉપલી કાર્યપદ્ધતિ સચોટ દર્શાવે પૂરું પાડે છે.

ગુજરાતમાં પણ મજુરો પાસે કામ લેવામાં કચાસ રખાતી નહોતી. પણ તે જૂદા પ્રકારનું કામ હતું. આંદોલો મોટો ઉદ્યોગ તે સુતર કાપડનાં કારખાનાંઓ, મીલો છે અને એ મીલોના સંચાઓ ચલાવવા, તેના પર દેખરેખ રાખવા, સુતરના તાર સમારવા વગેરે માટે મજુર અને કારિગરોની મોટી સંખ્યામાં જૂદર પડતી; અને તે આસપાસના અને નજદિકના ગામોમાંથી મુખ્યત્વે ખેતરો આવતા.

આપણો મુશ્કે ખેતીપ્રધાન છે અને એ ખેતીમાંથી એટલું થોડું ઉત્પન્ન થાય છે કે તેની પેદાશ પર જ આધાર રાખનારાઓનો અડધાથી વધુ ભાગ બહુલા જુખમરો વેડે છે. એ કઠિન પરિસ્થિતિમાં મીલોને મજુરોની તાણ ન પડે એટલુંજ નહિ પણ તે મજુરી સરતા દરે મળે એ ઉધાડું છે; અને હાલ પણ તેમાં મોટો ફરક પડ્યો નથી.

જ્યાં ભરતી વધારે અને માગણી થોડી ત્યાં મજુરોને રાખનાર વર્ગ મનમાનતી સરતે કામ લઈ શકે અને તેમના પ્રત્યે સ્વેચ્છાપૂર્વક વર્તી શકે અને મજુર વર્ગ પણ તે સહી લે અને નફાવી લે એ સમજી શકાય એવી વસ્તુ છે. એટલે ઘણાં વર્ષો સુધી મીલ મજુરો પાસેથી સુર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત યતાં સુધી અથવા તો એક યુરોપિયનના શબ્દોમાં કહીએ તો અજવાળું યતાં શરૂઆત કરી અંધારું યતાં સુધી મીલો ચાલુ રાખી, કામ લેવાતું. એટલે કે એક યંત્રની પેઠે તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો અને મજુરો એક મનુષ્ય ગણી છે એ સાવ વિસરાઈ જતું. આપણે સારી પેઠે

જનશ્રીએ છીએ કે સ્વાર્થે એ તદ્દન નીચ અને આધમી વસ્તુ છે. મિત્રમાયેકને તો એમના ધધાની, એમના નફાની ફિકર ગ્રેતી, અને મીત્રમણ્ડુરોને રોજ આપતા એટલેથી તેમનું કર્તવ્ય પૂરૂ થતું તેઓ માનતા, પણ તેમની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા, તેમના સુખસગવડ વા સુખદુખ વિશે વિચાર કરવાની તેમને ધુરસદ સરખી નહોતી, બદલે એમ કહી શકાય કે તેમના જીવન પ્રતિ તેઓ હિંદાસિન જ હતા.

એ જમાનાનું વાતાવરણ એ વિચાર પ્રજ્જ્વાલિતને અનુકૂળ અને ઉત્તેજનાક હતું. ડાર્વિનના ઉત્ક્રાન્તિવાદે એ માન્યતાને દબ કરી હતી. જીવન એક પ્રકારનો મશામ છે અને તેમા જે પ્રાણી ઉત્કૃષ્ટ નિરૂડે તેજ બચવા પામે, નબળાનો તો નાશ થવા પામે છે અને તે કુદરતના નિયમ અનુમાર છે.

વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યની લાવના પણ તેને પોપક હતી. બીજાને અડચણ-કર્તા ન થાય, તેને ઈર્ષ્ય પહોંચાડે નહિ ત્યાં સુધી વર્તમાન રાજમતા પણ તેના હાર્થની આડે આવવી શકે નહિ અથવા આવવી જોઈએ નહિ એવા એક વાદ તે દાળે પ્રધાનપણે પ્રચલિત હતો.

આ પ્રમાણે જે તે વ્યક્તિ તેનું કાર્ય છટપટી કરી શકે તો તે કામકાજમા સારી પ્રગતિ થવા પામે અને તે સરવાળે સમાજને લાભ-દાપી જ થઈ પડે.

આ મનોદશાને પરિણામે મીરોમાં અને ખાણોમાં કામ કરતા મજુરો, સ્ત્રીઓ અને છોકરાઓની કેવી દુર્દશા થવા પામતી તેના સહેજ ખ્યાલ મીઝીમ ગિમિંગફૂત 'મેરી બાર્ડન' અને ચાર્લ્સ ડિકન્સની કેટલીક નવલકથાઓ વાચતા આપણી નજર સમક્ષ ખડો થયે, અને એ નવલ-કથાઓએ તેમની ગિયતિ સુધારવામા મોટો ફિરસો આપ્યો હતો એ પણ અહિં માથે માથે નોંધવું જોઈએ.

પરંતુ આપણા મજુર કારિગર વર્ગનો પણ લેનાર આપણા દેશમા કાંઈ મડળ નહોતું કે ઘઈ સમર્થ વ્યક્તિ નહોતી, તેમ લોકમત એટલો પ્રબળ બન્યો નહોતો; પણ એ હિન્દી મીલ ઉદ્યોગને એક મોડ્ય તરીકે માનનારા સેકેશાયરના મીલમાલિકાએ રચાનિક મજુરોના કામના ક્ષતોક્તિ વગે વાધો ઉઠાવ્યો ત્યારે તે દિશામાં કાર્ધક તજવીજ થઈ હતી. એ માગણીનો

• Letting people manage their affairs in their own way so long as they do not cause mischief to others without the consent of others Edgworth

ખરે આશય તો હિન્દી મજૂરો પાસે વંધુ કલાકે કામ લેવાય છે, તે પર કાપ મૂકી અહિંની મીલોની હજિરાઈને ઘોઠા પહોંચાડવાનો હતો, જે કે તેનો દેખાવ પરાપકારનો જતાવવામાં આવ્યો હતો.

આપણે એ મીલ ઉદ્યોગ વધતો અટકે અને ઈંગ્લિશ કાપડની સામે, તે હરિકાઈમાં ઉતરવા શક્તિમાન ન થાય તે નિમિત્ત અન્ય કોઈ સ્વતંત્ર રાજ્યમાં ન સંભવે એ પ્રમાણે હિન્દી કાપડની પેદાશ ઉપર સાડાત્રણ ટકાની જઠાત લેન્ડેસાયરના મીલમાલિકોના દબાણથી હિન્દી સરકારે નાંખી હતી, તે છેલ્લી યુરોપીય લડાઈ પછી નિકળવા પામી હતી. એ હિન્દુસ્તાનને હડહડતો અન્યાય જ હતો.

કપાસ આપણા દેશમાં પાકતો અને હિન્દી મજૂરોના દર પછુ સસ્તા હતા એટલે વિલાયતી કાપડ આમે મીલોની સારી વ્યવસ્થા અને કુકમરવાળો વહિવટ હોય તો દેશી માલ કિશાયન ભાવે વેચી શકાય.

દેશી પેદાશની સામે અટકાયતની ખીણ કોઈ દલીલ આણી ન શકાય એવી પરિસ્થિતિ જોઈ, એટલે આરોગ્યની અને માનવતાની દૃષ્ટિએ મીલોમાં કામ કરનારા મજૂરો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોનાં કામનું નિયંત્રણ થવું જોઈ એ, મુકરર કલાકોથી વધુ કામ લેવામાં ન આવે, તેમ વિત્રાંતિનો સમય અને રજા વગેરે બાબત યોગ્ય પ્રખંધ થવા લેન્ડેસાયરના મિલમાલિકો તરફથી ચળવળ કરવામાં આવી હતી. તેમનો આશય ગમે તે હોય પણ તે ચળવળ મજૂરોના હિતની હતી એટલું આપણે સ્વીકારવું પડશે.

એ મીલ મજૂરોમાં કોઈ પ્રકારનું સંગઠન નહોતું કે એક્સપીથી તેઓ એમને પડતી અડચણોનું નિવારણ કરાવી શકે; સા કોઈ પોતપોતાનો અર્થ સંભાળી સતોય માનતું. કદાચ કોઈ મજૂર માથુ ઉઠાકે તેને ઉગતો ચાંપી દેવો એ મીલોના એજન્ટો માટે સહેલું અને સિદ્ધાંતનું કામ હતું.

ઈંગ્લાંડનો મીલમજૂર-કામદાર વર્ગ હાડમારી ભોગવતો, કષ્ટ સહન કરતો, તેમના મહાન્નતો બાંધી, સંઘજળના પ્રતાપે ધીમે ધીમે એટલે પ્રખળ થઈ પડ્યો છે કે પાર્લામેન્ટમાં તેમના સભ્યોના વક્તાઓની ધારી અસર થાય છે, અને થોડાંક વર્ષો ઉપર એ મજૂર પક્ષ ઈંગ્લાંડના પ્રધાનપદે સુદાં પહોંચ્યો હતો.

યુરોપીય મહાયુદ્ધ પછીના આપણા દેશમાં મજૂરોનું મહેનસાજ સંગઠન થવા પામ્યું છે અને તેમનું હિત સાચવવા અને વધારવા તેમ

તેમના હક્કોનું મર્યાદા કરવા, છેલ્લા ૫૬૦ વર્ષમાં ૩૮ નાક કાયદાઓ પમાર થઈને અમલમાં આવ્યા છે.

ગુજરાતમાં મીન ઉદ્યોગ છેક સન ૧૮૫૬ માં શરૂ થયો હતો અને રફતે રફતે આખા પ્રાંતમાં તેનો બહોળો વિકાસ થવા પાડ્યો છે. પણ એ મીત્રોમાં કામ કરતા સ્ત્રી પુરુષ મજૂરો માટે, તેમના આરોગ્યની દૃષ્ટિએ કે તેમના આરામ અને સગવડની દૃષ્ટિએ, મીન એજ ટો તરફથી, કાયદાથી પડેલી ફરજ ઉપરાંત, તેમનું રીતસરનું મહાનન થવા પાડ્યું તે પૂર્વે, કોઈ પગના સેવાયા હોય એવું કશું જાણવામાં નથી.

મુરોપમાં લગાઈ જગતના સુતર કાપડની મીત્રોને સારો તકાફ પડ્યો હતો, કાપડના ભાવો એકદમ વધી જતા હોયને હાડમારી ન પડે તેથી મરકારે રેન્ડર્ડ કોથના ભાવ બાધવાનું વાજમી ધાર્યું હતું.

તે વર્ષોમાં તેની મૂળ મૂળીથી વધારે મારી આરક એ મીત્રો કમાઈ હતી. એ આમાદીના વર્ષોમાં પણ એ મીલ એજ ટોએ, તેમની મીત્રોના મજૂરોને રહેનાની ઓછા ચાલીઓ માટે, વિશ્રાંતિગૃહો માટે, માદગીની રજા બામત, તેમ એમને અમુક રાહત આપવા સંબધમાં, વિચાર મરખો ક્યો નહોતો, પણ જ્યારે પ્લેગ પુર જોશમાં ફાટી નીકળ્યો હતો ત્યારે કામ પડતું મૂળને મીલ મજૂરો ભાગી ન જાય તે સાક તેમને પગાર ઉપગત જોનમની લાલચ આપીને રોક્યા હતા એ એમની માણસાઈ હતી.

મીન એજ ટોના કમિશન મીન પ્રથમ સ્થાપતી વખતે અમુક ધોરણે નક્કી થયના, પણ આ જાહેરનાલીનો લાભ લેવા, મૂળ કમિશનના નિયમોમાં ફેરફાર કરતી તેમના કમિશનના ટકા વધરાવવામાં આવ્યા હતા, એ રીતે મીન એજ ટોએ એમની કમાઈ વધારી હતી.

ભરતી પગી ઓટ આવે છે તેમ લગાઈ મધ પડના મીત્રોની કમાઈ ઓમરવા માડી, એટલે તેમનું લક્ષ મજૂરોને પ્લેગ જોનમ અપાતું હતું, તે બધ પાડવા પ્રતિ દોડ્યું એ મમયે લગાઈની ચાતુ અમરથી જીવનની જરૂરિયાતની ફરેકની સીજના ભાવે કદથી જોડે વધી ગયા હતા. મોલવારીની માં કોઈ જૂમ પાડતું હતું, તેમાં મીત્રો તરફથી જોનસના કાપની વાતની જાહેરાત થતા અમદાવાદના મીલમજૂરો ખામખામી ઉડ્યા હતા.

તે અગાઉથી મીન મજૂરોનું મગફન કંપાની પ્રવૃત્તિ મીમતી અનુસ્યાબ્દેને ઉપાડેલી હતી. તેઓ મર્જીમત મુશ્કિલ અને મરકારી

ખડેન છે; અને ઇચ્છાંક જઈને મમાજશાસ્ત્રનો પદ્ધતિમર અભ્યાસ કર્યા ઉપરાંત ત્યાંના મશ્વરોનાં જીવન અને તેમના નિવાસ સ્થાનોનો જાત અનુભવ મેળવી આવ્યા હતા. એ વિષયનો ખાસ રમ અને ખીજું ખામ રોકાણ નહિ એટલે તે મશ્વર જીવન અને તેમનો પ્રવૃત્તિ પાઠ જીવ પરોવાતાં, તેઓ મંગીન કામ કરવાને શક્તિમાન થયા છે. એમનું કુટુંબ-સૌ મગનનાથ કમચદનું ખાનદાન બહુ જીનું અને જાણીતું છે; અને તેમના હાથમા ચહેડનો એ જાણીતી અને મોટી મીનો-પ્રેક્ષીષ અને જ્યુમિક્ષીનો-વહિવટ છે, એટલે મશ્વર ગિયતિનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મેળવવાને તેમને મુદ્દ મગવડ હતી અને એ પ્રવૃત્તિમા પ્રવૃત્ત થતા જ તેમને મીય મશ્વરોનું મહાજન તુગ્ત સ્થપાય એ કાર્ય આવશ્યક જણાયું. એમની સૂચનાથી, અમે જૂવતા ન હોઈએ તો, ડ્રોમન ખાતાનું પદ્ધતિમ યુનિયન ગયાયું હતું. તે મમય ખેમનો હતો. શીમત વર્ગ શહેર છોડીને

શ્રીમતી અનસૂયાખડેન સારાભાઈ

બહારગામ ચાલ્યો ગયો હતો, પણ એ જાહેન તો મજુર સંગઠન કરવાના કાર્યમાં એટલા મુસ્તાક અને મુન્ત હતા કે પ્લેગના ચેપની ખતીરની ન ગભરાતા, ખુલામાં તથુમાં પડાવ નાખીને ગયા હતા અને તેમના મવાલકાર તરીકે મીવ મજુરો અને મીલ વડિવટથી પૂરા વાકેફમાર મીન મેનેજર થીયુત અમુભાર્થ મૂળચદ એમના પડખે ઉભા રહી જે તે કાર્યમાં કિંમતી મવાલ આપતા હતા. એ સંગઠનનું કાર્ય દજી પ્રાથમિક સ્થિતિમાં હતું, મજુરોને એ પ્રવૃત્તિનું મહત્ત્વ અમગ્નવવાની તૈયારી થતી હતી, તે અરમામાં ઉપર જણાવ્યું તેમ મીવમાલિકા અને મીવ મજુરો વચ્ચે પ્લેગ બોનમના કાપનો ઝડપે ઉપરિચિત થયો. શ્રીમતી અનસૂયાજીહેન સિવાય તેમની બહેરે આલે એની ઈર્ષ વ્યક્તિ ત્યારે નહોતી, અને તે મામલો મમત્વપર ચક્રયો હતો, સુમાગ્યે મહાત્મા ગાંધીજી તે અમામા અમદાવાદમાં કાયમ નિવાસ કરી રહ્યા હતા, શ્રીમતી અનસૂયાજીહેન તો એમના અનુયાયી પ્રથમથી થઈ રહ્યા હતા, એટલે તેઓ મહાત્માજીની મવાલ લે એ ગ્રાહ્યવિક હતા. પણ તે પહેલા શેઠશ્રી અબાલાલ સારાભાઈએ શહેરની ગભીર પરિસ્થિતિ પ્રત્યે મહાત્માજીનું ધ્યાન દોર્યું, કે જે હડતાવ પડશે તો તેના પરિણામો બહુ અનિષ્ટ આવશે, વાસ્તે તેમણે વચ્ચે પડવાની જરૂર છે. હુ ખીઆની, દયિતોની, મજુરોની અને ખેડૂતોની બહેરે જલુ એ મહાત્માજીએ પોતાનો કર્તવ્ય ધર્મ માન્યો છે અને જે કાર્ પ્રવૃત્તિ તેઓ ઉપાડે, વા કોઈ પક્ષ રીકારે, તો તેની વિગતોમાં, તેના કારણોમાં પૂરેપૂરું કિતરે, લડતને આશય મમજી લઈ, સામા પક્ષને તેના ન્યાય માટે, તેના નિકાન માટે દલીલ કરે, દમાણુ કરે અને જ્યારે કોઈ આરો જણાય જ નહિ ત્યારે ન છૂટકે મત્તામકનો માગ આદરે.

મહાત્માજી એ બાબતમાં વચમાં પડતા, પ્રથમ તેમણે અમદાવાદના કોલેક્ટરને એક પત્ર લખી તેમની મુલાકાત લીધી, તેમને બધી વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી; પછી મીવમજુરોને મળ્યા, મીન એજન્ટોને મળ્યા, ડેન્ટે પચ મારફત એ ઝડપનો નિવેડો આણવાનું નક્કી કર્યું, અને મરપ ચ તરીકે કોલેક્ટરને નિમ્યા.

દરમિયાન ક્રેટલીક મીક્સોના મજુરોએ ઈર્ષ કાગળમર હડતાન પાડી, એટલે મીવમાલિકા વિદ્યુર્ષા અને તેમણે લોકઆહિતની ધમત્રી આપી. શ્રીમતી અનસૂયાજીહેન ચિંતામાં પડી ગયા અને મહાત્માજી જે બેઠાની લડતમાં ચૂંચાયા હતા ત્યાંથી તેમને એકદમ અમદાવાદ આનના વિનતિ

કરી. મહાત્માજીએ મજુરોની બૂદ સ્વીકારી અને તે સુધારી લેવા તત્પરતા બતાવી પણ એ દલીલ મીલમાલીકાને ગળે ઉતરી નહિ અને તેમણે ૨૦ ટકા વધારો લઈને કામ કરવા મજુરો રાજી ન હોય તો તેમને કાઢી મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેનો તોડ કાઢવા મહાત્માજીએ અને બીજાઓએ અથાક પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે સર્વ નિષ્ફળ ગયા.

આમ, અમદાવાદની એક મોટી મીલમજુરોની હડતાલ, જેને એક 'ધર્મયુદ્ધ' કહેવામાં આવ્યું છે, તેની શરૂઆત થઈ. મહાત્માજી અહિંસાના દિમાયની, સત્યના માર્ગે વિચરનારા, શુદ્ધ શસ્ત્રથી લડનારા તેમણે પ્રથમ પોતાના પક્ષને, જેઓ સામાન્યતઃ અગ્રાન, જલદ સ્વભાવના અને ગરીબ સ્થિતિના હતા, તેમના હુવનને સંસ્કારવા, તેમને યોગ્ય પંથે દોરવા અને એ લડતના આશયને એકત્રેકથી વળગી રહેવાનો આદેશ આપવા, દરરોજ મીલમજુરોની જાહેર મળાઓ ભરવા માંડી. તે સારૂ જે માર્ગ પ્રદર્શ્ય કર્યો તે નીચે પ્રમાણે હતો.

“(૧) મજુરોને ઘેર જઈ તેમની સમગ્ર સ્થિતિની પૂછપરછ કરી તેમની રહેણી કરણીમાં કાંઈ કમર જણાય તો તે સુધારવાના, તેમની બીડમાં સલાહ અને મદદ આપવાના, અને જને તેટલે અંશે તેમના સુખદુઃખમાં ભાગીદાર બનવાના પ્રયત્ન કરવા;

(૨) લડતમાં પોતાના વર્તન મંબંધે મજુરોને કાંઈ સલાહ સૂચના લેવી હોય તો તે તેમને જ્યારે જોઈએ ત્યારે આપવાની વ્યવસ્થા કરવી;

(૩) નિત્ય તમામ મજુરોની એક નિશ્ચિત સ્થળે જાહેર સભા ભરીને લડતના સિદ્ધાન્તો અને રહસ્ય ઉપર તેમને બોધ આપવો.

(૪) આ સિદ્ધાન્તો અને રહસ્ય તેમનામાં મદાને માટે હઠીમૂત થઈ રહે, તેમને સાફ પછી ઉત્તમ પ્રતિનું સાહિત્ય પૂરૂ પડે અને તેમના મન અને બુદ્ધિની ઉન્નતિ થઈ, તે ઉન્નતિનાં સાધનો તેઓ પોતાનાં જાળબચ્ચાંને વારસામાં આપે તે ખાતર તેમને માટે નિત્ય સુબોધ પત્રિકાઓ કાઢવી.”

શહેરના તેમ મજુરોનાં ઈતિહાસમાં એ લડત તદ્દન નવીન ધાટીની હતી; જેમાં ઈર્ષ પહોંચવાની પ્રતિજ્ઞા હતી; જાતે કષ્ટ વેડવું અને શુદ્ધ થવું, એ એનો સિદ્ધાન્ત હતો, એ લડતના દિવસો જેમ લગ્નાતા ગયા તેમ શહેરનું વાતાવરણ ચિંતાવુર થવા માંડ્યું, અને મહાત્માજી તેના મુકાની હતા એટલે દેશ સમસ્તની નજર એ લડત પ્રતિ વળી હતી.

મહાત્માજી અડગ નિશ્ચયવાળા એટલે તેઓ એમના સાથીઓને લડતમાં મક્કમ રહેવા ઉપદેશ આપે જતા હતા, અને તેઓ સિદ્ધિ મેળવ્યા વિના નમતું આપે એમ નહોતું; એવામાં એક દિવસે એમના કાનપર નીચેના ઉદ્ગારો અચડાયા:

“ ગાંધીજી અને અનસુયાબહેનને શું છે ? તેઓને મોટરમાં આવવાનું, અને મોટરમાં જવાનું. ખાસું ખાવાપીવાનું પણ અમારા તો જીવ જાય છે, સભામાં આવ્યે કાંઈ જૂખમરો ટળતો નથી. ”

શુદ્ધ સાત્વિક વૃત્તિવાળા મહાત્માજીના હૃદયમાં તીરની પેઠે એ શબ્દો સોંસરા પેદા; અને તેઓ એમની ખાત્રી પણ ખીજી શી રીતે કરી આપે કે પોતે પ્રમાણિક છે, એટલે એમના નિયમ પ્રમાણે મળુરોને જાહેર સભામાં સંબોધતા મહાત્માજીએ લિપણુ એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી, કે:—

“ તમે પ્રતિજ્ઞામાંથી પડો એ ક્ષણુભર પણ હું સાંખી શકનાર નથી. તમને ૩૫ ટકા મળે નહિ અથવા તો તમે બધાએ પડી ન જાઓ ત્યાં સુધી હું આહાર લેનાર નથી કે મોટર વાપરનાર નથી. ”

એ ખખર બહાર જતાં આખા દેશમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો. સૌ દ્રાઈ એકખીજા પક્ષને દોષ દેવા લાગ્યા; અને મહાત્માજીને એમાંથી મુક્ત કરવા જ્યાં ત્યાંથી દબાણ થવા માંડ્યું. મીસીસ એની ખીસન્ટે તો શેઠ અંબાલાલને તાર કર્યો, કે—

‘For India's sake, try persuade owners' yield and save Gandhi's life.’***

અમદાવાદ તેની સાદી સમજ માટે જાણીતું છે; ફરી જને પક્ષ વચ્ચે સમાધાનતા પ્રયત્નો શરૂ થયા અને પાછુ ખંચ-સરખંચ દ્વારા તેનો નિકાલ આણીવાનું નક્કી થયું. સરખંચ તરીકે આચાર્યશ્રી આનન્દશંકર કુવને નિમવામાં આવ્યા, તેમણે આખો કેશ સવિરતર અને લક્ષપૂર્વક તપાસી વિચારી જઈ, છેવટે, જ્યવહાર નાથ આખી દીપ્તો, કે મીલમાલિકોએ કારીગરોને તકરારને લગતા બાકીના વળતરનાં પગારમાં ૩૫ ટકા વધારો આપવો; એટલે કે રજા ટકા આપતાં બાકી રહેલી રકમ તેઓએ કારીગરોને આપવી.*†

* એક ધર્મયુદ્ધ પૃ. ૩૨, ** ધર્મયુદ્ધ પૃ. ૩૩, *** ધર્મયુદ્ધ પૃ. ૫૩.

+ ધર્મયુદ્ધ પૃ. ૫૪.

પ્રસ્તુત લડતમાં જને પક્ષે વિજય માન્યો હતો; પણ એ મહત્વની ખીના નથી: તેમાં અગલનો મુદ્દો એ રહેલો હતો કે મીલમાલિકા અને મજૂરો વચ્ચે મતભેદ ઉપસ્થિત થાય તો તેનો ઉકેલ પંચ દ્વારા કરવામાં આવે, અને અમદાવાદે એ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યોથી હડતાળનાં અનિષ્ટ પરિણામોમાંથી તે ઘણીવાર બચવા પામ્યું છે; અને હિન્દી મજૂરોની તપાસ અર્થે નિમાયલા રૉલસ કમિશને પણ તે કાર્યની પ્રશંસા કરતાં નીચે મુજબ નોંધ લીધી હતી:—

The only attempt made to set up machinery for regulating relations between a group of employers and their work-people is at Ahmedabad. Here, since 1920, there has been a permanent arbitration board, consisting of one nominee each of the two Associations one representing labour and the other the employers. Mr. M. K. Gandhi has represented labour on this board since the beginning. The system is admirable in its intentions and has had a substantial measure of success.†

મજૂરોનું સંગઠન થવા પામ્યું એથી એમના હક્કોનું સંરક્ષણ થવા પામ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ મજૂર મહાજન સંઘ તરફથી તેમનું હિત વધારવા, તેમની દિનનિ સાધવા શ્રીમતી અનસુયાબહેનના સતત પ્રયાસ, સીધી દેખરેખ અને અવિરત કાળજીથી વિધવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી લેવામાં આવી છે અને તેથી મજૂરોની સ્થિતિમાં બહોળો સુધારો થવા પામ્યો છે. તે મજૂર મહાજનનો વહિવટ તેમના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા અને બંધારણપૂર્વક થાય છે, એટલે તેના કામકાજમાં તેઓ રસ લેના થાય છે તેમ બંધારણપૂર્વક અને બંધારણપૂર્વક કામ કરવાની તેમને તાલીમ મળે છે, એ તે સંસ્થાની વિશિષ્ટતા છે. તે સિવાય મજૂરોના આરામ, સવડ, સુખ, આરોગ્ય, કેળવણી, નાણાં મદદ, વ્યાયામ વગેરે માટે પ્રબળ કરવામાં આવેલો છે; તેમના માટે સ્વચ્છ આલીઓ બાંધવાની પ્રવૃત્તિ ઉપાડેલી છે, દવાખાનાં ચાલુ છે, ફરતાં પુસ્તકાલયોની વ્યવસ્થા કરેલી છે,

† Report of the Royal Commission on Labour in India 1931, p. 336-37.

સસ્તાં અનાજ અને કાપડની દુકાનો કાટેલી છે, સ્વયંસેવક દળ ઉભું કરેલું છે તેમ તેમને વ્યગ્રનમાંથી અટકાવવાના પ્રયત્નો ચાલુ છે, તેમજ તે સંસ્થાનો વાર્ષિક રીપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. તેમાંથી મજૂર મહાલન અને તેની વિધવિધ પ્રવૃત્તિઓ વિશે વધુ અને વિગતવાર જાણવા જેવી માહિતી મળી આવે છે. આવું મુદ્દર અને સંગીન કાર્ય બીજા બહુ થોડાંક સ્થળે લેવામાં આવે છે. એથી પ્રમત્ત ચર્ચ રાખક હમિશને તેના રીપોર્ટમાં તે સંસ્થા વિશે જાણ્યું હતું, કે,

" Possibly the only union with an elaborate range of welfare activities in the Ahmedabad Textile Association to which we have already referred. This is reported to maintain two dispensaries and a hospital equipped for surgical work with accommodation for thirty in-door patients. The expenditure on the work is in the neighbourhood of Rs. 10,000/- annually. The Association maintains 23 schools, which in 1928 has 1,458 boys and 76 girls. The cost in that year was Rs. 36000/- and the Association also carried on two boarding schools maintained by subscriptions from other sources. The Social betterment department of the Union supplements the work of the schools by conducting evening classes in chawls to teach workers reading and writing. The Union maintains a library and a reading room for the benefit of its members. There are also travelling libraries containing several boxes of books which are circulated from centre to centre. Among the Union's other welfare activities are four physical culture centres, a volunteer corps, a cheap grain shop, restaurants, a savings bank and a cheap Loan Department. These are all carried on mainly from the

members' subscriptions, which are collected by the Mills. The millowners until recently also made an annual grant to the Association for educational purposes."

એટલે કે મજૂરોની નિયતિ સુધારવા, તેમના હિતનું અને હક્ક સુ કરવા તેમ તેમનામાં નાગરિક તરીકેનું કલ્યાણ બાબત મનઃકૃત કરવાનો થયે જાય છે, પણ એ પ્રવૃત્તિ એટલેથી અટકતી નથી આપણે જોયું છે કે આર્થિક ગ્વાનગ્ય મળે, જે તે વ્યક્તિ, સ્ત્રી વા પુરુષ નજીકથી જોવા મશકત નિરડે છે, તેથી મહાત્માજીએ મીન મજૂરોના મહિના પગ માનની નોકરી સિવાય એકાદ બીજો ધંધો હુમની એવા ઉપદેશ આપ્યો હતો અને તે એકના મીન મજૂરોએ પણ ગ્રામ્યની યવા ઇચ્છના સૌએ પ્રલભ્ય કરવા જેવા છે —

"તે મજૂરોએ ગ્વાનગ્ય જોયું હોય, સમાન જાગરવ હોય, ઉચ્ચ શિક્ષા વિશે નિર્ભય રહેવું હોય તો તેઓએ આજીવિકાના અને જાન ઉભા કરવા જોઈએ મારી વસ્તુના એવી છે કે જેમ મૂડીવાળાને તેનો પમો છે તેમ મજૂરની મૂડી તેની મજૂરી કરવાની વિનિયત છે ધનવાનને થોડે ધણે અગે પણ મજૂરની જરૂર પડવાની છે, મજૂરની મૂડીપ મજૂરીને ધનની જરૂર પડવાની છે એ બન્નેને જોયું ને પોતાની મૂડીની બીજાઓને જરૂરિયાત દોવા વિશે મામાનતા દોય તો બન્ને પણ એક બીજા પ્રત્યે માનની નજરે જોઈ ધનવાન પોતાનું મગફળ દરી શકે તેમ મજૂર પોતાનું મજૂર પોતાનાં મગફળ માને છે કેમકે તેમની જુદીનો નિકામ નથી થયો ને તેમને પોતાનાં મગફળ મૂડીની કિંમતનું જાન નથી થયું જુદી વિકાસ થાય મગફળ ને મૂડીની કિંમત મમનય તો મજૂરો ધનવાનના જેટલા જ નિર્ભય શકે "x

ગતીપગલ અથવા કાલીપગલ તરીકે જેને ઝોળખાવવામાં આવે તેમાં બીન, એધરા, દોડિયા, નાપકા, ગામિન, નાપકા, દુનગી, મવધ રે જુદીજુદી જાતિઓનો સમાવેશ થાય છે અને મન ૧૯૩૨ ની પીપલ્સ પ્રમાણે આપણા પ્રદેશમાં—ખાનદેશ, પચનહાન, નારીક

ચરપારકર અને ગુજરાતના દેશી રાજ્યોમાં-તેમની સંખ્યા આશરે નવ લાખથી વધુ હતી. પરંતુ શરમજનક ખીના એ છે કે તેમની પ્રતિ આપણે તદ્દન બેદરકારી બતાવેલી છે, તેમનો વેડ કરાવવામાં, ગુલામીમાં રાખવામાં જ ઉપયોગ કર્યો છે. તેઓ ધણુખર હુમરાળ અને ગીચ ઝડીવાળા જંગલના અંદરના ભાગોમાં વસે છે, અને તેમનું જીવન જંગલના ભટકતા રાત્રી પ્રાણી જેવું, તદ્દત અવિકસિત, કશા સંસ્કાર વિનાનું, અને ભયચરત માણુમ પડશે. તેમની સ્થિતિ પણ કઝાળ, આજિવિકા માટે કુદરત જે કાંઈ પૂર પાડે તે પર અવલબતી, બહુધા ભુખમરે વેડતી હોય છે. તેમને ખેતીનું પૂરૂ જ્ઞાન હોતું નથી તેમ ખેતી સાફ જે સાધનો જોઈએ, હળ વગેરે તે તેમની પાસે હોતા નથી. તેમનો વ્યવહાર મુખ્યત્વે જંગલની પેદાશ ઉત્તરણાયાત વસ્તીને આપી તેમની પાસે પોતીકા ખપની, શાભાની ચીને લેવામાં (barter) થાય છે; અને દેટલાક જમીનદારો તેમની પાસે ખેતીના મજૂર તરીકે કામ લે છે. પરંતુ તે મનુષ્ય છે, તેમના પ્રત્યે સમભાવ કેળવવો જોઈએ, તેમને સુધારવા જોઈએ તે માટે આપણામાંથી થોડાકાએ જ કાંઈ પ્રયત્ન કર્યો હશે ગયા સૈકાના આખર વર્ષોમાં વડોદરા નરેશ શ્રીમંત મહારાજ સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ, જેમની ગજનીતિ હમેશા પ્રગતિમાન, સુધારક અને દુરદેશીભરેલી નિવડેલી છે, તેમણે નવસારી પ્રાંતની કાલીપરજ વસ્તી વાસ્તે સોનગઢમાં એક વસ્તીગૃહ સ્થાપવા આગ્રહ કરી હતી. પણ લોકમત ભ્રમૃત થયા વિના, એવા એકાદ અને છૂટાછવાયા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જ ગયા.

એટલું અહિં ઉપકારપૂર્વક નોંધવું જોઈએ કે અસ્થિત મિશનરીઓએ મનુષ્ય તરીકે તેમનો ઉદ્ધાર કરવા, જે કે ધમાતરના હેતુથી, બહુ મનુષ્ય અને સંગીન કાર્ય કરેલું છે. તેમની રીતભાતનો, તેમની ખાસીયતોનો, તેમના ધાર્મિક આચારવિચારોનો અને તેમના જીવનનો કાંઈએ (શ્રીયુત શરતચંદ્ર રાય જેવા કેટલાક અપવાદો સિવાય) પદ્ધતિસર અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ અવ્યાસ કર્યો હોય તો તે મિશનરીઓ જ માણુમ પડે. નવાં સુધારાની કાંઈ પણ નિશાની ન મળી આવે એવા નિર્જન અને વિકટ પ્રદેશમાં વસી, અનેક મુસીમતો વેડી, પ્રભુ જીમના નામે, અજ્ઞાન અને દલિન જંગલી જાતિઓને સુધારવા અને કેળવવા અથાક પ્રયામ કરે છે તે પ્રજુપ્રેમ વિના થઈ શકે નહિ; અને મનુષ્ય સેવા એ જ પ્રજુ સેવા છે, એમ તેમણે અંતરથી માન્યુ છે. એ અસ્થિત મિશનરીઓની જનસેવા

એના હિંમત જ મર્યાદિત છે એમ નથી, પણ દુનિયાના છેક ડેવાડાના ખૂણામાં પણ તેઓ ખર્ચાનનો મદદો મલકાવતા નમરે પડે છે એમની એ મેવા ભારનાને અને એમના જનમેવા કાર્યોને જરૂર પડેવાદ ધો છે જ્યાં લગભગ આવાડિયે ટપાન જેવી મદતની વસ્તુ પહોંચે એવા પદાડી અને જગનના ગોડ પ્રદેશમાં ખ્રિસ્તી મેવામથના કાધર એલિવન અને આફ્રિકાના ગીચ જગનના પ્રદેશમાં લાની જગતી જાતિઓ વચ્ચે વસી તેમની ઉત્પત્તિ વાસ્તે કામ કરતા આતમર્ રફોનટર્જની રોમાચક વાતો માન્યાએ છીએ ત્યારે આપણે તેમની સેવાવૃત્તિથી મુગ્ધ બની જઈએ છીએ અને તેમના માટે અત્યંત આદર અને માનની લાગણી પેદા થાય છે, એવા પ્રભાવશાળી મિશનરીઓ આપણે અહિં પણ તૈયાર થાય એમ આપણે જરૂર ધારીએ

યુરોપીય મહાયુદ્ધ દરમિયાન હિન્દુસ્તાનને સ્વરાજ્ય મળે તે સાર હોમરન તિગની હિનચાત ઉદભવી હતી અને તેનું પ્રચાર કાર્ય કરવા વિદુધી એનિ મિમાન્ટની આગેવાની નીચે દેશભરમાં જૂની જૂદી ટુકડીઓ ધૂમી ગદી હતી મુમાર્ચની જાણીતા ગજલારી પુરુષો મુજરાતના લિન-લિન માગેમાં ફરી, ભાપણો ફરી, પાછા મુમાર્ચ જતા, પણ એમાંના એક અગ્રગણ્ય કાર્યકર્તા શ્રીયુત ઈન્દુરાન યાસિકે અમદાવાદમાં અડો જમાવ્યો હતો, મહાત્માજીએ પણ અમદાવાદને મથક તરીકે પસંદ કર્યું હતું એવામાં મેન્ટેગ્યુ સુધાગનો પ્રજા ચર્ચાઈ ગઈ હતો, અને ખેડા જિલ્લામાં અતિ-વૃદ્ધિને વર્ષને એમાંથી પાંચ નિષ્કર મળે છે તેથી જમીન મહેસુલ નહિ ઉત્પન્નવા ખેડત વર્ગ તરફથી સરકારને અરજીઓ થઈ રહી હતી, પણ પાકની આનાવાગી પગલે મનમે ઉપનિયન થતા મહાત્માજીના નેતૃત્વ નીચે મુજરાતે પહેલપહેલી અભ્યાસની લડત ઉપાડી હતી

પચમહાનના બીનોની ગિતિ મામાન્ય રીતે ગરીબ અને દયાજનક હોય છે અને આ દુકાળના મમથમાં તે તદ્દન ખરાબ થઈ પડી હતી, તેમની દાદ ક્રિયાદ સાબગે અને તે સરકારને પહોંચાડે એવો ઠાઈ તેમનો વડીલ નહોતો પણ મારા નમિમે પશ્ચિમ વર્કમ ખાતામાં નોકરી કરતા શ્રીયુત સુખદેવભઈએ એમની દુર્દશા નિહાળી, એ કમકમાતીભર્યું દૃશ્ય જોતા એમનું હૃદય ફરી ઉમ્મ, અને તેજ પડીએ બીનોની સેવા કરવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી, અને તેમની મરમરી નોકરીનું તાજનામું લખી મોકલ્યું પણ એ ભગીચ કાચને પેલે એકના પહોંચી શકશે નહિ

એમ લાગ્યું તેથી તે મમ્મે ગુજરાતમાં અમાજ સેવાનું ઉત્સાહભરે અને એકનિશ્ચયી કામ કરતા શ્રીયુત ઈન્દુલાલનો સાથ તેમણે મોખો લાઈ ઈન્દુલાલને મેવા મેવા કાર્યમાં રસ પડતો, એવા કાર્યની શોધમાં રહેતા, તુરતજ તે એમની મદદે દોડ્યા ત્યાં એમણે જે જોયું તેથી એમનું હૃદય બેદાયુ, ત્રીન વેદના અનુભવા અને તે બીજાની નિરાધાર ભુખમરા પીડિત કંઈકુ મિતિ પ્રતિ ગુજરાતી જનતાનું ધ્યાન ખેંચવા, ‘નવજનન’ માસિકમાં તેમણે ત્રીન લામણીભરી ત્રીન નોંધ લખી, અપીલ કરી હતી, કે “ચીતરી ચડે એવા મહાર્જના જાડુ રોગવા માટે ટળચગતા હાડપીંજરો, તળિયાઝાડક ખપી ગયેના કાદવીઆ પાણીવાળા ગદા કુવા આમે જ્નેઈ નિશાસો મૂકતા આવી ચાપલા ઢોરો, કાટા ઝોટેલા સૂના સૂનાખુપડા, x x x લગભગ પુરેપુરી નમ્રાવગ્યા ભોગવતી તમણુ કુમારીઓ સ્ત્રીઓ અને બાળમના ટોળેટોળાને નીચા નમાને તળિયાઝાડક ખેતરોમાંથી માગી અને ધામ આખો દિવસ વાગી વાળાને મહામહેનતે અર્ધો ગેર ધાસના બીજ ભેગો રસ્તા જોડું છુ પાચ પાચ, દશ દશ ગાઉ દૂરથી ખે અહો આનાના રોજ સાફ, ધરમાર ડોડીને આવેના સેકડો પુરુષોને સડક ઉપર અને સુનાની ભઠ્ઠી ઉપર આખો દિવસ પત્થર દોડત નિહાળુ છુ કાઈ પણ બીજાના વગર કડકડતી ટાઠમાંથી કાઢક બચવા માટે તાપણી ખામે ધરતી માતાનું શરણુ લઈ સુતેલી અને પોતાના બાળકને પોતાના આછા કપડાથી અને દુધાળા અગથી ઢાકવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરતી સ્ત્રીઓની કલ્પના મગજને ભાભાવે છે આ મિતિ જ્નેઈ કુદરત પણ લાજે તો શુ મનુષ્ય નહિ શરમાય ?’

એ હકીકત જેમણે જનસેવાને જીવનમાં પ્રાધાન્ય આપ્યું હતું તે ભારતસેવક સમાજના જાણીતા સભ્ય શ્રીયુત અમૃતલાલ દસરના જાણવામાં આવતા તેઓ એ કાયમાં જોડાયા તેમની એ પ્રવૃત્તિની વધુ નિગતો આપીએ તે પૂર્વે ભારતસેવક સમાજ અને શ્રીયુત દસર નિરે થોડીક માહિતી નોંધીશું

શ્રીયુત અમૃતલાલ દંકર

સન ૧૯૦૫ માં મહાન દેશનેતા સ્વર્ગસ્થ ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલેએ 'હિન્દી પ્રગ્નના અબુદય અથે પ્રગ્ન જીવનના જૂના જૂના ક્ષેત્રો-જેવા કે રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક, કૃષિવણી વિષયક અને રાહતકાર્યો (relief)-માં સેવાધારી સમાજસેવકો તૈયાર કરવા હિન્દ સેવકસમાજ નામની સંસ્થા રચાવી હતી અને તેનો પ્રધાન આશય જનસેવાનો હતો. એ સંસ્થાના રાજકીય વિચારો મંજૂરમાં અને તેણે અખતયાર કરેલાં વલણ બાજત અત્યારે લગ્ને જે મત હોય પણ હિન્દી પ્રગ્નની કોઈ પ્રકારે સેવા કરવી એ ધ્યેયમાંથી તેના સુચો પાછા પડ્યા નથી એ નિર્વિવાદ છે; અને જે ત્યાગવૃત્તિથી, પ્રગ્ન જીવનના વિકાસમાં તેમ પ્રગ્નને રાહત આપવાના દાર્યોમાં અગ્ર લાગ લઈને કિંમતી હિસ્સો તેઓ આપી રહ્યા છે, તે નિઃસંક ધન્યવાદને પાત્ર છે; એવા સત્યરૂપો, એવા વ્રતધારી સમાજ સેવકો ગુજરાતમાંથી અને સમસ્ત દેશમાંથી વધુ પ્રમાણમાં નિકળે આપણા સમાજનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ જવા પામે.

એ સંસ્થામાં હાલમાં બેજ ગુજરાતીઓ છે (૧) શ્રી. અમૃતલાલ વિ. દસર અને (૨) શ્રી. કરસનદાસ ચિતળીયા. એ સંસ્થા પ્રતિ શ્રીયુત ચિતળીયા કેવી રીતે ખેંચાયા એ વૃત્તાંત એમણે છેલ્લી (સન ૧૯૩૬) ગોખલે સંવત્સરી પ્રસંગે કરેલાં વ્યાખ્યાનમાં આવ્યો હતો:—

“ દેશને પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કરે તેવાં સંખ્યાબંધ મનુષ્યોની જરૂર દર્શાવી; મારો આત્મા જગાડ્યો. મારા અંતરમાં જ્યોત પ્રકટાવી. મારો ત્યારે પુનર્જન્મ થયો. તેજ ક્ષણે મને લાગ્યું કે આ પુરુષને ચણે ખેતીને દેશસેવા. પાઠ પઢ્યા હોઈ એ તો તે અવસ્થ સફળ નિવડે.”* ગુરુના ચિરંજીવી સ્મારક તરીકે એમણે ભગિની સમાજ ઉભું કરેલું છે, તેની પ્રવૃત્તિમાં તે બહુધા રોકાયેલા રહે છે અને તે પ્રવૃત્તિ જેમ આદરણીય તેમ આવશ્યક હતી.

શ્રીયુત અમૃતલાલ દસરની હકીકત રસિક તેમ બોધક છે. એઓ ભાવનગરના વતની, માટે લોકાણ્ય છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં નિયાજમાં જવાને બદલે બહાર ભ્રમવાનું તેમને બહુ ગમતું; પણ બુદ્ધિના તેજસ્વી અને ગણિતમાં હૃદયિયાર એટલે સન ૧૮૯૦ માં તેઓ એલ. સી. ઈ; ની પદવી લઈ શકેલા. તે પછી ઈન્જનેર તરીકે ધણે સ્થળે ફરેલા; યુગાન્ડા સુદાં જઈ આવેલા; એ પ્રમાણે પુષ્કળ અનુભવ મેળવેલો; પણ એટલા બધા પ્રમાણિક કે ઉપરી સાથે, ઇન્ડ્રાક્ટરો સાથે એમને જાઓ મેળ ખાય નહિ. ગરીબો, મજૂરો માટે પ્રથમથી દયાભાવ; અને તે કાર્યમાં તેઓ ધણોખરો પૈસો ખર્ચો નાખતા. આફ્રિકાથી પાછા આવ્યા ત્યારે ભાવનગરની ટીકીટ ખરીદવા જેટલા પૂરા પૈસા તેમની પાસે નહોતા; જ્યારે એમનો રસોઈનો રૂ. ૫૦૦) ભેગા કરીને પાછો આવ્યો હતો. મુખ્યાર્થીમાં કામ કરતા કાર્યાવાદના અભ્યંજનોની દુર્દશા જોતાં તેમને બહુ લાગી આવ્યું અને પ્રભુ તેમને આદેશ આપતા હોય એમ સંભળાતું કે “ જીવંત માનવીઓ રૂપી મારા જે કરોડો મંદિરો પડી ગયાં છે, એ માનવજીવનની ઈમારતો ચણવા તમારી નીમણૂક કરી છે; માટે ચુના, ઘૂજને પથ્થર મૂકી એ તરફ આવો. પગારમાં કંઈની અને ટાઢા દુકડા મોકલીશ.”†

એ સંદેશ એમણે વધાવી લીધો. હિન્દ સેવક સમાજનો થોડોક પૂર્વ શિષ્ય હતો; ગોખલેજી પાસે તેઓ ગયા; તેમને ગુરુ સ્થાપી, દેશસેવા વ્રત

* જુઓ ગોખલ દૃષ્ટુ ગોખલે પૃ. ૮.

† ‘કુમાર’ વર્ષ ૩ અંક ૨૬ પૃ. ૨૧૫.

અંગીકાર કર્યું; એ મત ફેટું બહુ કઠ્યાણુકારી અને ગૌરવવાંતું નિવડ્યું છે તે સમસ્ત દેશ બાંહે છે; એમની અત્યંતની સેવા બદલ મહાત્માજીએ તેમને ડેડગરોડના ગોરનો ઈડિકામ આપ્યો હતો અને એમની દલિતોદ્ધારની પ્રવૃત્તિથી સૌ કોઈ એમને દલિતોના બાપા અથવા ઠક્કર બાપા તરીકે પિછાને છે.

દુષ્કાળના સમયે બીજોને તાત્કાલિક સહત આપવા તેઓ પંચમહાલ ગયા. અહિંના બીજોને તેમનો અત્સમાગમ કંપવૃક્ષ જેવો ફળદાયી નિવડ્યો. આપણા શાસ્ત્રોએ સત્પુરુષ મહિમા ગાયો છે તે મિથ્યા નથી. તે દિવસથી બીજોનો બાબોદય થયો એમ કહીએ તો તે ખોટું નથી. ત્યારથી એમનું લક્ષ બીજોમાં પરોવાયું; અને તેમનો ઉત્કર્ષ કરવા સન ૧૯૨૩ માં દોહદમાં બીજ સેવામંડળ સ્થાપ્યું. તેના ઉદ્દેશો નીચે પ્રમાણે રાખ્યા હતા:—

- (૧) બાળકોને શિક્ષણ આપવું; ઉછરતી પ્રજાને હાથમાં લઈ તેને ખોટું રસ્તે ન ચડવા દેવા.
- (૨) મ્હોટાઓને ઔપધ્યાણીથી અને ઉપદેશ આપી અને તેટલી સહાય આપવી.
- (૩) અને જ્યાં તેમના ઉપર જુસ્મ ગુજરતો હોય ત્યાં તેમની મદદે દોડી જવું.*

સદરહુ સંસ્થા સ્થપાયે જાઓ સમય વિત્યો નથી, અને પંચમહાલ જીલ્લો ગુજરાતના બીજા જીલ્લાઓ કરતાં બહુ પછાત અને અસાન છે, તેની સાથે બીજોની નિરૂપ્ત અવસ્થા લક્ષમાં લેતાં તેર વર્ષના ટુંકા ગાળામાં તેણે જે પ્રગતિ કરી છે તે જેમ સંગીન તેમ સંતોષકારક માણુમ પડશે. દશ આજીવન સભાસદો તે મેળવી શકી છે; તેના તરફથી ચાર આગ્રમનો નિર્વાહ થાય છે, તેમાં ૯૮ બીજ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે; અગીઆર તો અંગ્રેજી બોલે છે; અને તેના હસ્તક ૨૬ ગ્રામપંચ શાળાઓ છે ત્યાં ૮૬૭ છોકરા છોકરીઓ શિક્ષણ લે છે. તે સિવાય બીજ સેવામંડળ દવાખાનું ચલાવે છે, અને મ્હોટી ઉમરના બીજોને ખેતી અને ઉદ્યોગના માર્ગે ચઢાવવા પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે, તેમજ સહકારી ગ્રાંટ મંડળોનો સુદાર્ સંચાળી છે.

એ જે પ્રગતિનાં બીજ વચાયાં છે, તે જતે દિવસે ધુલીશહી તે વૃક્ષને અવસ્થ મીઠાં ફળ લાગશે.

પ્રકરણ ૭

સામાજિક પ્રગતિ

(૨) મનુષ્ય સેવા

“આદેશ મુજ માન-જીવનની પ્રતિ સ્થિતિમા વ્યાપ્ત છે,
સૌ અન્યની સેવા કરે ને અન્યને મારે છવે
આદેશ મારો એક છે—આદેશ મારો એ જ છે.”

આપણી વિ. ઉદ્દેશી.

After the middle of the nineteenth century it could be said ‘The notion of what for want of a better phrase, I must call a moral brotherhood of the whole race has been steadily gaining ground during the whole course of history and we have now a large abstract term answering to this notion humanity’†

F S Marvin.

છેલ્લા પ્રકરણમા વ્યક્તિવિભાસ અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય માધના જે સુધારક પ્રવૃત્તિઓ ઉદ્ભવી અને તે પ્રવૃત્તિઓ પાછળના વિચાર અને ભાવનાના પ્રચાર અર્થે બિન્ન બિન્ન પ્રકારે પ્રયત્નો થયા, તેનું કાર્થિક દિશાસૂચન કરવામા આયુ હતું, અને તેમા નિદેશ કરેલું પરિણામ, એકદમ નહિ પણ ધીમે ધીમે લોકમાનસમા પરિવર્તન થઈને, અસરકારક થવા પામ્યું હતું તે કાળે ઇંગ્લાંડમા જે વિચાર વાતાવરણ પ્રાધાન્યતઃ બોગવતું, તેની સંજ્ઞા હાલ આપણા સુધારકો અને સુશિક્ષિત વર્ગ પર પડી, તેઓ તદ્દનુમાર આપણા સમાજને સુધારના અને તેનો ઉત્કર્ષ સાધવા, જે તે નવી નવી પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેતા હતા એ પ્રમાણે આપણી સામાજિક સુધારા પ્રવૃત્તિના મૂળ બુદ્ધિ ઇંગ્લાંડમા જે સ્થિતિ હતી જામતી, તેમાથી ઉદભવેના માનુષ પડશે

* પ્રજાસન્નિર્ભરતા માટે પૃ ૫૫

† The Hibbert Journal January, 1937

ઓમણીમમા મેકાનો પ્રા-લ ચતા ઇન્ડામા ચત્રો (machine) નો ઉપયોગ પ્રવેશવા પામી, તેના ઔદ્યોગિક વિકાસના ગણેશ મંડાવા હતા, અને જેમ જેમ નવા નવા ચત્રો ગોઠાતા અને વધતા ગયા તેમ તેમ ત્યાનો ખેડુન, મજુર અને મરીગર વર્ગ, વડુ ને વધુ બેકાર અને ગરીમ થનો આદ્યો અને તેમની નિયતિ એટલી દુખદ અને દયાનક બની હતી, કે તે યુગને, જાણીના લેખક મી હેમડે, 'The Bleak Age' તરીકે વર્ણવેલી છે.

કારખાનાનો માલીક તેના નફાના ઝોલમા એટલો નિષ્કુર મન્યો હતો કે કારખાનાના મજુરો પામે, પત્રી તે ઝી, પુરુષ કે માત્ર હોય-તેના ગર્ભ ઉપગન અને થાકી જતા સ્ત્રી, એક ચત્રની પેટે કામ લેવામા આવતુ, તે પગિનિયતિનુ વર્ણન આપતા એક લેખકે જણાવ્યું છે, કે મજુરોના કામના ક્યાંકે આમાન્ય રીતે વધારેવા હતા અને તેની મગ્ગામણીમાં તેની મજુરીના દર તદ્દન નીચા હતા, તેમને રહેવાની આલીઓ એથી પણ ખરામ હતી. એ મજુરો અગાઉ ખુવામા ગામડામા રહેતા, તેમને શહેરમા નવી પણ દમધડા વગરની, ધુમાડવાળી, અસુખાકારીકરી ચાલાઓ, છત્રેણુ ચર્ધ પડી હતી તેમા ઢોરની પેટે તેઓ ખીઓખીચ રહેતા, અને પ્રાંગ, ટાંકફોડ વગેરેના જતુઓનુ તે જગો રહેવાયુ હતુ*.

તેમ છતા તે વિશે ચર્ધ ચુ કે ચાકરતુ નહિ કેમકે તે સમયે એના વિચારો પ્રવર્તતા હતા કે સા મર્ધને પોતપોતાની રીતે, બહારની ડખન-ગીરી ધિના, છૂટથી વર્તવા દેવુ લોઈએ x

સદગુ વિચારનાદને *Laissez faire* એવુ નામ આપવામા આગ્યુ હતુ. તેનો હેતુ એ હતો કે હરેક નાગરિક તેની ઈચ્છાનુસાર મજુરને મજુરીએ રાખી શકે, અને તેની પામે કાવે તેમ કામ લઈ શકે, પોતાને પસંદ પડે તે રથજે અને નનરમા આવે લરે તે માલ લેયે અને ખરીદે. તેમ જ તેનુ નાણું લ્યા અને લ્યારે અનુદૂળ ચર્ધ પડે ત્યા અને ત્યારે તે રાકી શકે, એવી સ્વતંત્રતા ધમવે, અને એ વિચારના અમર્ધનમાં અર્થશાસ્ત્રના નિષ્ણાનો (Political Economists) કહેતા, કે સર-કારના શુભ આશયથી આશ્રિત પ્રવૃત્તિ કરતા વ્યક્તિગત અર્થ પ્રેરિન

• Batrind Russell દત Freedom and Organization p 89

* The New men Conscious that they wielded a new power and were creating a new world, asked to be let alone.

(enlightened selfishness) પ્રવૃત્તિ વધારે ફળદાયી નિવડશે, અને જ્યારે મજુરોના દુ,ખો અને હાડમારી અટકાવવા નવા કાયદા ઘડવાની પ્રવૃત્તિ ઉપડી ત્યારે તેનો વિરોધ કરતા ઇકોનોમિસ્ટ (The Economist) જેવા જાણીતા સાપ્તાહિકે લખ્યું હતું, કે—

Suffering and evil are nature's admonitions; They cannot be got rid off, and the impatient attempts of benevolence to banish them from the world by legislation, before benevolence has learned their object and their end have always been productive of more evil than good. ”

આ પ્રકારના વિચારોના પ્રચારથી અંગ્રેજ પ્રજાની અનાધિન (Free Trade) વ્યાપારમાં શ્રદ્ધા જાગી અને તેમાંથી જે આર્થિક બળો ઉપનિષ્ઠ થયા તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે મૂડીવાદી વર્ગ (capitalist) વધુને વધુ ધનાઢ્ય થતો ચાલ્યો અને ગરીબ વર્ગ નીચે ને નીચે દુર્દશાને પામતો ગયો.

વળી દિનપ્રતિદિન વધતી જતી વિજ્ઞાનની નવી શોધો અને વૈજ્ઞાનિક વિચારોના પ્રભાવથી લોકોની ધર્મ ઉપરથી શ્રદ્ધા ઉઠવા માડી, જડવાદ (materialism) તરફ વળ્યું વધતું ગયું અને ડાર્વિનના ઉત્ક્રાન્તિવાદે એવા વિચારોનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું કે જીવનસંગ્રામમાં માત્ર મજબૂત ઉભો રહી શકે, નબળાપોચાનો તો લોપ થશે.

તેની અસર નીચે જીવનવ્યવહારમાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનું પ્રામશ્ય વધી, જે મેઈમજુબ્ય હરિદાર્ધમાં (Competition) માનતો થયો અને ક્રૂદ્ધતે જ નમળા પોચાનો નાશ કરવાનું નિર્મોણ કરેલું છે એ વિચાર-ભાવનાથી પ્રેરિત થઈ, તેની નૈમગિક, મમલાન અને દયાની લાગણી મારી ગઈ હતી, અને તેની ગ્વાર્મ પ્રાપ્તિમાં આડે આવતા બંધો ફેંકવા તે પ્રવૃત્ત થતો અને તેનો વિરોધ કરતો હતો.

આ જાતની મનોદશા પ્રગર્ભતા મજુર વર્ગની અવદશા અને ખુદારી પ્રતિભાવ ખેદરકારી બનાવવામાં આવતી અને જૂબે મરતા મજુરોને રાહત આપવા, મનુષ્ય તરીકે તેમના આર પુગતી મવડ કરવા, તેના શ્રીમંત

કારખાનાના માલિકોને કદાચ અપીલ થતી તો તેઓ તેનો મીથો ઉત્તર આપતા કે બચ્ચરના પ્રચલિત દરે તેમને મજૂરીએ રાખવામાં આવે છે; અને એ મુકરર દરથી દમડી ઓછી આપવામાં આવતી નથી; એથી વિશેષ જવાબદારી માલિકોને શિર રહેતી નથી.

મધ્યમ વર્ગ, વેપારી અને કારખાનાનો માલિક તેના વ્યક્તિગત હક્ક અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના જોર ઉપર મુસ્તાક રહેતો અને તેના એ હક્ક ઉપર તરાપ પડતાં તે ધાંધલ કરી મૂકતો હતો. પાદરી વર્ગ જેની પાસે મજૂર અને દલિત વર્ગ કાંઈ સક્રિય મદદની અપેક્ષા રાખે તેઓ સદાનુભૂતિમાં એવો ઉપદેશ આપતા કે અન્યાયી નિકૃષ્ટ સ્થિતિમાં પરમાત્માએ તેમને મૂક્યા છે; એટલે પ્રાપ્ત કર્તવ્યને તેમણે નિમકહલાલીથી અદા કરવું; જે મુસિબતો પડે તે ધૈર્યથી સહન કરવી; તેમની વર્તમાન સ્થિતિ હુંક સમય માટે છે. જે દુઃખથી સ્ત્રીજોની પ્રાપ્તિ અર્થે શ્રીમંત વર્ગ ખંતપૂર્વક મથો ગ્લો છે, તે સાફ મજૂરોએ-દલિત વર્ગે કસેશ કરવાની કંઈ જરૂર નથી. ધર્મ દરેકને, કાંઈ પણ બેદલાવ વિના મનની શાન્તિ બક્ષે છે, તે, આ પાર્થિવ મુખો, જેનાથી ગરીબ વર્ગ વંચિત છે-તેના કરતાં વધારે સાચો સંતોષ આપે છે. ગરીબો માટે એ જેવો તેવો લાભ નથી. તાત્પર્ય કે શ્રીમંતોને સુખસાદિર્ષીનાં પ્રલોભનો (temptations) યુક્ત છે, તેમાંથી સુખાએ ગરીબ મજૂર વર્ગ મુક્ત છે.*

આપણા દેશમાં પણ ગરીબોને ઉપર મુજબ આશ્વાસન આપનારાં અનેક શાસ્ત્ર વચનો ધર્મમંથોમાંથી ઉપસાધ્ય થશે; પરંતુ એ કુલ્લક ધર્મોપદેશ મનુષ્ય સ્વભાવને હમેશા હચકર થતો નથી તેમજ તે તેને સંતોષ આપતો નથી; ઉલ્લેખ્ય તેથી કેટલીકવાર અસંતોષ વધે છે; અને તેની સહનશક્તિ ખૂટી પડે છે ત્યારે ગરીબ, પીડિત, દલિત, મજૂરવર્ગ સમાજ સામે જાંઝ ઉઠાવે છે; અને ત્યારે જનતાની આંખો ખુલી, તેની ફરિયાદ તેમજ દુઃખનાં કારણો અને ઉપાય જોધવા સરકાર અને આગેવાન લોકોનેતાઓ તરફથી તજવીજ ચૂવા માટે છે.

ઇંગ્લાંડનો ગરીબ મજૂર વર્ગ એ દુઃખનો ભાર સહન ન કરી શક્યો ત્યારે તેણે પ્રચલિત વ્યવસ્થા સામે સામા યર્ષ, એક ચાર્ટર

(enlightened selfishness) પ્રવૃત્તિ ત્યારે ફળદાયી નિવડશે, અને ત્યારે મનુષ્યોના દુઃખો અને હાડમારી અટકાવવા નવા કાયદા ઘડવાની પ્રવૃત્તિ ઉપડી ત્યારે તેનો વિરોધ કરતા ઇકોનોમિસ્ટ (The Economist) જેવા જાણીતા સાપ્તાહિક લખ્યું હતું, કે—

Suffering and evil are nature's admonitions, They cannot be got rid off, and the impatient attempts of benevolence to banish them from the world by legislation, before benevolence has learned their object and their end have always been productive of more evil than good ***

આ પ્રકારના વિચારોના પ્રત્યાગ્થી અંગ્રેજ પ્રજાની અનાધિન (Free Trade) વ્યાપારમાં શ્રદ્ધા જામી અને તેમાંથી જે આર્થિક બોજો ઉપગ્રિયત થયા તેનું પશ્ચિમ એ આ યુગે મૂડીવાદી વર્ગ (capitalist) વધુને વધુ ધનાઢ્ય થતો જાત્યો અને ગરીબ વર્ગ નીચે ને નીચે કુદરશાને પામતો ગયો.

વગી દિનપ્રતિદિન વધતી જતી વિજ્ઞાનની નવી શોધો અને વૈજ્ઞાનિક વિચારોના પ્રભાવથી લોભની ધમ ઉપરથી શ્રદ્ધા ઉઠવા માંડી, જડવાદ (materialism) તરફ વળ્યું વધતું ગયું અને ડાર્વિનના ઉત્ક્રાન્તિવાદે એવા વિચારોનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું કે જીવનસંઘામમાં માત્ર મજબૂત ઉભો રહી શકે, નબળાપોષાતો તે લોપ થશે.

તેની અચર નીચે જીવનન્યારહારમાં વ્યક્તિત્વાત્મ્યનું પ્રાપ્ત્ય વધી, જે મર્ડ મનુષ્ય હર્શિશર્મા (Competition) માનતો થયો અને કુદરતે જ નજા પોષાતો નાશ કરવાનું નિર્મોણ કરેલું છે એ વિચાર-ભાવનાથી પ્રેરિત થઈ, તેની નૈમગ્નિક, મનભાવ અને દયાની લાગણી મારી ગઈ હતી, અને તેની આર્થિક પ્રસિદ્ધિ આડે આવતાં મનો રૂધિરા તે પ્રવૃત્તિ થતો આ તેનો વિરોધ કરતો હતો.

આ જાતની મનોદશા પ્રવર્તતા મનુષ્ય વર્ગની અવદશા અને ખુનારી પ્રતિ માત્ર બેદરકારી જનાવવામાં આવતી અને જૂએ મરતા મનુષ્યોને રાહત આપવા મનુષ્ય તરીકે તેમના માર્ડ યુગની મરક કરતો, તેના શ્રીમત

કારખાનાના માલિકને કદાચ અપીન થતી તો તેઓ તેનો મીવો ઉત્તર આપતા કે બગારના પ્રચલિત દરે તેમને મળુરીએ રાખવામાં આવે છે; અને એ મુકુર દરથી દમડી ઓઝી આપવામાં આવતી નથી, એથી વિશેષ જનાબદારી માનિએને શિર રહેતી નથી.

મધ્યમ વર્ગ, વેપારી અને કારખાનાનો માલીક તેના વ્યક્તિગત હક્ક અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના જોર ઉપર મુન્તાક રહેતો અને તેના એ હક્ક ઉપર તનાપ પડતા તે ધાધન કરી મૂકેના હતા. પાદરી વર્ગ જેની પાસે મળુર અને દલિન વર્ગ કાર્ત મક્કિય મદદની અપેક્ષા રાખે તેઓ મહાનુભૂતિમાં એવો ઉપદેશ આપતા કે અન્નાથી નિકૃષ્ટ સ્થિતિમાં પરમાત્માએ તેમને મૂક્યા છે, એટલે પ્રાપ્ત કર્તવ્યને તેમણે નિમકહનાલીથી અદા કરવું, જે સુસિનતો પડે તે ધૈર્યથી સહન કરવી, તેમની વર્તમાન સ્થિતિ હુક સમય માટે છે જે દુન્યવી ઝીજ્ઞેની પ્રાપ્તિ અર્થે શ્રીમત વર્ગ ખતપૂર્વક મથી રહ્યો છે, તે સાર મળુરોએ-દનિત વર્ગે દતેશ કરવાની કઈ જરૂર નથી ધર્મ દરેકને, કાઈ પણ બેદલાવ વિના મનની શાન્તિ બક્ષે છે, તે, આ પાર્થિવ સુખો, જેનાથી ગરીમ વર્ગ વચિત છે-તેના કરતા વધારે સાચો મતોપ આપે છે ગરીબો માટે એ જેવો તેવો લાભ નથી. તાત્પર્ય કે શ્રીમતોને સુખસાદિખીના પ્રતોભનો (temptations) પુષ્કળ હોય છે, તેમાંથી સુખાએ ગરીમ મળુર વર્ગ મુક્ત છે *

આપણા દેશમાં પણ ગરીબોને ઉપર મુજમ આશ્વાસન આપનારાં અનેક શાસ્ત્ર વચનો ધર્મગ્રથોમાંથી ઉપનબ્ધ થશે, પરંતુ એ લુલક ધર્મોપદેશ મનુષ્ય સ્વભાવને હમેશા રૂચિકર થતો નથી તેમજ તે તેને સંતોષ આપતો નથી, ઉનકુ તેથી ટટલીકવાર અસંતોષ વધે છે, અને તેની સહનશક્તિ ખૂટી પડે છે ત્યારે ગરીમ, પીડિત, દનિત, મળુરવર્ગ સમાજ સામે બક ઉઠાવે છે, અને ત્યારે જનતાની આખો ખુલી, તેની ફરિયાદ તેમજ દુખના કારણો અને ઉપાય ઓધવા સરકાર અને આગેવાન લોકનેતાઓ તરફથી તત્ત્વીજ થવા માડે છે.

છગનાડનો ગરીબ મળુર વર્ગ એ દુખનો ભાર મહન ન કરી શક્યો ત્યારે તેણે પ્રચલિત વ્યવસ્થા સામે સામા યર્ષ, એક ચાર્ટર

* England since the Industrial Revolution 1; J. H. Jacobson p 36

તેમાં કરીને, ફેક્ટરીક સહત માગી હતી, તે પરથી એ હિલચાલ ચાર્ટર્ડમ તરીકે ગણીતી થઈ હતી.

તેની વિગતોમાં જવાની આપણને જરૂર નથી, પણ નિમ્ન લિખ પ્રકારના વિચાર-બળો અને પ્રવૃત્તિઓ-વિરોધી અને મહાયત-એકત્ર થતા, તેના પ્રતિણામે પ્રવર્તમાન સંગઠને, મજૂર અને ફારીગ વર્ગોની ગિથિતિ સુધારવા અને મનુષ્ય તરીકેના તેમના વાજબી હકો સ્વીકારવા, વખતો-ખતો નવા કાયદાઓ, જેવા કે, કારખાનાઓને લગતા, (Factory Acts) મતાધિકારના, (Franchise) પ્રાપ્તિ પ્રિચક, મજૂર મહાજનના (Trade Union) મહકારી પ્રવૃત્તિ (Co-operative Society) વૃદ્ધાવસ્થાના (Old Age Pensions) ગરીબોને સહત આપનાના (Poor Laws) બેકારીના નિર્વાહના (unemployment insurance) વૈદક મદદના (Health insurance) વગેરે વગેરે પમાડ કરવા ફગળ પડી હતી, અને તેને લઈને મજૂરોના જીવનમાં અને ગિથિતિમાં સહેજસાજ સુધારો થવા પામ્યો હતો *

ખીજી બાલુએ મોરીસ અને રૂઝીન જેવા મમર્થ લેખકોએ હાથ-કારિગરીની ખુબીઓ અને તેના નૌન્દર્શ પ્રતિપ્રજ્ઞતુ ધ્યાન દોરી, યત્રપ્રવૃત્તિનો વિરોધ કરી, દેશના ભાગતા જતા હાથના હુન્નર ઉદ્યોગોને ઉત્તેજના પ્રચાર કામ આદર્યું હતું અને તે ચળવળની પણ થોડીક અમર થવા પામી હતી.

* સરખાવો—આપણા ઈતિહાસમાં મહામહાનાદી પણ હાથમાં સત્તા પર આબે છે એ નવી પ્રાતિક સરકારે એક પ્રેયનોટ પ્રસિદ્ધ કરીને જણાવ્યું છે, કે તેઓ કે ટરી એક્ટમાં ભૂરી ભૂરી દિગામા ફેરફાર અને મુબારા કરવા ધારણા રાખે છે દર અઠવાલિયે અપાતી રત્ન, બપોરની નિશાતિનો માગો અને કામના કવાકોની જે રીતે વહેચણી થાય છે, તેને લગતી કનમોમાં સુધારાની જરૂર છે, કોનન માટ સંતોષકારક ગોઠવણ થાય અને પુન્તી વૈદક મદદ મળે, એવું જવાબદારીવાળું કાયદેસર બધન મૂકનામાં આવશે એક દર કેટલા કનાકો કામ લેણું એ પ્રત્ય પણ તપાસશે, અને સુવપાળી બાબતમાં સમગ્ર રહે વિચાર કરી, તે સાર કાર્થક નિયમ યોજવામાં આવશે.

સ હેપમાં કામના કવાકા, પચારનાં ધોરણો, વસવાટની જગાઓ, કેળવણી, મહનિયેધ, કામદાર સંગઠન, ઔદ્યોગિક જગડાઓ વખામમાં કામદારોને ન્યાય મળે તે વરદ ન સરકારનું યાન રહેશે (તા ૧૭-૮-૧ ૩૭)

નવી નવી વિજ્ઞાનની જાણેથી અને પ્રાચીન ઐતિહાસિક માહિતી ઉપલબ્ધ થતાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ વિષેની માન્યતામાં પરિવર્તન થવા પામ્યું હતું; એ ધર્મના રોમન કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ એ બે મ્હોટા વિભાગો ઉપરાંત અમુક અમુક પ્રકારના વિચાર મતભેદોને લઈને અનેક પેટા-વિભાગો પડેલા છે. એમાંના એક પેટાવર્ગની માન્યતામાં દેરફાર થઈ, તે એવી શ્રદ્ધા ધરાવતો થયો હતો કે પ્રભુ જીમ્મ કાર્લિસ્ટનો ઉપદેશ મનુષ્ય જીવનને લાગુ પાડી, તે પ્રમાણે મમાજજીવન ધડવા પ્રયત્ન થવા જોઈએ. ખ્રિસ્તિ પાદરીઓ મરીય મજુર વર્ગને આજીવન કરનાં પર-લોકના જીવનમુખ પર વધુ વિશ્વાસ રાખવા અને તેમાંથી આશ્વાસન મેળવવા ઉપદેશ કરતા તેનો ઉલ્લેખ અગાઉ થયેલો છે. પણ ઉપર નિર્દેશ કરેલી ભાવના નવો ચીજો પાડતી હતી અને તે વધારે વ્યવહાર, અમરકારક અને તકરરપર્થી લાગણીવાળી હતી; તે દ્વારા ધર્મ જરૂરી અને મંજીન મમાજ મેવાનું કાર્ય થવા પામ્યું છે, અને તે કારણે એ પ્રવૃત્તિ ખ્રિસ્તિ મામાજિક હિલચાલના નામે જાણીતી થયેલી છે, તેને ઉપગ્રિત કરવામાં ફેડરિક ડેનિસન મોરીમ અને આર્સ કિંગમથી મુખ્ય હતા. તે મંજધમાં કેનન બેનેટનું નામ પણ બુવાય તેવું નથી. નેમના ઉપદેશનો આશય એ હતો કે તેની સર્જેલી સૃષ્ટિમાં પ્રભુની પ્રકૃતિનું મહાન દર્શન થાય છે, એટલું જ નહિ પણ મનુષ્ય રચના એ માટે જોગબેલી જણાય છે, અને જીસમ ક્રમશઃ પ્રભુનો માક્ષાતકાર થયો હતો.

ભૂમિ પર અધર્મનો ભાર વધી પડે છે, સાધુ મતોને ત્રામ અપાય છે અને અન્યાય અને અત્યાચાર ખૂમ વ્યાપે છે, ત્યારે પ્રભુ અવતાર ધરે છે એ ગીતાનું શ્લોક જાણીતો છે, તે પ્રમાણે પ્રભુ જીમ્મ કાર્લિસ્ટે મનુષ્ય જાતિના દિદાગ અર્થે અવતાર લીરો હતો; એ તેનુથી કે તે મનુષ્યને માન ઉપદેશથી જ નહિ પણ જીવનમાં તાત્કાલ વર્તનિ ચગમાત્માનો આદેશ વ્યક્ત કરે, તાત્પર્યે કે સમસ્ત મનુષ્ય જીવનમાં પ્રભુનો વામ છે; તેના વિનાનું ક્રોધ રથાન ખાલી નથી તેથી મનુષ્ય પ્રતિ કાંઈ અન્યાય કે અત્યાચાર કરવો એ દેવજમાં નહિ જવું, નિયત વ્રત વિધિ પ્રતિ બેદરકારી બતાવવી, અથવા બાઈમ્મ ધર્મ થનુ નિત્ય વાચન વિમ્મવું, તેના કરતાં વધારે મબીગ ગુનરો છે, તે પરમાત્માની અવહેવના કરવા બરોમર છે.

એ પ્રવૃત્તિનો ઝોક, આમ, મમાજને પ્રભુપનાયણ કવ્વાનો હતો; તેના મમર્થનમાં ઉપદેશમે કહેતા કે પ્રભુ મનુષ્ય અવતાર લે છે, એટલા માટે કે મનુષ્ય પ્રભુ જેવો બને.

વળી શિક્ષિત સમાજનું, જોમકે પ્રમુખીજ, ઓક્ષર્ડ અને લાન્ડનુનિવરસિટિઓનું-લક્ષ્ય માનવતાની (humanity) દૃષ્ટિએ મનુષ્ય અને મરીચ લક્ષ્યો અતિ ખેચાઈ એ વર્ગની સુધારણા અને ઉદ્ધાર અર્થે વ્યવહાર માર્ગ ચોજવા તેઓ તત્પર બન્યા હતા

આ સઘળી પ્રવૃત્તિઓમાથી સામાજિક સેવા કાર્યનો ઉદ્ભવ થયો, અને તેના સચાલનમાં આ જાતની મનુષ્ય સેવાને ઈશ્વર સેવા જ માની હતી આમ ગયા સૈકાના ઉત્તરાર્ધથી મનુષ્ય સેવા એ ખ્રિસ્તિ ધર્મનું પ્રધાન અંગ બનવા પામ્યું હતું

આ મનુષ્ય સેવા પ્રવૃત્તિઓ, તેના અગતી સેવા મર્યાદાઓને (Social settlements) નો વૃત્તાત રમપ્રદ અને રેખાચક્ર તેમ વિચારણીય છે તેના મર્યાદાઓએ ાઈ પણ મનુષ્ય સેવા પ્રવૃત્તિને હનકા કે અધમ ગણી નથી, તે માટે પૈસો વહાસો કયો નથી, તે કાર્ય પાછાની હાડમારી કે તે ખાતર જીવનના જોખમનો વિચાર સરખો કયો નથી માત્ર પ્રભુ શ્રમસ કાર્ટરના પ્રેમ ખાતર, તેના પવિત્ર નામે, એ મિશનરીઓએ પતિતોદ્ધાર, રક્તપિતિયાની સુશ્રુષા, દનિત, પગાત અને અજ્ઞાન જાતિઓના ઉદ્ધાર, ગુન્હેગાર મોનોની સુધારણા, ણવણીનો પ્રચાર, વૈદક શહત વગેરે પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી લઈ મનુષ્ય જાતિની સેવા ઉમગથી કરે જાય છે, તે ખચિત પ્રશમનીય તેમ આદર્શીય છે મનુષ્ય સેવાને જ એ ક્ષેત્રએ ધર્મ માન્યો છે, એટલું જ નહિ પણ તેને જીવનમા ઉતાર્યો છે, અને તે ખ્રિસ્તિ ધર્મનું વિશિષ્ટ અંગ બન્યું છે, જે બનુકરણ કરવા યોગ્ય છે

આ સેવા ભાવના અને સેવા પ્રવૃત્તિઓની લોકમત પર પ્રમળ અસર થવા પામી, એનાથી પ્રેરાઈને હિન્દી સરકારે જાહેર હિતના પ્રશ્નો જેવા કે, લોક સુખાકારી, વૈદક મદદ, ટોરપીટનો અને દવાખાના, કામદાર ખાતુ (labour office) અને રેકટરીઓને લગતા કાયદાઓ, રક્તપિતિયા જહેરા-મુગા, અધ, ગાડા વગેરે માટે યોગ્ય પ્રમથ અને વ્યવસ્થા, શહેરના ધરવાસ, ગુન્હેગાર જાતિઓ માટે અનાયદા વસવાટ, સહકારી દિનચાન, વગેરે ઉપાડી લીધા છે, તે દિશામા સુધારા માટે જાહેરો અવકાશ છે તેમ છતાં તે સર્વ પ્રવૃત્તિઓ યોગ્ય માર્ગે છે, એમ બેશક કહેવું પડશે

આર્થિકજો જીવસિવના ઐક્યની ભાવના પરાપૂર્વથી સ્વીકારેલી છે, પિંડે તે બ્રહ્માડે અથવા આત્મા ને પરમાત્માનું સામ્ય દર્શાવી 'હું જ બ્રહ્મ' છું એવો ઉપદેશ, ઉપનિષદ વગેરેમા કરવામા આ ચો છે, અને પરમાત્માન

સચરાચર, જડ અને ચૈતન્ય સૃષ્ટિમાં વ્યાપ્તો માન્યો છે; એટલે કે પરમાત્મા પ્રાણી સૃષ્ટિમાં, તેના અણુએ અણુમાં વ્યક્ત થયેલો છે; એવી લોક માન્યતાથી હિન્દુ જનતાએ પશુપંખીઓ, જંતુઓ અને કિટક સુદાંના રક્ષણ અને પાલન સારૂ પરબડીઓ અને પાંજરાપોળો વગેરેનો વ્યવસ્થા કરી જૂતદયાનો ભાવ બતાવેલો છે અને એ ભાવના સ્વર્ગસ્થ કવિ મણિશંકર રત્નજીએ નીચેની પંક્તિઓમાં સુંદર રીતે દર્શાવેલી છે:

“ નીકા નાની ગોટી જે જીવો તણી;
વહતું તેમાં એક અખંડિત વહેન જો !
હસનારાંઓ સાથે હસવાનું ધટે;
રડનારાંની સાથે રડવું તેમ જો !
એકખીજાંનાં આંસુડાંઓ લૂછતાં;
ઉંચા ચડશે ઓપુરો સૌ એમ જો !
જૂતદયા છે ધર્મ બધાના મૂળમાં;
સઘળાએ સન્તોનો એ ઉપદેશ જો !

એથી આગળ વધીને મનુષ્ય જાતિના દુઃખ ફેડવા, દુઃખિઆની સુશ્રુષા કરવા, લેમની બહારે ધાવા લોકપ્રિય કવિ લલિતજી ઉપદેશ છે, કે,

દુઃખિયાંનાં ફેડી બન્ધન,
રચિયે ઉર આંગણ નન્દન;
દીનને દારે દયાસાગર રેલિયે;
એવાં આંસુ અપિંએ !
દુઃખિયાંનાં દેવ સહાયક,
દીનનાં તો સન્તન સેવક,
રંકને પગલે પ્રજુલીલા ન્યાણિએ
પ્રબુજને લાળિયે. ”*

પરંતુ ગયા સંક્રાંતિ ખ્રિસ્તિ ગિશનરીઓના સંસર્ગમાં આવ્યા પહેલાં મનુષ્યને રાહત આપવા, તેમની અપંગ અને નિરાધાર સ્થિતિમાં બરદાસ કરવા, તેમના દુઃખોનું નિવારણ કરવા, વ્યવસ્થિત રીતે અને સમાજ તરફથી, સેવાની દૃષ્ટિએ, ખાસ પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો હોય એવું કાંઈ જાણવામાં નથી; ખરી રીતે આપણા સુધારકોએ એ વિષયમાં ખ્રિસ્તિ પ્રવૃત્તિઓનું અનુકરણ કરેલું છે, એમ કહેવું તે ખોટું નથી.

અદ્વૈતવાદના વિચારો અગાઉ પુષ્કળ અને દેશભરમા પ્રમરેલા હતા અને એ અદ્વૈતવાદનો કેવો વિપરીય થતો તેનું રમુજી ઉદાહરણ સ્વર્ગસ્થ નદશકરે કરેલુધેલાની નવવક્ત્રામા આજ્ઞાણ હુટારાની હકીકત વર્ણવીને, પૂ પાડ્યુ છે. આમ 'હું અને તું'મા ભેદ નથી, આપણે સૌ એક જ છીએ એ વાદનો અભ્યાસર થયેલો, પણ તદનુસાર સૌ એક જ પિતાનો પરિવાર છે, સૌમા ધૃધિરી અથ રહેતો છે, તેથી એકગીજ પ્રત્યે સમભાવ તેમજ હયા ભાવ દર્શાવી મનુષ્ય જાતિની સેવા કરવા બહુ થોડાક જ-અને તે માધુસતો સિવાયના-માધુમ પડતા હતા

પરંતુ વર્તમાન યુગમા તે દિશામા કાઈએ વ્યવહાર અને વ્યવસ્થિત-પણે પગલા ભર્યા હોય તો તેનો યશ રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદ મસ્થાને ધટે છે સ્વામી વિવેકાનંદે વિશ્વધર્મ પરિષદમા આખ્યાન આપતા વેદાન્તને એક જીવન્ત ધર્મ તરીકે ઓળખાવ્યો હતો અને મનુષ્યમા પ્રભુનો વામ રહેલો છે, એ મુદ્દા પર ભાર મૂકીને જનસેવાના કાર્યો પ્રતિ અમાજનુ ખ્યાન દોર્યું હતું તે વિષયનો રડોટ કરતો એક મનનીય લેખ હમણા 'વેદાન્ત કેમરી' નામક એ જ મસ્થા તરફથી ચાલતા માસિકમા પ્રકટ થયો છે, તેમાથી જરૂરી ભાગ અર્ધિ આપીશુ —

But in the light of the doctrine of Immanence, otherwise described here as the philosophy of 'God in Man' we can have an ideal of life that takes due cognisance of the spiritual urge of introversion that manifests itself as asceticism, as well as the ethical urge of extroversion that takes the form of humanism and collectivism—an ideal that in fact fuses or synthesises both these into a rational and harmonious scheme of spiritual life with its twin forms of communion, namely meditation, in which one communes with the Deity immanent in the self, and service, through which one communes with the same Deity as manifested in others and in society at large† "

આ ભાવથી પ્રેરિત થઈને મનુષ્ય સેવા અર્થે રામકૃષ્ણ વિવેકાનંદ સંસ્થાના સંન્યાસી-સાધુઓએ દેશઝરમાં અનેક વિધ સેવા પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડેલી છે, તે લોકોપકારી તેમ જ દિતાવહ નિવડેલી છે.

જાણીતા પ્રોફેસર વિનયકુમાર મરકારે તેનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે, કે, એ સાધુઓએ આરોગ્ય બક્ષનારી હોસ્પીટલો અને દવાખાનાં ખોલેલાં છે, તેમજ શત્રિશાળાઓ, હોમોગ્રીફો, અમળા આશ્રમો, આરામગૃહો, આરોગ્યગૃહો વગેરે સ્થાપેલાં છે; વિશેષમાં દુકાળ, રોગ, આગ અને દેવી હોનારતના પ્રસંગે રાહતકાર્યો ઉપાડે છે, તેની જોડેથી પ્રસંસા યામ તેટલી ઓછી છે; અને ઉપદેશ અને જ્ઞાન પ્રચારનો એમનો વ્યવસાય તો ચાલુ હોય છે.*

આર્યસમાજ અને પ્રાર્થના સમાજે એજ માર્ગે પ્રયાણ કરી, અનાથ આશ્રમો, ફોઉન્ડેલિંગ હોમ અને પતિતોદ્ધાર સંસ્થાઓ સ્થાપી છે અને તેમાં માનવતાનો (humanity) ભાવ પ્રધાનપણે પ્રવર્તે છે.

એવા ઉદાર વિચારથી અને સેવા વૃત્તિથી જાહેર પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી સેવા અને ચક્ષાવવા સ્વર્ગસ્થ ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેએ સન ૧૯૦૫ માં હિન્દ સેવકસમાજ સ્થાપ્યો હતો અને તેનો પ્રધાન આશય આપણું જાહેર જીવન (public life) ધાર્મિક વાતાવરણ જેવું પવિત્ર અને ઉત્કૃષ્ટ કરવાનો હતો.

સામાજિક સુધારાની પ્રવૃત્તિ સામે જનસમુદાય મતાનુગતિક વિરોધ કરતો અને દેશનું ઐક્ય માધવા હિન્દી મહાસભા ખંતપૂર્વક પ્રયત્ન કરી રહી હતી, તેમાં સૌ કોઈ વર્ગનો સમાવેશ થતો અને તે કારણસર તેના પર અધટિત આક્ષેપ ન મૂકાય એ આશયથી તેમ સર્વ જૂઠા જૂઠા ધટકોને એક સાથે ઐક્યોજિત રાખવા, મહાસભાની પ્રવૃત્તિથી સમાજ સુધારાની પ્રવૃત્તિને પ્રથમથી હેતુપૂર્વક નોખી રાખવામાં આવી હતી.

સમાજ સુધારકો ધીમે ધીમે પણ મહત્તમ પગલે આગળ કૂચ કરે જતા હતા; અને તેમના પ્રત્યાર કાર્યની અચૂક અસર થતી હતી; તે જોઈને બીજી બધી દલીલો ખૂટી પડી ત્યારે સુધારાનું કાર્ય પ્રગતી પાછળી જીવન પરંપરાને અનુસરીને કરવું કે કેવળ બુદ્ધિવાદને પ્રાધાન્ય આપીને આગળ ધપાવવું, એ વિવાદનો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો હતો; પણ છેવટે

* The Might of Man in the social philosophy of Ramkrishna and Vivekananda, p. 28.

મનુષ્ય સેવાભાવનાને સમાજમાં મહત્વનું સ્થાન અપાયું છે એ તો પકારક મિના છે, અને તે એકે ધર્મ કર્તવ્ય મનાયુ છે. સુગતના 'લેડી વિલોંગ્ડન અરાક્તાયર્મે' તો મનુષ્ય સેવા એ ઈશ્વર સેવા છે, કારણ કે દરેક મનુષ્યમાં પ્રભુનો અશ છે, એ ધ્યાનમત્ર (motto) ધારણ કરેલો છે, અને મહાત્માજીએ તો સેવા જીવનને તેમના કાર્યક્રમમાં પ્રાધાન્ય આપેલું છે તેઓ એટલે સુધી કહે છે, કે 'ઈશ્વરની સેવા એક રીતે જ થાય ગરીબોની સેવા તે ઈશ્વરની સેવા છે, અને તે સૂત્રનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં તેઓ જણાવે છે, કે " આત્મજ્ઞાન, જીવ માત્રની સાથે એટલે ઈશ્વરની સાથે ઐક્ય-તત્ત્વમયતા સાધવાથી જ થાય. જીવ માત્રની સાથે ઐક્ય સાધવું એટલે તેને દુ ખે જ્ઞાનપૂર્વક દુ ખી થવું, તેના દુ ખનું નિવારણ કરવું "*.

જગતમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સેવાભાવનું પ્રાનદ્ય જામે તો મનુષ્ય તેના દુઃખોમાંથી મુક્ત થઈ, તેનું જીવન સુખી થાય એટલું જ નહિ પણ પૃથ્વી પર જ તે સ્વર્ગીય આનંદ અનુભવે.

મુખાઈની સોસાયલ સર્વિસ લિગનો ઉદ્ભવ પોતાના પછાત અને અજ્ઞાન બહુઓને સહાયશ્રુત થઈ, તેમને સાચે રાહે દારવાના ઉદ્દેશમાંથી થયો હતો.

આપણો ગરીબ, પછાત, અને અજ્ઞાન જનસમૂહ હોળીના દિવસો હલકા પ્રકારની ચેષ્ટામાં અને મસ્તી તોશનમાં વ્યતિત કરે છે અને કુમળા મગજ પર એ કુપ્રચારની માઠી અસર પેદા થવા પામે છે તે મઠી અદકાવવા

• ધર્મમંથન પૃ ૩૦૩-૦૪

તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ Contemporary Indian Philosophy નામના પુસ્તકમાં એ સંબંધમાં મહાત્માજીએ નીચે જુલબ પોતાના વિચારો વ્યક્ત કર્યા ॥

" To be true to such religion one has to lose oneself in continuous and continuing service of all life Realisation of Truth is impossible without a complete merging of oneself in, and identification with, this limitless ocean of life Hence for me, there is no escape from social service, there is no happiness on earth beyond or apart from it Social service here must be taken to include every department of life In this scheme there is nothing low, nothing high For, all is one, though we seem to be many "

અને તેને બદલે એ મમયે તેમને ગંભીર અને વિનોદનાં માધનો પૂરાં પાડી, એ તહેવારો તેઓ નિર્દોષ આનંદમાં ગાળે એવો પ્રયત્ન કરવાનો વિચાર નાણીતા સમાજ સુધારક શ્રીયુત ભવાનીદાસ ના. મોતીવાળાને સ્ફૂર્તી અને તુરત જ તે માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા તેમણે એક હોળિકા સંમેલન સમિતિ નીમી દીધી. તે કાર્ય પૂરું થયા પછી, એ સમિતિને લાગ્યું, કે એ હોદ્દામાં સ્થાયી સેવાકાર્ય કરવા માટે એક સ્થાયી મંડળ સ્થાપવામાં આવે તો તે બહુ ઉપકારક થઈ પડે; અને તેની અગત્ય તે સમિતિએ સ્વીકારી, એવા એક મંડળનું બંધારણ ઘડવા એક પેટા કમિટી નીમવામાં આવી હતી. તેના પ્રમુખ તરીકે સ્વર્ગસ્થ મોકળદાસ કંડાનદાસ પારેખ અને મળ્યેમાં ઉત્તમસાલ ફેરાવસાલ ત્રિવેદી, શ્રીયુત કાન્તિલાલ પંડ્યા, શ્રીયુત ચંદ્રશંકર પંડ્યા, શ્રીયુત મનસુખસાલ ભારતર, ડૉ. કન્યાણુદાસ દેસાઈ અને મી. પી. બી. ગોરડિયા વગેરે ગુજરાતી શૃંગારી હતા.

ગયે વર્ષે એ મંથાએ તેનો રજતમહોત્સવ ઉજવ્યો હતો અને તે નિમિત્ત રજતમહોત્સવ રીપોર્ટ પ્રકટ કર્યો હતો, તે વાચતાં, તેની અનેક વિધિ પ્રવૃત્તિઓ જનતાને કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ પડેલી છે અને હિતાવહ નિવડી છે, તેનો ધ્યાય ખ્યાલ આવશે, તેની સાથે અભારના બદલાયલા સંજોગોમાં સમાજને એવી સેવાભારી સાર્વજનિક સંસ્થાઓની વારસતિક જરૂરિયાત વિશે પ્રતીતિ સૂઝ્યાં થશે.

વર્તમાન સમયમાં મનુષ્ય સેવાને સમાજજીવનમાં મહત્વનું સ્થાન અપાયું છે અને તે એક ધર્મકાર્ય ગણાયું છે, તે આનંદ પામવા જેવું છે. મનુષ્યમાં પ્રભુનો વાસ છે એ ભાવના સોઝામાં દૃઢ અને વ્યાપક ખનતી, સંસારમાંનાં અનેક દુઃખો, અન્યાય અને સતામણી, આપોઆપ દૂર ભાગશે.

પ્રખુત વિચારથી દોરાર્ધને હરિજનનો પ્રશ્ન નિરૂપણ માટે છેવટ સુધી મોકુફ રાખ્યો હતો, એ આશામાં કે તેના શુદ્ધ અને સાચા સ્વરૂપમાં તે જોવા તપાસવાનું અનુકૂળ થઈ પડે.

નવયુગનું પ્રધાન ચર્ચાનું સુધારક વર્ગનું હરિજનોની દુર્દશા પ્રતિ લક્ષ જઈ, તેમની શુભાશી સ્થિતિ સુધારવા તેમજ તેમની ઉન્નતિ સાધવા તેઓ પ્રેરાયા હતા. તે પહેલાંથી ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓએ હરિજનોને ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં વટલાવવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા; પણ એ હરિજનભાઈઓએ, એમાંના ધણા મહોદ્દાભાગે, એક દેહમાં બે ધર્મ નહિં કરીએ એવો સામો ઉત્તર આપી, અને હિન્દુ ધર્મમાં પડતાં સર્વ દુઃખો સહી લઈ,

તે સ્વધર્મને તેઓ મજબૂતપણે વળગી રહેલા છે; અને હિન્દુધર્મીઓ માટે એ ગૌરવનો વિષય છે; તેમ છતાં ખોટી અને અધર્મ શ્રદ્ધાને વશવર્તી હિન્દુ જનસમુદાયે તેમના પ્રતિ તદ્દન નિષ્કૃષ્ટતા બતાવેલી છે, એ સામું એટલું જ તેને માટે શરમજનક છે. પણ વધારે દુઃખનો વિષય એ છે કે તે પરધર્મમાં વટલીને આવે તો તેનો સંપર્ક કરવામાં આપણને વાંધો ન આવે પણ એક હરિજન તરીકે તેનો સ્પર્શ થતાં પોતે અપવિત્ર થઈ જાય અને તેને દૂર ને દૂર રાખે. આથી હરિજનોને ખુબજ હાડમારી વેઠવી પડેલી છે, એટલું જ નહિ પણ સમાજમાં તેમનું સ્થાન છેક જ નપાત્ત અને તિરસ્કાર-પાત્ર બન્યું છે; એટલે દરજ્જે કે દક્ષિણ દિશા કેટલેક સ્થળે તેમનો પડછાયો પડતાં સુરત સનાતની ખિન્નતા અને હજી પણ ખિન્નય છે.

મનુષ્ય તરીકે એ વતન અસહ્ય હતું; જંગલી પ્રાણીઓ કરતાં પણ બહુ ખરાબ રીતે તેમના પ્રતિ વર્તાવ કરવામાં આવે છે. પરંતુ તેમનો પક્ષ લેનાર કે તેમની વફાલાત કરનાર થોડાક જ નજર પડશે. સૌ કોઈ તેની સેવાનો લાભ લે છે; તેની પાસે સખ્ત મહેનત મજૂરી કરાવે છે; તેનો ઉપયોગ કરવામાં તેને બાધ આવતો નથી પણ એક મનુષ્ય તરીકે તેની સાથે થોડા વ્યવહાર કરતાં ધૂણા ઉપજે છે, અને જાણ્યે અજાણ્યે એનો સ્પર્શ થતાં, તે એક રક્તપિત્તિયો ન હોય તેમ, તેને હડધુત કરવામાં આવે છે, તથા એ પરમાત્માને કરગરતો કહે છે, કે:-

મનખો ટેડાનો બાપ ! શે દીધો રે રામ (૨)

એને પડછાયે દેહ અલગાય

મારા હૈયાની હાય કોઈ સાંભળો રે રામ૦

અંધારી રાત કાળાં મેઘલી રે રામ

એથી જૂડો ટેડાનો અવતાર— મારા૦

x x x x

મનખો આવો તે બાપ ! શે દીધો રે રામ

એથી લાલ્લેરી જંગુ જમાત— મારા૦

સુખ દુઃખનું ભાન બાપ ! શે દીધુ રે રામ

એથી લાલ્લેરી પાણુની જાત....

મારા હૈયાની હાય કોઈ સાંભળો રે રામ. મારા૦

પુરોપમા અગાઉ જ્યુઓની એવી નરાધમ સ્થિતિ હતી સૌ મર્દ તેમનો તિરસ્કાર કરતું, જે કે તે વર્ગ અરપૃસ્થ નહોતો, બીજી રીતે બાહોરા, બુદ્ધિવાળા અને શ્રીમત હતા જાણીતા રોમાયક નવલકથાકાર સર વોલ્ટર રેડી આર્થિક નહોતા નામક તેની જાણીતી નવલકથામાં આર્થિક જ્યુનું તાદ્દય ચિત્ર દોર્યું છે, અને એ કથામાંનો નાયક તેને સતાવે છે ત્યારે એ ઉત્તર એ આપે છે તે હૃદયભેદક છે. તે તેને કહે છે, કે શું જ્યુને આખ નથી, પગ નથી, લાગણી નથી, હૃદય નથી, શું તે એક મનુષ્ય નથી ? શું પ્રજુએ તેને મળ્યો નથી ?

એવા જ હૃદયનગ્નતરાના ઉદ્દગાર કવિ રમણુનાથે એક અરપૃસ્થના મુખેથી કહા-યા છે

તમને પ્રજુએ શું ઘડયા સોના કણે ?
અમને ઘડયા દુર્ગંધની કાચી ધૂળે ?
આખો અમારી શું જડેલી ટાંકીએ ?

x x x

માથે પડી આ ટાલ, માથે બાર લઈ વહેતા,
હાથે પડયા છાલા, કુહાડી હાથમાં લેતા,
એ હાથ, એ માથું, પવિતર ઐ નહિ વાઈ ?
સેવા અમારી લો, ન અમને ઐ લો આપુ ?

મહાત્માજીએ પણ એમના પ્રત્યેના ધોર અન્યાયનું, તેમની કરુણ દશાનું ચિત્ર આલેખ્યું છે, તે ગંભીર ચિંતન માગી લે છે તેઓ લખે છે

“ દરિજનોને માથે આપણે કેવા કેવા અન્યાયો ખડકયા છે એનું આપણને સ્મરણ રહે એ સાફ છે સામાજિક દષ્ટિએ તેવો રક્તપીતિયા છે આર્થિક દષ્ટિએ તેઓ ગુતામ કરતા નષાવટ છે ધાર્મિક દષ્ટિએ તેમને આપણે જેને ‘દેવ મદિરા’ ને ખોટા નામે ઓળખીએ છીએ તે રથજોમાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રતિબંધ છે તેમને સર્વથા કિંદુઓના જેટલી જ છૂટથી જાહેર રસ્તા, જાહેર નિશાળો, જાહેર ઈસ્પતાલો, જાહેર કૂવા, જાહેર નળ, જાહેર બાગમગીયા એવી જગ્યાઓનો ઉપયોગ કરવાની મનાઈ છે કેટલીક જગ્યાએ તો તેઓ અમુક અતરથી પાસે આવે સામાજિક અપગ્રાહ ગણાય છે અને મર્દ મર્દ છૂતીછવાઈ જગ્યાઓએ તેમના દશન

માત્રથી જ માણસો અલગાય છે તેમને રહેઠાણ માટે શહેરો અને ગામડાંના ખરાબમાં ખરાબ ભાગ આપવામાં આવે છે, અને ત્યાં તેમને લગભગ કરી જ સામાજિક સગવડો મળતી નથી. સર્વજ્ઞ હિન્દુ વકીલો અને ડોક્ટરો સમાજના બીજા માણસોની સેવા કરે તેવી તેમની ન કરે. બ્રાહ્મણો તેમને ત્યાં ધાર્મિક વિધિઓ ન કરાવે. તેઓ જેમ તેમ કરીને જીવતર ચલાવી શકે છે અથવા હળુ હિન્દુ ધર્મમાં રહે છે એજ આશ્વર્યની વાત છે. તેઓ એટલા કચડાઈ ગયેલા છે કે જાલિમો સામે બળવો કરવાની પણ તાકાત તેમનામાં રહી નથી. કાર્યકર્તાઓની નજર આગળ ધરવડાના કરારની કલમોના ગભિત અર્થનો આમેદ્દમ ચિનાર ખડો થાય એટલા માટે આ દુઃખદ અને શરમભરેલી હકીકતો મેં યાદ કરાવી છે. સતત અવિશ્રાંત પ્રયત્નથી જ આ દાલત કોકોનો પતિત દશામાંથી ઉદ્ધાર થઈ શકશે, હિન્દુ ધર્મ શુદ્ધ થઈ શકશે અને સમસ્ત હિન્દુ સમાજનો અને તેની સાથે આખા હિન્દુસ્તાનનો ઉદ્ધાર કરી શકશે. ”*

ઉપરોક્ત ઉતારામાં મહાત્માજીએ તેને એક ધાર્મિક પ્રશ્ન ગણ્યો છે, એ વાજબી કર્યું છે; એક ધાર્મિક માન્યતા તરીકે જનતામાંથી આલડ-છેટની લાગણી નિર્મૂળ થશે ત્યારે તેનો ઝટ ઉકેલ આવશે. તેથી મંદિર પ્રવેશ પર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

હરિજનોની ઉન્નતિ કરવા પ્રથમ દિવસથી ચંચલી ત્યારે તેનો દલિત જાતિ તરીકે (depressed classes). નિદેશ કરવામાં આવતો; પણ એવી દલિત જાતિમાં, બીજી જાતિઓ એ સ્થિતિમાં પડેલી હોય તેનો સમાવેશ થઈ શકે, તેથી શ્રીમંત મહારાજ સર સયાજીરાવે એ જાતિને અસ્પૃશ્ય જાતિ તરીકે વર્ણવી હતી, અને તેમને ઉંચે લઈ જવામાં એઓશ્રીએ ધણું કર્યું છે, એ ઉપકારસહ નોંધવું જોઈએ.

એ પ્રવૃત્તિનાં મૂળમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણની સાથે હરિજનોનો આર્થિક વિકાસ એ પણ એક પ્રેરક બળ હતું; અને તેનો અકસીર ધ્યાન તેનામાં કેળવણીનો પ્રચાર મનાયેલો હતો.

પણ એવા મંદ, ચોક્કસ કાર્ય નીતિ અને પૌરણ વિનાનાં, પ્રયાસોની ઝાઝી અસર થવા ન પામે એ સ્પષ્ટ છે; તો પણ સંજ્ઞેમવશાત્ તેમની પહેલાંની સ્થિતિમાં કાંઈક ફેરફાર થયો છે; જો કે તે સતોપકારક નજર કહેવાય.

પરદેશમાં હિન્દીઓ પ્રત્યે જે અમબ્ય વતન રાજ કરતી ગોરી પ્રજા તરફથી કરવામાં આવે છે, અને તેમને અસ્પૃશ્ય ગણે છે, ત્યારે આપણું શોહી ઉક્ષણ આવે છે, તે સામે વિરોધ ઉઠાવીએ છીએ, પણ તેના એક ઉત્તર તરીકે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ અસ્પૃશ્ય જાતિઓ પ્રત્યે હિન્દુઓ કેવી રીતે વર્તે છે તે સ્ત્રીઓ રચુ થાય છે અને આપણે તેથી તેનો જવાબ વાળતા મંકોચ પામીએ છીએ

પરંતુ રાજકારણની દૃષ્ટિએ મગકારે અસ્પૃશ્ય જાતિઓને હિન્દુ સમાજમાંથી જૂદી પાડવા પ્રયત્નો કરવા માડ્યા, ત્યારે એ પ્રશ્ન બહુ ગંભીર બની ગયો હતો અને તેના પ્રતિકાગ રૂપે મહાત્માજીએ બીજા ગોળમેજી પગિપદમાં નીચે મુજબની તેમની પ્રતિજ્ઞા જાહેર કરી હતી -

“બીજા નાની ડોમોની માગણી હું અમજી શકું છું, પણ અત્યજને વતી કરવામાં આવેલી માગણી એ મારે મન ‘સૌથી નિર્દય ધા’ છે કે અસ્પૃશ્યતાનું કંઈક કાયમ રહેવાનું છે હિન્દુસ્તાનની સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે પણ હું અત્યજોના સાચા હિતને વેચી ન ખાઉં હું પોને અપજનેના વિશાળ મુશ્કેલીનો પ્રતિનિધિ હોવાનો દાવો કરું છું અહીં હું મહાત્માજીની વતી નથી બોલતો, પણ મારી પોતાની વતીથી બોલુ છું, અને દાવો કરીને કહું છું કે તમામ અત્યજોના મતની ગણતરી કરવામાં આવે તો મને તેમનો મત મળે અને માફ નામ પહેલુ આવે અને હું હિન્દુસ્તાનને એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી અત્યજોને કહેવા જાઉં કે જુદા મતદાર મંડળ અને અનગ બેઠકો એ અસ્પૃશ્યતા જે તેમનું નહિ પણ અનાતન હિંદુ ધર્મનું કનક છે તે દૂર કરવાનો ઉપાય નથી

તમારા પત્રક પર અને અમારા વસ્તીપત્રકમાં અત્યજોનો જુદો વર્ગ ગણાય એમ અમે ઈચ્છતા નથી શીખો હમેશા શીખ રહે, મુમલ-માનો હમેશા મુમલમાન રહે, યુરોપિયનો હમેશા યુરોપિયન રહે, પણ અત્યજો હમેશા અસ્પૃશ્ય રહેશે ?

અસ્પૃશ્યતા જીવે એના કરતાં તો હિંદુ ધર્મ રમાતાજી જાય એ હું બહુ વધારે ઈચ્છુ તેથી કે આમેકકર વિશે અને અત્યજોનો ઉદાર કરવાની તેમની ઈન્ટેન્સરી વિશે મારો આદર હોવા છતાં, તેમની શક્તિ વિશે મને પૂરો આદર હોવા છતાં, મારે નમ્રતાથી કહેવું જોઈએ કે આ ધોર અન્યાય તેમણે મહન કર્યો છે અને કદાચ તેમને જે કડવા અનુભવો થયા હશે તેને લીધે તેમની વિવેક શક્તિ કનુપિત થયેલી છે આમ કહેવું

પડે છે તેનું મને દુઃખ થાય છે, પણ એ ન કહું તો અલગોનું હિત જોમને પ્રાણ સમાન વહાણું છે તેને હું બેવકા નિવડું. આખા જગતના રાજ્યને સારું હું તેમનું હિત જરૂર ન કરું. હિન્દુસ્તાનના તમામ અલગોની વતી ડૉ. આબેડકર બોલવા જાય છે ત્યારે તેમનો દાવો યોગ્ય નથી એમ હું કહું છું અને તે પૂરતી જવાબદારીના ભાનથી કહું છું. એનાથી હિન્દુ ધર્મના જે ભાગલા પડશે તે મારાથી જોયા જાય તેમ નથી અત્યજો, ઈસ્લામ કે ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકારે તેનું મને દુઃખ નથી. એ હું સહન કરું. પણ ગામગામ હિંદુઓના જે ભાગલા પડે તો હિન્દુ સમાજની જે દશા થાય તે મારાથી સહી જાય એમ નથી જે અત્યજોના રાજદારી હક્કોની વાત કરે છે તેઓ હિન્દુસ્તાનને ઓળખતા નથી અને હિન્દુ સમાજ આજે કેવી રીતે રચાયેલો છે તે જાણતા નથી. તેથી હું પૂરેપૂરા ભારપૂર્વક કહું છું કે આ વરગુનો વિરોધ કરનાર હું એકલો હોઉં તો પણ હું એનો જીવના જોખમે પણ વિરોધ કરીશ. "x

હરિજનો માટેની એમની યજ્ઞવળ ધણી વર્ષો પૂર્વની હતી તેઓ આશ્રમમાં હરિજનોને રાખે તો અમદાવાદના સનાતનીઓએ તેમને આર્થિક મદાયતા નહિ આપવા જનતાને અપીલ સુદ્ધા કરી હતી, પણ તેઓ એમના નિશ્ચયમાં અડગ જ રહ્યા હતા. એટલું જ નહિ પણ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના દ્વાર કહેવાતા વૈશ્વનાના વિરોધ છતાં હરિજનો માટે મોકળા રાખ્યા હતા અને પોતે એક હરિજન જાળાને દત્તક લીધેલી છે, અને તેને પાળી પોષીને ઉછેરી છે, એ જાણીતી ખીના છે, એમની નજરે અસ્પૃશ્યતા એ અધર્મ છે અને તે ટાળવાને તેઓ સતત પ્રયત્ન કરતા રહ્યા છે, તેને એક જીવન કાય ગણ્યું છે હિન્દી મત્રી સર સેતુઅલ હોરને સન ૧૯૩૨ માં પત્ર લખ્યો હતો, તેમાં મહાત્માજીએ લખ્યું હતું, કે —

" આ વર્ગોની સ્થિતિના સબધમાં હું ખાત્યાનમ્થાથી રસ લેતો આવ્યો છું, અને તેમને માટે એક કરતા વધારે વખત મેં મારા સર્વરંજનો ભોગ આપ્યો છે. આ હું ગુમાનથી કહેતો નથી, કારણ કે સેકડો વર્ગોથી હિંદુઓએ દલિત વર્ગોને જાણીપુત્રીને જે અધમ સ્થિતિમાં મૂક્યા છે, તેનું નિવારણ કરવાને એવી યત્ન પણ તપશ્ચર્યા નથી કે જે હિંદુ દેશમાં આદરીને તેનું નિવારણ કરી શકે એમ હું માનું છું. પરંતુ હું જાણું છું કે જે કચડી નાખતી અધમતા હેઠળ દલિત વર્ગો કચડાતા રહ્યા છે, તેના

નિવારણ માટે જુદા મતદાર મંડળો એ તપશ્ચર્યા નથી કે ઉપાસ નથી. તેટલા માટે હું નામદાર સહેનચાહની સરકારને માનપૂર્વક ખબર આપું છું કે દક્ષિત વર્ગો માટે જુદા મતદાર મંડળો રચવાનો ઠરાવ જે સરકાર કરશે તો હું ઉપવાસ આદરીને મૃત્યુની સાધના કરીશ.*

આવી આકરી પ્રતિજ્ઞા જેનું હૃદય હરિજનો માટે સિંચાતું હોય તેજ ક્ષેત્ર તત્પર બને; ઈન્દિયામાં એવા બનાવો વિરલ સાંપડશે. તેના ભક્તોની પ્રભુએ હંમેશાં ટેક સપેલી છે, તેમ આ પ્રસંગે બ્રિટિશ કેબિનેટ હરિજનો સંબંધમાં તેનો નિર્ણય (decision) ફેરવ્યો અને મહાત્માની માગણી સ્વીકારી એમાં અમે ઈશ્વરનો હાથ જ નિહાળીએ છીએ.

અરપૂર્યોમાંથી કેટલાય મોટા ભક્ત ચલ્યા છે; અને હિન્દુ ધર્મે તેમને ભક્તમંડળમાં દાખલ કરેલા છે; અને વિશેષમાં એ ધર્મે અનેક વિદેશી અને અનાથ જાતિઓનો પોતામાં સમાવેશ સુદાં કરેલો છે એ ઈન્દિયાસપ્રસિદ્ધ જિના છે; તે હિન્દુ જાતિ અરપૂર્યોને અલગ રાખે, અપવિત્ર ગણે એ દુઃખ તો અસહ્ય છે. ટેડગાડે આપણે તેમનાં આગણી સ્વચ્છ જોઈશું, ત્યાં તુલસી ક્યારે હશે, એટલું જ નહિ પણ ઈશ્વરનું નામ સ્મરણ ક્ષેતાં, ભજન કરતાં તેમને સાંભળીશું. એવાઓનો બહિષ્કાર કરવો એ એક હડહડતો અન્યાય જ છે.

ધર્મ ખાતર નહિ તો એક મનુષ્ય તરીકે તેમના પ્રત્યે સમભાવ રાખવો, તેમને સમાન ગણવા એ આપણું કર્તવ્ય ધર્મ પડે છે.

પ્રસ્તુત પ્રશ્ન એટલો તાજો છે, આપણી નજર સમીપનો છે કે હરિજન પ્રવૃત્તિ વિશે અત્રે વિસ્તારથી વિવેચન કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

એમાંના એકજ સુદા પ્રતિ અમે વાચકમંડળનું ધ્યાન દોરીશું. કે મહાત્માજીએ એમની આર્થિક સુધારણા માટે આગ્રહ નહિ કરતાં હરિજનોના મંદિર પ્રવેશને ખાસ મહત્ત્વ આપ્યું છે, એ બહુ વિચારવા જેવી ગંભીર ખાબત છે.

મનુષ્યને એકલા રોટલા મળે તૃપ્તિ થતી નથી; તેની મનોવૃત્તિ એથી કાંઈ વિશેષ માગે છે, અને તે એક પ્રકારની ધાર્મિક ભાવના છે; અને મનુષ્યને સમાન કરવા ધર્મ જેવું બીજું કોઈ ઉત્તમ સાધન નથી; વળી હિન્દુ જાતિમાં તેમના માટે હૃદયપલટો ચલે છે, એની પરીક્ષા કરવાની

પણ એ એક કસોટી હતી. તે સંબંધી મહાત્માજીએ નીચે પ્રમાણે ખુલાસો કર્યો હતો, કે,

‘મારા મત પ્રમાણે, રૂઢિચુસ્ત હિંદુમાનસે યુગ ધર્મને ઓળખ્યો છે કે નહિ અને હિન્દુ ધર્મને કપાળેથી અસ્પૃશ્યતાની કાળી લીટી ખૂંસી નાંખવાને તે તૈયાર છે કે નહિ એની આ અચૂક કસોટી છે. મને લાગે છે કે હરિજનોને સર્વથા હિંદુઓના જેટલો જ છૂટથી તમામ જાહેર મંદિરોમાં દાખલ કરવામાં આવે એની હિંદુ આમ વર્ગના તેમજ હરિજનોના મન પર જેટલી અસર પડશે તેટલી બીજા કયાથી નહિ પડે. ડૉ. આર્મેડકરે આને વિશે પ્રમાણમાં ઉદાસીન છે એ હું સમજી શકું છું. પણ હું હરિજનોના થોડાક સંસ્કારી માણસોનો વિચાર નથી કરતો પણ અસંસ્કારી મુંગા સમુદાયનો વિચાર કરું છું. ગમે તેમ તોયે હિંદુ મંદિરો આમ વર્ગના જીવનમાં ભારેમાં ભારે મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. અને હું આખી જિંદગી અજ્ઞાનમાં અજ્ઞાન અને દલિતમાં દલિતની સાથે એકતા સાધવાનો પ્રયત્ન કરનારો રહ્યો, એટલે જ્યાં સુધી હિંદુ સમાજના ‘બહિષ્કૃતો’ને માટે તમામ મંદિરો ખુલાં ન થાય ત્યાં સુધી મને સંતોષ નહિ થાય.’+

તેમની પ્રવૃત્તિ એટલેથી અટકી નહોતી, પણ હરિજનોની અડચણો દૂર કરવા અને તેમની રિયલિટી સુધારવા અખિલ હિન્દ માટે હરિજન સેવક સંઘની સ્થાપના કરી હતી અને તેના ધ્યેય તરીકે નીચેના મુદ્દાઓને પ્રાધાન્ય અપાઈ હતું, કે,

(૧) દલિત વર્ગોને માટે કાર્પથજી જાહેર સંસ્થાઓમાં દલિત હોવાને કારણે દાખલ ન થઈ શકે તેમ ન બનવું જોઈએ.

(૨) સાર્વજનિક સ્થાનો, જેવાં કે મંદિરો, ધર્મશાળાઓ, શાળાઓ, પંથો, મુસાફરખાનાઓ, વગેરેમાં બીજા હિંદુ વર્ગોની મારફત વિના સંકલ્પે કે અપવાદ સિવાય ઉપયોગ કરવા દેવો જોઈએ.

(૩) રાજનૈતિક બાબતોમાં પુના કરાર મુજબ જે સમજુતી થઈ છે અને જેનો સરકારને સ્વીકાર કરવો પડ્યો છે તેનો અમલ ગુદ મુદ્દિથી થાય અને જે અનામત જોડકા છે તે થોડાં જ વર્ગોમાં નાણુદ ધર્મ જાય તેવી પરિસ્થિતિએ પહોંચી જવું જોઈએ.×

+ ધર્મ સંસ્થાપન પૃ. ૫૬-૬૦

× હરિજન આગવડ પૃ. ૮

આપણા પ્રાંતે પણ તે કાર્ય સાધવા ગુજરાત હરિજન સેવક સંઘ વાળ્યો છે; અને કેટલુંક સંગીન કાર્ય કરવા તે સંઘ શક્તિમાન થયો છે; તેના સન ૧૯૩૫-૩૬ ના રીપોર્ટમાં આપણે આપણે વાંચીએ છીએ, કે:-

“ સૈદ્ધાંતોથી રૂઢીઓની જડ ધાલીને બેઠેલી અસ્પૃશ્યતાના નિવારણનું કામ કૂદકે અને જૂસકે આગળ વધી રહ્યું છે, એવું સ્હેજે લખી છકાય તેવી સ્થિતિ આજે નથી; પણ ચારે તરફ અસ્પૃશ્યતા નિવારણને માટે વાતાવરણ તૈયાર થતું જાય છે એમ જોવાનાં ચિન્હો જુદી જુદી રીતે નજરે પડે છે, એ વસ્તુ ધણી આવકારદાયક છે.

સરકારી નોકરીમાંથી કારેગ થઈને હરિજન કાર્યને અપનાવવાની વૃત્તિ; હરિજનોને વૈદકીય મદદ શાસ્ત્રીય રીતે વિના વેતને આપવાની વૃત્તિ; ધંધામાંથી થોડો સમય કાઢીને હરિજનોની મુશ્કેલીઓના નિવારણ અર્થે જહેમત ઉઠાવવાની વૃત્તિ અને હરિજનોની ખાતર ખીજી સેવાને લાભ છોડીને એક રથળ પર બેસી જવાની વૃત્તિ, એમ જુદી જુદી દિશામાં થતા પ્રયત્નો, એ ઉજ્જવળ પ્રભાતની આગાહી જરૂર સૂચવે છે.”*

વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યનાં ઉદ્ભાવિત બળો

"Whatever value might be attached to the publication of ancient prose and verse works or to translations from other languages it is quite clear that the only true test of the existence and growth of a genuine literary spirit is furnished by the abundance and variety of new and original works, published in the language. These constitute, so to speak, the life and soul of every living language".*

M. G. Ranade.

ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રારંભ સામાન્યતઃ નરસિં મહેતાથી ગણાય છે, જે કે પૂર્વેનું કેટલુંક પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપલબ્ધ થયેલું છે; અને તે ભાષા સાહિત્યની દૃષ્ટિએ મહત્વનું અને ઉપયોગી છે.

પહેલપ્રથમ ગુજરાતી ભાષાનું બ્યાકરણ લખનાર રેવ. જી.સદ. વેન ટેલરે ગુજરાતી ભાષાને સંસ્કૃતની પુત્રી અને ઉત્કૃષ્ટ દેશી ભાષાઓની મૂળી ભગિની વર્ણવી, તેની ઉત્તમ તારીફ કરી હતી.

આ પ્રમાણે શાળાપાઠશાળાના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીને સ્થાન આપી શકાય એવા ઉંચા પ્રકારનું, મંજમામાં તેમ ગુણમાં, પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય મોજીલ હતું; અને આરંભના વર્ષોમાં યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં એ વિષયને સ્થાન અપાયું હતું; તેમ છતાં પાછળથી યુરોપિયન અધ્યાપકો, જેમનો એ વિષયમાં અંતુગ્રવેશ મરખો નહિ, તેમણે પૂર્વમુદ્ધથી દોરાર્ષને, દેશી ભાષાઓના અભ્યાસને યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાંથી બાતલ કર્યો હતો, એ આપણી ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસ અને વિકાસને જગજગત કુટકો હતો.

તે આગમય શિક્ષણના વાહન તરીકે અંગ્રેજીને સ્થાન આપી વિદ્યાર્થીઓની મુશ્કેલી વધારવામાં આવી હતી, તેમ માતૃભાષાનું જ્ઞાન મેળવવું

કદિન કરી મૂક્યું હતું એ વ્યવસ્થા જેમ અન્યાયભરી તેમ દેશી સાહિત્યને નુકશાન કરનારી હતી માતૃભાષાના અભ્યાસને જ્યાં આ પ્રમાણે અવકાશ નહિ ત્યાં પછી તેનો વિકાસ અને ખિલવણી થવા ન પામે એ સુરપણ છે.

આવી કટંગી અને વિષમ પરિસ્થિતિ ટાળવા સન ૧૮૮૧ માં જાણીતા અભ્યામી સહમત રા. જા. છ. વી. જોશીએ ' યુનિવરસિટી અને દેશીભાષા ' * એ વિષય પર એક વિચારપૂર્ણ નિબંધ પૂનાની સાર્વજનિક સભાના જર્નલમાં લખ્યો હતો અને તેમાં દાખલા દર્શાવેલી બતાવ્યું હતું, કે દેશી ભાષાઓના અભ્યાસને યુનિવરસિટીના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન મળે દેશી ભાષા સાહિત્યની ખિલવણી સત્વર થવા પામશે, પણ તે અપીલ અરણ્યમાં ડહન કરવા અમાન હતી, એટલો સખ્ત કામુ અને લાગવગ યુનિવરસિટીના વહિવટ પર તે કાળે અંગ્રેજ અધિકારીઓનો હતો.

મદરડું પ્રશ્નને સ્વર્ગસ્થ મહાદેવ જોવિંદ રાનડેએ, ત્યાર પાદ મુનાઈ યુનિવરસિટીની, સેનેટમાં વખતોવખત આણીને, ચર્ચા કરી હતો અને તેમની સન્નિધિ વકીલાતના પરિણામે છેવટે એમ. એ. ની પરીક્ષામાં માતૃભાષાના વિષયને સ્થાન આપવાનું નક્કી થયું હતું, પણ તે નિર્ણય જાહેર થાય તે પહેલાં મહાદેવ રાનડેનું અવસાન થયું હતું.

ઉપરોક્ત વ્યવસ્થા દ્રાવિડી પ્રાણાયામ જેવી હતી માતૃભાષાનો અભ્યાસ વાસ્તવિક રીતે હાન્ડિક્રુનના ચોથા ધોરણથી શરૂ થઈ, ઉત્તરોત્તર એમ એ, ની પરીક્ષા સુધી પહોંચે એ બ્યવહાર અને માલો માર્ગ હતો, પણ આમપાસનું વાતાવરણ અને સામાન્ય માન્યતા અંગ્રેજી ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસ માટે એટલી બધી પ્રમુખ અને તીવ્ર હતી કે ઉપર જે મવડ કરી આપવામાં આવી તે જાણે કે મહેરમાની કરી હોય તોયે તેનો ખવન હતો. અંગ્રેજી દ્વાગ દેશનો ઉદ્ધાર થશે એવી મનોદશા મધુધા પ્રવતતી હતી. નવશિક્ષિત વર્ગ અંગ્રેજીના લેખનવાચનમાં રાચતો, તેનો જીવન બ્યવહાર અંગ્રેજી પ્રગ્નની રહેણીકરણીનું અનુકરણ માત્ર હતો, અને તેને લઈને તે વર્ગ, જનમમૂલ્ય જે અગ્રાન અને મૂઠ હતો, તેનાથી અનગ પડી ગયો હતો.

પ્રમજીવનમાં, આમ, જે જે નોખા વિભાગો પડી ગયા હતા તેમની વચ્ચે સુમેળ જામે એવી બહુ થોડી પ્રવૃત્તિ થતી, અને તેમને અમર કરે એવું સાહિત્ય એથી પણ થોડું લખાતું હતું.

અવતર અથવા મૌનિક સાહિત્ય જેવું ઉપરની પરિસ્થિતિમાં બહુ

થોડુંક જ લખાવા પામતું; થોડુંક જ સહિત્ય પ્રસિદ્ધ થતું તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ, ખીજા ખંડમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, સમાજ સુધારાના સિદ્ધાંતો અને વિચારોનો પ્રસાર કરવાનો હતો; તેના અંગે નવાણુના વિચારવાળા વચ્ચે ધર્ષણ અને મતભેદ ઉપસ્થિત થતાં, કેટલુંક વાદાત્મક સાહિત્ય પેદા થતું; તેમ તે વિરોધી બળોનો સમન્વય કરવા પ્રયત્ન થતાં, તેમાંથી નવીન કૃતિઓ ઉદ્ભવતી. એટલે કે નવા સાહિત્યનાં પ્રેરક બળો, સમાજ સુધારો નવા અને જુના વિચારોનું ધર્ષણ, અને તે બળોનો સમન્વય કરવાની પ્રવૃત્તિ, એ મુખ્યત્વે હતાં; તે સિવાય સંસ્કૃત, મરાઠી, અંગ્રેજી અને હિંદી સાહિત્યના સંસર્ગમાં આવતા, તે ભાષા સાહિત્યમાંની ઉત્તમ કૃતિઓના તરજુમા એ પણ તેને સમૃદ્ધ કરવામાં મદદગાર નિવડ્યા હતા.

સંક્ષેપમાં, જેને નવીન અને સ્વતંત્ર સાહિત્ય કહીએ, જે વૈવિધ્યભર્યું અને પુષ્કળ હોય, પ્રભાવશાળી અને મનોરંજક હોય, તે થોડું જ ઉત્પન્ન થતું; અને તે સાહિત્યની સમાજ ઉપર ઝાઝી અસર થવા પામતી નહોતી, થોડાધણા ભણેલાઓ તે વાંચીને રાજ થાય એવી તેની રચના હતી.

શાળામાં શિક્ષણના વાદન તરીકે માતૃભાષાનો જ ઉપયોગ થવો જોઈએ તેમજ યુનિવર્સિટીનાં પરીક્ષાઓમાં દેશી ભાષાઓના અભ્યાસને સ્થાન મળવું જોઈએ, તે બાબત, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, સતત દબાણ અને માગણી થતાં, મેટ્રિકપુલેશન સુધી અંગ્રેજી સિવાયના વિષયો માટે માતૃભાષાનો શિક્ષણનાં વાદન તરીકે કેટલાક સમયથી સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે; તદુપરાંત એમ. એ. ની પરીક્ષા સિવાય બી. એ. ની પરીક્ષા સાઈ દેશી ભાષાઓને એક વિષય તરીકે દાખલ કરવામાં આવેલી છે; એ પણ અવળી નીતિ હતી; ખરૂં જોતાં દેશી ભાષાના વિષયને મેટ્રિકથી શરૂ કરી, એક પછી એક ઉપલા વર્ગોમાં તેને સ્થાન આપવું જોઈતું હતું; પણ એ ખામી હાલમાં સુધારવામાં આવી છે અને દેશી ભાષાઓનો મેટ્રિકથી માંડી એમ. એ. ની પરીક્ષાપર્યંત પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવાની વ્યવસ્થા ચાલુ વર્ષથી થઈ છે, એ સતોષકારક જણાશે, જો કે તેનાં શુભ પરિણામ જોવાને આપણે કેટલોક સમય થોભવું જોઈશે.

આપણા જાહેર જીવનમાં પ્રવેશ કરતાં જ મહાત્માજીએ શાળાના અભ્યાસમાં તેમજ વ્યવહારમાં માતૃભાષાના ઉપયોગ પર ભાર મૂકી તેની અગત્ય પ્રતિ જનતાનું ધ્યાન દોર્યું હતું; અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી એઓથીએ દેશી ભાષાઓનું ગૌરવ વધાર્યું હતું; અને એ

પ્રવૃત્તિમાથી આપણા સાહિત્યને ઘણું બળ મળેલું છે, એટલું જ નહિ પણ મહાત્માજી અને તેમના અનુયાયીઓએ જે સાહિત્ય ઉપજાવ્યું છે, તે પ્રાણવત અને ઓજસભરું જણાયું છે, અને તેની વર્તમાન સાહિત્ય પર હિંદી અસર થવા પામી છે.

ગુજરાતી ભાષા માહિત્યને યુનિવરસિટીની એમ એ ની પરીક્ષામાં દાખલ કરતા, તેના સાડ પાંચ પુસ્તકોનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો હતો, પણ તે પ્રશ્ન દર્શાવાય છે એટલો કઠિન અને મુશ્કેલીભર્યો નહોતો.

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય ઘણું ખર્ચ ગયા સૈકાની પાછની વીંમીમાં પકટ થયું હતું અને તે ઉપરાંત બીજાં કેટલાં અપ્રસિદ્ધ અને અધિકારમાં ડોલેલું હતું પણ વીસમી સદીમાં તે પ્રતિ ઉદ્દત્તિતા જ દાખવવામાં આવી છે. પ્રાચીન કા યત્રેમાસિક, પ્રાચીન કા યમાળા અને બૃહત્ત યત્રેમનના ભાગે બહાર પાડ્યા પછી એ કાર્ય લગભગ પડતું જ મૂકાયું છે. એમ કહી શકાય માત્ર અતોષકારક બીના એ છે કે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના બે જાણીતા સંગ્રહો (૧) ફોર્બ્સ સભા હસ્તલિખિત પુસ્તક મંત્રક-મુખાર્ધ અને (૨) કવીશ્વર દનપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તક મંત્રક-અમદાવાદ, -ગુ વ સોમાઈરી હસ્તક, -ની વિસ્તૃત યાદીઓ પ્રસિદ્ધ થઈ છે, તે પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસીઓને મદદગાર થઈ પડી છે એ બિરાખ બીજા કેટલાક સંગ્રહો, -જેવા કે કાઠીવદમી લાઇબ્રેરીનો, નડિયાદ, વડોદરા મેન્ટ્રન લાઇબ્રેરીનો, વડોદરા, "ગુજરાતી" પ્રેમનો, મુખાર્ધ અને રોડ પુસ્તકોત્તમ વિશામ આવજો, મુખાર્ધમાં છે, તેમાંની હાથપ્રતોની નોંધણી થઈ, એ સંઘળાની એકત્ર અને કર્તાવાગ અને સાલવાર સૂચી તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન, હાલમાં સોસાઈટી તરફથી એ વિષયના અભ્યાસી અને પ્રેમી શ્રીયુત શ્રવણરામ કાશીરામ શાસ્ત્રીને રોકી થયો છે તે વિશેષ સહાયશ્રૂત થઈ પડશે અને તે પરથી આપણા પ્રાચીન સાહિત્યની સમૃદ્ધિ તેમ વિવિધતાનો ખરોતર ખ્યાલ આવી શકશે.

બી એ, ની પરીક્ષામાં ગુજરાતીના વિષયને સ્થાન મળ્યા પછી પાંચ પુસ્તકોની સંખ્યા વધારવાની જરૂર માન્ય થઈ એ વિષયને યુનિવરસિટીની પરીક્ષામાં સ્થાન મળ્યું ત્યારથી દી બા શ્રવણરામ મુવ તેના પરીક્ષક નીમાતા અને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના હિંદ અને માર્મિક અભ્યાસી એમના જેવા બીજા બહુ થોડાક જ વિદ્વાનો જડશે, એ અરમામાં તેઓ ગુજરાત વર્નોક્યુનર સોસાઈટીના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા હતા,

અને તેમણે ગુજરાતી કોશનું સંપાદનકાર્ય હાથ ધર્યું હતું; તેમજ સોસાયટી પાસે પ્રાચીન સાહિત્યની હાથનીપ્રતોનો સારો સંગ્રહ થવા પામ્યો હતો, તેનો ઉપયોગ થાય એવી લાગણી ઉદ્ભવી હતી. એટલે એમની સૂચનાથી પ્રાચીન કાવ્ય ગ્રંથોનું શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સંશોધન અને સંપાદન કરાવી તેના પ્રકાશનનું કાર્ય ઉપાડ્યું હતું; આમ, એ પ્રવૃત્તિના પ્રયોજક કારણો બે હતાં (૧) ગુજરાતીના અભ્યાસ માટે ઉત્તમ અને નમુનારૂપ (typical) કૃતિઓ સુલભ થવા પામે અને (૨) બૃહદગુજરાતી કોશની રચનામાં જે તે કાવ્યની શુદ્ધ પ્રત, શબ્દના અર્થ અને અવતરણ આપવામાં, મદદગાર નિવડે.

સદરહુ યોજનાનુમાર સોસાયટીએ આજર્પર્યત પંદરમા સેકાનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યો, દી. બા. ધ્રુવ સંપાદિત, હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન-રત્નદામ કૃત (દી. બા. ધ્રુવ સંપાદિત), બીમ રચિત હરિશ્ચંદ્રા પોડચકલા (શ્રીયુત અંબાલાલ જાની સંપાદિત) અને પ્રબોધ પ્રકાશ (શ્રીયુત કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી સંપાદિત), જળધર આખ્યાન (જુહા જુહા કવિઓની કૃતિઓનો સંગ્રહ) શ્રીયુત રામલાલ મોદી સંપાદિત, નરસંમહેતાનું આખ્યાન (મી. હીરાલાલ પારેખ સંપાદિત), દયારામકૃત રસિકવલ્લભ (પ્રો. જેઠાલાલ શાહ સંપાદિત), સમાજશા આખ્યાન (જુહા જુહા કવિઓની કૃતિઓનો સંગ્રહ), પ્રો. વૃજરાય દેસાઈ સંપાદિત, સુભદ્રા હરણ-પ્રેમાનંદ રચિત, (શ્રીયુત અંબાલાલ જાની સંપાદિત), ગુજરાતી પદ્યસંગ્રહ-શ્રીયુત હિંમતલાલ અંજારિયા સંપાદિત, આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ, (અર્ચાચીન) પ્રો. બળવન્તરાય ઠાકોર સંપાદિત, વગેરે છપાવ્યાં છે, અને તે પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખેલી છે.

એ ગાળામાં 'ગુજરાતી પ્રેસે' નરસંમહેતાકૃત કવિતા સંગ્રહ અને બૃહદકાવ્યદોહન ભાગ ૮ બહાર પાડી તેની પાછલી પરંપરા સાચવી છે, અને શ્રી ફોર્બ્સ સભા પશુ એ ક્ષેત્રમાં દાખલ થઈ, તેના તરફથી મહાભારત ભા. ૧, ૨, અને ૩; શ્રીયુત કેશવરામ શાસ્ત્રી સંપાદિત, શ્રી કૃષ્ણ ક્રીડા કાવ્ય શ્રીયુત અંબાલાલ જાની સંપાદિત, મધુસૂદનકૃત હંસાવલિની વાર્તા, માંડજીકૃત પ્રબોધગત્રીસી અને પંચદંડ (શ્રીયુત શંકરપ્રસાદ રાવળ સંપાદિત), રૂપસુંદરીની કથા શ્રીયુત ભોગીલાલ સાહેસરા સંપાદિત એ પ્રાચીન કાવ્યગ્રંથો પ્રકટ થયા છે.

પરિપક્વ લઠોળ કમિટીએ સામળકૃત સિંહાસન જત્રીસી પ્રસિદ્ધ કરવા વ્યવસ્થા કરી હતી, પણ તેની પહેલી ૧૬ વાર્તાઓ બહાર પડેલી તે સિવાય વ્યક્તિગત પ્રયાસોમાં કહાન્ડે પ્રબોધ (શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ

દેરાસરી સંપાદિત) કાદંબરી-પૂર્વોર્ધ (દી બા ય્યવલાલ દ્રુવ સંપાદિત) વિમળ પ્રમદ (શ્રીયુત મણિનાલ બ્યાસ સંપાદિત) બાલચુકૃત દશમસ્કંધ (રાજરત્ન હરગોવિંદલાલ કાટાવાળા સંપાદિત), બાલચુકૃત બે નળાખ્યાનો (શ્રીયુત રામલાલ ચુનીવાલ મોદી સંપાદિત), વૈતાળ પચ્ચીસી શ્રીયુત જગજીવનદાસ મોદી સંપાદિત, સુદામાચરિત્ર, રણયજ્ઞ, પ્રેમાનંદકૃત અને અભિમન્યુ આખ્યાન જનતાપીરચિત (શ્રીયુત મણુનાન મજમુદાર સંપાદિત), શામળશાનો મ્હોટો વિવાહ ('સાહિત્ય' માસિક-શ્રીયુત મટુભાઈ કાટાનાળા) અને વિષ્ણુદામકૃત કાવ્યો, શ્રીયુત બાનુસુખરામ સંપાદિત, એ સધળા મહત્વના પ્રકાશનો છે.

પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખગ્યાનેથી સ્વ ગોવંદનરામે જૈનમાહિત્યે ગુજરાતી ભાષામાહિત્યના ધડતરમા જે મહત્વનો હિસ્સો આપેલો છે તે પ્રતિ ગુજરાતી માહિત્ય રસિકોનું ખ્યાન જોવું હવે અને તેના અભ્યાસ કરવાનું સૂચન હવે અને જૈન બધુઓમા પણ તેમની પ્રાચીન-સોમા તે વિશે ચોખ્ખે દારાવે પમાર યર્ષ ભડારોમા સુરક્ષિત રહેતું પ્રાચીન જૈન સાહિત્ય પ્રકાશમા આણવા પ્રવૃત્તિ ઉપડી હતી જૈન કાવ્યપ્રવેશ (શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ મંપાદિત), જૈન કા મહોહન ભાગ ૧ (શ્રીયુત મનસુખલાલ રવજીભાઈ સંપાદિત), આનંદકાવ્ય મહોદધિ, આઠ ભાગમા (શ્રીયુત જીવજીચંદ માકરચંદ ઝવેરી સંપાદિત), ઐતિહાસિક રાસસમ્રાટ ભા ૧ થી ૩, જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા (શ્રીયુત મોહનલાલ મંપાદિત), જૈન ઐતિહાસિક ગુર્જરકાવ્ય સચય (મુનિશ્રી જિન વિજયજી મંપાદિત), વગેરે, તેના ફળરૂપે ગણાવી શકાય, પરંતુ એ વિષયમા બહુ મગીન અને કિંમતી કાર્ય શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ "જૈન કવિઓ" એ નામે મમત્ર જૈન માહિત્યની સૂચી બે ભાગમા તૈયાર કરી છે તે છે, અને એટલાથી એમણે મતોપ માન્યો નથી, પણ જૈન સાહિત્યનો સવિસ્તર ઇતિહાસ એ સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપે આલેખ્યો છે, તેની મહત્તા ઘણી છે.

એટલે કે નવીન ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક ભાષા માહિત્યની દૃષ્ટિએ જૈન અને જૈનેતર પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય જેટલા પચીસ ત્રીસ વર્ષમા પ્રમિદ થવા પામ્યું છે, તે, માહિત્યના અભ્યાસીઓને ખાસ મદદગાર અને માર્ગદર્શક યર્ષ પડે છે, અને એ પ્રવૃત્તિમાથી અપત્રસ સાહિત્યનો પરિચય વધારવા અને અભ્યાસ કરવા જે પ્રયત્નો થવા માડ્યા છે, તે પ્રશસ્ય છે અને તેથી જુની ગુજરાતીના અભ્યાસનો માર્ગ વધુ મરલ બનશે.

ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના અભ્યાસીને, નવી સદીના આરંભનાં વર્ષોમાં, દેશમાં નવજીવનનું પ્રાકટ્ય થતાં, વિશેષ વેગ મળ્યો હતો. પ્રાન્તિય અસ્મિતાનાં પેઢે દેશી ભાષાસાહિત્ય પ્રતિ પણ એક પ્રકારનું મમત્વ પેદા થયું હતું.

એ પ્રગ્નપ્રીય અસ્મિતાની લાગણીમાંથી એપ્રિલ સન ૧૯૦૩ માં ગુજરાત સાહિત્યસભાનો ઉદ્ભવ થયો; તેનો હિદેશ “ગુજરાતી સાહિત્યનો જ્ઞાને તેટલો અહોજો વિસ્તાર કરવાનો તથા જ્ઞાનતા પ્રયાસે તેને લોકપ્રિય કરવાનો હતો.”*

ગુજરાતમાં જ્ઞાનપ્રચારક, કેળવણી વિષયક અને મંથપ્રકાશક સંસ્થાઓ તે અગાઉ હતી; પણ ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના અભ્યાસ અને સંશોધનને પ્રાધાન્ય આપતી ગુજરાત સાહિત્ય સભા એ પહેલપ્રથમ સંસ્થા હતી; અને તેનું અનુકરણ થઈને, તે પછી સુરત, ભરૂચ, વડોદરા, રાજકોટ, ભાવનગર વગેરે ગુજરાતના મુખ્ય અને રહોટાં શહેરોમાં ગુજરાત સાહિત્ય સભાઓ નિકળેલી છે; પણ તે સૌમાં અમર્યાદા અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભા જ છે. છેલ્લાં યોત્રીસ વર્ષોથી તે સતત અને સુંદર સાહિત્ય સેવા કરતી રહેલી છે, એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતી સાહિત્યને તેણે પ્રકાશનોથી ઉજાગવળ અને સમૃદ્ધ કર્યું છે, તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યને અમુક માર્ગે દોરવા પ્રયત્ન કર્યા હતા તે સધળા સફળ નિવડેલા છે. ગુર્જર સાક્ષર જયન્તિઓ ઉજવવાની તેણે પહેલ કરી હતી; સાહિત્ય અને ઐતિહાસિક વ્યાખ્યાનમાળા યોજવાનું માન તેને ધટે છે; સાહિત્યની પરીક્ષાઓ તેમ સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને કળાનાં પ્રદર્શનો ગોઠવો, ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ વધારવા તેમજ સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને કળા પ્રતિ પ્રજામાં રસ ઉત્પન્ન કરવા સ્મૃતિપાત્ર પ્રવૃત્તિઓ આદરી હતી, અને તેનાં પ્રકાશનો, જેવાં કે, ગુજરાતનું પાટનગર, ખંભાતનો ઇતિહાસ, વીર નર્મદ અને નર્મદમંદિર, ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવીન ભાત પાડે છે; તે ઉપરાંત તેના તરફથી કરાવવામાં આવતી વાર્ષિક સમાલોચના અને ગદ્ય ત્રણ વર્ષથી પ્રસિદ્ધ થતી સભાની કાર્યવહી અને રજુનિવસમ સુવર્ણચંદ્રિકની યોજના સાહિત્યરસિક જનતાની ચાલુ પ્રશંસા મેળવી શક્યાં છે, એ તેના કાર્યની લોકપ્રિયતા, સફળતા તેમ સંજીવનતાનું ઉત્તમ પ્રમાણપત્ર છે.

પણ તે સધળામાં તેનું યાદગાર સ્મારક, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને જન્મ આપ્યો એ પ્રવૃત્તિ હતી.

એ પ્રવૃત્તિનો આશય કેટલો વિશાળ અને વ્યાપક હતો, તે એના જનક સ્વર્ગેશ્વર રણછંતરામના શબ્દોમાં દર્શાવીશું:

“ગુજરાતી ભાષામાં પાંડિત્ય અને રસિકતા ખીસે, નવીન શોધખોળ માટે હિતકાંક્ષા તીવ્ર થાય, વિદ્યામાં સમાવલા સર્વ વિષયોનું સાહિત્ય આપણી ભાષામાં રચાય, એ હેતુથી ગુજરાત સાહિત્ય મંજાએ અમદાવાદમાં પહેલી સાહિત્ય પરિષદ બરવાનું સાહસ કર્યું હતું. ગુજરાતના સાક્ષરો, પાંડિતો અને વિદ્વાનો જે જે અભ્યાસમાં રત હોય તે તે અભ્યાસનું આસ્વાદન ગુજરાતી ભાષા ખોજનારાઓને કરાવે ને તેથી નવીન અભ્યાસીઓ હિતમ્ન થાય તેમજ ભારતવર્ષના ઇતિહાસ, આચારવિચાર, ધર્મ, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન-એટલે સમગ્ર જ્ઞાન સંપત્તિ વિશે જેટલું અંગ્રેજી વાચક જાણી શકે તેટલું સ્વતંત્ર શ્રેણી દ્વારા ન બની શકે તો અનુવાદિત શ્રેણી દ્વારા પ્રજા સમક્ષ રોશન થઈ શકે; પશ્ચિમના વિચાર અને જ્ઞાનમંડારમાંથી ક્યાં ક્યાં રત્નો લાવો આપણે અસંકૂત થઈશું; પાશ્ચાત્ય ઉદ્યાનના ક્યાં ક્યાં કુસુમો લાવો સૌન્દર્ય અને સૌરભ આપણા આંગણમાં ખડલાવશું, આપણા પૂર્વજોની જ્ઞાનસમૃદ્ધિ કેવી રીતે ઉપયોગમાં લઈશું, આદિ આદિ પ્રશ્નો અને હેતુઓએ સાહિત્ય પરિષદ યોજવા ગુજરાત સાહિત્ય સભાને પ્રેરી હતી.

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય વિશે જેટલા પ્રકારે વિવેચન થઈ શકે અર્થાત તેનો ઇતિહાસ, ધટના, જોડણી, વ્યાકરણ, સિપિ વગેરે વગેરે વિશે જે કાંઈ થઈ શકે તે કરવું; આપણી લલિતકળાઓ, ચિત્ર, સિંધુ સ્થાપના વગેરેનો પુનરુદ્ધાર શી રીતે થઈ શકે-મૌન્દર્ય જેના દ્વારા માનવીનો ઉન્નત વિકાસ થાય છે એમ કવિઓ અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહે છે તેનો વામ ગુજર હૃદયે હૃદયે કરાવવો, પ્રતિભાશાળી કલાવિધાનીને નેગવાઈઓ કરી આપી આગળ લાવવા, અને અર્વાચીન ઇતિહાસ જાણના પુરાણ વસ્તુસાત્ત, ઉન્નિષેખન, (epigraphy) નિષ્ક્રિયાત્ત (pseuismatics) પ્રમૃત્તિ સાત્તેનો અભ્યાસ અને શોખ જગાડવો, ઐતિહાસિક શોધખોળ જગાડી ઉત્તેજવી, આપણી પ્રજાના આચાર, રીતભાત, ને જીવનઆપાર પ્રકાશિત કરતા શ્રેણી, ચિત્રો, સિંધુ વગેરેની માહિતી પ્રજાને આપવી અને સામાન્યતઃ સર્વને ઉપલબ્ધ થાય તેવા રૂપમાં પ્રકટ કરવાની નેગવાઈ કરવી અને સરવાળે આપણી પ્રજાના historical spirit-જગાડવો; જૂગોગનો અભ્યાસ, વ્યાપાર અને ઇતિહાસ તથા ધર્મના લાભાર્થે

વધારવો; 'સાયન્સ' ના અભ્યાસ માટે જોગવાઈ અને રૂચિ ઉત્પન્ન કરવાં; હુમર ઉદ્યોગના વિકાસ અને પ્રગતિને આવશ્યક એવા રસાયણશાસ્ત્ર, યંત્રશાસ્ત્ર, વિદ્યુત્તંત્ર અને જીવનશાસ્ત્રોનાં મૂળતત્ત્વો સરલ ભાષામાં દરેક ગુજરાતી સસ્તી રીતે પ્રાપ્ત કરી વાંચી શકે એવા ઉપાયો સૂચવવા અને યોજવા,—આ હેતુ સાધવા પરિભાષા અને લેખન પદ્ધતિ (diction) કેવાં ધડવાં તેનો નિર્ણય કરવો; આ ઉપરાંત સંસારશાસ્ત્ર (sociology) જેવા મહત્વના વિષયને ચર્ચવો, તેની અંદર સમાયલા માનવશાસ્ત્ર (anthropology) નૃવંશવિદ્યા, (ethnology) માનસશાસ્ત્ર, (Psychology) નીતિતત્ત્વચિંતન (ethics) ને તત્ત્વચિંતન (Philosophy) સંબંધી જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી અભ્યાસ કરાવવા; (તત્ત્વચિંતન ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ ઉકેલવું; આપણા જીવન અને પ્રારબ્ધને તેણે કેવી રીતે રચ્યું છે તે બતાવવું ઇત્યાદિ); આપણા દેશમાં ચાલતા સંપ્રદાયોના સિદ્ધાંતો, ઇતિહાસ તથા તેમણે બળવેલી દેશ, ભાષા અને સાહિત્યની સેવા પીછાનવી; હાલ અપાતી કળવણી આપણી ભાષાદ્વારા કેવી રીતે સંગીન થઈ શકે તે વિચારવું અને ઉપાયો શોધી સરકારને સૂચવવા; તેમજ પ્રજાજીવનના ઉર્ધ્વ પ્રયાણને વેગ મળે એવી કળવણીની યોજના વિમર્શવી—વિવેચવી અને પ્રજા તથા સરકાર સન્મુખ મુકવી; આપણાં સ્ત્રી-બાળકો, વેપારીઓ, કારીગરો વગેરેને વિતાદ સાથે ઉત્તત કરે એવું સાહિત્ય શી રીતે ઉપજાવવું; રંગભૂમિ અને વર્તમાનપત્રો જેવાં પ્રજાજીવન ધડનારી પ્રચ્છાલિકાઓનાં કર્તવ્યકર્તવ્ય નક્કી કરવાં—આપણા પ્રજાજીવનને અધિક જિજ્ઞાસુ, શીલવાન, રસિક અને ઉદાર તેઓ શી રીતે કરી શકે તે વિચારી રાહ દાખવવો; તાત્પર્ય કે વિદ્યાના પ્રભાવથી આપણા દેશનું ભાગ્ય ઉધડે, આપણી પ્રજાને ઉત્કર્ષ થાય ? એ પ્રશ્નના ઉત્તર અને નિરાકરણ માટે પરિપક્વ પ્રજાને જાગૃત કરવી અને કર્તવ્ય આચરવા પ્રેરવી."*

આપણે પૂર્વે જોયું છે કે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના અભ્યાસ પ્રતિ સાવ ઉદાસીનતા પ્રવર્તતી હતી, તે આ નવી પ્રવૃત્તિથી દૂર થવા પામી, એટલું જ નહિ પણ પ્રજાજીવનના ધડતરમાં સાહિત્યનો મ્હોટો હિસ્સો રહેશે છે, એ લાગણી મુક્કમ અને વિશાળ બની, પ્રજાસમસ્ત સાહિત્યના વિષયમાં વધુ અને સક્રિય (active) રસ લેતી થઈ. તે દ્વારા ગુજરાતી

ભાષા સાહિત્યનો પદ્ધતિસર, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અને સંશોધનપૂર્વક અભ્યાસ થવા માંડ્યો; અને લેખકો અને વિદ્વાનો એકબીજાના નિકટપરિચયમાં આવતા, તેમના વચ્ચે સહવાસ વધ્યો અને તેમનું સંગઠન થવા પામ્યું. તેમજ ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના પ્રચાર અને અભ્યુદય અર્થે નવીન માગો શોધાવા લાગ્યા અને તેના પ્રકાશનને પણ અલુધારી મદદ મળી. ખાસ કરીને આપણા પ્રાન્તની એક અગ્રગણ્ય અને પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યમંડળ તરીકે ગુજરાતની અસ્થિતાને, સાહિત્ય અને મંસ્કૃતિ દ્વારા પોષવા તેના પ્રયાસો નિઃશંક અભિનંદનીય જણાયા છે.

સાહિત્ય પરિષદની પ્રવૃત્તિને વ્યવસ્થિત અને સ્થાયી કરવા પ્રો. બળવન્તરાય દાહોરે, ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ રાજકોટમાં, સન ૧૯૦૬ માં, દી. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈના પ્રમુખપદે, મળી ત્યારે પરિષદ ભંડોળ કમિટી સ્થાપી હતી, અને તે યોજના જરૂરી, વ્યવહાર તેમ દુરદેશીભરી હતી; એથી તેના કાર્યને વિશેષ બળ મળ્યું હતું; પ્રો. બળવન્તરાય હસ્તક તે ભંડોળ કમિટીનો વહિવટ રહ્યો તે દરમિયાન, પ્રો. મેકડોનલ્ડરચિત, મંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ (ભાષાન્તર કર્તા પ્રો. મોહનલાલ પાર્વતીચંકર દ્વે), અગ્રેજ ભોકોનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ (નવલરામની નોટ્સ ઉપરથી); અંકિમચંદ્રકૃત રજનીનો તરણમે (કર્તા શ્રી. ભગવાનલાલ); પ્રો. મેકમીલનકૃત સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ (અનુવાદક શ્રીયુત કાયાણરાય નથુભાઈ; દિરિસ્તાકૃત ગુજરાતનો ઇતિહાસ, અનુવાદક શ્રી. આત્મારામ દિવાનજી; શ્રીયુત મુનશી રચિત, મ્હારી કમળા અને બીજી વાતો; ફ્રેન્ચ મહાકવિ મોલિયરકૃત એ નાટકો, બિચારો અને જૂલનો ભોગ, અનુવાદકર્તા, ધનમુખલાલ મહેતા; ખેટાકૃત શ્રીકૃમ; અનુવાદક સ્વર્ગસ્થ મણિચંકર ભટ્ટ, સંદેશિકા-કવિ ખમરદારનો કાવ્યમંડલ; સામળરચિત સિંહાસન બત્રીમી, પહેલી સોળ વાર્તાઓ, અંબાલાલ જ્ઞની સંપાદિત, વિજ્ઞાન વિચાર, શ્રીયુત પોપટલાલ સાહનો લેખસંગ્રહ વગેરે મહત્વના ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરી ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવા તેમણે બળતા પ્રયાસો કર્યો હતા, જે કે તેમની પરિષદ વ્યાખ્યાનમાળાની, પરિષદ પુસ્તકાલયની તેમજ પરિષદચંદ્રકની યોજનાઓ સાધનના અને ઉત્તેજનના અણાવે પડી ભાંગી હતી.

પરંતુ એ પ્રવૃત્તિએ જે સાહિત્યમય વાતાવરણ દેશમાં ઉભું કર્યું તે બહુ પ્રોત્સાહક નિવડ્યું હતું, અને સન ૧૯૧૨ માં એથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વડોદરામાં ભરાતાં, સદા વિદ્યાનુરાગી શ્રીમંત મહારાજ સર સયાજીરાવ ગાયકવાડે, જેમના ગુણાનુવાદ અર્વાચીન રાજ્ય ભોજ

તરીકે થાય છે, તેમની ઉજ્જવળ કારકિર્દી દરમિયાન ગુજરાતી સાહિત્યને પુષ્કળ ઉત્તેજન મળેલું છે અને તેમના હિદાર આશ્રય હેઠળ પ્રસિદ્ધ થતી ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ ગ્રંથમાળા, વિદ્વદ વર્ગે અત્યંત ઉપકારક અને અગત્યની સ્વીકારી છે, તેઓશ્રીએ ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષ અર્થે તે અવસરે એક લાખ રૂપિયાની બક્ષીસ જાહેર કરી હતી અને તે ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ સાધવામાં સદાયજૂત નિવડી છે.

સદરહુ બક્ષીસનું એક ટ્રસ્ટ કરવામાં આવ્યું છે અને રાજ્યના બાપાંતરખાતા તરફથી તેનું સંચાલન કામકાજ ચાલુ છે; આજપર્યંત એ ફંડમાંથી સયાજી સાહિત્યમાળા નામે ૨૪૯ પુસ્તકો અને સયાજી બાળ-જ્ઞાનમાળા નામે ૧૪૮ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યાં છે, તેમાં ગુજરાતી ભરાકી બન્નેનો સમાવેશ થાય છે અને તે સર્વ પુસ્તકો વિવિધોપયોગી અને ભિન્નભિન્ન શાખાનાં છે, પણ તે વિષે એટલી સૂચના કરવી પ્રાપ્ત થાય છે કે તે પુસ્તકોની પસંદગી મુકરર ધોરણે અને સારા પ્રતિનિધિત્વવાળી સમિતિ દ્વારા થાય એ અગત્યનું છે.

સ્વર્ગસ્થ રણજિતરામે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની પ્રવૃત્તિ બ્રિટિશ એસોસિએશનની પેઠે, સર્વતોમુખી સ્થાપવા એક વિશાળ કાર્યક્રમ યોજ્યો હતો, તેમાંથી નિદર્શક ઉતારો ઉપર કરવામાં આવ્યો છે. સંજોગવસાત તેને પૂરતો ન્યાય આપી શકાયો નથી, પણ તે વિષે એટલું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય કે ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસને નવીન બળ અને વેગ આપવામાં, તેની પ્રવૃત્તિને અને પ્રકાશનોને અમુક રીતે વળણ આપવામાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સેવા જોમ ઉત્તેજક તેમ મહત્વની છે. તેના બાર અધિવેશનોના વૃત્તાંતો બોલી ઉદ્દેશ કે ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ સાધવામાં તેનો હિસ્સો ધણો મોટો અને સંગીન છે; અને તે રણજિતરામની આર્પદૃષ્ટિનું પરિણામ છે. કવિશ્રી ન્હાનાલાલના શબ્દોમાં જણાવીશું, કે ‘ભરતખંડમાંની પ્રાન્તીય સ્પર્ધામાં ગુજરાતને જોખરે જોવાને ઉગ્ર-આકુળબાકુળ થતા તે ગુજરાતી હતા. ગુજરાત બીજું રહે ત્હેમાંયે તે અપમાન સમજતા. માંધીજના યુગમાં એમની એ અભિલાષાઓને સ્પર્ષનાં કંઈક કાળ રૂબાં, પણ એ જમાવટ જોવાને તે ન રહ્યા. x

૧૮૪૫-૪૬

૧ ગુજરાતની અસ્થિતાને રણજિતરામે એક ભાવના તરીકે પોતેલી, પણ

તે જાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપના અને તેનો બહોળો પ્રચાર કરવા શ્રી કૃષ્ણે કૃષ્ણાચાર્ય મુનશીએ ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા છે, તેને એમ ૥ જીવનનો ધ્યે માન્યો છે, અને એમના લખાણોનું તે પ્રેરક ગુણ થઈ પડ્યું છે 'પાટણુ પ્રશુતા,' 'ગુજરાતનો નાય' અને 'રાજધિરાજ,' એ એમની ત્રણ મુખ્ય કૃતિઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉત્તમ નવલકથાઓ તરીકે પ્રથમ પામી છે, અને તેની રચનામાં કલાનો પ્રધાન હેતુ, ગુજરાતનું ગૌરવ, ગુજરાતનો રાજવૈભવ અને ગુજરાતનો પ્રતાપ અને પ્રતિષ્ઠાના ઉજ્જવળ, રંગીન, અને મનોરમ શબ્દચિત્રો આલેખી, તેમાંના ઐતિહાસિક પાત્રો અને પ્રસંગોદ્ધાર ગુજરાતી જનતામાં ગુજરાત માટે, ગુજરાતના ઈતિહાસ માટે, ગુજરાતની મહત્વની માટે, સ્વમાન, મમતા અને એકબીજાની લાગણી મતેજ અને પ્રેરણા-દિત કરવાનો હેતુ અને તેમની પ્રતિભામગી અને તેજસ્વી કલમથી શ્રી મુનશી તે ધાર્મિક પરિણામ ઉપજાવવા કૃતેહમદ નિવડ્યા છે, એ સૌ કોઈ સ્વીકારશે, અને મામાન્ય જનતા, તે ઈતિહાસને, એટલે અને હુમાની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ અને શેક્ષપિયરના ઐતિહાસિક નાટ્યની પેઠે, આધારભૂત માને તો આપણે અચળે પામીશું નહિ, એટલા જાણે તે પુસ્તકો આકર્ષક, અમરકાવ્ય અને શોકપ્રિય નિવડ્યા છે.

એમની એ ધર્મશાસ્ત્રી સન ૧૯૦૨ માં સાહિત્ય સંસદની સ્થાપના અને તેમાં મુખપત્ર તરીકે "ગુજરાત" નું પ્રકાશન, યવ પામ્યા હતા, અને તે બંને શ્રીયુત મુનશીની જ પ્રવૃત્તિ ક્ષેત્ર એમ એક બીજામાં જોતપ્રોત થયેલા છે.

ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યને પ્રગતિમાન અને જીવનનું કરના તેઓ હમેશા પ્રયત્ન કરતા રહ્યા છે, સમદ્ધારા એક પ્રમાણભૂત પ્રશ અને એક વિમ્ભૂત ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ પ્રયોજવાના કોડ મેવેના પ્રાચીન કવિઓના પ્રયોગો મૂળી સુદા તૈયાર કરાવવા માટેલી, પણ એ પ્રયત્નોમાં ફક્ત "મધ્યકાલીન સાહિત્યનો પ્રવાહ," ખંડ ૫, એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનું બની શક્યું હતું, છતાં તે માટેનો એમનો પ્રેમ મદ પડ્યો નહોતો.

સવિનય કાયદાજગતી લડનના અંગે તેમને એ વર્ષ ફરજિયાત જેન નિવાસ મળેલો, ત્યાં તેમણે "ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય" એ પુસ્તક ઉમેર્યું રચી, તે વિષેના પોતાના પ્રોબંધના વિચારો વ્યક્ત કર્યા હતા. એમની અન્ય કૃતિઓની પેઠે મદરદુ ઈતિહાસ એક અપૂર્વ પુસ્તક છે, અને શ્રીયુત મુનશીનો ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય માટેનો ઉત્કટ પ્રેમ, પ્રે. કીય જણાવે છે તેમ, તેમાં પ્રત્યક્ષ દર્શિગોચર થાય છે.

સાહિત્ય સંસદની સ્થાપનાના દિવસે તેના કાયમ પ્રમુખ તરીકે શ્રીયુત્તમનશી વખતોવખત વાર્ષિક વ્યાખ્યાન આપતા આવ્યા છે, તેમાં એમની તેજસ્વી મેધા વિજ્ઞાની પેટે ઝબૂકે છે, અને સાહિત્યના વાતાવરણ પર તે કાંઈક નવો પ્રકાશ ફેંકે છે, અને તેમાંથી મનોરંજક ચર્ચા ઉદ્ભવવા પામે છે. પણ તેની વિશિષ્ટતા એ હોય છે કે તેના વિષય બહુધા ગુજરાત અને ગુજરાતી પ્રજાજીવનને સ્પર્શતા હોય છે, તેમાં ગુજરાતનો અભ્યુદય અને ગુજરાતના ગૌરવ માટે થતા નિરંતર રતનનો ધ્વનિ સંભળાય છે. ઉદાહરણ તરીકે એમના “રસાસ્વાદનો અધિકાર” એ નામક વ્યાખ્યાન-માંથી થોડાંક ભાગ ઉતારીશું:—

“પણા ગુજરાતે સુરેખ રાષ્ટ્રગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું છે ? અને સાથે સાથે હું મારા અંતરને પ્રશ્ન પુછું છું: “જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત” એ શું ખરી વાત ? આપણે દરેક ગુજરાતી તેનો આદર્શ વ્યક્ત કરીએ છીએ ? આપણે એ આત્મા વ્યક્ત કરતાં, નિર્ભય બની, ગુજરાતના સરકારમંત્રનું દર્શન ને સિદ્ધિ કેટલે અંશે કર્યા છે ? અને નિઃશ્વાસ નાંખી-શક્તિની અદ્યતા, સજ્જકતાની મર્યાદા, પ્રયાણની ગજગતિ, ને સામગ્રીની ન્યતતાનાં દર્શન કરતો હું અધીરાઈની અસહ્ય વેદના અનુભવું છું.

ગુજરાત, એના ભૂતકાલના રહસ્યો ઈતિહાસ ને સાહિત્યદ્વારા ક્યારે વ્યક્ત કરશે ? એના વર્તમાનનો પ્રાણ લાક્ષણિક, સમૃદ્ધ ને સરસ સાહિત્યમાં ક્યારે પ્રગટાવશે ? એના ભવિષ્યની આશાઓના રંગ સાહિત્યને કલામાં ક્યારે પુરશે ? એનાં જ્ઞાન ને વિદ્યા એની યુનિવર્સિટીમાં એ ક્યારે સાચવશે ? એ એક ને સ્વસ્થ રાજ્યતંત્ર ક્યારે પ્રાપ્ત કરશે ? અને ક્યારે યશે એની માનવતા, દુર્ધર્ષ, સર્વાંગ મુંદર ને ગગનવિહારી ? અને તાપી, રેવા મહી ને સાગ્રમતીનાં તીરો ક્યારે ગાજશે કલ્પલતા જનસમૃદ્ધના સ્વતંત્રને સશક્ત જીવનના પડઘાથી ? ક્યારે ? ક્યારે ? સમયની અંધારી જોવા દેતી નથી. દેહની ચંચળતાના ખ્યાલ અધિરાઈ શમાવા દેતો નથી. ખરેખર કૂરમાં કૂર એવી આ જીવનધટનામાં નિર્દયમાં નિર્દય વસ્તુ સ્વપ્ન ને સિદ્ધ વચ્ચેનો અંતર છે.”*

આદમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ શ્રીયુત્તમનશીએ મુંબાઈમાં નિમંત્રી તેનો અંતર્ગત હેતુ એમની ઉપરોક્ત ભાવનાને અમલમાં આણવાનો હતો.

તે દિવસથી તેઓ સાહિત્ય પરિષદના મુખ્ય સંચાલક નિભાવતા છે; તે સારું શરૂઆતમાં તેમણે સુંદર કાર્યક્રમ નિયોજ્યો હતો; અને તે સંસ્થા એકલા ગુજરાતની જ નહિ પણ બૃહદ્ ગુજરાતની, ગુજરાતી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર બની, તે દ્વારા ગુજરાતી અસ્મિતાની લાગણી સર્વત્ર વ્યાપિ રહે એ એમનો અલિલાપ હતો; પણ અમુક સ્થળેથી એમની પ્રવૃત્તિ સામે વિરોધ ઉપરિથત થતાં અને તેઓ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં પડતાં, તે કાર્ય કાંઈક મોળું પડ્યું હતું; જો કે વ્યક્તિગત એક સાહિત્યકાર તરીકે તેઓ સતત કાંઈને કાંઈ પુસ્તક-પછી તે, નવલકથા, નાટક નિર્માણ કે વ્યાખ્યાન રૂપે, આપતા રહ્યા છે, અને તે સ્વળું લખાણ એમને પ્રથમ કોટિના વિદ્વાન અને અગ્રગણ્ય સાક્ષરોની હરોળમાં મૂકે છે.

એમના જેવા પ્રતિભાશાળી, ગુજરાતી ભાષાના પર પ્રભુત્વ ધરાવતા, રસમય વસ્તુસંકલના ઉપજાવતા, પ્રભાવશાળી અને જીવંત, પ્રતિકરપ પાત્રો સર્જતા, કંપનાના વૈવિધ્યવડે આદ્ભૂત વાતાવરણ પેદા કરતા, સંક્ષેપમાં, જીવનમાં આનંદ અને ઉદ્ભાસ અર્પતું વાચન સાહિત્ય પ્રયોજતા, બહુ થોડા લેખકો મળી આવશે; એકલા બુદ્ધિ કૌશલ્ય, સમૃદ્ધ કંપના શક્તિ કે હુશિયારી પર જ એમના વિજયનો પાયો નખાયો નથી; પણ તેનું પ્રેરકબળ એમનો રાષ્ટ્ર માટેની ઉત્કટ પ્રેમની લાગણી છે; જેના ચિંતનમાં તે અકથ્ય આનંદ અનુભવે છે.

એમના પીરાણિક નાટકોમાં, એજ લાગણી, એજ ભાવના ઉછળતી અને તરવરતી માણુમ પડશે.

પણ એટલેથી એમને સતોપ વળતો નથી; એમની પ્રવૃત્તિ કાંઈક વિશેષ અને સક્રિય વસ્તુ માંજે છે; અને તેની પ્રાપ્તિમાં તે કાંઈ ભોગને વધુ પડતો માનતા નથી; અને તે ખાતર એમનો આત્મભોગ પણ એવો અપૂર્વ છે.

મહામાણની અસર નીચે આવતાં સવિનય કાયદા ભંગની લડતમાં તેમણે અંપલાવ્યું હતું, તે કાંઈ દેખાવ કે સસ્તી કીર્તિ મેળવવા માટે નહોતું; તે પહેલાંથી કીર્તિ એમને વરી ચૂકી હતી. એક સમર્થ સાહિત્યકાર તરીકે, એક બાહોશ એડવોકેટ તરીકે, અને એક સોક્રાટિય અગ્રેસર તરીકે, પ્રજાજીવનમાં તેમણે ઉંચું અને માનભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

ન્યારે દેશમાં આઝાદીની ચિનગારીઓ સળગી, ત્યારે તેમાં એમણે તેમના સિદ્ધાંતો, તેમના આદર્શો, તેમની ભાવના મૂર્તિમંત થતાં નિહાળ્યા; પાર્થિવ વસ્તુથી પર, કાંઈ અલૌકિક શક્તિ, તેમને તે પ્રતિ એંચતો જણાઈ

૧ તે નિમિત્તે તેમણે પોતાનું મનુષ્ય હોમતા અન્ય ગ્રંથ વિચાર
જો ધ્યેી નહોતો

જા ડૉન્યાલાય માણેલાલ મુનશી

તેનું દુઃખ વધુન એમણે મુજબતી માહિત્યમા તદ્દન નવીન પ્રકારનો મનપ્રયોગ અનભવતા, આત્મનિવેદનરૂપ પુસ્તક 'શિશુ અને સખી' માં પ્રાપ્ત છે, તે એનો બરોબર અને મચોટ ખ્યાન આપે છે, અને તે મની કારકિર્દીની ચાવીરૂપ માધુર્ય ધરાવે —

‘ બાપો ! વિચાર મા કરો. હોમાવા જતા હિમાળ હોય નહીં, ને જે હિમાળ કરે તે હોમાવા યોગ્ય નહીં તમે છો ધની, કુટુંબી, સખી ને મોહબર્થા, હોમારો હવે તો મુદ્દર બનશે. જેનો હવે સરમ તેણે મરસ તેનું મર્જન. માને આ વિષય કરો છો ? હોના છે ને ઇધન છે ને સામગ્રી માથે છે.

‘ શિશુ ! સખી ! માનવતાન દર્શન કરવા છે ? પ્રણય અમર પ્રાપ્ત છે ? આદર્શો મિદ્ધ કરવા છે ? માહિત્ય નવું સર્જવું છે ? શક્તિને મુક્તિ મેળવવા છે તમારો આર્થોવર્તના ? ને તારવા છે પિતૃઓ ? તો જેનો વેચાડ કરો છો ?

‘ બાપો ! આ વૈશ્વાનર બડે, આ ચાલી તેની જવાબા ગગન બધી. જુઓ, જુઓ, તેમા દેખાય છે, દૃષ્ટ પૂર્વજ્ઞેના પુણ્યકાંતિ મુખ.. મિદ્ધો ને અધિઓ ને પૂર્વજ્ઞે આ ઉભા-તમને હોમવા તૈયાર, તમને મત્કારવા આગ્રહ !

બાપો ! માત્ર એક ડગલું રહ્યું છે : એક જ સકલ્પ. બળીને ભરમ થઈ જાયો : “ પ્રગટે યજ્ઞપુરુષ બનીને. આવો ને મારાડ્ય બનો. ”

*

*

*

“ શિશુએ ધીમે સ્વરે ઉચ્ચાર્યું : ‘ મને હવે સમજાય છે, સખીરી, સ્પષ્ટ રીતે, સૂર્ય ઉગે ને બધું સ્પષ્ટ જણાય તેમ ભાવનાની ઉત્તરોત્તર સિદ્ધિમા જ રહ્યો છું. અવિભક્ત આત્માનો નિવાર્ણપથ ભાવના બન્યા છોએ ને રહીશું તેટલો જ આપણો વિજય.

‘ મોજ ને મજાહ, વિષય ને વૈભવ એ તો માત્ર મામત્રી છે આપણા યજ્ઞની. જેમ સામગ્રી જળશે તેમજ આપણા જીવન યજ્ઞની ગગનગામી જવાબ ઉડતી રહેશે બળીને ભરમ થઈશું ત્યારે જ પ્રચરશે અમરતાની સુવામ, સખીરી ! ’

*

*

*

‘ સાંભળ સખી ’ શિશુએ કહ્યું : ‘ આ સ્વદેશ સ્વાર્થની હાક વાગી ! જો, જો, આ સખી, ચાલી, વીજળી આર્થોવર્તના આત્મામત્રી સત્યની સજીવ મૂર્તિ-પાસવ તોફાનમા મમ્ત, વિગ્રહવિચારી પૃથ્વીને આર્થત્વનું આવાહન દેતા, આત્મબળથી નિડર એવા વીરને નિમંત્રતા !

‘જો જો, વહાલી, બેઠી નાદ થાય છે; ને ગગડે છે દેવનાં દુંદુભી. રવાતંત્રને સમરાંગણે, સખી, આપણું ગુજરાત ગર્જવા માંડ્યું. સમસ્ત હિંદ કંપી રહ્યું છે, વિજયની મહેઞ્છાએ. જો, જો ! જનનયનોમાં દીપે છે રવાતંત્રની ઝમમગતી જ્યોત.’

‘હા નાથ ! હા નાથ !’ સુકુમાર સખીએ કહ્યું ‘સુખ સર્વસ્વ સમર્પણમાં જ છે. ચાલ્ય મારા શિશુ, વિમોચનના આ સંભાગમાં, કાઠથી કેસરીઆ કરીએ. માતાની મુક્તિ માટે મરે તે માતૃમક્ત; ને જીવતે દેહે મરણ સેવે એજ, ઉદ્ધારશે આર્થાવર્ત.’

ને બંને જણ, ભાવના સિદ્ધયથે, હાથમાં રાખી હાથ સંગ્રામે ધર્યાં; જોમ ધર્યાં હતાં, એક દા, લગ્ન વેદીએ તેમ.*”

સને ૧૯૧૫માં મહાત્મા ગાંધીજી હિંદમાં પાછા ફર્યા અને એક વર્ષ પર્યંત દેશપર્યટન અને સમાજ સ્થિતિના નિરીક્ષણ બાદ જાહેર જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો, તે પછીથી એમના પ્રયાસ અને પ્રેરણાકરક ઉપદેશથી હિન્દી પ્રજાએ નવીન દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી છે અને તેના પરિણામે સમાજજીવનમાં બહોળું પરિવર્તન થવા પામ્યું છે.

ગુજરાતી પ્રજાને તેમના અનુભવનો નિષ્કર્ષ, તેમના જીવનનો મદેશા પહોંચાડવો હતો, એ આશયથી મહાત્માજીએ ‘નવજીવન’ નું તંત્રીપદ સ્વીકાર્યું હતું; અને તેમના મન્તવ્યનો પ્રાસ્તાવિક ભાગ “નવું પત્રકારિત્વ” એ પ્રકરણમાં સવિસ્તર આપવામાં આવ્યો છે.

એ સાપ્તાહિકનું સંપાદન કરી, ગાંધીજીએ ‘નવજીવન’ દ્વારા ગુજરાતી સમાજજીવનમાં અજબ પક્ષટો આણેલો છે તેમ ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યને અને તેના અભ્યાસને અપૂર્વ વેગ અને નવીન બળ આપેલાં છે; તેનું મૂલ્ય અંકાય એમ નથી. ગુજરાતી પ્રજાજીવન ઉપર એમણે જે સંસ્કાર પાડ્યા છે, ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય ઉપર એમણે જે પ્રભાવ પાડ્યો છે, તે કારણે વર્તમાન યુગને ગાંધીયુગનું કિનામ આપવામાં આવ્યું છે તે મથાર્થ છે. એક અવતારી પુરૂષ તરીકે એમનાં પ્રવચનો અને લખાણ કદ્યાણકારી અને પ્રબોધક જણાયાં છે, તેમ એમનું અભિયુક્ત ચારિત્ર્ય, તદ્દન સાદું છતાં એક પવિત્ર સંત જેવું ઉન્નત અને સંસ્કારી, સેવાપરાયણ જીવન આકર્ષક તેમ દક્ષિત વર્ગ અને હરિજનના ઉદ્ધાર અર્થેના એમના જીવનભરના પ્રયાસો સદૃશ અને અસરકારક નિવડ્યાં છે; પણ વિશેષમાં

એમની આસપાસ જે શિષ્યવૃંદ જામ્યું છે, તે જનસેવાકાર્યમાં તેમ સાહિત્યના ઉત્કર્ષમાં જાડું ઉપકારક યજ્ઞ પડ્યું છે; અને તે સધળા શિષ્યો અને અનુયાયીઓ ભાવનાશાળી અને કર્તવ્યપરાયણ, ત્યાગવૃત્તિવાળા અને સેવાભાવી છે; અને તેમની સાહિત્ય સેવા, સાત્ત્વિક વૃત્તિભરી, સમાજને ઉર્ધ્વ પથે પ્રેરનારી માણુમ પડશે.

એમના ઉપદેશમાંથી પ્રેરણા પામી, એમની પ્રતાપી હાથ નીચે બીજી દૈદ્વિક સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓ અને સાહિત્ય પ્રકાશન સંસ્થાઓ હસ્તિમાં આવેલી છે તે સૌએ ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિમાં તેમ તેના પ્રચારમાં, ભિન્નભિન્ન પ્રકારે, સારો અને મોટો હિસ્સો આપેલો છે, તે પણ નોંધવાયોગ્ય છે.

પરંતુ તે વિષયને ચર્ચાએ તે પહેલાં અન્ય જાણીતા લેખકોએ ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યની અનન્ય ભક્તિ વડે ઉપાસના કરેલી છે, તેમની સેવાની સમાધાનતા કરીશું.

નવા સુધારક વિચારો અને પરંપરાએ ઉતરી આવતા આચાર-વિચારો વચ્ચે, આર્થસંસ્કૃતિ ઉભયનો સંપર્ક થતાં જે ધર્મશુ અને વિરોધતા ઉદ્ભવ્યાં, તેનો, અને સંસ્કૃતિમાંથી તાર્ત્વિક ભાગ મૂકવું કરીને, સુમેળ સાધવા, તેનો સમન્વય કરવા મઠ સદીના આખરમાં પ્રયાસ થતા રહ્યા હતા, અને તેના પ્રવર્તક મુખ્યત્વે ગોવર્ધનરામ હતા. તેમનું વક્ષણ આપણી પ્રાચીન આર્થસંસ્કૃતિનો, તેના ઉજ્જવળ અને ઉત્કર્ષક સ્વરૂપમાં, પુનરુદ્ધાર કરવાનો, તેમ તેનું પ્રાચીન ગૌરવ અને મહત્તા સ્થાપવાનો હતો; અને તે પ્રવૃત્તિ એમના પછી શ્રીયુગ-હાનાક્ષાત્ર દક્ષપતરામ કવિએ ઉપાડી લીધેલી છે; આર્થ વિચાર અને ભાવનાના, આર્થધર્મ અને આર્થસંસ્કૃતિના તેઓ પ્રબળ દ્વિભાષી અને પૂજક છે, તેની પુનઃ સ્થાપના અને પ્રચાર અર્થે તેમના સર્વ પ્રયાસ રહેલા છે.*

નવયુગની ધોષણા રૂપ એમણે એમના સાહિત્ય જીવનના આરંભમાં ‘વસન્તોત્સવ’ નામક એક મનોરમ્ય કાવ્ય, જાણે કે ગુજરાતી સાહિત્યની

• સરખાવો:

Nanalal's works are the products of the Sanskrit revival, with its glowing for the past. Mansukhram represented it in language; Govardhanram in social philosophy and Nanalal in the field of literary art.

વસન્ત એમતી હોય તેનું મુચક, નવા ઉત્કર્ષક વિચારનો પ્રચાર કરતું, નવીન શૈલીમાં, જેને તેઓ ડોલન શૈલી કહે છે તે, લખ્યું હતું, અને ગુજરાતી સાહિત્ય-રમિક વર્ગમાં, છદ્દ વિનાના એ કાવ્ય પ્રકારથી, તેની વિલક્ષણ રચનાને લઇને તેમ જ તેમાં રજુ કરેલી વામલાવનાના વિષયથી સારો ઉદાપોદ થવા પામ્યો હતો અને એમની એ ડોલનશૈલી અઘાપિ એક વિવાદસ્પદ વિષય રહ્યો છે

આપણા મમાજમાં બાળલક્ષ્મી પ્રયા લાગ્યા મમયથી ચાલી આવે છે પણ નવા વિચારોથી પ્રેરણાને કવિશ્રોએ પ્રસ્તુત કાવ્યમાં ઉમરલાયક રમણ અને સુલગાના, સૌભાગ્યચક્ર અને વિલક્ષના પાત્રોને પ્રણય કરતા અને સ્વપ્રત્યક્ષગીથી લક્ષ્મી જોડાતા, બતાવ્યા હતા, તે એક નવીન અને આદ્ભુત દ્રશ્ય હતું, જે શિક્ષિતસમાજને રૂચ્યું થઈ પડ્યું હતું.

સ્વર્ગસ્થ મણિસ કર રત્નજીએ ‘આપણું નવીન કાવ્યસાહિત્ય’ એ વિષય પર પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં નિમંત્ર વાચતા, કવિશ્રોની કવિતા માટે ઉચ્ચાર્યું હતું, કે, ગુજરાતી સાહિત્યના નભોમંડળમાં ‘ઉંચો પ્રકુલ અમાવર્ષણચક્ર રાજ’ અને વધુ વિવેચન કરતા ઉમેર્યું હતું, કે ‘વર્તમાન તરફ દૃષ્ટિ કરતા આપણને દેખાય છે, કે “જેની રજેરમમાં કવિતા ઉછળી રહી છે” અને “જેનું હૃદય કવિતાસસથી હલાહલ હલકે છે” એવા એક કવિનું દર્શન આપણને હમણા થયેલું છે, જે વાણીમાં “દેશ સમાર રનેહનો મહામેધ ગડગડે છે, તે આપણે, હમણા માંલણી છે. નર્મદમાં દેશ રનેહના અને સસાર રનેહના મેધ ગડગડેલાં પણ નર્મદના રનેહો આવા વિશુદ્ધ નહોતા.”^૧

લક્ષ વિશે એ કાવ્યમાં જે ભાવના કવિશ્રોએ વ્યક્ત કરી હતી તે આર્થમાનસને પર્મદ પડી, તેની તારીફ થયેલી છે, અને કૃત્વાક તરફથી પંક્તિઓનો વિધવાવિવાહના સંબંધમાં એમની કૃત્લીક વારંવાર ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એ પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે.—

“સરલ બાલે ! પ્રજુનુ ધામ
 એમનું પરમ મહિર છે.
 ત્હાં એકલદશા કેવી !
 ત્હાં સૌ બેલડીએ વિહરે છે,
 નથી ત્હાં ટોમારના કરમાય
 કે નથી વૈધવ્યની વિરપતા.

રસસૌન્દર્યના શ્વાસોશ્વાસ,
પ્રાણને પ્રમન્ને છે ત્યાં"

x

x

x

x

વિશ્વના સકળ હસ્તમેળાપન
પ્રભુને-કે જગતને ય તે—
લક્ષ્મ્યોપડે નથી મગતા
પ્રેમલક્ષ્મને વધામણા દે છે
શુ જગત કે શુ જગતનો શ્વાભી
પ્રેમલક્ષ્મની વિધવાને
પુનર્વાસ અમુ પાપ નથી,
દેહલક્ષ્મની વિધવાને
પ્રેમલક્ષ્મ સમી મુક્તિ નથી"

સરસ્વતીચંદ્રમા ગોવર્ધનનામે કુમુદનુ લક્ષ્મ મંજેગવસાત પ્રમાદધન સાથે કરા શુ હતુ, જે કે તેનો આત્મા સરસ્વતીચંદ્ર માટે તનસતો હતો, તેના પ્રતિ તેનો અનુરાગ હતો, એ ધટના આશ્ચર્યમાનસને વાધાભરી લાગી હતી

કુસુમને કૌમાર્યવતના કોડ હતો, પણ કર્તાએ તેમ ન કરતા, આહુ રૂઢિને વશ થઈને તેનું લક્ષ્મ સરસ્વતીચંદ્ર સાથે કરા શુ હતુ, એ પણ સરસ્વતીચંદ્રના કેટલાક વાચકોને રૂચુ નહોતુ

કલ્યાણપ્રામની એમની યોજના એક ભાવના રહી હતી

પરતુ કવિત્રી ન્હાનાવાતે એ મનગી ઉણુરો એમના 'જયા જયન્ત' નાટકમા પૂરી પાડી છે

તે આત્મ લક્ષ્મની ભાવનાને પોષે છે અને ઉત્તેજે છે, એમણુ જ નહિ પણ જીવનમા અભ્યર્થ પર વિશેષ ભાર મૂકે છે, જે માટે મહાત્મા ગાંધીજી પુષ્કળ આગ્રહ કરી રહ્યા છે, તેમ જયા જયન્તને જનસેવાના કાર્યમા નિયોજે છે, એ મિશનરીઓની સેવાભાવનાનું એક પ્રકારનું અનુકરણ હતુ ઉપરોક્ત કલ્યાણપ્રામની યોજનાને વ્યવહારમા મૂકવાનો પ્રયામ હોનો.

કવિત્રીના મણિમહોત્સવ અવસરે શ્રીનતી ધન્દુમતી મહેતાએ કવિત્રીની નારી ભાવના વિશે વિવેચન કરતાં કહ્યું હતુ, કે—

“જ્યા જ્યન્ત માત્ર આ ભાવના (આત્મ લગ્નની) સેવીને બેસી નથી રહેતાં. એઓ આદર પાદી નથી કે માત્ર મગનવિહારી નથી. એ દંપતી પૃથ્વીવાસી છે, અને સેવા ભાવનાનાં ઉપાસક છે.

જ્યન્ત સુન્દરીઓમાં સાધુના જન્માવ,
રસીલીઓમાં પુણ્યવાર પાંગર.

જ્યાને જનસેવા પ્રતિ ઉદ્દેશ્યનાર જ્યન્તના આ વાક્યો છે. જ્યા પશુ એવો જ આદર્શ જતાવે છે, કે:—

રહામે તીર છે જ્યન્તની રામવાડી,
આ તીરે ખાંડશે જ્યા સીરાવાડી.*”

એક સમર્થ નાટ્યકાર તરીકે કવિશ્રી સુપ્રસિદ્ધ છે; એમનાં ઐતિહાસિક નાટકો, સંઘમિત્રા, અકબરશાહ, જહાંગીર અને નૂ-જહાં, સમકાલીન વાતાવરણ પેદા કરે છે એટલું જ નહિ પણ એમાંનાં મુખ્ય પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ તેમ વિશિષ્ટત્વ તેઓ તાદસ્પ રીત રજુ કરે છે, એમાં કવિશ્રીની આલંબન શક્તિની મહત્તા છે.

કવિશ્રી જે વિષયને હાથપર લે છે, તે વિષે અને તેટલી શક્ય માહિતી તેઓ મેળવી લે છે, અને તેની સખરટ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ, તુલનાત્મક રીતે, એમની લાક્ષણિક શૈલીમાં, એવી કુશળતાથી રજુ કરે છે કે, સામાન્ય જનના ઉપર તેની મોહક છાપ પડે છે, જે કે તેમનો મિથ્યા શબ્દ-આડંબર અને અર્થરહિત કથનાનાં ઉકુંપનો ટેટીકવાર વાચકવર્ગમાં અભુગમો સિપાળવે છે. એ દોષ છતાં એટલું કહેવું જોઈએ કે એમાંના વિચાર વૈરિધ્ય, નવીનતા, વસ્તુનું રસપ્રદ અને કલાયુક્ત નિરૂપણ અને ઉચ્ચ આદર્શના કારણે તે કૃતિ પ્રમેદધક, પ્રેરણાદાયક અને પ્રેરક યર્થ પડે છે.

કવિશ્રીએ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ કારસી લઈને પાસ કરી હતી; પણ ખાનગી રીતે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરી, આપણને ટેલક જણાતા સંસ્કૃત ગ્રંથોના તરજુમા બેટ ધરેલા છે; તે સર્વ અરજ તેમ પ્રાસાદિક બન્યા છે; પરંતુ એ સર્વમાં એક લગવદ્દગીતાનું જાપાંતર છે, તેમાં પણ કવિ માટે આપણને માન ઉપજે, એવી એમાંની પદ્યોત્તાપનો એકરાર કંઠી મનોવેધક અર્પણ પત્રિકા છે, જે તેનાં વાચક ઉપર હડી અસર કરે છે.

પરંતુ કવિનું કવિત્વ, એમની પ્રતિભા શક્તિ જેવી એમના રાસોમાં ખીલી ઉઠે છે એવી એમના અન્ય કાવ્યોમાં નહિ સાંપડે.

ગુજરાતી જનતાને સસ એ કવિશ્રીની ખાસ પ્રસાદી છે, તે વડે ગુજરાતી-જી સંખાજ તેમ રસિક વાચક વર્ગ કવિ પ્રત્યે મુગ્ધ બન્યો છે; અને તે રાસો એટલા બધા લોકપ્રિય નિવડ્યા છે કે અન્ય કવિઓએ એમનું અનુકરણ કરી, તેમનું એક પ્રકારે સન્માન કર્યું છે; એ વિષયમાં એમની મહત્તા અને શ્રેષ્ઠતા સ્વીકાર્યા છે.

‘ અર્વાચીન ગુજરાતના ઘડતરમાં કવિશ્રી દનપતરામ ડાહ્યાભાઈનો મોટો હિસ્સો રહેતો છે, તેવી રીતે વર્તમાન પ્રગ્નના ઘડતરમાં કવીશ્વરના સુપુત્ર ન્હાનાનાતની કૃતિઓ ઉદ્બોધક તેમ સહાયક નિવડેલી છે, અને તેની લોકપ્રિયતાને લઈને સાહિત્ય ગસિયેએ વીમમાં મદીના આરણના વર્ષોના ભાગને ‘કવિશ્રી ન્હાનાવાન યુગ’ તરીકે સંમોધ્યો છે, અને સમાજ ઉપર એમણે જે ઉપકાર કર્યો છે, તે જદન કૃતમતા દાખવવા ગુજરાતી પ્રગ્ન નર-કૃષી બે વાર, પ્રથમ કવિશ્રીએ પચાસ વર્ષ પૂરા કરતા અને બીજીવાર તેઓ સાઠમા વર્ષ પહોંચતા, એમનો સુવર્ણ મહોત્સવ અને મણિમહોત્સવ ગુજરાતના મોટા શહેરોમાં ઉજવાઈ, એમનું ગૌરવ કરવામાં આવ્યું હતું, અને એ તોકનાગણીનો પ્રતિધ્વનિ પાડતા, બીજા એક જાણીતા કવિ શ્રીયુત કેશવ હ શેરે ગાયુ હતું, કે—

‘ ગુણિયન ગૂર્જર વાડી ને વન-ઉપવન જો ’
 ફૂલો ફૂલે વમન્ત રાણી વિહરે,
 સાહિત્યચૃષ્ટિને મન્દિરે મન્દિરે જો ।
 “ પ્રેમભક્તિ ” ની વિજય પતાકા ફરફરે ”*

કવિશ્રી ન્હાનાનાતે ડોહન શૈલી ગુજરાતી કરવામાં દાખન કરી એક નવો ચીરો ખાડવા પ્રયાસ કર્યો હતો તેનું અનુકરણ સુદા ચલુ હતું. પણ તે પ્રયોગ સરનાજે મદન નિરડયો નથી, અને મેવો મામાન્ય અભિપ્રાય પ્રવર્તે છે, કે છદ વિનાની કવિતા ન સહાય, અને એ પ્રયોગની નિર્મળતાનો સચોટ રહિયો ‘ કવિ મોટાનાતે, ’ ‘ પ્રભાતનો તપસ્વી ’ નામક એક પ્રતિકાવ્ય લખીને આપ્યો હતો એ ‘ કવિ મોગનાલ ’ તે બીજા ઝાઈ નદિ પણ આપણા જાણીતા કવિ, પારસીમધુ અરદેશર દશમજી ખમરદાર છે

વિદ્યાર્થી અવગ્યામાથી એમને કવિતા લખનાનો મોખ જાગેલો, અને તેની પ્રેરણા કવિ દનપતરામની અને જહોરામજી મનમારીની કવિતામાથી મળેલી કવિ દનપતરામ ૧૧ અવમાનના મગાચાર માહગતા શ્રીયુત ખમરદારે લખ્યું હતું,

“ ગર્ગ વિરે નિજ વાસ કર્યો, મુજ અંશ મન્યાની વિચારી ન મઈ,
 રે દનપત કહે અરદેશર, આજ ગહી મનની મનમાહી ”

કવિએ તેમના પ્રધોનું નામકરણ સ્વર્ગગ્ય મલગારીના પુસ્તકોનાં નામો સંસારિકા, અનુભવિકા વગેરેને અનુમરી કાવ્યરમિકા, વિવામિકા, પ્રકાશિકા, મંદેશિકા, ભજનિકા, દર્શનિકા વગેરે સખી એક પ્રકારે કૃતજ્ઞતા દર્શાવી હતી, અને વધુમાં મનગારીનો કાવ્યસંગ્રહ પદ્ધતિસર સંપાદિત કરી અને તેમના જીવન અને કવન વિષે એક વિસ્તૃત અને વિચારણીય ઉપોદ્ધાત લખી, સ્વર્ગગ્ય પ્રત્યેનું નકલ સારી રીતે ઉતાર્યું હતું અને ગુજરાતી વાચક વર્ગને એક મૂલ્યુ અને પ્રમાણુભૂત કવિતા પુસ્તક માદર કર્યું હતું.

શ્રીયુત અરદેશર ક્રામશઃ ખખરદાર

દેશમાં નવજીવન પામરતા, યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કરના કવિશ્રી અરદેશર ઉપર એ નવા વાતાવરણની પ્રજ્વળ અસર થવા પામી હતી, અને અગ્રેજી કવિઓના નિયમિત વાચને અને અભ્યાસે પણ એમની દૃષ્ટિમાં પરિવર્તન આણ્યું હતું, એટલે સન ૧૯૦૫ માં એમનું બીજું કાવ્ય પુસ્તક 'વિવાસિકા' પ્રકટ થયું તે બહુધા રામધ્વનિ કાવ્યોનો (lyrics) સંગ્રહ હતો અને તે વિષે પ્રસ્તવનામાં તેઓ લખે છે, કે "માનવસૃષ્ટિ કુદરતમાં

ગુચ્યામલી છે, તો કવિ જે કુદરતનું જાળક છે તે એ કુદરતના ઉગ્ર રસ-
પ્રવાહમાં વિલાસ કરે એ સ્વભાવિક છે, અને એ વિલાસ માણતા, કવિએ
જે લાગણી અને ભાવ અનુભવ્યા તે જરોબર અને સફળતાપૂર્વક વ્યક્ત
કરવા તેઓએ નવા નવા છદો સુદ્ધ યોગ્યા હતા

એ તો સારી પેઠે જાણીતું છે કે પારસી બધુઓનું ગુજરાતી લખાણ
શુદ્ધ હોતું નથી તે લખાણમાં ઉચ્ચારના અને લાપાના અનેક દોષો નજરે
પડે છે, તેમ છતાં તેમનો સાહિત્ય ક્ષણો ન્હાનોસુનો નથી, મલખારી,
કાબરાજી, મર્ઝબાન, તારાપોરવાળા, તાલીઆરખાન, પિગ્ગમ, જ્યનજી
મોદી, ખીરખલ વગેરેના લખાણોમાંથી ગુજરાતી વાચક જનતાએ બહોળો
લાભ ઉઠાવેલો છે, પણ એ સવમા ભાષા દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ, શ્રીયુત ખમરદારનું
લખાણ, માણુમ પડશે, એમના પ્રયોગો લેખકનું નામ છાપવામાં ન આવે
તો તે એક પારસીમધુની કૃતિ છે, એમ કહેવું કવિન ચર્ધ પડે એટલી
બધી શુદ્ધ, સરકારી ભાષા યુક્ત, શબ્દલાલિત્યભરી કવિની શ્લેષનશૈલી છે.

તેમ છતાં સ્વર્ગસ્થ નરસિંહરાવે રિલામિકાનું 'વસન્ત' માસિકમાં
અવસોદન કરતાં, તેમના ફેટલાક ભાષાદોષ પ્રતિ ધ્યાન એચ્યુ હતું, તે
વિવેચન ધણાને તે સમયે કાર્ષક વધારાપડતું કડખ લાગ્યું હતું, અને તેમાં
વિવેચકે વ્યક્ત કરેલો ભાષાશુદ્ધિ માટેનો આગ્રહ અસ્થાને જણાયો હતો.
કવિને એથી સહેજ આઘાત પહોંચ્યો હતો પણ તેના પરિણામે એ પુસ્તકને
બહોળા જાહેરાત મળી, ત્યાં થી એક પ્રતિભાસાળી કવિ તરીકે તેમની
કીર્તિ પ્રસરી હતી

યુગબળ પારખવાની કવિમાં અદ્ભુત શક્તિ છે પ્રભજીવન દેશભક્તિના
વિચારોથી ગુજી રહ્યું હતું, તે સમયે —

“ ગુણવતી ગુજરાત, અમારી ગુણવતી ગુજરાત '
નમીએ નમીએ માત ' અમારી ગુણવતી ગુજરાત ”

એ લોકનાગણીનો ઉઠે પડે પાડતી, એક ઉત્તમ ગરમી રચી, તે
જાદુ એતરરશ્મી પ્રગટા મેળવી હતી

એમની રાષ્ટ્રભક્તિ “ ભારતનો ટકાર ’ એ નામના એમના કાવ્ય-
સમ્રાટમાં પ્રજાજીવિતપણે ભૂજી ઉઠે છે

‘ નવજીવનના આવાહન ’ એ શીર્ષક હેઠળ લખેલી લાવણીમાં
તેઓ કહે છે —

“રણસિંઘાં કૂંકાય; નહીં હો! ચગ ચક્રી રહેવાય;
 સ્વર્ગ જ ઉવડયા ચર કાળે: ધસો, ધસો, રણમાંય !
 • જીત કર્યે નવજીવન જડશે,
 ભારતનાં સદ્ભાગ્ય ઉધડશે,
 કે રણ પડતાં પ્રજા સાંપડશે!—
 ઓ વીર! રે આવી જાઓ! રણસિંઘાં—”

શ્રીયુત ખખરદાર એક પ્રભાવશાળી કવિ છે, એક રાષ્ટ્રપ્રેમી કવિ છે, તેમ તેઓ એક બુદ્ધિશાળી અને નિર્તાત અભ્યાસી છે, એક સમર્થ તત્ત્વચિંતક છે.

‘કલિકા’ જેવું એક રહોતું કાવ્ય રચ્યું છે, તેમાં ગ્રેમ વિશે તેના વિધ વિધ સ્વરૂપોનું તત્ત્વરૂપસી વિવેચન કરેલું છે, તે ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવીન જ જણાશે. અને દર્શનિકા વિશે, તે પ્રસિદ્ધ થઈ ત્યારે અમે લખ્યું હતું, કે,

“કવિશ્રી ખખરદાર ‘દર્શનિકા’ રચીને આપણને જીવનનું રહસ્ય સમજાવવા મથે છે. એ પ્રયાસ જેમ ગંભીર તેમ ભગીરથ છે; અને તેની પાછળ કવિએ પોતાની સઘળી શક્તિ ખર્ચી છે. જીવનભરનો જ્ઞાનભંડાર, અભ્યાસ અને ચિંતન એમા એમણે દાલવી નાંખ્યાં છે. જેમ એક મક્ષિકા રથને રથને સુંદર, સુવાસિક અને રંગભેરંગી ફજો પુષ્પો પર ફરી વળી તેમાંથી પુષ્પ-પરાગ અને રજકણ પ્રાપ્ત કરી, આપણને તેનો નિષ્કર્ષ મધ રૂપે આપે છે, તેમ પ્રસ્તુત કાવ્યગ્રંથના નિવેદનમાં કવિ સ્વીકારે છે, કે “મારી કાવ્યપ્રેરણાએ આ મોટા માનવજ્ઞાનના સંચિત ભંડારમાંથી લૂંટ ચલાવેલ દેખાશે, એ લૂંટ પણ બાદશાહી લૂંટ છે. સર્જક સદા લૂંટતો આવ્યો પણ તે પાછું નવસ્વરૂપે બક્ષવાને માટે. વિશ્વનિર્મયતા કહેા કે કાળ ભગવાન કહો, એ જગતને એક બાળુથી લૂંટી, બીજી બાળું મમૂદ કરે છે. તમામ જીવનનું પુનરુત્થાન એનજ થાય છે, અને સર્જક કવિની નવી સૃષ્ટિ પણ એવીજ જુની સૃષ્ટિની લૂંટમાંથી બધાય છે.”*

કવિની એ મહાન કૃતિ છે, તેમાં જીવનનું નવનીત ઉતારેલું છે; જીવનના ગૂઢ પ્રશ્નોનો તેમાંથી ઉદ્દેશ મળશે; કાંઈક શાન્તિ તેમજ સાન્ત્વન મળશે.

* ભારતનો ટંકાર પૃ ૬૮.

x અથ અને અંચકાર પૃ. ૩, પૃ. ૧૯,

એ સઘળું એમણે વ્યાધિગ્રસ્ત, વેદનાલરી ગ્ધિતિમા ગુજરાતી
બધુઓને સંદેશા રૂપે, પોતે જે પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે સમગ્રાવવાને લખ્યું હતું
તે માટે ગુજરાતી જનતા એમની અવત આભારી છે. તેમની સરસ્વતી-
દેવીની ઉપાસના પણ અનન્ય ભક્તિભાવ પ્રેરિત છે આપણે એક ગસર
કવિના શબ્દોમા કહીશ, કે—

એહેલરી રસવતી પ્રભુભાવળી
દેશાભિમાન ભરતી નવજ દવાળી
આહ્-નાદતી 'અમરદાર' પ્રમોધનારી
ગાઇ રમાગ કવિતા કવિ ' તે મહેરી *

નવજનના મદેશાવાહક નવપ્રજાનની ખુશનુમા અને તાઝગી
સમા, આપણા એ એ જાણીના લોકપ્રિય કવિઓ શ્રીનુ ન્હાનાનાન કવિ
અને શ્રીયુત અરદેશર અમરદાર ત્રિણે ઉત્તેજ કરી, આપણે પાઠા ગાંધીજી
અને ગાંધીયુગ પ્રતિ વળીએ, તે પહેલા ગોમરૂઝીયામાં સંકાના ઉત્તરાર્ધના
વિચાર વાતાવરણમા હિંદુવા અને અંગ્રેજ સાહિત્ય અને પાશ્ચાત્ય વિચાર
અને સંસ્કૃતિમાંથી હિંદુમોધન આ ઉત્તેજન પામી જીવનમર ગુજરાતી
સાહિત્યના અભ્યાસ અને લેખનવાચનમા રત રહેના આપણા પીઠ
આક્ષરો, જેમની વિદ્વતા સુવિદિત છે, અને પ્રભુએ જેમને સાહિત્ય
પરિપક્વતા પ્રમુખ-એક અષ્ટાદશ સિવાય, જે કે એ વિદ્વાનને પણ અમદાવાદ
સાહિત્ય પરિપક્વ, ઈતિહાસ વિભાગનું અધ્યક્ષસ્થાન આપી ચત્કિચિત કદર
કરી હતી, —નીમીએ યોગ્ય માન આપ્યું છે, તે સૌએ આ સઘળા વર્ગો દરમિયાન
ગુજરાતી સાહિત્યની મનન સેવા કરી, જે સગીન માહિત્ય હાજો આપેનો
છે, તેનો નિર્દેશ કરીશું

એ પીઠ સાક્ષરો તે જીજ્ઞા મર્ધ નહિ પણ પૂજ્ય માન્યવરો, દી.
આ કેશવનાથ હર્ષદરાય કુવ, ડૉ. આચાર્યશ્રી આનન્દશંકર કુવ, દી
આ કૃષ્ણલાલ મોહનનાન ઝવેરી, પ્રો. બાલવન્તરાય દામોર, એ સર
રમણુમાર્ધ, સદ્ગત નરસિંહરાવ અને ડૉ. આ કમળાચકર ત્રિવેદી છે

સ્વર્ગસ્થ કમળાચકર મન્કૃત ભાષા સાહિત્યના એક સમર્થ વિદ્વાન
હતા અને એ વિષયમા એમનું વાચન ત્રિસાગ અને બહોળું હતું, તે
આપણે એમણે કેટલાક સંસ્કૃત પ્રયોગ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સરસ સંપાદન
કર્યું છે, તેથી ગુજરાત પરિચિત છે

ગુજરાતી લખાણમાં લાપાશુદ્ધિ અને જોડણીનું એકસરખું અને ચોક્કસ ધોરણ આણના તેઓ હંમેશા ઉપદેશ કરતા અને આગ્રહ રાખતા; અને તે કાર્ય સુતરૂં થઈ પડે તે સાર, તે વિશે અનેક લેખો લખી, તેમજ ગુજરાતી લાપાનું એક જૂદા વ્યાકરણ સુદાં ગયી, ગુજરાતી માહિત્યના અવધારીઓનો માર્ગ મરળ અને મોકળો કરી આપ્યો હતો. તે જ પ્રમાણે શબ્દસૂત્ર-શાંકરભાષ્યનો ગુજરાતીમાં તર્જુમો કરી ગુજરાતી મુમુક્ષુવર્ગ પર મહદ્ ઉપકાર કર્યો હતો.

રા. બા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી

એક પ્રતાપી વિદ્વાન તરીકે એમની ગણના થયતી છે જ પણ એક પ્રભાવશાળી શિક્ષક અને કેળવણી નિપ્ણાત તરીકે એમની કીર્તિ બહોળી પ્રમરેલી છે; અને મહીપતરામ, નવનરામ, માધવલાલ પ્રભૃતિની પેઠે એક કેળવણીકાર તરીકે એમનું નામ ગુજરાતમાં કાયમ યાદ રહેશે.

એમનો વિદ્યાભ્યાસ એટલેજ જાણીતો હતો, અને એ અવધાસ-શીલ પ્રવૃત્તિને લઈને શિક્ષક તરીકેનું કર્તવ્ય પૂર્ણ કર્યા પછી, જે જ્ઞાનલભ મમમ મળતો, તે તેઓ લેખનવાચનમાં વ્યતીત કરતા હતા.

વિદ્યાર્થીઓને શિખવતા એક શિક્ષક તરીકે જે અડચણો એમને માનુષ પડતી તે દૂર કરવા સ્વર્ગસ્થ કેટલાંક પાઠ્ય પુસ્તકો રચ્યા હતાં, તે ઉપયોગી થયાં હતા, અને એ આશયથી તેમણે નવી વાચનમાળા પણ પ્રયોજી હતી.

એમના જેવા જવાબદાર કેળવણી ખાતાના અધિકારીએ એ પગલું લઈ તે બતાવી આપે છે કે પ્રચલિત વાચનમાળામાં સુધારાનો બહોળો અવકાશ હતો અને તે પ્રયોગ વખતમરનો અને આવશ્યક હતો. એક

સાચા અને અનુભવી શિક્ષક તરીકેનું માનસ પ્રગટત વાચનમાળામાં તેમ એમના અન્ય કેળવણી વિષયક લેખોમાં નજરે પડશે; અને તે જ એમનું સાચું સ્મારક છે.

એમના સમવયસ્ક દી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવ એમના જેવા સંસ્કૃત ભાષાસાહિત્યના પ્રેમી અને હંડા અભ્યાસી છે. જીવનભર એક શિક્ષક તરીકે તેમણે કામ કરેલું છે; ઉત્તરાવસ્થામાં તેઓ ગુજરાત ટ્રેલેન્જમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક પણ નિભાયા હતા; એક યશસ્વી શિક્ષક તરીકે એમનો વિદ્યાર્થી સમુદાય હમેશાં એમને મમતાપૂર્વક યાદ કરશે; પણ એક સાહિત્યકાર અને ગુજરાતી ભાષાના અથગ અભ્યાસી તરીકે એમની પ્રતિષ્ઠા વિશેષ અને બહોળી અંકાયેલી છે.

એમની કારકિર્દીના આરંભથી એમણે પ્રાચીન ગુજરાતીનો અભ્યાસ કરવા માટેકે તે, એ અરસામાં ‘ગુજરાત શાળાપત્ર’ માં તેઓ પ્રાચીન ગુજરાતી હુલા અને જુના ગુજરાતી ગદ્યના ઉતારા વગેરે આપતા તે ઉપરથી માણુમ પડે છે.

પણ એમની બહોળી પ્રસિદ્ધિ વિશાખદત્ત રચિત મુદ્રારાક્ષસ નામક સંસ્કૃત નાટકના સંપાદનથી થવા પામી હતી. એ નાટકમાં ફેટલાક ભટ્ટ પાઠો હતા અને ફેટલીક પંક્તિઓ પદ્યમાંથી ગદ્યમાં બદલાઈ ગઈ હતી તે એમણે ઉપલબ્ધ જૂદા જૂદા પાઠો ઉપરથી, આસપાસનો સંબંધ વિચારી, અનુમાન અને કલ્પનાના આધારે, નવેસર પાઠો સૂચવ્યા હતા, તે પાછળથી નવી પ્રતો પ્રાપ્ત થતાં, તે સુધારા વારત્તવિક જણાયા હતા; ત્યારથી એક બાહોશ સંશોધક અને સંપાદક તરીકે વિદ્વાન વર્ગમાં તેમણે ગૌરવભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

એજ પ્રશસ્ત અને શાસ્ત્રીય ધોરણે, એમના પ્રાચીન ગુજરાતી ગ્રંથોના સંપાદનમાં, જેવા કે ભાલણકૃત ‘કાદંબરી’, ‘પંદરમા સૈકાના પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યો’, રત્નદાસકૃત હરિશ્ચંદ્ર અખ્યાન વગેરેમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. તેમાં ઝીણવટભરી બુદ્ધિ, અન્વેષક દષ્ટિ અને પાકી વિદ્વત્તાનું પાને પાને દર્શન થાય છે, જે બહુ થોડા ગુજરાતી વિદ્વાનોના અંધ સંપાદનમાં જોવામાં આવશે. ખાસ કરીને તરજુમાની કળા એમને હાથ એવી બેસી ગઈ છે, તેમાં એમણે એવી નિષ્ણુતા મેળવી છે, કે એમના જેવા સરસ ભાષાંતરો બહુ થોડા મળશે; તે એટલા પ્રાસાદિક અને રસપ્રદ હોય છે કે ફેટલીક વાર મૂળ અને ભાષાંતર એ બેમાંથી કયો ભાગ સુંદર અને ચઢિયાતો છે, એ નક્કી

કરવાનું સાહિત્યરસિકો માટે કદિન થઈ પડે છે; અને તે વિશે વધુ નહિ કહેતાં એટલું જણાવીશું કે એ ભાષાંતરોની સા કોઈએ મુક્તાકંઠે તારીફ કરેલી છે. પણ તે પુસ્તકોની બીજી વિશિષ્ટતા જે વિદ્વાનોમાં ઉપોદ્ધાત તેના આરંભમાં દી. બા. કેશવલાલભાઈએ લખેલા હોય છે, તે છે.

એ મૂળ પુસ્તકો જેટલું એ પ્રારંભિક લેખોનું એક રીતે મૂલ્ય છે. તેમાં નરી વિદ્વતા અને ઐતિહાસિક અન્વેષણ ભરેલું છે. તે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ અને સાહિત્ય પર અપૂર્વ પ્રકાશ પાડે છે. ગુજરાતીમાં જ લખવાની એમણે પ્રતિજ્ઞા લીધેલી છે, પણ જે એ લેખો અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થવા પામે, તો તે પ્રતિ વિદ્વદ્વર્ગનું ધ્યાન ખેંચાઈ, તેની ખરી કદર થાય તેમ એમની કીર્તિ વધે.

ગમે તેમ હો, ગુજરાતી અભ્યાસીઓને તેમાંની વિચારસામગ્રી બહુ મૂલ્યવાન અને વિદ્વતાભરી ખાલુમ પડશે.

પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસી તરીકે એમનું રથાન અનોડ છે; તે વિશે એમનો અભિપ્રાય પ્રમાણભૂત મળી શકાય, એટલા હંડા એ વિષયમાં તેઓ ઉતરેલા છે; એ વિષયનું એટલું ઝીણું અને માનિત્વક જ્ઞાન તેઓ ધરાવે છે.

‘વાઝ્યાપાર’ વિશે એમના સિવાય અન્ય કોઈ લેખકે એ વિષયને છેડ્યો નથી; અને ‘પદ્મ રચનાના પ્રકાર,’ એ નિર્મલ પણ એટલા જ મહત્વનો છે; એ વિષયનો વધુ અને પદ્ધતિમર અભ્યાસ થવો ઘટે છે, જે ઠસોટી વડે હંદ રચનાના વિકાસનો ઇતિહાસ વિચારી શકાય અને તે જ ઉપયોગ-વાપર પદ્ધતી રચિનો સમય નક્કી કરવાનું સુગમભર્યું થઈ પડે.

દી. બા. કેશવલાલ કુવ

એસીએ વર્ષે, શરીર જર્જરિત થઈ જવા છતાં, આંખે નહિ જેવું

દેખાય તેમ છતાં, મેગ્નિફિસન્ટ ગ્રાસ વડે, રોલ્સરોય સત્યભાષાખ્યાન નાટકનું તેઓ સંપાદન કરતા, તેના પાઠ્યની ચર્ચાના વિચારતા, તેનો પૂર્વાપર મબદ ગોઠવતા, તેના અમના બિન્ન બિન્ન પ્રશ્નો જૂદી જૂદી દૃષ્ટિએ ચર્ચતા, પ્રેમાનંદમય વાતાવરણમાં તહીન થઈના, નગરે પડે છે, ત્યારે એમના એ નિર્મર્ગ સાહિત્ય પ્રેમ માટે આપણને ખરેખર માન ઉપજે છે, એમની એ અનન્ય સરસ્વતી દેવીની ઉદાસના નિદાગતા આપણું શિર નમ્ર ભાવે એમના ચરણે ઢળી પડે છે પાકિત્યની જીવંત મૂર્તિસમા એમને ધન્ય હો ! એમને આપણા અનેક નંદન હો !

હો આચાર્યશ્રી આનન્દશંકર પ્રવળ પૌર્ણત્ય અને પાશ્વત્ય મને મગ્નૃતિના ઉત્તમ અશોનો સુર સુમેગ થયે છે તથાપિ આચાર્ય સમૃત્તિ અને હિન્દુ ધર્મના એક ચૂસ્ત અને સાચા પ્રતિનિધિ તરીકે આપણે તેમને આજ્ઞાપી શકીએ

સરસ્વતના અપ્રાપક તરીકે એમની કાગઢિઈ શરૂ થયેલી, જીવનભર એમણે તેનું અધ્યયન અને પઠનપાઠન કર્યું છે, તેમ છતાં જ્ઞાનના અનેક વિધ હેત્રોમાં એમણે પ્રવેશ કરેલો છે, અને તે વિરોધમાં નિષ્ણાત ગણાય, એટલા તેઓ તેમાં પારંગત હોય છે

ખી એ, ના વર્ગમાં નીતિશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન એ ઐશ્વર્યક વિષયો શિખરવાનું એમને સન્મેગવમાલ પ્રપ્ત થયું હતું પણ એ વિષયમાં એમનું વાચન વિશાળ અને ન્યાયક છે, એ એમના હાથ નીચે એ વિષય શિખેરો મધ્ય પથ વિદ્યાર્થી તેની સાક્ષી પૂરશે

ઇમેજ સાહિત્યના વગેરે સુદા તેઓ ગુરુતર ક્ષેત્રમાં લેતા એવી અમારી માહિતી છે અને એમના પરિચયમાં આવેના સૌ કોઈ જાણે છે કે મધ્ય એવો જાણીતો ઇમેજ સાહિત્યનો લેખક, કવિ, તત્ત્વવેત્તા કે નવવકથામર નહિ હોય જે એમણે માર્મિક રીતે વાંચ્યો નહિ હોય.

આપણી પ્રાચીન પદ્ધતિએ ન્યાયનો અભ્યાસ એમણે નદિયાના એક જાણીતા પડિત પાસે કર્યો હતો, શાકર વેદાન તો એમનો પ્રિય વિષય છે, શ્રી ભાષ્ય એમણે ગુજરાતીમાં ઉતારેનું છે, એમનો ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રતિનો પ્રેમ જાણીતો છે, એજ પ્રમાણે તેઓ ભાષાશાસ્ત્રમાં હંડા ઉતરેલા છે થોડાક વર્ષો પછી મુખ્ય યુનિવર્સિટીના આચાર્ય હેઠળ એમણે એ વિષય પર વિન્મન શાહોદોદોજકન વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતા.

પૂરાતત્ત્વના પ્રદેશમાં તેઓ પાછા પડે એમ નથી, એ વિષય પર વસન્તની-
એમની એકાદ નોંધ વાચતાં જણાશે કે વર્તમાન વિચાર પ્રવાહ અને
સંશોધનની પ્રવૃત્તિથી તેઓ પૂરા વાકેફગાર છે, તેમ વસન્તમા ઈતિહાસ,
અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ, વગુત જીવનને સ્પર્શતા ઘણાં પાત્ર પ્રશ્ન પર
લખાતી એમની નોંધમા તત્ત્વગૂંથી અભ્યાસ અને ઉંડા ચિંતન માનુષ્ય પડશે.

પરંતુ એમના પ્રિય વિષયો તત્ત્વ જ્ઞાન અને ધર્મ ચિંતન છે, અને
તે વિષયોમા તેઓ બહુ ઉંડા ઉતરેલા છે, અને તે વિશે પુરતો ખ્યાલ
આવવા વાચક બધુને અમે એમના જે અથો, “આપણો ધર્મ” અને
“હિન્દુ ધર્મની બાળપોથી” એનું અવગાહન કરવા લગામણુ કરીશું.

આર્યધર્મનું ગૌરવ, મહત્તા અને વિસિષ્ટતાઓનું પ્રતિપાદન અને
વિવેચન એનાથી ચઢિયાતુ અન્ય ઇર્ષ અથમાથી ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત થશે.

એમનું જ્ઞાન અગાધ છે, એમ કહેવામા અમે અતિશયોકિત કરતા
નથી, પણ તેના પ્રમાણમા તેઓ મહુ થોડું લખે છે, છતાં ન્યાય ખાતર
એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે એમની કવચમાથી જે કાંઈ ઝરે છે, તે ઉત્કૃષ્ટ,
એમની વિદ્વત્તાના અર્કગ્રાહી હોય છે, જેનો સુવાસ મધમધી રહે છે, તે
ચોતગ્રંથ પ્રમરે છે અને મધુરો આનંદ આપે છે અને મેધા સમી તેજસ્વી
અમકાગ માતી એ ‘નોંધ’, કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે, કે હમેશા
અભ્યાસપૂર્ણ અને મનન થોગ્ય હોય છે, અને લેખકના ભાષાપરના પ્રભુત્વ
અને માધુર્યભરી, શબ્દલાલિત્યવાળી લેખન શૈલી વડે તેનું આકર્ષણ વધી
પડે છે અને તે જાદુઈ અસર ઉપજાવે છે

ડૉ. આચાર્યશ્રી આનંદગાંધકર દુવ

પણ એ સૌમા હિન્દુ ધર્મ પ્રતિની એમની સન્નિધિ અને ધર્મ-
પરાયણતા અમને વિગેય આક્રમે છે. મહાભારત, ભાગવત અને ભગવદ્

ગીતાપરના એમના ભક્તિભાવપ્રચૂર મુંદર પ્રવચનો વાંચે એ વિષયમાં દૃઢતા બધા તેઓ રત છે તે સમજવામાં આવશે.

ઉપરોક્ત પુસ્તકો માટે એમને અત્યંત આદર છે, તેનું ભક્તિપૂર્વક અદ્વનિશ તેઓ પાસથણુ કરે છે; અને જેવો રસાનંદ અને શાન્તિ તેઓ એમાં અનુભવે છે, તેવો અન્ય ગ્રંથોમાંથી એમને કવચિત્ પ્રાપ્ત થાય છે.

એટલે એ વિષય પરના એમના ભક્તિ પ્રાધાન્ય લેખો વાંચતાં આપણે મુગ્ધ થઈએ છીએ, ને કાંઈ નવું જ દર્શન કરાવે છે અને તેનો આનંદ પણ અસૌકિક હોય છે.

સંસ્કૃત ભાષાના એક નિષ્ણાત તરીકે, એક સમર્થચિંતક અને ભુદ્ધિ-શાળી લેખક તરીકે, એક દક્ષ પત્રકાર તરીકે, એક બાહોશ વિદ્વાન તરીકે એમની કીર્તિ ગુજરાતમાં અને ગુજરાત બહાર બજાણી પ્રવેશી છે; અને એમની એ પ્રતિષ્ઠાને લઈને જનારસ દિન્દુ પુનિવરસિટિએ એમને ખાસ નિમંત્રણ હતા; તેના પ્રો. વાઈસ ચાન્સેલરના જવાબદારીભર્યા પદે સુદ્ધાં નિમ્યા હતા; અને ચાલુ વર્ષમાં ડોક્ટર ઓફ લેટરની પદવી અર્પાને અસાધારણ માન આપ્યું એ સઘળું ગુજરાત માટે અતિ ગૌરવભર્યું છે, તે બદલ ગુજરાત જરૂર મગરૂરી લઈ શકે!

નવા તેજસ્વી પ્રકાશનો: જીવન આનંદ અને જીવન ઉદ્ધાસ અનુભવતાં તે લાભ અન્ય અંધુઓને પ્રાપ્ત થાય એ આશયથી સર રમણભાઈ એ સુધારાના વિચારો, સુધારાના નિર્દાશોનું પ્રતિપાદન કરવા, તેના પ્રચાર અને અમલ કરવા, બિજલિજ પ્રકારે પ્રવૃત્તિ આદરી હતી અને તે વિષય પરત્વે પ્રામીનતાની વકીલાત કરનાર જાણીતા સાક્ષર મણિલાલ નમ્મુભાઈ સાથે લાંબા સમય સુધી તેમણે વાચ્યુદ્ધ સુદ્ધાં ચક્રાચ્ચું હતું એ આપણા આધુનિક સાહિત્યનું એક મનોરંજક પ્રકરણ છે.

નવયુગની જૂથિકારૂપ એમની એ પ્રસિદ્ધ ફૃતિઓ 'કવિતા અને સાહિત્ય' અને 'લક્ષ્મી' વિશે અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે,* એટલે એ વિષય દૂરી વિવેચન નહિ કરતાં એટલું જ નોંધીશું કે તે પત્રીથી એમનો ધણોખરો સમય જાહેર પ્રવૃત્તિઓ અને મ્યુનિસિપલ કામકાજમાં વ્યતીત થતો અને લેખન વાચન માટે બહુ થોડી કુસદ મળતી હતી. એવી જે તક મળેલી તે સમયમાં, જેમ એક ભાવનાશાળી સિલ્પી, તેના દરરોજના

વ્યવસાયમાંથી કારેગ થતાં, તેના આગમની થોડી રજી ક્ષણે, તેને પ્રિય એવી કોઈ મનોરમ્ય અને સુંદર આકૃતિ-મૂર્તિ ઘડવામાં શુભર અને ચિત્તની શાન્તિ અને આલ્લાહ મેળવે, તેમ, સર રમણભાઈએ ‘રાઈનો મર્વેત’ એ નાટક તૈયાર કર્યું હતું. એકલાગટ તે પાછળ લાગીને તેમણે તે લખ્યું નહોતું, પણ ધીમે ધીમે અવકાશ મળતો ગયો તેમ તેમ પૂર્ણ કર્યું હતું. તેમ છતાં તેમાં ખામાઓ આવવા પામી નથી, એ એમની અસાધારણ એકાગ્રતા ધારણ કરવાની શક્તિનું પરિણામ હતું. જેમ એક કુશળ કિસમી કોઈ કળાયુક્ત, સુંદર, નકશીદાર કારિગરીની વસ્તુ પ્રયોજે, ઘડે એમ એ નાટક, ખુશીમયું અને નમુનેદાર રચના પામ્યું છે. તે પ્રતિદ્ધ થતાં જ એક ઉત્તમ નાટક તરીકે તે વખણાયું હતું. પછીથી તેના એક પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે આયુ ઉપયોગ થતો ગયો છે અને તેની લોકપ્રિયતા પણ પુષ્કળ વિસ્તરેલી છે.

જાહેર સેવાકાર્યોમાં અને જાહેર મંથાઓનો વહિવટ કરવામાં એમનો મધ્યો સમય જવાથી એમની કવમ ખોટકાઈ ગઈ હતી. શુભરાતી સાહિત્યને એ મ્હોટો ગેરવાજા હતો. પણ તેથી તે સેવાકાર્યનું મહત્ત્વ ઓછું થતું નથી; આપણે અહિં એવા સેવાભાવી કાર્યકર્તાઓની વિશેષ માગણી રહે છે, એટલે એક ક્ષેત્રમાં જે તુકયાન થયું તેના બદલે અન્ય રીતે મળી રહેશે છે.

સર રમણભાઈ મહીપતરામ

જાહેર કાર્યોમાં તેમ મુનિનિષ્ઠ વહિવટમાં એમનો કિંમતી સમય એકમરખો અને સતત આપીને તેમજ એમની સર્વશક્તિ ખર્ચાને સર રમણભાઈએ સેવાભાવનાનું એક આદર્શ ધોરણ સ્થાપ્યું હતું, તે જેમ આદરણીય તેમ અનુકરણીય માલુમ પડશે. એ વિરલ સ્વાર્થત્યાગ, અને

અનુપમ સેવાવૃત્તિની મહેકલરી સ્થાયી સુધાસથી, પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારની ધોઠે, એક આદર્શ સમાજ સેવક અને સમાજ સુધારક તરીકે, એમનું નામ ચિરકાળ યાદ રહેશે.

ગુજરાતમાં ઉપાનાં ઉન્નવણ અને આત્મસાદક કિરણો પ્રકટયા તે કાળે અમદાવાદમાં સદર અદાલતના ન્યાયાધિશના હિયા પદે સરદાર ભોળાનાથ સારાભાઈ હતા. તેઓ શહેરની ઘણીખરી જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં મુખ્ય ભાગ લેતા અને એક સુધારક તરીકે આખા પ્રાંતમાં એમણે બહોળી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી, તેમ એમના કુટુંબની ગણના સુસિક્ષિત, સુધારક, સંસ્કારી અને સંગીતપ્રિય વર્ગમાં થતી હતી.

એ ઉલ્લાસમય અને સુખદાયક વાતાવરણમાં સદ્ગત નરસિંહરાવ ઉછર્યા હતા. એક બુદ્ધિશાળી અને હુશિયાર વિદ્યાર્થી તરીકે એમણે શરૂઆતથી ઉંચી જાપ પાડેલી અને સ્વર્ગસ્થ દી. બા. અંબાલાલ દેસાઈ, જે એમના ગુરુ હતા, એમણે નરસિંહરાવની તીક્ષ્ણ ગ્રહણ શક્તિ અને બુદ્ધિમત્તાની પ્રશંસા સુદ્ધાં કરેલી છે, અને પિતાના ગુણો એમને વારસામાં પ્રાપ્ત થતાં નરસિંહરાવની નૈસર્ગિક શક્તિ પૂરી ખાલીને દીપી ઉડી હતી.

સદ્ગત નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

કેલેજના અભ્યાસમાંથી અંગ્રેજી કવિતાનો પરિચય વધતાં અને તેનો અવનવો આનંદ અનુભવતાં, તે ધોરણે એમણે ગુજરાતીમાં કવિતા રચવા માંડી; એની નવીનતાથી ગુજરાતી વાચકવર્ગ પ્રથમ અંચકાયો ખરો; પણ સહેજ પરિશ્રમ લઈને તે વાંચતા તેની ખુબીઓ સમજવામાં આવી, તેની વિશિષ્ટતાની પ્રબળ જાપ પડી, એ કવિતાનું આકર્ષણ વધતું ચાલ્યું, એટલે સુધી કે તેનું બહોળું અનુકરણ સુદ્ધાં થવા માંડ્યું, અને તેનો વાચકવર્ગ, એટલું, વિના સંકાય, કમૂલ કરશે કે તેમણે એ નવી કવિતાનો આસ્વાદ લઈ,

તેમાથી ઉત્તમ પ્રેરણા, ઉચ્ચ ભાવ, પ્રેત્સાહક વિચારો, સ્વર્ગીય આનંદ અને શાન્તિ પ્રાપ્ત કર્યા છે એ નવી કવિતાના આઘોરેક નરસિંહરાવ હતા.

તેઓ સુસ્ત સુધારક અને અનન્ય પ્રાથના સમાજસ્ત હતા, સુધારક પરના એમના કાવ્યોએ, તે પ્રસિદ્ધ થયા ત્યારે, ખૂબ ચર્ચા જગાડી હતી. જેમ કે પુલકમણિ દાસીનો શાપ, પણ એમના ભક્તિ વિષયક કાવ્યો બળપ્રેરક અને શાન્તિદાયક જણાયા છે, અને તે બહોળો પ્રચાર પામ્યા છે. હૃદય પ્રાર્થનામાળામાનો અધુરો રહેતો ભાગ એમણે જ પૂરો કર્યો હતો.

એમના પુત્ર નલિનકાન્તનું અકાળે મૃત્યુ થતા, લૉર્ડ ટેનિસનના 'ઈન મેમોરિયમ'ના ધોનરો 'સ્મરણસહિતા' નામે એક કથુ પ્રશસ્તિ કાવ્ય એમણે રચ્યું હતું, તે એક અપૂર્વ અને સુદર કૃતિ છે તેમા જન્મસ્મરણના મૃદ અને અગમ્ય પ્રશ્નો વિશે વિચારણીય તત્વચિંતન ભરેલું છે, એમાનું 'મૃત્યુ મરી ગયું કે દોલ' એ પદનું ગદ્ય મમજવામા આવતા, મનુષ્યનો મૃત્યુ પ્રતિનો ભય ભાગશે અને કવિએ પુત્ર પામે હૃદયરત્ન કરાવતું 'મગન મંદિર ખોલો, દયામય મગન મંદિર ખોલો' એ પ્રાથના કાવ્ય એટલું બધું હૃદયગમ અને આહ્વાદક નિવડ્યું છે કે આમાન્ય જનતાને મુખે ચઢી, તે ખુબ જ લોકપ્રિય થયું છે.

એમના તાર્ત્વિક વિચારોનો પરિચય કરવા, તેનું તારતમ્ય પામવા આપણે એમનું 'વિવર્ત' લીના' નામક પુસ્તકનું પરિચીનન કરવું ધો, એના અવગાહનમાથી કાર્મકાર્મ કિંમતી વિચારમોતી પ્રાપ્ત થશે ઉડા ચિંતનમયી વિચારોનું તે એક હિંદુ પુસ્તક છે તેની લેખનશૈલી પણ મરન, અને સુરમ્ય છે.

પણ એને પ્રિય અને મનપસંદ વિષય તો ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ હતો.

'પરજીવન પૂરે થયું નહિ હોય તે પહેલાં એમણે ગુજરાતી જોડણી વિશે એક અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધ લખી, શુદ્ધ ભાષાલેખન માટે ચળવળ ઉપાડી હતી, અને જીવનવર્ષત તે નિયમેના એકધારા અને અલિપ્ત પાલન માટે, આગ્રહ રાખ્યો હતો, જે, બેસક પ્રચર્ય હતો.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી 'જોડણીમય' પ્રસિદ્ધ થયા પછી ઘણા-ખરાઓએ તેનું ધોરણ સ્વીકાર્યું છે, અને આજે ગુજરાતી લખાણ વધારે શુદ્ધ, ચોક્કસ અને એકધારે થવા પામ્યું છે, તેનો યશ મુખ્યત્વે શ્રીયુત નરસિંહરાવને ધટે છે.

તેઓ પ્રખર ભાષાશાસ્ત્રી હતા, એ એમણે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય ઉપર મુંબાઈ યુનિવર્સિટી તરફથી વિદ્વસન ક્રાઈસોસ્ટોશુકજી વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં અને જે જે વાંચ્યુમમાં પ્રકટ થયાં છે, તે વાંચતાં માલુમ પડશે.

ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના અભ્યાસીને એવું મદદગાર અને માર્ગ-દર્શક થઈ પડે એવું બીજું સાહિત્ય થોડું જ મળશે.

એમની શારીરિક શક્તિઓ મંદ પડી ગઈ ત્યાં સુધી ગુજરાતી સાહિત્યના આલુ પ્રવાહથી તેઓ પરિચિત રહેલા; અને કોઈ લેખ વા પુસ્તકમાં કોઈ કોઈ કે વિશિષ્ટ ગુણ માલુમ પડે કે તે વિષે તુરત જ વર્તમાનપત્રમાં ચર્ચાપત્ર લખી મોકલતા. એટલે જ્યો એ વિષયમાં એમને રસ પડે; અને જીંદગીભર ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યની અનન્ય ભાવે અને એકનિષ્ઠાથી તેમણે સેવા કરી હતી. એમની વિદ્વત્તાને, એમની નૈસર્ગિક કાવ્યશક્તિને આપણે વખતે ન પહોંચી શકીએ; પણ એમના જેવી ભાષા સાહિત્યની જીપાસના કરતાં આપણે થઈએ એ એમના જીવનનો સંદેશો આપણે મહત્વ કરવા જેવો છે.

અલક્ષત્રિય જ્ઞાતિ જે કે સંખ્યામાં નહાની છે, પણ તેની બુદ્ધિપ્રભા, બાહોશી, કાર્યકુશળતા અને મુત્તમદીપણાને લીધે જાહેરજીવનમાં તે મોખરે રહે છે અને તેના મિલનસાર અને માયાળુ સ્વભાવને લઈને સૌમાં તે સહેલાઈથી અને મિત્રભાવે લગી જાય છે. એવું કોઈ કાર્યક્ષેત્ર નહિ હોય કે જેમાં એ કોમની એવા વા હિરસો માલુમ પડે નહિ.

પ્રો. બળવંતરાય કાકોર

પ્રો. બળવંતરાય કાકોર એ જ્ઞાતિના છે તે જ્ઞાતિના ધણાખરા ગુણો એમનામાં આવેલા છે. નહાનપણથી તે તેજસ્વી બુદ્ધિના જણાયલા, અને ગમન અને ઝીણવટભર્યા અભ્યાસ પડે તે શક્તિનો પરિપાક થયેલો;

અને પછીથી વખતની હથેલી હાથ એમના એક માત્ર તરીકે એમની નામના થઈ હતી તે કાર્યમાં એમની હંડી અદ્વલુશક્તિ અને હંચી વિવેચક શક્તિ એમને મહુ હિપયોગી અને મદદમાર નિવડ્યા છે, એટલું જ નહિ પણ એમની કૃતિઓ બહુધા વિદ્વાતામી અને બુદ્ધિપ્રધાન હોય છે

એમના મિત્ર સ્વર્ગસ્થ મણિશંકર બે નિકનનુ જીવનચરિત્ર સોમા-ઈંગને લખી આપેલું તેનો વિસ્તૃત ઉપોદ્ધાત ગ્રો મગવન્નગયે લખ્યો હતો તે આગમ્ય મદદગાર મિધીયા વિરે હાર્દિશર્ષ ન્તામી નિમધ લખવા માટે યુનિવર્સિટી તરફથી એમને સુનર્ણચક્રક પ્રાપ્ત થયો હતો. યુગકંકૃત જીવન ચરિત્રો ગુજરાતીમાં ઉતારવા, ન્દગમ્ય હરિનાન માધવજી ભટ્ટ સાથે, એમણે પ્રયત્ન કરેલો પણ તેનો ફક્ત એક જ ભાગ પ્રસિદ્ધ થયો છે નિદામ કૃત રાકન્તના અને માનસિ મિમિત્ર એ બે નાટકના એમણે ગુજરાતીમાં તે જુમા ડપા પા છે, તે મૂળ ગદ્યને મરોમર અનુમરે છે, તે અર્થશુદ્ધ થયા છે છતાં તેનો અમપ્રવાહ અમખલિત અને સરન વહેતો નથી, તે તાજુમા પ્રામાણિક નથી, એવા દોર તે મામે આણવામાં આવ્યા છે, પણ તે એક વાત એ મિદ્ધ કરે છે કે મસ્કૃતના તેઓ સારા જ્ઞાતા અને અભ્યામી છે

ઈતિદામ અને અર્થશાસ્ત્ર એ વિષયોના તે અભ્યાપક હતા, વળા વરો સુધી એ વિષયો એમણે શીખવ્યા છે, અને હિન્દી ગામધારણ વિરે પ્રેર્યાક વરો પગ એમ પુગક અમેજમા લખ્યું હતું, તે એ વિષયના નિધ્યુતોએ એક પાદ્યપુગતકને થોગ્ય પ્રમાણ્યુ હતું

એમની ગુજગતી સાહિત્યની એવા પણ એ પ્રમાણે હંચી કાટિની અને અનેવિધ છે કુટ્ટી વાર્તાઓ લખી છે, તે ‘ઈર્થનિયુ’ એ નામે પ્રકટ થયતી છે, ‘હિંગતી જુનાની’ નામે એક સ્વતત્ર નાટક વખ્યુ છે, જૂના જૂના નિપયો પગ પ્રકીણ નિગવો તેમ રિવેચા લેજો પુષ્કળ મગે છે, તેમા એમની વિદ્વાતાની છાપ પડે છે, એમનું બ્યમિતવ જુદું જણાઈ આવે છે

એક કવિ તરીકે એમણે પ્રનાક ઉદ્દૃષ્ટ અને નમુનેવાર કાવ્યો રચ્યા છે, તે માહિલ વર્ગમાં નારો આદ્ય પામ્યા છે, અને તે નિમિત્ત એમણે ‘પૂરી’ છંદ ખામ પમદ કરો હતો તે મક્કજ નિવડી, એડુ નવા લેખણેએ અનુકગણ્ય પણ કયુ છે એ કા થોતી પ્રેતીક બુમીઓ છના, તે મુખ્યત્વે અર્થપ્રધાન હોઈને, સામાન્ય વાચકને તે સમજના કમિ પડે છે, એટલે એમની કવિતાનો ઝાઝો પ્રચાર થતો નથી

તોપણ એમની વિદ્વતા પ્રશસ્ત છે, :એમની વિવેચન પદ્ધતિ અનુસરવા જેવી છે, અને ખાસ કરીને, નવા ઉછરતા ક્ષેત્રો સાથે દૃષ્ટી ભળી જઈ, તેમના પ્રયાસોને ઉત્તેજ, જે સહાનુભૂતિ તેઓ દર્શાવે છે, સક્રિય સહાયતા આપે છે, અને હાઈચારે જાંધે છે, એમનો એ સ્વભાવ અને વલણ સાહિત્ય રસિકોએ અપનાવવા જેવાં છે.

નવી કેળવણીનું પગરણ આપણે અદિ માંડવામાં રણુછોડદાસ દયાળ-દાસ પાયોનિયર હતા; એમણે અને એમના પુત્ર મોહનદાસે ગુજરાતમાં પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રચાર અને વિસ્તાર અર્થે પુષ્કળ પ્રવિશ્રમ સેવેલો, એ કેળવણીના ઉચ્ચ સરકારની છાપ દી. બા. કૃષ્ણદાસ ઝવેરી પર પડેલી; પણ પિતા અને પિતામહના પગલે ન અનુસરતાં, એમણે વકીલ થવાનું પસંદ કરેલું; થોડીક સુદત વકીલાત સુદાં કરેલી પણ પાછળથી રમેલકોઝ કોર્ટના જજન નિમાયલા, જ્યાં તેઓ વડા જજનના હોદ્દે પહોંચેલા અને છેવટે કેટલોક સમય હાઈ કોર્ટના ન્યાયધિશના પદે પણ બિરજ્યા હતા. એ રીતે એમની કારકીર્દિ યશસ્વી નિવડી હતી; અને સરકારે એમને દી. બા. નો ઇલેક્ટ્રાબ બક્ષી એમની સેવાની યોગ્ય કદર કરી હતી.

પણ એ જૂદો વિષય છે.

એમણે એવો વ્યવસાય પસંદ કર્યો હતો કે જે જગોએ સાહિત્યના ક્ષેત્રનાચત્ર માટે જૂજજજ વખત મળે; પણ પિતા અને પિતામહ તરફથી મળેલા સાહિત્ય સંસ્કાર સાબુત રહ્યા હતા, તે એમણે સતત ઉદ્યોગ અને ખંતથી કેળવી, સમૃદ્ધ કર્યા હતા.

કોલેજમાં એમની બીજી ભાષા ફારસી હતી. ફારસીમાં એમના જેવા નિપૂણ ગુજરાતીઓ થોડાક જ મળશે; એ વિષયનો અભ્યાસ એમણે અઘાપિપર્યંત ચાલુ રાખ્યો છે, અને તેનો લાભ તેઓ પ્રજાને ક્ષેત્ર કે વ્યાખ્યાન રૂપે અવારનવાર આપે છે. અખલાકે મોહસિની નામક નીતિ પ્રબોધક ફારસી પુસ્તકને ગુજરાતીમાં ઉતારી એમણે આપણા સાહિત્યમાં એક ઉમદા કૃતિ ઉમેરી હતી; કવિ હાફિઝની ગઝલો, દયારામનો ગરબીઓ સાથે, સરખાવી તપાસી બે ભાષાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાનો નવીન માર્ગ ખતાવ્યો હતો. હમણાં જ ગુજરાતના ઈતિહાસને લગતું એક મહત્વનું અને મૂલ્યવાન પુસ્તક મિરાતે અહમદી, જેનો બીજો ભાગ આપ્યાર પહેલાં ઝાઝો ઉપયોગ સુદાંમાં આવ્યો નહોતો, તેનો તરજુમો પૂરો કરીને તેમણે ફારસી ભાષાના એક નિષ્ણાત ભાષાન્તરકાર તરીકે કીર્તિમાં બહોળો વધારો કર્યો છે.

જંગાળી ભાષાના અભ્યાસી તરીકે સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્ર પંડી દી. બા. કૃષ્ણલાલનું નામ ઘુરત ધ્યાન ખેંચે છે.

દી. બા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી

જંગાળી સાહિત્યમાંથી ઐતિહાસિક નવલકથાઓના ગુજરાતીમાં સરજીયા કરી, આપણા સાહિત્યમાં એક નવીન પ્રદેશ એમણે ખોલ્યો હતો અને એમનું બંધિમચંદ્રકૃત 'કૃષ્ણ ચરિત્ર' ગુજરાતી વાચક વર્ગમાં અત્યંત પ્રશંસા પામ્યું છે અને તેની એકઠી વધુ આવૃત્તિઓ થયેલી છે.

જાનના હોદ્દા ઉપર હોવા છતાં ગુજરાતી સાહિત્યનું એમનું વાચન અને અભ્યાસ ચાલુ હતાં, તે આપણે તેઓ મોર્ડર્ન રિવ્યુમાં પ્રતિભાસે નિયમિત રીતે નોંધ લખી મોકલતા તે પૃથ્વી જાણીએ છીએ અને તે સાહિત્ય રસિકોને માર્ગદર્શક થઈ પડતી, પણ એમનું મોટું અને મહત્વનું કાર્ય એમણે ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ એ ભાગમાં અંગ્રેજીમાં એમના અંગ્રેજ મિત્રોની જિદ્દાસા મંતોવવા લખ્યો તે છે. તે પહેલાં ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય વિશે માહિતી આપતું એકે કે પુસ્તક અંગ્રેજીમાં નહોતું; અને એ ભાષામાં આપણા સાહિત્ય વિશે હકીકત મેળવવાનું કંઈ સાધન નહિ હોવાથી, પરપ્રાંતના અને પરદેશના વિદ્વાનોને મોટી મુશ્કેલી પડતી એટલું જ નહિ પણ તેના અભાવે આપણા સાહિત્યને અન્યાય સુધાં થતો રહ્યો છે. એ ખોલ દી. બા. કૃષ્ણલાલે સદરદુ અંથ લખીને પુરી પાડી, ગુજરાતી સાહિત્યની સુંદર અને સ્તુતિપાત્ર સેવા કરી છે, અને તે પુસ્તક ગુજરાતી વાચક વર્ગને જદુ મદદગાર અને ઉપયોગી થઈ પડ્યું છે. નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા છતાં એમનો સાહિત્ય વ્યવસાય ચાલુ રહેતો છે. શ્રી. ફોર્બસ સખાના તેઓ પ્રમુખ છે. સાહિત્ય પરિષદના પાછલા પ્રમુખ તરીકે તે

સંસ્થા સાથે એમનો ગાઢ મમલ છે, અને યુનિવર્સિટીના એક મિનિસ્ટ્ર અને બોર્ડ ઓફ સ્ટડીઝના એક સભામદ હોઈને, ગુજરાતીના વિષય પ્રતિ એમનું વિશેષ ધ્યાન રહ્યું છે, અને તેઓ અત્યારે એવી સાનુકૂળ ગિથિતિમાં છે, તેમણે એટલી પ્રતિષ્ઠા અને લાગવગ પ્રાપ્ત કર્યા છે કે ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે, તેના પદ્ધતિમર અભ્યાસ અર્થે, તેને યોગ્ય વલણ આપનારા એમની સેવા બહુ મદદગાર અને ઉપયોગી થઈ પડે.

આપણા આ પીઠ અને પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરોની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓનું સહેજ-સાજ દિગ્દર્શન કર્યા પછી આપણે જોઈએ છે. પચીસ વર્ષમાં પુસ્તકપ્રકાશનનું કાર્ય ઉપાડી લઈ, પુસ્તકોની બહોળી ખપત અને પ્રચાર અર્થે તેમજ શુભગતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે નમુનેદાર અને માર્ગદર્શક કાર્ય કરી બતાવ્યું છે, એવી બે બાણીતી વ્યક્તિઓ લિસ્ટુ અખંડાનદ-સરતુ સાહિત્ય કાર્યાલયના મંચાપક અને શ્રીયુત જીવનલાલ અમરશી મહેતા-જ્ઞાનવર્ધક જ્ઞાનમાળાના પ્રયોજક, એમની સેવાની નોંધ લઈશું.

પૂર્વજીવનમાં લિસ્ટુ અખંડાનદ વેપારી હતા અને ભાઈઓ ભેગા બાગીઆ દુકાનદારી ચલાવતા માલ ખરીદતું કામ તેમને સોંપાયેલું હતું, પણ એમને નાધુસન્તોનો સમાગમ કરવો ખૂબ ગમે, કયા વાતોના શ્રવણમાં વિશેષ રસ પડે, એટલે વેપારમાં એમનું ચિત્ત પરોવાય નહિ.

આવી મનોદશામાં ટેટલાક વર્ષો સુધી દુનિયાનો વ્યવહાર ચલાવ્યો; ગૃહસસાર સુદ્ધા માડ્યો હતો, એક પુત્ર થયો હતો, પણ એક દિવસ વૈરાગ્યની લાગણી પ્રબળ થઈ પડતા, તેમણે સ્ત્રી, પુત્ર, ધરખાર વગેરે તથા સંન્યગતની દીક્ષા અમદાવાદમાં સાગરમતીને તીરે લીધી અને પછીથી દેશ ભરમાં ભ્રમણ કરવા માડ્યું.

પ્રસંગવસાત મુખ્યાર્થમાં એક ભજનનું પુસ્તક ખરીદવા જતા, તેનું મૂલ્ય એમને બહુ ભારે લાગ્યું, તેમની વેપારી દષ્ટિએ તે પુસ્તકમાં પારાવાર નફો હોવાનો જોયો, તે એમનાથી માખી ચકાચું નહિ, એટલે તે આખતમાં ઘટતી તળવીજ કરી લાગવતનો એકાદશ રકમ તદ્દન સસ્તી કિંમતે પ્રથમ બહાર પાડ્યો, તેનો મોટો ઉપાડ થયો, ધાર્મિક વૃત્તિવાળા સ્ત્રી પુરૂષો એમની સહાયે આવ્યા, આર્થિક મદદ મળવા માડી તે પછી ભગવદ્ગીતા છપાવી, તેની પુષ્કળ પ્રતો ખપી ગઈ.

એમ એ પ્રવૃત્તિ વધતી ચાલી અને તેમાંથી સરતુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય ઉદ્ભવ્યું, તેના દસ વર્ષનો જતાત વ્વામીજીએ પુસ્તકરૂપે પ્રકટ

કયો છે, તે વાંચે, કેવા સંજોગોમાંથી એ મંરથા પસાર થઈ, કેવા કેવા અનુભવો થયા તેની રમિક વિગતો જાણવાની મળજે.

સ્વામીનો આશય માત્ર લોક સેવાનો હતો અને અહીં એટલું નોંધીશું કે એ કાર્યમાં સ્વામીજીને મિદ્ધિ વરેલી છે, અને મરતુ માહિત્યવર્ધક કાર્યોનું આપણા પ્રાતની એક નમુનેદાર માહિત્ય પ્રકાશન મંરથા તરીકે બહોળો પ્રતિદા પામ્યું છે.

આપણા માધુ સંન્યાસીઓ આ પ્રમાણે લોભપકારી મેવા કાર્યોમાં પૂર્વવત્ પ્રવૃત્ત થાય તો આપણા ધણા પ્રશ્નોનો ઉકેલ જલદી અને સહેલાઈથી થવા પામે.

પોતે એક વેપારી લાઈનના હોવા છતાં સ્વામીજીએ મંરથાના પ્રકાશનોનું ધોરણ સંકુચિત રાખ્યું નથી. પણ લોકોને ઉત્તમ, ઉદ્બોધક અને પ્રાણુવંત માહિત્ય, ધાર્મિક મથો માથે આપવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે; અને તે મધ્યમાં તદ્દન સગતી કિમતે પૂર્ણ પાડેલા છે.

મહાભાગતનાં અરાદ પર્વ; ગમાયણુ-વાસ્મિકિ, વૃષભીદામ અને ગીરધરકૃન-ભાગવત, દેવી ભાગવત, ભગવદ્ગીતા, જ્ઞાનેશ્વરી, હાસ્યોદ્ધ વિવેકાનંદ ગ્રંથમાળા, શ્વામી ગમ્તીયનો લેખ મગ્ગ, અખાદૃત કામ્યમગ્ગ અને છોટમવાણી, ભજનમંત્રક, ગમકૃષ્ણ કથામૃત, ચૈતન્ય ચરિત્ર, વૃકારામ ચરિત્ર, રાજસ્થાનનો ઈતિહાસ, મત્રાટ અકબર, બકિમ નિખંધમાળા, આર્યભિષેક, સુખ, સામર્થ્ય અને મમૃદ્ધિ, ભાગ્યના મૃદાઓ, સુખી જીવનના સાધનો, ટુકડી વાર્તાઓનો સંગ્રહ, શુભ મગ્ગ, વગેરે નામો ઉપરથી જોઈ શકાશે કે તે પુનઃમ કેટલા ઉત્કૃષ્ટ અને ઉપયોગી, જ્ઞાનબોધક અને નીતિપોષક છે, એ કાર્ય જ્ઞાનપ્રચારની દૃષ્ટિએ થયેલું છે, તેથી અમે તેને પ્રુણકારી સમજીએ છીએ, અને લોભએ ઉત્તમ ધાર્મિક માહિત્ય તદ્દન સરતી કિમતે સ્વામીજીએ સુલભ કર્યું છે, તેની જોટલી પ્રશંસા થાય તે થોડી છે.

કિંમુ અખંડાનંદ વિષે લખતા, તેમના ચરિત્ર લેખક શ્રીયુત ત્રબજલાસે સાચું જ કહ્યું છે, કે—

" એ સંસ્થાની છેલ્લા ત્રીમ વર્ષની અખંડ ને એકનિઃ સોકસેવા-સાહિત્ય સેવા—માનવમેવા—અને સ્વધર્મ મેવા કોઈ પણ ગુજરાતીને અપરિચિત તો નથી એટલુંજ નહિ પણ ત્યાર પછી નો આરામ ભારત વર્ષમાં આ જ્ઞાતના પ્રચારની કેટકેટલીયે પ્રકાશન સંસ્થાઓ ઉદભવી છે.

પરંતુ તે સૌમા બિશ્વ અખ ઝાનદશ અને તેમના મસ્તુ સાહિત્ય કાર્યાનયનુ સ્થાન તો અનોખુ જ છે. ”*

જ્ઞાનવર્ધક ગ્રંથમાળાના પ્રયોજક શ્રીયુત જીવનનાય અમરશી મહેતાની કારકિર્દી પણ જાણવા જેવી છે. પ્રાથમિક છ ધોરણો પૂરા કરી, એક વય વડોદરા ટ્રેનિંગ કોલેજમાં એમણે અભ્યાસ કરેલો; તે પછી મનારિક જવાનદારી માથે આવી પડતા નોકરી લેવાની ફરજ પડેલી, જે અવગ્યામાં એમણે ‘ધર્મનો જય’ એ નામની એક નાનકડા લખી હતી, જે ‘દેશ ભક્ત’ માસિકિકના ગ્રાહકોને ભેટ અપાઈ હતી. મળેગવસાત્ તેઓ શુ. વ. સોમાધરીમાં જોડાયા અને બાહોણી અને કાર્યદક્ષતાથી તેના કાર્યવાહકોનો વિશ્વાસ મપાદાન કરી આસિ સેક્રેટરી તરીકે પ્રેરેલો. મમય શ્રીયુત જીવનવાલે કામ કર્યું હતું, તે મમયે અશોક વિષે એક હરિશ્ચંદ્ર નિમિષ લખેલો તે બદલ ઈનામ સુદા તેમને મળ્યું હતું.

સોમાઈગીમાંથી છુટા પડ્યા પછી સાહિત્ય લેખનવાચનનો જોખ અને ગ્રંથપ્રકાશનમાં મળેલા અનુભવથી પ્રેરાઈને તેમણે ગ્રંથપ્રકાશન અને ગ્રંથવિકેતાની લાઈન પસંદ કરી અને તેમની કુનેડ, આવડ, કરકસર ભર્યો વહિવટ અને ઝીણી નજરથી તેઓ તેમાં મદદ નિવડયા છે, એટલું જ નહિ પણ “જ્ઞાનવર્ધક ગ્રંથમાળા” જેવી સાહિત્ય પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લઈ ગુજરાતી સાહિત્યને મારી રીતે મમદ કર્યું છે અને તે મદલ ગુજરાતી વાચક તેમનો આભારી છે.

રમણભાઈનો રાઈનો પરિત એમણે છાપવાનું માથે લીધેલું, એમનો પ્રકીર્ણ તેમ સમ્રાટ ‘હાર્ય-મદિર’ એમણે મપાદિત કરેલો, ગુર્જર માક્ષર જયતિ લેખ સમ્રાટ, સવાદમાળા, હાર્ય કથા મંજરી, જે ભાગમાં, -સરકૃત સાહિત્યની કથાઓ, મક્ષિત ગમાયણ, મક્ષિત મહાભારત, રામાનંદ ચેટરજી મપાદિત અરેખિયન-નામદસની વાર્તાઓ વગેરેની યોજના એમની નજરનું પરિણામ હતું, તેમ જ્ઞાનવર્ધક ગ્રંથ-માળામાં ગુનામીનો વેપાટ, હિન્દુધર્મની પાઠમાળા, દેશદર્શન, એડિસન, જોખને અને કર્વેના ચરિત્ર જો, કનાખીનો પ્રકારવ-નવી આવૃત્તિ, કવાખીની પત્રદારા, ચોખેરવાળી હાંધીકેશ નવલકથા ચાર ભાગમાં, નગ્મેઓ, મુનશી રચિત, હિન્દી સસ્કૃતિ અને અર્ધિસા, વગેરે કિંમતી પુસ્તકો એકઠાથી ૧૫ બહાટ પાડ્યા તે સારો આદર પામ્યા હતા. તદુપરાત લગભગ વીસ

વર્ચસ્વી "શ્રી ભોધ" ના પ્રકાશનની જવાબદારી ઉપાડી લઈ, એ માસિકને નવું જીવન આપેલું છે, એ એમની મેવા પ્રશસ્ય છે.

આપણે હવે ગાંધીજી અને એમના શિષ્યમંડળે, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અને એમાં અભ્યાસ કરી અને વિદ્યાપીઠની પદવી મેળવી બહાર પડેલા વિદ્યાર્થીઓએ, એમના પ્રભાવથી, એમના ઉપદેશથી ત્રિસદ્ધિને દેશમાં ગાંધી-વાદનું પ્રાગમ્ભ્ય જામી, નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રકાશન સંસ્થાઓ ઉદ્ભવી તે મોઝે, ગુજરાતી સાહિત્યને ઉત્તેજન આપ્યું, તેનો બહોળો પ્રચાર કર્યો અને જેના પરિણામે વર્તમાન યુગને ગાંધીયુગનું નામ પ્રાપ્ત થયું છે, તેની વિગતો તપાસીશું.

કોઈ મહાન પુરુષ, કોઈ અવતારી પુરુષ પ્રજાને પ્રબોધવા, સમાજને પ્રેરક સંદેશો આપવા જન્મ ધરે, અને તે પુરુષનું પ્રવચન, તેમની વાણી, તેમનું લખાણ, પ્રેતસાદક, અમરકારક અને કલ્પાલુકારી નિવડી, તે વચનો અને ઉપદેશનો અંગ્રહ કરવામાં આવી, તેનો અભ્યાસ અને મનન થાય, એ પ્રકારના સાહિત્યમાં ગાંધીજીનું લખાણ મૂકી શકાય.

"નવજીવન" માસાદિકનું તંત્રીપદ હાથમાં લેતાં ગાંધીજીએ જાહેર કર્યું હતું કે એમની પાસે ચોક્કસ મંદેશો પ્રજાને આપવા જેવા છે તે કાગળે એ નવી જવાબદારી તેઓ ઉપાડી લે છે; અને એ તો સુવિદિત છે કે તેના ધારણ કરેલા નામ પ્રમાણે 'નવજીવને' અમસ્ત પ્રજાને અક્ષરમઃ નવજીવન બક્ષ્યું છે. એ પત્રમાંના લખાણે પ્રજા ઉપર પુષ્કળ અને પ્રબળ અમર કરેલી છે, પ્રજાને પ્રેતસાદન અને પ્રેરણા અર્પેલાં છે, વસ્તુતઃ પ્રજાજીવનમાં જીવનપથનો આપ્યો છે; ગુજરાતી એવું અન્ય કોઈ સાપ્તાહિક માટે કહી શકાશે નહિ.

સાક્ષર કે કવિ થવાને મહાત્માજીએ કદિ અભિલાષ સેવ્યો નથી કે દાવો કર્યો નથી. પરંતુ જીવનમાં અભ્યાસ વડે, નિરીક્ષણથી, હંડા ચિંતન અને અનુભવ દ્વારા, જે મેળવ્યું છે, તે અનુભવ અને જ્ઞાન અને જે અન્યનું દર્શન થયું છે, તેનો લાભ અન્યને આપવો ઘટે છે એ ઉદ્દેશ નજર મપીપ રાખીને, એમણે કવમનો ઉપયોગ કરેલો છે. એમનાં લખાણમાં ભારે અલંકારમય ભાષા, કે ગમનવિહારી કલ્પનાના ઉડયનો ભાગ્યેજ નોવા મળશે, પણ તેઓ જે લખે છે તે મુદાસર અને સંક્ષેપમાં હોય છે; તેમ છતાં તે તદ્દન ગ્પટ, પૂર અર્થવાદક, મચોટ રીતે અપીલ કરતું, ઉદ્બોધક અને પ્રેરણાત્મક હોય છે; અને તે ધારી અમર ઉપજાવી

શકે છે, એ તે શૈલીની વિશિષ્ટતા છે. એમાં કશું અગમ્ય (mystic) માણુમ પડશે નહિ

વળી તે જગ્યામાં એટલું બધું વિસ્તરેલું છે કે આમાન્ય જનતાને પરિચય કરવાનું સુગમ થઈ પડે તે સારૂ એ બહોળા લખાણનું દોહન કરી, તે અથરપે પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે, તેમજ તેમના વિચાર અને સિદ્ધાંતોનું તારતમ્ય સમજાવવા, તે નવનિત રૂપે સુવલ્લ કરવા, પ્રયાસ સુદ્ધ થયેલા છે.

તેનું પ્રયોજન માત્ર એ કે ગાંધીજીના ઉપદેશને જનતા પ્રદર્શ કરી, તે તેના જીવનમાં ઉતારે, તદનુસાર તેનું જીવન ધરે.

એમની 'આત્મ-કથા' ગુજરાતી સાહિત્યનું એક અમોહનું રત્ન છે, જગતભરમાં તે પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે અને તેની મુદ્ર કરેર થઈ છે.

કોઈ નવીન વિચાર કે પ્રવૃત્તિ ઉપસ્થિત થતાં તેની સામે પ્રથમ વિરોધ ઉદ્ભવે છે અને તેને ઉતારી પાડવા આક્ષેપો પણ કરવામાં આવે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રમાં ગાંધીજીએ પ્રવેશ કર્યો તે સમયે તેઓ શુદ્ધ ગુજરાતી લખી શકતા નથી, તેમને ગુજરાતી સાહિત્યનું જ્ઞાન નથી, વ્યાકરણની ગંભીર જ્ઞાતા કરે છે, એવી દલીલો એમની વિરૂદ્ધ રજુ કરવામાં આવી હતી; વિદ્વાનોએ ભગવદ્ગીતા જેવા મહાન અને પવિત્ર ગ્રંથમાં વ્યાકરણ દોષ શોધ્યા છે તો પછી મહાત્માજી દોષ માત્ર ? પણ સરવાળે મહાત્માજીની કલમનો વિજય થયો છે, અને તે લખાણ ઉત્કૃષ્ટ, જીવંત અને સફળ લેખાણ છે.

મહાન સાહિત્યનું લક્ષણ એ છે કે તેની વાચક પર હંડી અસર થવા પામે. તેને પ્રેરણા અર્પે, તેનામાં નવીન ઉત્સાહ રેડે, તેમજ ઉદ્દેશોધક નિવડી, જીવનપલટો આવે; એ કસોટીએ ગાંધીજીનું લખાણ પ્રેરક અને પ્રભાવશાળી જણાયું છે, એટલુંજ નહિ પણ સમાજ અને સાહિત્ય પર તે લખાણની બહોળી અને હંડી અસર થવા પામી છે; શ્રેષ્ઠ માનસમાં પરિવર્તન થવા પામ્યું છે, લોકજીવને પલટો લીધો છે; અને એ દેરદાર એટલો ચમત્કારિક અને ક્રાંતિકારી જણાયો છે કે તેના પરિણામે વર્તમાન યુગને 'ગાંધી યુગ' નામ અપાયું છે.

એમના જીવનનો મહાન મંદેશો "અહિંસા" અને સત્યના આચાર નો છે તે આપણા એકલા માટે નહિ પણ સમસ્ત જગત માટે

દયાધુકારી છે, તેના પાલન અને અમલમાં મૌનો ઉદાર છે. એવી મહાન વ્યક્તિને મહાત્મા કે વિશ્વવંદ્ય ૫૨૫ એ વિશેષણથી અંગ્રેજીમાં આવે એમાં કંઈ નવવ્ય વિશેષ નથી.

ગાંધીજીની આત્મપાત્ર એક -હોટુ શિષ્ય-મંડળ ઉત્પન્ન થવા પામ્યું છે, તેમના પ્રેરણાક્રમ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સુદૃઢ ફાળો આપેલો છે અને જેમની ગણના ઉચ્ચ ક્રાંતિના સાહિત્યકારોમાં થયેલી છે.

શ્રીયુત મહાદેવજી અને શ્રીયુત નરહરિભાઈ, એ બંને મિત્રોએ, વકીલાતના ધધાના આગ્રહમાં, અગાઉના લેખન વાચનના ગોખથી ઉત્તેજાઈ, કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની એક ઉત્કૃષ્ટ કૃતિ 'ચિત્રાગદા' નાટકને તરજુમો મૂળ બંગાળીમાંથી કર્યો હતો, તે એટલે શુદ્ધ, ભાવપૂર્ણ અને મૂળને અનુસરતો થયો હતો કે સાહિત્ય રમિકેએ તેને ઉત્તમાદ્યૂર્વક વધાવી લીધો હતો. પછીથી તેઓ બંને ગાંધીજીના આશ્રમમાં દાખલ થયા પણ એમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ મંદ પડી નહોતી અહિં અમલે ટાગોરની બીજી બે કૃતિઓ 'વિદાય અલિપ્ત' અને 'પ્રાચીન સાહિત્ય' ગુજરાતીમાં ઉતારી, અને ગોખજીના વ્યાખ્યાનોનો તરજુમો દરેકે, પૃથક પૃથક, મહાત્માજીની આજ્ઞાનુમાર કર્યો હતો, અને બંગાળી સાહિત્યને અવ્યામ વધતાં શ્રીયુત મહાદેવજીએ એ બીજા પ્રતિષ્ઠિત બંગાળી નવવ્યકથાકાર ચરદાભાણુની બે ઉમદા કૃતિઓ "વિરાજવદુ" અને "ત્રણ વાર્તાઓ"નો ગુજરાતી વાચકને પરિચય કરાવવા પ્રયાસ કર્યો હતો અને તે સરળ ગણાયો હતો હોર્ડ ગોલિંગ રાજેયુ "On compromise" "સલામતની મર્યાદા" એ પુસ્તક અંગ્રેજી સાહિત્યમાં બહુ પ્રસિદ્ધ છે. તે પુસ્તક જેમ અર્થ ગાંધીયર્થે તેમ શુદ્ધ રચનાવાળું છે, અને તે એવું ગદ્ય ગણાય છે કે સામાન્ય વાચકને તે બરાબર અમલ સુસ્તેવીભર્યું થઈ પડે. એવા ગદ્ય અને કવિન પુસ્તકનો ગુજરાતીમાં તરજુમો કરવો એ મહેલુ કાર્ય નથી, પણ શ્રીયુત મહાદેવજીએ એમના બુદ્ધિબળ વડે તે પુસ્તકનો તરજુમો સરળ અને પ્રાસાદિક કર્યો છે, એવો સામાન્ય અભિપ્રાય પ્રવર્તે છે, વાસ્તવિક રીતે ભાષા-તરની દૃષ્ટીએ એમના હાથે એવી નવ્ય બેમી ગઈ છે કે અંગ્રેજી કે ગુજરાતી ઉભયનો તરજુમો તેઓ એટલી મહેવાઈથી અને સ્વભાષિકપણે, એટલી ખુનીથી અને દક્ષતાથી કરે છે, કે બેની વચ્ચે, મૂળ અને તરજુમામાં બહુ તફાવત જણાતો નથી; અને એમની લેખન શૈલી એવી મર્મગ્રાહી અને સચોટ,

રસિક અને માધુર્યભરી હોય છે, કે તે રેખો વાચતા આનંદ ઉપજે છે; તેનું આકર્ષણ કાષ્ઠક અનેક હોય ■

એ કળામાં એમની પારગતાના પગિણાએ તેમ નિર્મલ શક્તિને લઈને અગાઉ નવજીવનમાં અને અત્યારે દર્શિનનમાં એમનું જે લખાણ-અસન લેખ, અનુવાદ-નિયમિતપણે દર અઠવાડિયે આવે છે, તે હોશયી અને રસપૂર્વક વચાવ છે, અને તે લખાણ માટે વાચકવર્ગમાં એક પ્રકારનો આદર જોવામાં આવે છે, જે સાપ્તાહિકમાંના એવા લખાણ માટે વિગ્ન કહેવાય તાત્પર્ય કે જે મર્ધ વિષયને તેઓ સ્પર્શે છે, તેને અર્થવાદક કરવાની માથે, એવી કુશળતાથી તેનું નિરૂપણ કરે છે, કનાયુક્ત આતેખન વડે, તેની એવી મચોટ છાપ પાડે છે, અને તેમાંના મુદ્દાઓને એવા રસાય કરી મૂકે છે, કે તેખના રસપ્રવાહમાં વાચક ખેચાઈને તન્મય થઈ જાય છે.

મપાદન કાર્યના અને બાબાતર મયમાં તેઓ એટલા રોકાયેલા રહે છે કે ખીજા વ્યવસાય માટે લાગ્યે જ એમને મમય મળે છે, એક દક્ષ અને બુદ્ધિશાળી લેખક તરીકે એમની કૃતિઓ-લેખો, તરણુમાં, નોંધ, વ્યાખ્યાન નિબંધ, લક્ષપૂર્વક વચાવા યોગ્ય અને વિચાણીય માણુમ પડશે

જેમ હનુમાન રામચંદ્રના અનન્ય એવક હતા, તેમ મહાદેવભાઈ મહાત્માજીના અનન્ય ભક્ત બન્યા છે, અને ગાંધીજીના વિચારના પ્રચાર-કાર્યમાં તેઓ રાતદિવસ રમ્યાપમ્યા રહે છે

શ્રીયુત નરહરિભાઈ વૈશ્ય એમના છે પણ એમનું કુટુંબ દેગવાયલ, સાહિત્ય રસિક અને સરકારી છે એમના કામગીરી એ દેશવનાલ મોતીનાય 'બુદ્ધિ રૂઢિ'ના લેખક, એક જાણીતા વકીલ હતા, ખીજા એક કાકા મો જે એમ પરીખ મૉગિસ્ટર, વિવાહતમાં પ્રેમીય કરે કે, અને એમના પિતાએ 'બાળક' ત્રિે એક પુત્રક જમાના પૂર્વે લખ્યું હતું, અને એમના મ્હોટાભાઈ શકરલાલ ગાંધીજીના ચુસ્ત અનુયાયી હોઈને એમની પ્રવૃત્તિને યોધી રહ્યા છે

" ખેડાની લડત " એ પુસ્તક એમણે પ્રયોજ્યું હતું, અને હમણા પ્રમિદ કરેલા ખે પુસ્તકે ' ગિરિરાજ આતુ ' અને ' સ્વ મોહનનાન પડ્યાને રનેદાજનિ ' એમની સુદર લેખન શક્તિનો પુરતો ખ્યાન આપશે એ શાનમઝકાર ભાઈ નરહરિભાઈના પપુ ઉતરેના છે, ઉપર જણાવ્યું તેમ

શ્રીયુત મહાદેવભાઈ માથે બગાળીમાથી તરજુમા કરવાનું ટેલુંક કામ તેમણે અગાઉ કર્યું હતું, તેમ કાકાસાહેબ કાલેનકર સાથે “ પૂર્વ ૨૫ ” નામે હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસનું એ રસપ્રદ પુસ્તક તૈયાર કર્યું હતું પરંતુ તે પછી આશ્રમની વ્યવસ્થામાં રોકાતા અને પાછળથી સવિનય કાયદા લગની ચળવળમાં ભેડાતા, સાહિત્ય લેખન માટે જૂજગજ તકો મળતી, અને તેનો ઉપયોગ તેમણે ‘ આટલું તો જાણ્યો ’ ભા ૧ લો અને ભાગ ૨ જો, ત્યારે કરીશું શું ? ટોલ્સ્ટોય રચિત (what shall we do then ?) કોપોટકિન કૃત મહાવૃત્તિ (Mutual aid) તેમ જનમહેનતનું ગૌતમ દર્શાવતું પ્રમોધાત્મક લખાણ લખેલું છે, તે ઉપયોગી નિવડ્યું છે હાલમાં નવલગ્રંથાવલીનું માર્ગદર્શન કરી એક ઉપયુક્ત પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ માટે તૈયાર કર્યું છે. આમ કરીને “ સાર્ય જોડણીમંત્ર ” ની એમની યોજના સામાન્ય જનતાને વ્યવહાર અને ઉપકારક થઈ પડી છે, અને બૃહત્ ગુજરાતી મંત્રાની તૈયારી, એમની દેખરેખ અને ચૂચના મુજબ, થઈ રહી છે, તે ગુજરાતી સાહિત્યની લાગા સમયની એક ઉણપને પૂરી પાડશે, એવી આપણે આશા રાખીશું.

નવી કેળવણીનો આપણા પ્રાન્તમાં પ્રારંભ થયો ત્યારે ગુજરાતી પાઠ્ય પુસ્તકો તૈયાર થતા તે બહુધા મરાઠી પુસ્તકોના અનુવાદ હતા, વળી ગુજરાતીમાં મધ્યમકક્ષ સારા મરાઠી પુસ્તકોના તરજુમા થયના મળી આવશે પરંતુ મોઈ જહાગીરીય વિદ્વાને ગુજરાતી ભાષાની ઉપાસના, સ્વમાતૃભાષાની સેવા પેઠે મરી હોય અને તે ઉત્કૃષ્ટ રીતે, તો તે શ્રીયુત દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેનકર એન્હા છે, જેઓ કાકા સાહેબના નામે આખા ગુજરાતમાં જાણીતા થયેલા છે એમની પહેલા રા બા ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ અમદાવાદના રમોલમજ કોર્ટના જજના હોદ્દા પર હતા ત્યારે તેમણે ‘ આગમનિગમ પ્રકાશ ’-એ બે પુસ્તકો ગુજરાતીમાં રચ્યા હતા, અને ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય પ્રતિના એમના પક્ષપાતને લઈને સોસાઈટીના ઝોનરરી સેક્રેટરી સુદા તેમને નિમવામાં આવ્યા હતા.

શ્રીયુત કાલેનકરની ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા અપ્રતિમ છે, ગુજરાતીમાં નિમધ સાહિત્ય, કવિ નર્મદાચક્ર પછી બહુ થોડું વિકસ્યું હતું, તેને પુષ્ટ અને સમૃદ્ધ કરવામાં શ્રીયુત કાલેનકરનો હિસ્સો મોટો તેમ સગીન માતૃમ પડ્યો તે લેખો દરેક વિષય પર મળશે એટલું જ નહિ પણ તે વિચારપૂર્ણ અને મનનીય જણાશે જે વિષયને તેઓ સ્પર્શે છે,

તે વિચાર વિપુલતા વડે, યુક્ત દાખલા દર્શાવે આપી, એવો રસિક અને આકર્ષક કરી મૂકે છે કે તેનું વાચન આનંદદાયક થઇ પડે છે, તેમાંથી ધણું નવું જાણવા વિચારનાનું પ્રાપ્ત થાય છે, વિશેષ કરીને તેની ચર્ચા-સમીક્ષા, નીતિ અને જીવનની દૃષ્ટિએ હોઈને, તે વધારે અમરકારક નિર્મડે છે.

તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી એમના નવેમર મહત્વિત બે લેખ મગ્રહો “જીવન વિધાસ” અને “જીવનનો આનંદ” ઉપરોક્ત અભિપ્રાયનું સમર્થન દેશે, અને તે, એટલા મહત્વના અને મનનયોગ્ય છે કે પાઠશાળામાં તે પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે નિયત થવા જેટલે એવું અમારું મતજ્ય છે.

હિમાનયનો પ્રનામ અને જ્ઞાદેશનો પ્રનામ એ બે પુસ્તકો એમના પ્રવાસ પ્રેમના પગિપાક છે. પણ તે નિદાનવામાં પ્રવાસીની હડી અને વ્યાપક દૃષ્ટિ, તે પ્રદેશનું લોકજીવન અમજનાની શક્તિ, તેમની નોબોને વિશેષતા અર્પે છે, એકાંતમય જ્ઞેષજીવન નીરસ અને અકાર્થ થઈ પડે પણ તેને તેઓ નિરીક્ષણ દ્વારા, અને પળીઓ માથે મૈત્રિ માધી, એ બધીવાસ તેઓ કેવા આનંદમાં વ્યતિત કરે છે, તેનું રસિક નર્ચન ‘ઓતરાતી દિવાલો’માં જડશે.

લોકજીવનના મ પર્કમાં તેઓ આવેલા છે, એટલું જ નહિ પણ લોક-સમૂદાયમાં તેઓ ઉછરેલા છે, લોકઝગ્ગિ અને લોકમાનસથી તેઓ પૂરા પરિચિત છે, અને પ્રજાજીવનને આનંદમય અને રસિક કરવા એમણે ‘લોકમાતા’ અને ‘જીવતા તહેવારો’ જેના વિદ્વેષક પુસ્તકો પ્રયોજ્યા છે તે પ્રવૃત્તિ આવશ્યક હતી અને તે એમના માનમનો સરસ પરિચય કરાવે છે.

એમનું “રમરણુયાત્રા” પુસ્તક, કાકા સાહેબની જીવનકથની સૌ કાંઈ ગુજરાતી વાંચે એમ અમે ઈચ્છીએ ડીએ એ જીવન રોમાન્સ છે, બોધ લેવા યોગ્ય છે.

હિન્દની મહાન વિમુક્તિઓનો સમાગમ કરતા કરતા તેઓ ઉવે મહાત્માજીના સહેવાસમાં આવે છે, એમનો અમૃતોપદેશ કાકામાહેબને સાતા આવે છે, દેશાદારનો, દેશમુક્તિનો મહાત્માજીનો માર્ગ એમને સાચો લાગે છે, ત્યારથી તેઓ ગાંધીજીના પૂજક થઈ બેસે છે, અને એમની પ્રવૃત્તિનો પ્રચાર કરવામાં અને તે દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યનો ઉર્ક માધવામાં મદદગાર થાય છે ગુજરાતી સાહિત્યની કાકામાહેમે જે મેવા કરેલી છે, તે સ્તુત્ય અને અનુકરણીય છે. એમણે જે માહિત્ય આપ્યું છે, તે વિચાર-

દ્રીય અને ઉદ્દેશીય, નીતિયોગ્ય અને ચિંતાકર્ષક છે. દેશભરમાં એક સિધિનો વિચાર કરવા અને દેશ ભરસતની મામાન્ય ભાષા તરીકે હિન્દીનો પ્રચાર કરવા હાનમાં તેઓ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે, તે ભારતવર્ષનું ફરી એક માધનારી, તેમ ભારતીય મસ્કૃતિનું ગૌરવ અને મહત્તાનું પુનઃસ્થાપના કરનારી યશ્વંત્રી પડશે, એવી રીતે એમનો નિઃશ્વજ્ઞ નિગતમાં ફરકશે.

આપણા પ્રાતમાં તત્ત્વચિંતન ગણ્યાગાંધ્યા છે તેમાં શ્રીયુત્ત કિશોરનાથ મગડવાળા માનભયુ મધ્યન તે છે એમનું કુટુંબ સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયનું અનુયાયી, એટલે તેના મરકાગ એમના પર વિશેષ પડેના અને હઠી માદિત્ત પગિયમાં એમણે સ્વામીનારાયણ સપ્રદાય વિશે એક નિમિષ વાચેનો તે પરથી એમનું તે વિષયક જ્ઞાન વિગ્નન અને બાગીક હતું તે અમળયુ હતું એમણે તે પછી અવતારી પુકષો રામ અને કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને મહાવીર, મહેન્દ્રનંદ સ્વામી અને ઈસુ ખ્રિસ્તના જીવન ચિત્રિત આલેખ્યા છે, તે એમના સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક સ્વભાવનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. કૃષ્ણજીના વિષયમાં એમણે ઉંડા અભ્યાસ કર્યો છે, તે વિશે સ્વતંત્ર વિચારો પ્રતિપાદન કર્યો છે, અને અભ્યાસના સમયે તે ગ્રંથો કરવા યોગ્ય છે, તે એમનું “કૃષ્ણજીના પાયા” એ પુસ્તક વાચતા પુસ્તક ધ્યાનમાં આવશે, એમનું ‘જીવન ગોધન’ પુસ્તક તે ભારે તત્ત્વચિંતન ભર્યું છે, એવા ગભીર વિચારોવાળું પુસ્તક ઉંડા અભ્યાસ અને મનન માગી લે છે, અને તે વાચના દેખકની પરામર્શ શક્તિ માટે માન ઉપજે છે.

એમનો અભ્યાસ એક જ વિષયમાં મર્યાદિત નથી તેમને અનેક વિષયોમાં રમ પડે છે, જે એમના પ્રકાશનો, જેવા કે, સુવર્ણની માયા, નાણા અનન વિષયક રમપદ ચર્ચા, બિધાર્થનું જીવન, જાણીતા બેલજીવન લેખક એટરનિટના સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકનો તર્જુમો, ગીતાજીનિ ધાર્મિક ખનીનગિજ્ઞાન રચિત-ધ પ્રોફેટ-વિદ્યાવેળાએ, ટોનગેયના એક ઉત્તમ નાટકનો તર્જુમો તિમિગમાં પ્રમા, ગમેરે પરથી જાણનામાં આવશે, અને એમનું “ગીતા મનન” પુસ્તક અત્યંત લોકપ્રિય નિરમી, તેજે ધર્મતરના સ્વતંત્રચિંતક તરીકે તેમને ઉચે સ્થાને સ્થાપ્યા છે.

તાળાપાશાળા છોડી દેવા મહાત્માજીએ પડખર કર્યો ત્યારે શ્રીયુત્ત વાલજી ગોવિંદજી દેમાઈએ પ્રવેશની ઉજવણી કરકિર્દીને તિવાજીને આપી અમદકાગની ચળવળમાં તેઓ લગ્યા તે લગ્યા, ગાનીજના પદ

શિષ્યોમાના તેઓ એક છે, અને તેમણે અન્ય પ્રવૃત્તિ સાથે આપણા આચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનું અવલોકન કરી, કિમતી જવાહીરસમુદાયુંક વિચારણીય સાહિત્ય ઉપજાવ્યું છે, જેણે કે, 'કથા કુસુમાજલિ' 'રાજકથા' 'રામકથા' 'કૌપદીના ચીર' 'ઈશુ ચરિત્ર' 'ગોરક્ષા કલ્પતરુ', ભારતી વગેરે, કથા કુસુમાજલિને મહાત્માજીએ 'સતસંગ ઇન્દિયારને સાર બહુ ઉપયોગી કહ્યું છે,' અને 'ભારતી' માટે હિંદુ પ્રમાણ પત્ર ડૉ. આચાર્યશ્રી આનંદશંકરે આપ્યું છે, એ મધ્યમ મશોધનકાર્ય તદ્દન સુપ્રકીર્તી તેઓ કરે જાય છે, અને તે સાહિત્ય અભ્યાસયોગ્ય જણાયું છે.

સંગીતનો પ્રચાર ગુજરાતમાં પૂર્વે બે ચાર-કુટુમ્બોમાં મર્યાદિત હતો; અને જાહેરમાં ગાણું એ હાલકું ગણાતું, પણ મહાત્માજીનો અમદાવાદમાં વસવાટ થયા પછી, સામુદાયિક પ્રાર્થનાનો પ્રચાર વધતા, મગીતનો શોખ વધ્યો છે અને રેડિયો, ટોકીઝ વગેરેથી પણ તેને બહુ ઉત્તેજન મળેલું છે એ વાતાવરણ ઉભું કરવામાં સંગીત શાસ્ત્રી નાગયજી મોરેશ્વર ખરેનો મુખ્ય હાથ છે. આશ્રમમાં દરરોજ સવાર સાંજની પ્રાર્થના તેઓ મુદર સંગીતથી શરૂ કરે છે અને તેની બહુ સરસ છાપ પડે છે, આશ્રમ બજનાવલિના સંપ્રદાય તેઓ છે તે ઉપરાંત તેમણે લોકસંગીત એ નામે ગુજરાતી ગીતોનો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરી, સંગીત લિપિ સહિત, તે ગીતસંગ્રહ, સંપાદિત કર્યો છે.

આપણા મગીતનો પુનઃકલ્પ કરવામાં રચર્ગરથ વિષ્ણુશાસ્ત્રી દિગંબરે સમગ્ર જીવન અર્પું હતું, અને તે કાર્ય એમના પ્રિય શિષ્ય શ્રીયુગ ખરેએ ચાલુ રાખ્યું છે, એ આનંદની ખિના છે.

ગુજરાતે વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થતા અધ્યાપકોનું વૃદ્ધ એકત્રયયુ હતું. તેમાં પ્રો. ધર્માનંદ ડાસજીએ બુદ્ધ અને બૌદ્ધ સાહિત્ય વિષયક ગ્રંથો લખ્યા હતા તે મનનીય મહાત્મા પડશે, ગુજરાતી સાહિત્યમાં તે બહુ મહત્વનો ઉમેરો હતો, અને એમનું 'આપવીતી' પુસ્તક, એક આત્મવૃત્તાંત તરીકે, દરેક મુવકે, વાંચ્યું ધટે છે.

મહાત્માજી પર ડાહ્યરોય, રચિત વગેરે વિદેશી લેખકોના લખાણની પેઠે શ્રીયુગ તાજ્યદ્રવી પણ હિંદી અસર થયેલી છે, અને તેમનું વિચાર સાહિત્ય મુલજા કરવા, અને બૌદ્ધ સાહિત્યની પેઠે જૈન સાહિત્યનો મારી

• બુદ્ધ લીલા, બૌદ્ધ સંધનો પરિચય, ધર્મપદ, સુત્તાનિપાત, સમાધિમાર્ગ, અમવાન બુદ્ધના પચાસ ધર્મ સંવદ

અને શાસ્ત્રીય ધોરણે થઈ, (તે કાર્ય પાછળ કેટલી અથડામણ પહોંચતી અને જે તે સોકગીતના અનેક પાઠો મળતાં તેમાંથી ચોગ્ય પાઠ પસંદ કરવા કેટલી મગજમારી કરવી પડતી તેની વિગતો થોડાક દિવસો પછી શ્રીયુત મેઘાણીએ એમના કોપીરાઈટ ભંગના કેશ સંબંધમાં આપી હતી તે પરથી તે કાર્યના પરિશ્રમનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે) અભ્યાસસુક્ત પ્રસ્તાવના સહિત, આકર્ષક રીતે રજૂ થતા તે સંપાદિત પુસ્તકો, સૌરાષ્ટ્ર રસધાર, ભા. ૧ થી ૫; રઢિયાળી રાત, ભા. ૧ અને ૨; કંકાવટી, ચુંદડ બે ભાગમાં, દાદાજીની વાતો, ડોહીમાની વાતો, સૌરાષ્ટ્રના ખંડેરામ સોરઠી બહારવટીઆઓ; સોરઠી સંતો, ખૂબ વખણાયાં હતા; અને : રીતે પ્રજામાં નવીન પ્રાણ રેડી, પ્રાન્તના પાછલા હિતજીવન અને ગૌરવન્તા ઈતિહાસમાં તેને રસ લેતી અને જાગૃત કરી હતી; અને જનસમુદાયને વર્તમાન યુગ સાથેનો સંપર્ક વધે અને સ્વદેશ માટે મહત્વ અંધાય : ઉદ્દેશથી જાણીતા દેશનેતાઓનાં પ્રેરક જીવનચરિત્રો અને સ્વાતંત્ર્ય મંજીર પ્રજાઓના પ્રોત્સાહક ઈતિહાસ ગ્રંથો, દાખલા તરીકે, અંડાધાર સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ, હંગરીનો તારણહાર, નરવીર લાલાજી, રાણા પ્રતાપ એશિયાનું કલંક, મરણિયુ આયર્લેન્ડ, કુરબાનીની કથાઓ, મિસરનું સુક્રિસંગ્રામ વગેરે યોજાયાં હતા; અને તે પ્રયાસ હતેહમંદ નિવડ્યો હતો

તેનું કારણ એ સાહિત્ય પ્રાણવંત અને જવલત, રસપ્રદ અને પ્રબોધ જનપ્રેરક હતું, અને તે ધણુંખર એક જ વ્યક્તિના પ્રયોજન અને પ્રયાસ પરિણામ હતું. એ વ્યક્તિ ખીજું કોઈ નહિ પણ વર્તમાન સાહિત્ય માનભર્યું અગ્રધાન પ્રાપ્ત કરનાર શ્રીયુત જવેરચંદ મેઘાણી છે. એ ભા કલકત્તાના એશ્યુમીનીયમના કારખાનામાં, દેશથી છેક દૂર, નોકરી કર

શ્રી. જવેરચંદ મેઘાણી

હતા તેમને આપણા પ્રાન્તમાં પાછા જેઁચી આણી, તેમની બુદ્ધિશક્તિને, વાંચન અને અભ્યાસને, અનુકૂળ અને પસંદ પડે એવું, શ્રેષ્ઠનકાર્ય મેંપી, શ્રીયુત અમૃતલાલ શેડે, મૌરાણ કાર્યોલય સ્થાપીને સમાજ સેવકની એક ટુકડી ઉભી કરેલી હતી, તેમ શ્રીયુત મેઘાણીને સૌગંદના તંત્રીમંડળમાં નીમી, પરોક્ષ રીતે ગુજરાતી માહિત્યની અર્પણ સેવા કરી હતી, એમ કહેવામાં અમે ભેર ભાવ પણ અતિશયોકિત કરતા નથી.

આપણું પ્રાચીન શોક માહિત્ય એકત્ર કરી મંત્રદવા પૂર્વે વિદેશી વિદ્વાનોએ અપીય કરી હતી અને સ્વર્ગસ્થ રણજિતગમે તે દિશામાં પ્રયત્ન થઈ કયાં હતા; પણ તે શોક સાહિત્ય ધોરણપૂર્વક સંગ્રહી, તેનું શાસ્ત્રીય રીતે અંપાદન કરી, અપુરતા દિપ્તિ અને માર્ગદર્શક બિરોદવાત સહિત, સુંદર સ્વરૂપમાં, જૂદે જૂદે નામે, જેમકે રમધાર, ચુંદડી, કંકાવડી, રદિયાળા રાત, ગીત કથાઓ વગેરે, પ્રગતે ભેટ ધરવાનો યથા શ્રીયુત મેઘાણીએ મેળવ્યો છે, અને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એમને અર્પવામાં આવ્યો એથી એમના તે કાર્યની ઉચિત કદર થઈ હતી.

એક બાહોશ અને અનુભવી પત્રકાર તરીકે શ્રીયુત મેઘાણીએ બહોળા પ્રતિષ્ઠા મેળવેલી છે અને એમની તેજસ્વી કવય ધારી અસર ઉપજાવી શકે છે, તે આપણે એમની નવવિકાસો, જેમાં સમાજના સળગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે, -તે વાંચતા અનુભવીએ ડીએ. તે વાર્તાઓનો અંતર્ગત હેતુ, તે પાછળનું ઉચ્ચ ધ્યેય, પ્રેરક બળ સમાન હોઇને, તે વસ્તુ બકારી ધર્ષ પડતી નથી, ઉપદું તે હમદર્શી પેદા કરે છે.

એ દષ્ટિએ એમની કવિતા પણ વાગ્તવદર્શા હોવા છતાં, લાવ અને કલ્પનાકરી, નવીન અને મનોરમ મનોરથો ગ્યતી; મેધાના ચમકારસમી, પ્રસંગોપાત્ પ્રકાશતી, રોજના અનુભવોને કલ્પનાના રંગો વડે ચિતરી, રમુજ ઉપજાવતી, આગાવદ્ધ સૌનું મન રંજિત કરતી, આનંદપ્રદ ધર્ષપડે છે; અને તે કવિતા બહોળો શોકાદર પામી છે.

તેમાં પણ એ કાવ્યો કવિના મધુરા અને સુરીલા કંઠે, બુધ્ધ અવાજે ગાતાં સાંભળવાં એ એક શ્રવનભરતી મોજ છે; એ એક શ્રવનનો મીઠો પ્રમંગ છે.

પ્રચલિત કેળવણી પદ્ધતિથી અસંતોષ પામી, દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી-ભવને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં અનેક પ્રકારના અખતરાઓ અજમાવ્યા છે.

એક વખતે તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે જોડાયું હતું; તે પહેલાં મુંબઈ યુનિવર્સિટી સાથેનો સંબંધ, તેનો ખોચ પસંદ ન પડવાથી, તેણે છોડ્યો હતો.

બાલમંદિરની સ્થાપના કરી અને જૂદાં જૂદાં અધ્યાપન મંદિરોની સરકાર કરી આપણા પ્રાંતની કેળવણીમાં તે સંસ્થાએ નવીન દૈવત આપ્યું છે અને પ્રગતિમાન વિચાર વાતાવરણ પેદા કર્યું છે.

તે પૈકીની એક પ્રસિદ્ધ પ્રવૃત્તિ સન ૧૯૨૬ માં તેના તરફથી પ્રકાશન મંદિરની સ્થાપના થઈ તે હતી.

આપણે અહિં તે પહેલાં કેળવણી વિષયક સાહિત્ય તેમજ બાળસાહિત્ય અભાણુમાં નહિ જોવું હતું અને જે મળી આવતું તે ઘણુંખરું શુષ્ક હોઈને અનાકર્ષક થઈ પડ્યું હતું.

આપણા સાહિત્યમાં આ જે ખામીઓ હતી તે દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિરે નવીન પ્રકારનું અને જૂદી જૂદી કક્ષાનું વાચન સાહિત્ય, શિક્ષકો માટે, બાળકો માટે, માળાપો માટે તેમ પાઠ્ય પુસ્તકો ચોજીને, - પ્રકટ કરી, ફર કરી છે અને તે પુસ્તકોનું વાચન માહિતીપૂર્ણ, ઉપયોગી અને રસિક થઈ પડે છે.

બાળમંદિર એ દક્ષિણામૂર્તિ મંદિરની એક વિશિષ્ટ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ છે અને આખા પ્રાંતમાં તેની ખ્યાતિ પ્રસરેલી છે; એ સંસ્થાનું કાર્ય આટલું સુંદર અને સફળ, આકર્ષક અને લોકપ્રિય બન્યું છે, તેનું સઘળું માન શ્રીયુત ગિજુભાઈ ભગવાનજી બંધેકાને ધટે છે. એમના હાથે ગુજરાતના બાળકોને નવ સંસ્કાર અને નવજીવન પામવાનું નિર્માણ થયું ન હોય એમ શ્રીયુત ગિજુભાઈ વકીલાતનો કમાણીનો ધંધો છોડી, કેળવણીના પવિત્ર અને નિર્દોષ વાતાવરણમાં જીવન અતીત કરવા દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવનમાં એક આજીવન સભ્ય તરીકે દાખલ થયા હતા. અમે તો એમાં પ્રભુનો અદ્ભુત હાથ જ જોઈએ છીએ.

એ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલું બાળ સાહિત્ય મુખ્યત્વે શ્રીયુત ગિજુભાઈ એ પ્રયોજેલું અને લખેલું છે. બાળકો માટેનો એમનો પ્રેમ અચાગ છે; બાળકો માટે તેઓ જે અપીલ કરે છે તે બહુ અસરકારક નિવડે છે; બાળકો પ્રત્યે કેમ વર્તવું અને તેમને કેવી રીતે શિખવવું એ વિષે એમના વિચારો ઘણાને ક્રાન્તિકારી લાગશે પણ તે વિચારો મહત્વના અને મનન યોગ્ય છે; અને એમની પ્રેરણાથી આખા પ્રાંતમાં નવાં નવાં બાળમંદિરો સ્થપાયે જાય છે, તેનું સુંદર પરિણામ થોડાં વર્ષોમાં આવશે એ

વિશે અમને પૂરી શકા છે. આયુ' કાર્ય' કદિ અદળ જતું નથી. તે પ્રવૃત્તિ
હિપાડી સેવા અદલ શ્રીયુત ગિજુભાઈએ, ખચિત, ધન્યવાદ આપવો લેઈએ.

શ્રી. ગિજુભાઈ પટેલ

બાળકોના અવિધાતાનું મિલક તેમને અપાયું છે તે બરોમર છે,
તેમનું યોગ્ય સન્માન કરવા, એમના નિવૃત્તિ કાળે, જે પ્રમંથ થઈ રહ્યો
છે તેના તેઓ પૂરેપૂરા પાત્ર છે; બાળકોનો માયો પ્રેમ શ્રીયુત ગિજુભાઈએ
સંપાદન કર્યો છે; એમાં જ એમના કાર્યની મહત્તા રહેલી છે; એ જ
એમનું મ્હોટું સન્માન અને ઈનામ છે.

બાળ કેળવણી પ્રત્યેનું દૃષ્ટિમિત્ર બદલાતાં અને બાળ સાહિત્ય માટે
આશુ ભાગણી ઉદ્ભવતાં ગાંધીજીના મિદ્ધાન્તોમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક માનનારા અને
તે ખાતર જેમ સુદાં વધાવી લીધેલી તે, શ્રીયુત નરવરસાલ વીમાનાળાએ
સુરતમાં ગાંધી પ્રેમ રચાળી બાળ સાહિત્યના વિવિધમાં હંડો વિચાર કરી.
કલ્પના અને નજર દોડાવી, નવીન જાત પાડતું, બાળ સાહિત્યનું પ્રકાશન
કાર્ય હાથ ધર્યું અને તે ક્ષેત્રમાં વિસિષ્ટ છાપ પાડેલી છે, તે પ્રશંસાપાત્ર છે.

તે પુસ્તકોના વિવિધની પચંગી બાળમાનસને આકર્ષે અને
આનંદ આપે એ જાતની હતી અને તેનું નિરુપણ, સરખ અને સુમોધક
લેખન શૈલીમાં, બધાએમનાં ચિત્રો મહિન, મનોરંજક ચર્ચ પડતું; રિશેષમાં,
તેનો દેખાવ, રૂપરંગ અને છાપદામ, સુસૌખ્ય, રંગમેરગી અને કલામય
હોઈને, તે પ્રતિ મૌનું ધ્યાન ખેંચાતું અને તે પ્રગતિને ઉત્તેજન આપવાનું
મન થતું હતું.

તે ધોરણનું ત્યારબાદ જૂદી જૂદી રીતે અનુકરણ ધર્મ બાલ સાહિત્ય સારા પ્રમાણમાં પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યું છે; તે પ્રકાશનોમાં ‘બાલકવન’ ના સંપાદક શ્રી. રમણલાલની અશોક બાલ પુસ્તકમાળા, શ્રીયુત નાગરદાસ પટેલ રચિત બાલ પુસ્તકો, ગુર્જર અંચરત્ન કાર્યોદય સ્થાપિત બાલમંથાવલિ, શ્રીયુત ધીરજલાલ શાહ પ્રયોજિત વિદ્યાર્થી વાચનમાળા અને ચરોતર એન્ક્યુક્લેશન સોસાયટી તરફથી પ્રકટ થયેલી કિશોર વાચનમાળા વગેરે ઉપયોગી ધર્મ પદ્યો છે અને તેમાં વિવિધતા અને નવીનતા આવી, બાલ સાહિત્ય પુષ્કળ સમૃદ્ધ થવા પામ્યું છે.

તદનુસાર પ્રવર્તમાન વિચાર પ્રવાહને ગતિ અને બળ આપવા, જે પ્રશ્નો સમાજમાં પ્રધાનપણે ચર્ચાઈ રહ્યા હતા, તે વિષે ઉપયુક્ત વાચન સાહિત્ય પૂરું પાડવા, તેમાં જનતાને રસ લેતી કરી, લોકરૂચિને યોગ્ય વલણ આપવા, અને ઉત્તેજવા ‘પ્રસ્થાન કાર્યોદય’ની પ્રવૃત્તિ, વાચક અને સાહિત્ય ઉભયની દૃષ્ટિએ, ઉપકારક અને મહત્વની હતી.

‘પ્રસ્થાન કાર્યોદય’ ના સંસ્થાપક શ્રીયુત રણછોડાજી દેશભાઈ મીસ્ત્રો ગુજરાત વિદ્યાપીઠનો પાક છે; વિદ્યાપીઠના અધ્યાપકોના તેઓ પ્રીતિપાત્ર શિષ્ય હતા; તેમ રનાતક વર્ગમાં પ્રિય ધર્મ પડેલા હતા. વિદ્યાપીઠમાંથી છૂટા થયા પછી, પુસ્તક પ્રકાશનનો ધધો શરૂ કર્યો, તે કાર્યમાં ઉપયુક્ત મંડળી તેમને બહુ મદદગાર ધર્મ હતી.

‘પ્રસ્થાન’ માસિકના તંત્રીઓ તરીકે તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠના બે જાણીતા ગુજરાતી અધ્યાપકો શ્રીયુત રામનારાયણ પાંકજ અને શ્રીયુત રત્નિકલાલ પરિખની આનરરી સેવા મેળવી શક્યા હતા; તેવી રીતે એમણે ઉપાડેલી અન્ય સાહિત્ય પ્રકાશન પ્રવૃત્તિઓમાં એમને લેખક મિત્રોનો ખડોળો સાથ મળ્યો હતો.

એ પ્રકાશનો એક જ પ્રકારના વાચક વર્ગ માટે યોજવા નહોતા; પણ જૂદી જૂદી અભિરૂચિને સંતોષે એવી રીતે તેની વહેંચણી અને ગોઠવણ રખાયાં હતાં.

‘સરસ્વતી અંચમાળા’ની યોજના લોકોને સિદ્ધ અને જ્ઞાનબોધક સાહિત્ય તદ્દન સસ્તી કિંમતે પૂરું પાડવાની હતી; માંધીજની પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા, તે વિચારોનો પ્રચાર કરવા, શ્રીયુત રણછોડાજીએ ‘દક્ષિનારાયણ જ્ઞાન પ્રચારમાળા’ નામે ન્હાની હથ ચોપડીઓ (૧) વીરની હાકલ, (૨) ધર્મ-સુદનું, રદરથ, (૩) તપસ્વીનાં તાતાં તીર, (૪) પડેશે કમળ, (૫) જામને!

દત્ત, (૬) મત્યાનાય, (૭) લક્ષ્મી, (૮) દુર્ગામય, (૯) દાર્પી
યતો વિનાય, (૧૦) વીરની લાકવ બા. ૨. સમયસર બહાર પાડી હતી;
જગતની બે મહાન વિભૂતિઓ ટોસ્ટોય અને ટાગોરની કૃતિઓ ગુજરાતી
જનતાને સુવલ કન્વાનો એમણે અભિવાદ્ય સેઓ છે, તેમ બૃહદ્ અંધ-
માળાનું પ્રકાશન અને પ્રકીર્ણ અથોની પ્રસિદ્ધિ જેમ વિવિધોપયોગી તેમ
રસિક, ઉદ્દેશ્યક તેમ વિચારપ્રીય જણાઈ છે. તેથી ગુજરાતી સાહિત્ય
એક નમૂના થયું છે અને આપણે એમને 'ગુજરાતના નોશન' ની
લિખા આપીએ તો તે માર્ચક્ય માધુમ પડશે.

ટાગોર ટોસ્ટોયના પુસ્તકોની પેઠે શરદ્યંદ્રની નવલકથાઓના ગુજ-
રાતીમાં તરજુમા કરાવવા ગુર્જર અચલ કાર્યોલયે આદરેલી પ્રવૃત્તિ
આવકારદાયક છે, તેમજ શ્રીયુત અંબાલાલ પુરાણીએ બાબુ અરવિંદ ધોપની
ધણી ખરી કૃતિઓ ગુજરાતીમાં ઉતારી જે કિંમતી સાહિત્ય સેવા કરેલી
છે તે અદ્ય તેમને હાર્દિક ધન્યવાદ ધટે છે.

દેશભરમાં નવજીવનનો સચાર થયો અને ગાંધીજીએ પ્રજાજીવનમાં
પરિવર્તન આપ્યું તેના પરિણામે ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ અને
અભિવૃદ્ધિ અનેક ગીતે અને મહોદા પ્રમાણમાં થવા પામી છે, સાહિત્યના
જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં નવીનતા અને વિવિધતાની સાથે મારી પ્રગતિ થયેલી
છે, અને લેખકોની સખ્યા પણ ખૂબ વધેલી છે, અને દરેક જાણીતા લેખકની
કૃતિઓની મહાશ્લોચના કરના જતા એક મહોદું પુસ્તક થવા જાય; તેમ છતાં
તે વિષયને પૂરતો મતોપ અપાય નહિ વાસ્તે ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ
દુષ્ટ બળે વડે થવા પામી, તેના પોષક અને પૂરક તરવો કયા હતાં, તેનો
નિર્દેશ કરવા પુગ્ની પ્રસ્તુત પ્રકરણની મર્યાદા બાધી હતી; અને ધાર્યો
કરતા તે પ્રકરણ બહુ બાબુ થયું છે એટલે જે અચગવ લેખકો, જેમની
કૃતિઓ મરમ ગણાઈ લોકપ્રિય નિવડેલી છે અને બહોળી પ્રશંસા પામેલી
છે, તેમના કીર્તિવંત નામો, જેમકે સામાજિક નવલકથામાં શ્રીયુત રમણ-
લાલ દેનાઈ, દુષ્ટ વાતોના આલેખનમાં શ્રીયુત 'ધુમકેતુ', ઇતિહાસ
લેખક તરીકે શ્રીયુત રત્નમણિગવ, નાટકકાર તરીકે શ્રીયુત ચંદ્રવદન મહેતા
અને શ્રીયુત બટુભાઈ ઉમરવાડીઆ, અને નવલગના કવિ તરીકે, શ્રીયુત
'સુન્દરમ' નો માત્ર નિર્દેશ કરી સતોપ માન્યો છે.

અતમા આપણા પ્રાન્તની બે બહોળી અને જાણીતી સાહિત્ય
સંસ્થાઓ, ગુજરાતી પ્રજાજીવનના બે મુખ્ય કેન્દ્રો, મુજાર્ધ અને અમદા-

વાદ, દક્ષિણ અને ઉત્તરના બે ઝેડા રોકી લેતી, એક જ પરોપકારી પુરુષના નામ માથે સકળાયલી, શ્રી ફાર્મસ ગુજરાતી સભા અને ગુજરાત વર્નોક્યુલર સોનાઈગિએ આ માળામા ગુજરાતી સાહિત્યને પુષ્ટ કરવામા અને તેની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામા જે મહત્વનો ફાળો આપેલો છે તેની નોંધ કરીશું

સન ૧૮૬૫ માં શ્રી ફાર્મસ ગુજરાતી સભાની સ્થાપના થઈ હતી, અને તેના તરફથી સન ૧૮૬૯ માં ફાર્મસરચિત રામમાળાનો ગુજરાતી તરજુમો બે ભાગમા રૂ ૧૩૦૦૦) ના ખર્ચે, બહાર પાડવામા આવ્યો હતો. તે પછી સંજોગવસાત તેની પ્રવૃત્તિ મધ પડી અને તેનો કાયમ નિધિ ૩ એક નાખની રકમે પહોંચતા તેનું કામકાજ મન ૧૯૧૩ માં ફરી ચાલુ કરવામા આવ્યું હતું

તે મહાના હિંદોશ નીચે પ્રમાણે જણાવાયા છે —

“(૧) (અ) સમાનો હેતુ, પ્રથમ ગુજરાતને નગતા કે ગુજરાતી ભાષામા લખાયેલા સર્વ પ્રાચીન હસ્તનિષ્પિન પુસ્તકોનો મંદ્રદ શ્રવેા અને તેમાના જે પુસ્તકો મુદ્રિત અવસ્થામા સંક્ષેપ્ત કરવા યોગ્ય વાગે તેના હોય તે પુસ્તકોના ભાષાતર કરાવવા અને પ્રસિદ્ધ કરવા, એ છે

(આ) બીજા વધુ હેતુઓ નીચે પ્રમાણે છે —

(૨) અનુકૂળતા આવે તેમ અંગ્રેજી અને બીજી ભાષાઓમાના ઉપ-યોગી પુસ્તકોના ભાષાતર સપાદન કરવા, અને

(૩) ગુજરાતી ભાષાના સ્વતંત્ર પ્રગટકોને ઉત્તેજન આપવું

સાગમાદ સન ૧૯૧૬ માં વ્યવસ્થાપક મંડળે તેના હેતુમા બે વિશેષ નિયમો ઉમેર્યા હતા —

(૨) વિગાન સાંસ્કૃતિક ગ્રંથોને પણ ઉત્તેજન આપવું

(૩) અંગ્રેજી ઉપરાંત અન્ય ભાષાના ગ્રંથોના પણ ભાષાતર કરાવવા”*

મહાએ શરૂઆતમા ગુજરાતીમા તરજુમો કરાવવા જેવા કેટલાક પ્રયોગ મંદ કરી, તે બદલ માત્ર પારિતોષિક આપી, તેના પ્રકાશનની જવાબદારી તેના ભાષાતરકર્તા પર નાખી, તેનું કાર્ય આરંભ્યું હતું, તે યોજનાનુમાર નીચેના ચાર પુસ્તકો પ્રકટ થયા હતા

(૧) મેટરલિકના નિયમો-ભાષાતરકર્તા, શ્રીયુત્તમ ધનસુખપાત મહેતા,

(૨) વેળ્યવ ધર્મ અને જૈવ ધર્મનો ઇતિહાસ-ડૉ. ગમકૃષ્ણ ભાડારકરના

અંધના આધારે—સુધારાવધારા સહિત, મયોજક, શ્રીયુત દુર્ગાશંકર સાસ્ત્રી, (૦) દેહ, જીવ અને આત્માની વૈજ્ઞાનિક મીમાંસા-ભાષાન્તરકર્તા, શ્રીયુત પ્રેમશંકર નારણજી દવે; અને (૪) લોર્ડ મોર્લિ કૃત On Compromise સત્યાગ્રહની મીમાંસા-તરજુમો કરનાર શ્રીયુત મહાદેવભાઈ દેસાઈ; તદ્-પરાંત કવિ દયારામનુ જીવન ચરિત્ર, કાલિદાસાનુ કકસ્ય માહિત્ય ભા. ૧ અને ૨., અભિમન્યુ આખ્યાન જનનાથી રચિત; અને અંબુકાખ્યાનના લેખકોને તેના પ્રકાશનમાં આર્થિક સહાયતા આપી હતી.

પણ એ વ્યવસ્થા તેના કાર્યકર્તાઓને મંતોપકારક માહુમ પડી નહિ-તેથી તે પછી સભાએ જે તે પુસ્તકો પોતાના તરફથી લખાવી છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્ય અથો કોળર્મ મહાએ પ્રસિદ્ધ કયા છે તેની યાદી પાછળ અપાઈ છે.

ઈતિહાસ વિભાગમાં નીચેના પુસ્તકોનો મહાવેશ થાય છે:—

- (૧) પ્રમથચિંતામણિ—સંસ્કૃત ટેક્સ્ટ અને ગુજરાતી તરજુમો—મંપાદક અને ભાષાન્તરકર્તા શ્રીયુત દુર્ગાશંકર સાસ્ત્રી.
- (૨) ચતુર્વિંશતિ પ્રમથ—સંસ્કૃત ટેક્સ્ટ અને ગુજરાતી તરજુમો—મંપાદક અને ભાષાન્તરકર્તા પ્રો. હીરાલાલ કાપડીઆ.
- (૩) ગુજરાતના ઐતિહાસિક હિતીણું લેખો ભા. ૧ અને ભા. ૨. મંપાદક શ્રીયુત જી. વી. આચાર્ય.
- (૪) ગુજરાતના ઐતિહાસિક સાધનો મંપાદક શ્રીયુત નર્મદાશંકર દ્વિવેદી, અને
- (૫) ગાનપગંગા ભા. ૨—જગતનો ઈતિહાસ—કવિ નર્મદાશંકર રચિત.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં હી. આ. નર્મદાશંકર મહેતા રચિત શાકત મંપ્રદાય અને સ્વર્ગસ્થ માનશંકર પ્રયોજિત, અદુનવર એ જે પુસ્તકો છે; અને ‘ગુજરાતી ભાષા અને માહિત્ય’ વિશે મદ્ગત નરસિં-રાવનાં વિષયન કામ્પ્રોલોજીકલ આખ્યાનોનો પહેલો ભાગ એક મૂલ્યવાન અને મહત્વનું પ્રકાશન છે.

વિજ્ઞાન વિભાગમાં મહાએ મારી પ્રગતિ કરી છે (૧) જીવન અને હિત્કાન્તિ, લેખક શ્રીયુત બીમભાઈ લાલભાઈ, (૨) હવામાન-વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ગુજરાતની હવામાનની ગિતિ; (૩) પૃથ્વીનો ઈતિહાસ લેખક

શ્રીયુત મશવંત શુલાળભાઈ નાયક; (૪) ગુજરાતનું પ્રાકૃતિક અને જુગોળ વિજ્ઞાન-સેખક શ્રીયુત બોગીલાલ ગિ. મહેતા, અને (૫) પુદ્ધિવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા, જેમાં ગુજરાતના શિક્ષાઓ વિષે, 'હારવિન મત અને તેનું દાક્ષનું સ્વરૂપ' એ વિષે એ વ્યાખ્યાનો અંગ્રહાયણ છે; અને તે સર્વ પ્રકાશનો એક વા ખીજી રીતે ઉપકારક છે; અને સભાની પ્રવૃત્તિ ગુજરાતી સાહિત્યને પોષક અને સહાયક છે, એમ કહેવું પડશે.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઉદ્ભવ, અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઉદ્ભવ સાથે જોડાયેલો છે; આપણા પ્રાન્તની તે જુનામાં જુની સાહિત્ય સંસ્થા છે; સન ૧૮૪૮ માં એલેક્ઝાન્ડર કિન્નોક ફોર્બસે તેની સ્થાપના કરી હતી, અને સન ૧૮૫૪ માં તેના સંસ્થાપક ફોર્બસની દૃષ્ટિએ માન આપી કવીશ્વર દલપતરામે અપૂર્વ સ્વાર્થ ત્યાગ દાખવી સોસાયટીનું મંત્રીપદ સ્વીકાર્યું તે પછી સોસાયટીની કાર્તિ અને લોકપ્રિયતા ઉત્તરોત્તર વધતાં ચાલ્યાં છે; સોસાયટીના એ લાંબા ઈતિહાસમાં આપણને ઉત્તરવાની જરૂર નથી; જગ્યાએ તે વિષે અવિસ્તર અને આધારભૂત માહિતી 'સોસાયટીનો ઈતિહાસ' ગ્રંથ વિભાગમાં એ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલો છે, તેમાંથી પ્રાપ્ત થશે. આપણે તો છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષમાં સોસાયટીએ ગુજરાતી સાહિત્યની જરૂરિયાતો લક્ષમાં લઈને, ચાલુ વિચાર પ્રવાહ અને વાતાવરણથી રંગાર્ષ તેમ પ્રેરણાકર પામીને અને સાહિત્યના અભ્યાસ અને વિકાસ માટે આવશ્યક એવી સાધન સામગ્રી, સંગ્રહી અને સંગ્રહિત કરી, સુંદર ભૂમિકા તૈયાર કરી છે, તેની વિગતો વિભાગવાર જાણીને, રજુ કરીશું; જેથી તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં અને સહેલાઈથી તે સાહિત્ય પ્રગતિ જોઈ શકાય; અને તેની ઉપયોગિતા લક્ષમાં આવી તેની મહત્તાનું યથાર્થ રીતે મૂલ્યાંકન થઈ શકે.

લગભગ ૧૬૦ પુસ્તકો ન્દાનાં મ્હોટાં આ ગાળામાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે, અને તે દરેકની કોઈને કોઈ દૃષ્ટિબિન્દુથી ઉપયોગિતા માત્રુમ પડશે; પણ તે સમગ્ર નામાવલિ આપતાં બહુ વિસ્તાર થઈ જાય અને પાનાનો સંક્રાંચ છેજ, તેમ તેની વિસ્તૃત હકીકત આપતાં અમાગ ઉપર પક્ષપાતનો, અને આત્મલાધાનો રોષ, કદાચ આરોપાય, એટલે ફક્ત વિજ્ઞાન, ઈતિહાસ અને સાહિત્ય પ્રકાશનોની નોંધ કરીશું. તે ઉપરથી સોસાયટીના પ્રકાશનોના પોરણનો અને સાહિત્યની અને સામાન્ય જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તેની ઉપયોગિતા અને .૮૩રિયાતનો સહેજ ખ્યાલ આવશે.

પ્રથમ વિજ્ઞાન વિભાગ સમ્પન્ન.—

વિજ્ઞાનના જૂદા જૂદા વિષયો પર એક એક જુદું અને સ્વતંત્ર પુસ્તક, તે વિષે સામાન્ય માહિતી મેળવવાનું સુગમ થઈ પડે અને એક પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે સાળામાં અને ટ્રેનિંગ કોલેજમાં તેનો ઉપયોગ પણ કરી શકાય એ ઉદ્દેશથી, સોસાયટીએ વિજ્ઞાન ગ્રંથમાળાની યોજના ઉપાડી હતી, તદનુસાર આજપર્યંત નીચે મુજબ પુસ્તકો છપાયા છે:—

(૧) ખગોળવિદ્યા, શ્રીયુત આત્મારામ મોતીરામ દિવાનજી, (૨) રસાયનશાસ્ત્ર, અને (૩) શારીરવિદ્યા, શ્રી. ગંગાશંકર મ વૈષ્ણવ, (૪) માનસ-શાસ્ત્ર, ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધભાઈ વસ્તુભાઈ દિવેટિયા, (૫) જીવનવિજ્ઞાન, બે ભાગમાં, શ્રી ગણેશભાઈ પી દેસમરી, (૬) સૌન્દર્ય અને લલિતકળા, અનુવાદક-શ્રી નાકરવાય યાજ્ઞિક, (૭) સૌન્દર્યતત્ત્વ, અનુવાદક શ્રીયુત મહાશંકર ઈન્દ્રજી દવે, (૮) હિન્દુ ગાયન શાસ્ત્રનો ઇતિહાસ, ડૉ. પી. સી. રેના પુસ્તકનો આર, શ્રીયુત ષર્ણગય મેક, (૯) સદાચર પ્રવૃત્તિ, અનુવાદક-શ્રી. નટવગવાય ભગવતી, (૧૦) આરોગ્યશાસ્ત્ર-ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ, (૧૧) વનસ્પતિશાસ્ત્ર, આર્થિક દૃષ્ટિએ, વોલ્ટ્મના પુસ્તકના આધારે, અનુવાદક-શ્રીયુત છોટાવાવ પુનાણી, (૧૨) આહારશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા, શ્રીયુત જોગલેકર અને શ્રીયુત મત, (૧૩) વિજ્ઞાનવિચાર (પ્રવેશિકા) શ્રી. પોપટલાલ શાહ, (૧૪) નીતિશાસ્ત્ર, અનુવાદક શ્રી. પ્રદ્યાહભાઈ આનંદશંકર દુવ, (૧૫) જંતુશાસ્ત્ર ડૉ. બાલકૃષ્ણ પાટક (પ્રેમમાં છે), (૧૬) વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા-શ્લોકપદ્યાગી-વાય-એસ, રેડીયો અને ટેલિવિઝન, વ્યાખ્યાતા ધનજીભાઈ ફકીરભાઈ, (૧૭) ન. ૨. મનમતંત્ર અને ચિત્તશક્તિ શ્રીયુત શ્રીયુત પ્રાણુવન પાટક, (૧૮) ન. ૩ મુજરાતની વનસ્પતિ, શ્રીયુત, બાપાલાલ વૈદ્ય, (૧૯) ન. ૪ મૂર્ધ્ન અને પ્રહમકળ, નમો મકળ અને પરિમિત વિશ્વ, શ્રીયુત પ્રિંજયનાથ નુવ, તેમજ જૂનર ઉલોમના પુસ્તકો જેવા કે, (૨૦) કેમનો બગીચો, શ્રીયુત મગનનાન ગળ્ગર, (૨૧) ખાક બનાવવાની રીત, શ્રીયુત કુતેસય અન્નગિયા, (૨૨) રમવાની કળા, શ્રીયુત નારીગરા, (૨૩) સુધારી કામનું શિક્ષણ, શ્રી મુખા, (૨૪) વિંકુ અને તેની જાતના ફોનોનો ઉદ્દોગ, શ્રી. મગનનાન ગળ્ગર.

ઈતિહાસ વિભાગના પુસ્તકો પણ સર્વદેવી અને અવધાસ મોગ્જ જાણીએ —

(૧) મિગતે સિકંદરી-અનુવાદક શ્રીયુત આત્મારામ દિવાનજી, (૨) મિગતે અહમદી વો. ૨, ૪ ખંડ મા-ભાષાતરતી દી. બા કૃષ્ણલાલ.

મોહનજાલ ઝવેરી, (૩) જગતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, એચ. જી. વેલ્સના ન્દાના પુસ્તકનો તરજુમો-શ્રીયુત રામપ્રસાદ કાશીપ્રસાદ, (૪) પ્રાચીન જગત-શ્રીયુત મૂળશંકર ભટ્ટ, (૫) બ્રિટિશ રિયાસત-સરદેસાઈ ફત-અનુવાદક શ્રીયુત ચંપકલાલ મહેતા, (૬) મુસલમાની રિયાસત-એ ભાગમાં સરદેસાઈ ફત-અનુવાદક શ્રીયુત સૂર્યશંકર દેવાશ્રમી, (૭) મરાઠી રિયાસત, સરદેસાઈ ફત-અનુવાદક શ્રીયુત જીવનલાલ અમરશી નહેતા, (૮) મધ્યકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિ-રા. બ. ગૌરીશંકર ઓઝાફત પુસ્તકનો તરજુમો-શ્રીયુત જયંતિલાલ આચાર્ય, (૯) હિન્દુ રાજ્ય-વ્યવસ્થા-પ્રો. જયસ્વાલ રચિત *Hindu Polity* નો તરજુમો, શ્રીયુત ચંપકલાલ મહેતા, (૧૦) પ્રાચીન હિન્દમાં સંઘજીવન *Corporate life in Ancient India* નો તરજુમો-શ્રી. ભરતરામ મહેતા, (૧૨) સમીક્ષિત હિન્દનો પ્રાચીન ઇતિહાસ-એ ભાગમાં, તરજુમો કરનાર શ્રીયુત હોરાલાલ પુરાણી, (૧૩) હિન્દ સામાજ્ય-ધર્મપરિચય ગેઝેટિયર વો. ૪ નો તરજુમો-શ્રીયુત દુર્લભજી વેદ, (૧૪) બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનો આર્થિક ઇતિહાસ-એ ભાગમાં-રમેશચંદ્ર દત્તા નો પુસ્તકનો અનુવાદ-સ્વર્ગરચ્ય ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી, (૧૫) રોમનો ઇતિહાસ-શ્રી. આત્મારામ દિવાનજી, (૧૬) યુરોપની પ્રગ્નના આચરણનો ઇતિહાસ-*History of European morals* નો અનુવાદ, પ્રો. નરબેશંકર દવે, (૧૭) યુરોપમાં બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યનો ઇતિહાસ લેખી ફત *History of Rationalism in Europe* નો અનુવાદ, પ્રો. દુર્ગાશંકર રાવળ, (૧૮) વિચાર સ્વાતંત્ર્યનો ઇતિહાસ, બેરીફત પુસ્તકનો તરજુમો-શ્રીયુત પ્રસવદન કાકર, (૧૯) યુરોપમાં સુધારાનો ઇતિહાસ ગીઝોફત *History of European Civilization Vol. I* તરજુમો કરનાર પ્રો. અતિસુખશંકર ત્રિવેદી, (૨૦) અમાજસુધારાનું રેખાદર્શન-શ્રી. નવલરામ ત્રિવેદી, (૨૧) એશિયાઈ દુષ્ટો દી બા. કેશવલાલ મુવ, (૨૨) હિન્દી તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ-એ ભાગમાં-દી. બા. નર્મદાશંકર મહેતા, (૨૩) અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન-ત્રણ ભાગમાં-શ્રીયુત હીરાલાલ પારેખ, (૨૪) મધ્યકાલીન રાજપુત યુગનો ઇતિહાસ-શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, (૨૫) ઇંગ્રેજ રાજ્ય બંધારણ-શ્રી. જીરામશંકર પટેલ.

છેલ્લે આદિત્ય મંથો જોઈએ.-સામાન્ય જ્ઞાન, અભ્યાસ અને રેકર્ડ-સતી દષ્ટિએ.

(૧) માત્રના આદિત્યનો ઇતિહાસ, શ્રીયુત ડચાભાઈ દેગસરી રચિત, (૨) ગુજરાતી સાહિત્યના મહામુખક સંખે; (૩) ગુજરાતી

સાહિત્યના વધુ માર્ગસૂચક રત્નો-દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી; (૪) અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય-વ્યાખ્યાતા, અધ્યાપક થી. રામનારાયણ પાઠક; (૫) જંગાળી સાહિત્યનો ઇતિહાસ-અનુવાદક શ્રીયુત મહાશંકર દવે; (૬) હિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ-અનુવાદક શ્રીયુત કીસનસિંહ ચાવડા; (૭) આપણો કવિતા સમૃદ્ધિ-સંપાદક પ્રો. અમલવંતરાય ઠાકોર; (૮) ગુજરાતી પદ્યસંગ્રહ-સંપાદક શ્રીયુત હિંમતલાલ અંજારિયા; (૯) કવિતા ને સાહિત્ય-ચાર વોલ્યુમમાં-સર રમણભાઈના લેખોનો મંચક; (૧૦) મનોમુકર બે ભાગ-સ્વર્ગસ્થ નગસિંહરાવના લેખોના મંચક અને (૧૧) અભિનયકળા-એજન (૧૨) પુરાણ વિવેચન, શ્રીયુત દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી; (૧૩) મહાભારતની સમાલોચના-તરણુમો શ્રીયુત મોહનલાલ દવે; (૧૪) લેન્ડોરના કાંપનિક સંવાદો-બે ભાગમાં, શ્રીયુત મોહનલાલ દવે (૧૫) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ-ત્રણ વિભાગમાં, લેખક શ્રીયુત હીરાલાલ પારેખ; (૧૬) કવિવર દલપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તક સંગ્રહની સૂચી, સંગ્રહક અને સંપાદક શ્રી. હીરાલાલ પારેખ; (૧૭) ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પુસ્તક ૧ થી ૮, સંપાદક શ્રીયુત હીરાલાલ પારેખ, (૧૮) ગુજરાતી કોશ આઠ ભાગમાં-સંપાદક શ્રીયુત મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ; (૧૯) ગુજરાતી, ફારસી, અરબી શબ્દોનો કોશ, સંપાદક મી. અમીર-મીયાં દમદુમીયાં (૨૦) પારિભાષિક કોશ, ત્રણ ખંડમાં-સંપાદક શ્રીયુત વિશ્વનાથ ભટ્ટ, (૨૧) કૌબોલિક કોશ-ખંડ ૧, સંપાદક શ્રી. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી, (૨૨) પૌરાણિક કથા કોશ-પાંચ ભાગમાં, સંપાદક શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી, (૨૩) દાર્શનિક કોશ ખંડ ૧ શ્રી. છોટાલાલ નરબેરામ ભટ્ટ.

એ સિવાય પ્રાચીન કાવ્ય ગ્રંથોનું પદ્ધતિસર સંપાદન થઈ જે પુસ્તકો છપાયાં છે, તેનાં નામો પ્રકરણના આરંભમાં દર્શાવ્યાં છે.

તે ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થશે કે ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિમાં સોસાયટીની પ્રવૃત્તિ સહાયકતાં થયેલી છે; અને તેનો ફાળો જેમ મહોટો તેમ કિંમતી છે.

આપણા પ્રાંતની સાહિત્ય પ્રકાશન સંસ્થાઓ પરસ્પર સહકાર સાધી એકસાથે મળી, વિચારપૂર્વક એકાદ મુદતજંઘી કાર્યક્રમ યોજે અથવા તો સાહિત્યના વિધ વિધ પ્રકારોમાંથી અનુક વિષયોને પસંદ કરી, તેની વૃદ્ધિ અર્થે પ્રયાસ કરે, તેને પોતાની પ્રવૃત્તિનું વર્તુલ સ્થાપે, તો ગુજરાતી સાહિત્યમાંની ખામીઓ સત્વર દૂર થવા પામી, તેનો વિકાસ જાહેરો અને જલદી સધાય !

પ્રકરણ ૯

જગતનો એક મહાન ક્રાન્તિકારી પુરુષ

“ અને સ ૧૮૭૦ માં એક ચિરમ્પરણીય મનાવ મન્યો દક્ષિણ આફ્રિકાથી ઉઠાડે પગે, દેશી ઢમના નુગડા પહેરી મેક મુસાફર મુમાઈ બદરે ઉતર્યો નવઆર્યવર્તે પરસરકાગ્ની રાખ ખખેરી નાખી હતી ભટ્ટીમાં અગ્નિ તપતો હતો અધા સારકાગ્નિક ખતોની આગ ધગતી હતી. એ આગ બેગી થઈ ગઈ-જવાલા થઈ આ નવો ઉતાર તે જવાલાની મૂર્તિ બની રહ્યો, ગુજરાત ગાંધીજીનું થયું

ગાંધીજી એક માણસ નથી, પણ અનેક મંથાઓનો સમૂહ છે, બાવનાઓનો મધુઅંચલ છે, સારકાગ્નિક બલનું ઇન્દ્રધાન છે, સંસ્કૃતિકાર છે એ વર્તમાન કાવના નથી, એમનામાં જૂતકાલની મહત્તા, ને બાવિની બબ્બતા છે એમને પગે નવ-આર્યવર્તે સ્વસંસ્કારનું સંસ્કૃષ્ટ છોડી દીધું-પણ -મ સ્કારના યાદ યદિને પદાવના માડયા ”*

આશરે પંદરેક વર્ષો પર જાણીના પ્રિરિત વિશ્વ ઉપદેશક ડૉ. રેન્ડી જોન્સે સુરતમાં નગીનચક હોલમાં ‘ ઇસસ ક્રાઈસ્ટ-એક ક્રાન્તિકારી પુરુષ ’ એ શીર્ષક હેઠળ એક મનનીય વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું

તે દિવસે અસહકારની હિલચાલના હતા ગાંધીજીના વિચારે અને એમની અદિમામય, શાન્તિમયી અને કાયદાપૂર્વકની લડતે પ્રજાને નિર્ભય અને જનમૂલ કમી મૂકી હતી એમનો મહામૂલો મન માત્ર એ હતો કે જો એમના મિદાન્તોનું, એમની આરાતનું, પ્રજા, અક્ષરમ મનસા, વાચા અને કર્મણ્યાથી-પાલન કરે, તો સ્વરાજ્ય જુગત આવી પહોંચશે, અને દેશની ગુલામી અને મરીમાઈ દૂર થવા પામી તે આઝાદીમાં મદાલશે

મહાન યુરોપીય મુદના પરિણામે દેશમાં મોઘવારી વધી પડી હતી, તેમ રોગ, અતિવૃદ્ધિ અને ફુકાળના કારણે દિન્દી પ્રજાની હાડમારી થોડી નહોતી

સન ૧૯૧૫ માં ગાંધીજીનું હિન્દમાં પુન આમમન થતા લોકમાં કાર્ષક આશાના કિરણો પ્રકટયા હતા અને પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમની ધ્યાદોની દાદ મેળવવા એમણે જવામદારી પોતાના સિર પર લીધી, તે પછી મમાજીવનમાં નવા પ્રાણનો સચાર થયો હતો

* જુઓ, ગુજરાત-એક સંસ્કારિક વ્યક્તિ-શ્રીયુત મુનશી લિખિત ઇત્યાદિ જુઓ,
૫ ૨૪૬

એમની ગરીબો,—ખેડુતો અને દલિત જાતિઓ, માટેની અનુકંપા અને વેદના ગળીતી છે. એમના પ્રત્યેના પ્રમથાવથી ગરીબનું શ્રવન ગાળી, તેમની સાથે તાદાત્મ્ય સાધતા, દરિદ્રનારાયણની મૂર્તિસમા, પોતાને ખેડુત તરીકે, તેઓ ઓળખાવે છે, અને દુઃખિયાના બેર યવાની, તેમની કુમકે જવાની એમની ધમશ એટલી તીવ્ર હોય છે કે જ્યાં અન્યાય અને અત્યાચાર માણુમ પડે ત્યાં તેઓ દોડી પહોંચે છે; તેમાંના એક ધર્મ ગ્રંથી, તેમના દુઃખના નિવારણ માટે તૈયારી કરે છે. એવી એમની શોકપરાયણ અને પરાપકારી પ્રવૃત્તિઓને સંઘને ગાંધીજી ‘મહાત્મા’ નું બિરદાવણું આપ્યું છે તે યથાર્થ છે.

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાન સાંભળતાં પ્રભુ શસસ ક્રાઈસ્ટની અને મહાત્મા ગાંધીજીની શોકાપકારી હિસચાશોમાં ધણુ મામ્ય દેખાયું. શ્રમસ ક્રાઈસ્ટ પણ સમાજમાં વ્યાપી રહેલા ઘેર અન્યાયો અને અત્યાચારો નિર્મૂળ કરવા, ગરીબો અને પીડિતોની વ્હારે ધાર્મ, એમની પાથિવ સ્થિતિ સુધારવા અને એક બીજા પ્રત્યે જાતૃમાવ અને પ્રેમનો સંદેશો આપવા પ્રવૃત્ત થયા હતા; અને એમના ઉપદેશ] સમાજ સેવા એક મહત્વનું અને મુખ્ય અંગ છે એમ હૃદયથી માનીને હમરો પાઠરીઓ પછાત, જંગલી, ગરીબ, અગ્નિ અને પીડિત જાતિઓનો ઉદ્ધાર અને સેવા કરવા ગ્યાપચ્યા રહે છે; અને પ્રભુ શસસ ક્રાઈસ્ટનું શ્રવન ચરિત્ર રેવ. કાન્ડેડ નોર્થલ રચિત હમણાં બહાર પડ્યું છે, તેમાં શસસ ક્રાઈસ્ટની એ મામાનિક સેવા પ્રવૃત્તિ પ્રતિ ખામ ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે.*

---

* Conrad Noel urges, and with a wealth of illustration, that the immediate circle from which Jews sprang—the Redemptionists he picturesquely calls them—Zachariah, Elisabeth, Anna and Simeon, were not the gentle pietistic group of common fancy; they were fiery souls who had inherited and re-emphasised the prophetic revolt against the injustices and inequalities of every day life. Jesus endorsed their expectations and announced the immediate approach of a reign of social righteousness, a kingdom of God embracing liberty and release of many kinds and though certainly not confined to providing plenty of food and clothing—the first-temptation reveals that—most definitely including, as the

અત્યાગ્ર સુધી એવી સામાન્ય માન્યતા પ્રવર્તતી હતી કે જસમ કાઈરે રાજકારણમાં માથું માર્યું ન હોતુ, અને એમની એક ઉક્તિ વારંવાર આગળ ધરવામાં આવતી કે રાજ્યને જે કાંઈ વેરો વગેરે આપવાનું હોય તે, તુરુબી આપવુ Pay unto Chesai's what is his due-પણ ગયા જુલાઈ માસમાં જાણીતા હિમટ જર્નલમાં "ઈશુનો વધ, શું તેની પાછળ રાજકીય હેતુ હતો?" એવા મથાળા નીચે એક અભ્યાસપૂર્ણ નિમંધ પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેમાં જસમ કાઈરેની પ્રવૃત્તિ એક ક્રાન્તિકારી પુરુષ જેવી વર્ણવી, તેની સાથે ગાંધીજીની શાન્તિભરી અહિંસામય હલતનું સામ્ય મતાવી, સૂચવ્યું છે, કે,-

Gandhi's campaign of non-violent resistance led in practice to a number of political assassinations, and Gandhi had to protest against his own followers by a fast which did much to curb the extremist. It seems that the same thing may have happened with Jesus and the Zealots who followed Him as He entered Jerusalem and cleansed the Temple, that they thought that he would raise the standard of revolt and "restore the kingdom unto Israel", and that they were involved in the insurrection and bloodshed of Barabbas and other "brigands," seeking, as it were, "to take the kingdom of Heaven by force"†.

description of the final Judgment shows, a sharing of these mundane things a kingdom or 'job' is about to be established here and now on earth, not postponed to heaven and not spiritualised away into social ineffectiveness"

("The Listener" 8th Sep 1937 "The Social Significance of Christ" page 525)

† Hilbert Journal July, 1937 page 561-567

સન ૧૯૩૦ ની મીઠાની હડતના સમયે ગાંધીજીને કરાડીમાંથી મધરાતે ખસેડવામાં આવ્યા, તે પ્રસંગને એક અંગ્રેજ અખબારનવીશે જીસસ ક્રાઈસ્ટના એવા એક જીવનપ્રસંગ સાથે સરખાવ્યા હતા.*

રોમન સત્તાધિશ પાઈલેટ (Pilate) જીસસ ક્રાઈસ્ટના વધની સજા ફરમાવતાં, તે માટે પોતે દોષિત નથી પણ જીસસના વિરોધીઓના દબાણને તેને વશ થવું પડ્યું હતું એવો એકરાર કર્યો હતો; તે પ્રમાણે સન ૧૯૨૨ માં મહાત્માજીનો કેસ ચલાવનાર ન્યાયાધિશે નીચે પ્રમાણે ઉદ્ઘાટના કાઢ્યા હતા, કે, તમારા કરોડો દેશજંદુઓની નજરમાં એક મહાન સ્વદેશ-ભિમાની પુરુષ અને સોફિસ્ટિકેડ તરીકે તમે પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છો, તે વસ્તુ વિસરી શકાય એમ નથી અને તમારા રાજદ્વારી વિચારોથી જૂદા પડે છે તેઓ સુદ્ધાં, તમને ઉચ્ચ આદર્શવાદી, ઉમદા અને પવિત્ર જીવનધારી પુરુષ તરીકે પિછાને છે; પરંતુ તમે દેશમાં એવી ભયંકર પરિસ્થિતિ પેદા કરી છે, કે કોઈ પણ સરકાર તમને છૂટા રહેવા દઈ શકે નહિ. વાસ્તે તમે જણાવો એવી હું સજા કરું."†

એ મરખામણી એટલેથી અટકતી નથી.

એક અમેરિકન પત્રકાર જણાવે છે, કે, ગાંધીજીના ઉપદેશમાં આપણે એ હકાર વર્ગો ઉપર ઉચ્ચારેલા જીસસ ક્રાઈસ્ટના શબ્દો સાંભળીએ છીએ.†

* It is said in the Gospel according to St. Mathew XXI 46, of those who seized Jesus before his trial that "when they sought to lay hold on him, they feared the multitudes, because they took him for a prophet. Perhaps for a similar reason those who wanted to arrest Gandhi went steadily to his Camp 45 minutes after midnight, and though he is meek and non-violent and physically weak and his companions unarmed and pledged to non-violence the party of arresters ....., armed with rifles. Modern Review, June 1922.

+ જુઓ જ્યુલિયસ નિલિયર કૃત "મહાત્મા ગાંધી" નામક પુસ્તક.

† The Message that was Christ's two thousand years ago, is Gandhi's to-day."

... પરમપ્રિય મિત્ર ! દનબંધુ એન્ડ્ર્યુઝ તાજેતરમાં પ્રકટ થયેલા A Pilgrim's Progress, યાત્રાની પ્રગતિ એ નામક એમના લેખમાં કહે છે, કે, આધુનિક જગતને પ્રભુ જીસસ ક્રીસ્ટનો વાસ્તવિક સંદેશો શો છે તેનું રહસ્ય અણખણપણે પણ ગાઢ રીતે હું કવિવર ટાગોર અને મહાત્મા ગાંધીજી દ્વારા સમજવા પામ્યો છું. "x

એજ વિચારનું પુનરાવર્તન ચતુ હોય એમ " મહાત્મા ગાંધી ' એ નામનું એક નવું પુસ્તક સંવાદરૂપે ચાલુ માસમાં (સપ્ટેમ્બર) પ્રસિદ્ધ થયું છે, તેનો હિપસંહાર કરતાં, તેના વિદ્વાન લેખક પ્રોફેસર પેસ્ટનજી વાડીઆએ લખ્યું છે, કે,

' એ હજાર વર્ષ પૂર્વે વધસ્તંભપરની મૂર્તિની પેઠે, ગાંધીજીની આકૃતિ અને વ્યક્તિત્વ (Personality) સ્પષ્ટપણે તરી આવી, તેમના જીવન અને જીવન પ્રવૃત્તિમાં, પરમાત્માનો આશય વધુ ને વધુ વ્યક્ત થતો માલુમ પડી, એમનો સંદેશો, ચાકેલા જગતની પ્રજાઓને, આશ્વાસન અને આશાના પ્રેરકબળ સમાન છે. "x

પ્રસ્તુત પ્રજાને આપણે અન્ય રીતે વિચારીએ. .

ગીતામાં દર્શાવ્યું છે, કે, પૃથ્વી પર અન્યાય અને અત્યાચાર વધી પડે છે અને સાધુઓ અને પવિત્ર પુરુષોને વિદંબણા પહેાંચે છે ત્યારે ધર્મની, ન્યાય અને નીતિની સંસ્થાપના અર્થે પરમાત્મા વખતોવખત અવતાર ધારણ કરે છે; એ દષ્ટિએ મહાત્મા ગાંધીજીને એક મહાત્મા, એક અવતારી પુરુષ આપણે માનીએ તો તે અધિકત નહિ જણાય. ‡

દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કરી, હિન્દીઓનું હિત સાચવવા ખાતર, તેમના હિતનું રક્ષણ કરવા ખાતર, તેમના એક મનુષ્ય તરીકેના સામાન્ય હક્કનું પ્રતિષ્ઠાદન કરવા, ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહનો પ્રયોગ પહેલવહેલો ત્યાં અજમાવ્યો હતો અને સૌ દ્રાઈને એમની દલીલનું; એમનો હડતરનું વાજખીપણું સ્વીકારવું પડ્યું હતું.

x જુઓ Religion in Transition p 81.

• Mahatma Gandhi p. 73

‡ સરખાવો: યજ્ઞને માનવરૂપે અવતરવાનું મન થયું અને . એ ગાંધીમાં પ્રકટ થયો. કવિવર ટાગોર.

અતિવૃષ્ટિને લઈને પાક નિષ્ફળ જતાં જમીન મહેસુલ ઉત્તરાવતું એ અન્યાયયુક્ત છે, એ આધારે એમણે જેડાની લડત ઉપાડી હતી અને ચંપારણમાં ખેડૂતો પાસે જે ગેરવાજમી કરો લેવાતા અને તેમનું ચૂસણ થયે જતું, તે અનીતિ અટકાવવા એમણે નેમની વંદારે પહોંચી જે કર્તવ્યબુદ્ધિ અને સેવા પ્રવૃત્તિ દાખવ્યાં હતાં, તે એમના ઉચ્ચ માનસનું પ્રતિબિંબ માત્ર હતું.

જલિયાનવાળા બાગમાંના સમાચાર સાંભળતાં એમનો પવિત્ર આત્મા કંકળી ઉઠી, એમણે જે પુણ્યપ્રકોપ વ્યક્ત કર્યો, તેમાંથી સમસ્ત દેશમાં રોપની પ્રચંડ જવાળા સળગી હતી.

અમદાવાદમાં મીલ મજૂરોના પગાર પર કાપ ચૂકવાનો પ્રસંગ આવતાં મીલ માલીકો અને મજૂરો વચ્ચે ઝઘડો ઉપસ્થિત થયો અને શહેરનો મામલો ખગડવા પર હતો તે કોટાકટીના અવસરે પોતે મજૂરોની આગેવાની લઈ, તેનો માર્ગ શાન્તિપૂર્વક કાઢ્યો હતો અને એ બે વચ્ચે જ્યારે તકરાર ઉદ્ભવે ત્યારે તેનો ઉકેલ લવાદ દ્વારા આણવા જે ધોરણ સ્થાપિત થયું હતું તે ઉભય પક્ષે હિતાવહ નિવડ્યું છે અને તેનો થયે એકલા મહાત્માજીને છે.

હરિજન પ્રત્યેના હિન્દુ ભ્રાતૃભક્તિએ કરેલા અન્યાયો, હિન્દુ ધર્મ પરનું એ કાળું કલંકદૂર કરવા એમના પ્રયાસો એટલા જાણીતા છે કે તે વિષે વિવેચનની જરૂર રહેતી નથી; તેમના માટે ગાંધીજીએ આમરણાન્ત અપવાસ સુદાં આદર્શો હતા, એ ઐતિહાસિક ખીના છે અને તે જગતના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે અંકિત થશે.

આ સંઘર્ષો હકીકત, અંધશ્રદ્ધાથી નહિ પણ બુદ્ધિપૂર્વક, વિચારતાં પ્રતિપક્ષીને એટલું સ્વીકારવું પડશે, કે ગાંધીજી એક મહા પ્રતાપી અને પ્રતિભાશાળી, અસાધારણ વ્યક્તિ છે.

મહાત્મા ગાંધીજી

સાહાર કેન્દ્રોમાં (૧૯૦૯) નામદાર ગોખલેએ ગાંધીજી વિશે પ્રસંગોપાત્ત વિવેચન કરતાં, નીચે મુજબ ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા:—

“ ગાંધીજીને હું ગાદ રીતે પીછાનું છું અને એમ કહેવાને શક્તિમાન છું, કે એમનાથી વધારે પવિત્ર, વધારે ઉદાર, વધારે બહાદુર અને વધારે ઉન્નત આ જગતમાં બીજો કોઇ પુરુષ મેં ભાળ્યો નથી. તદ્દન તપશ્ચર્યાભર્યું સાદુ જીવન ગાળી, મનુષ્ય જાતિ પ્રતિ વિશ્વપ્રેમના ઉચ્ચતમ સિદ્ધાંતોનું પાલન કરી, સત્ય ને ન્યાયને અનુસરી, તેમની નીચેના નમળા મનના બંધુઓ પર જાહુની પેઠે અસૌકિક અસર પેદા કરે છે એવા પુરુષોમાંના ગાંધીજી એક છે. તેમને આપણે નરમાં નરોત્તમ, વીર પુરુષોમાં વીર શિરોમણી અને દેશભક્તમાં સર્વોત્તમ દેશભક્ત તરીકે ઓળખાવી શકીએ, એટલું જ નહિ પણ હિન્દી માનવતા વર્તમાન કાળમાં એમનામાં તેના હૈયા ચિખરે પહોંચી છે.*

એટલે ડૉ. રેન્લી જોન્સે જસસ કાંઈરટને તેમના યુગના સામાજિક ક્રાન્તિકારી પુરુષવર્ણવ્યા હતા, તેમ આપણા દેશમાં અજબ પરિવર્તન આણુવા માટે તેના પ્રવર્તક મહાત્મા ગાંધીજીને, જગતના એક મહાન ક્રાન્તિકારી પુરુષ તરીકે આજેખીએ, તો તે વ્યાજખી જણાશે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાંના મુખ્ય તકરારી હિન્દી પ્રશ્નોનો સંતોષકારક ઉકેલ થયા બાદ ગાંધીજી કાયમ વસવાટ માટે હિન્દમાં પાછા ફર્યા ત્યારે મુખ્યાઇએ, તેના તાજ વિનાના રાજ, સર શિરોજશશ્વ મહેતાની સરદારી નીચે, એમનું અપૂર્વ માન સન્માન કરી, એમની જ્વલંત દેશ ભક્તિની કદર ખુશી દતી.

દેશમાં રહી તેઓ હિન્દ માતાની સેવા કરવા તત્વસતા હતા પણ તેનો મહાર દક્ષિણ આફ્રિકામાં મેળવેલી પ્રતિષ્ઠા પર રાખવા ઈચ્છતા નહોતા; એમને તો અર્ધિ ફરી નવેમર કાર્ય કરી બતાવવું હતું.

કોઈ પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા પૂર્વે એમના મુરુ ઓખલેજી તરફથી ગાંધીજીને આજ્ઞા થઈ હતી કે વર્ષભર હિન્દની પરિસ્થિતિનું એમણે પૂરું નિરીક્ષણ કરવું.

ગાંધીજી રવા પૂરા તપસ્વી, સંયમી પુરુષ, જે કોઈ આજ્ઞાનું અસૂરસઃ પાલન કરનારા; એટલે સુધી કે તે દરમિયાન જ્યાં જ્યાં એમના મતકારાર્થ સંભાઓ, સમારંભો વગેરે થયા ત્યાં ત્યાં ખપપુરતું અને તે પણ મુખ્યત્વે આભારદર્શક શબ્દોથી વધુ, બોલતા નહિ.

એથી ધણીને નિરાશા ઉપજી હતી.

દેશનો નવીન યુવક વર્ગ એમની દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતથી ગાંધીજી પ્રત્યે મુગ્ધ બન્યો હતો, એમની પાસે ગ્રેસલા મેળવવા, એમની રાહબરી હેઠળ કાર્ય ઉપાડી લેવા, હિત્સુક હતો; પણ એમની ઉપરોક્ત રીતથી તે કેવો હતાશ થયો હતો, તેનું હૃદય વર્ણન શ્રીયુત ઈન્દુલાલે કર્યું છે, તે અત્રે આપીશું:—

“સ્વાભાવિક રીતે જ મુનર્ષ સહેરમા અને અમારા ગુજરાત પ્રાન્તમાં ગાંધીજીના આગમન સાથે નવજીવનના પુરૂં રેલાયાં. અમારા પ્રાન્તે અખિલ હિન્દના અગ્રેસર જેવી ભાગ્યે જ કોઈ વ્યક્તિ દેશને ચરણે ધરી હતી. હવે અમારી માતૃભાષામાં અમને રાજકારણના પાઠ શિખવવાને, અમારા હુન્નદ દેશની દાદ મેળવવાને, સરકાર સામે સંપ્રામેની સરદારી લેવાને, અને દેશના રાજકીય જીવનમાં અમને હિન્દ સ્થાને સ્થાપિત કરવાને માટે, ગાંધીજી અમારી વચ્ચે આવીને વસનાર છે તેથી અમે રાજી થયા હતા.”

x

x

x

x

“અમારા વર્ગમાંના ધણીપરા શ્રેયો હંમેશ મુજબ પાટલુન, લાંબેલ કોટ અને દેશી ટોપીમાં સજ્જ થઈને આવ્યા હતા.

“સલામંડપમાં હું જરા મોડો આવ્યો. બ્હીલર વીલાના માળ ઉપર હું ચઢ્યો, ત્યારે હજારો પ્રેક્ષકોની વચ્ચે સાદકી ઉપર મધ્યમાં ગાંધીજીને બેઠેલા મેં જોયા. કામકાજ શરૂ થઈ ગયું હતું. સત્કાર શબ્દો સમાપ્ત થયા અને ગાંધીજી બોલવા ઉઠ્યા. મારો હિસાહ અને કુતુહલ પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યાં; માત્ર દિલ નાચવા લાગ્યું. ગાંધીજીએ ગંભીર અને ધીમા અવાજે શરૂઆત કરી. મોટા ઓરડામાં સૌ કોઈ કદાચ તેમને સાંભળી પણ ન શક્ય હોય. સંમેલનના કાર્યકરોનો તેમણે આહાર માન્યો, અને પછી પોતાની લાક્ષણિક ઢબે તેમની જે પ્રશંસા કરવામાં આવી હતી તેને માટે તેઓ લાયક છે એમ ન માનવાની આજીજી કરી અને તેને લાયક થવાના સર્વે પ્રયાસો કરવાની નમ્ર ભાવે ખાતરી આપી. ભારોભાર સ્તુતિ વચનોથી કદાચ તેમનો વિનીપાત થઈ જાય એવો ભય તેમને હોય એમ સ્પષ્ટ જણાયું અને આટલેથી જ તેમનું પ્રવચન ખતમ થયું.

મને તો આથી જળરોઃ આધાત થયો. દક્ષિણ આફ્રિકા અને હિન્દની ફેરિયાદોનો એક શબ્દ સરખો પણ તેમણે ન ઉચ્ચાર્યો—ખિટનના ઝરકરી

સત્તાવાળાઓ સાથે થયેલી અથડામણ વિશે પણ તેમણે માન જ સેવ્યું. હિન્દના રાજકીય પ્રશ્નો વિશે તેમની મનોવ્યથાનાં દર્શન પણ થવા ન દીધાં. નોકર-ચાલીના કાળા જુદાઓ અને સીતમની સામે સત્યાગ્રહના ગોરચા માંડવાનો ચખનાદ પીડિત પ્રજાજનોને ગાંધીજી કરશે એવી ભારી આશાઓ ધૂળમાં મળી મધ્ધ. કોઈ ટિળક અથવા કોઈ અર્વિંદની મર્જના સાંભળવાની ઉત્કંઠા મેં તાપ્તી હતી તેને બદલે કેટલાંક સામાન્ય વચનો ઉચ્ચારીનેજ આંધીજી બેસી ગયા.

“ હું એક જ નિરાશ થયો. ગાંધીજીની અગાધ શક્તિ ઉપર રચેલી ભારી આશાની ઈમારતના જુદા યથ ગયા. મારે માટે આ બધું અસહ્ય હતું. હું એટલો દુઃખી અને મૂઢ બની ગયો કે મેં સભાનો એકદમ ત્યાગ કરીને મારા મિત્રના મકાન તરફ ઉતાવળા પગ ઉપાડ્યા—રસ્તે કેટલાક મિત્રો મળ્યા તેમણે સંભેલનના અંત પહેલાં પાછા ફરવાનું મને કારણ પૂછ્યું. મેં તેમને જવાબ જ ન આપ્યો—રાય અને વ્યથાથી હું ગુંગળાતો હતો હું પણ ભારી વ્યથા મમજી શકતો નહતો, હું તો માત્ર ભાગતો હતો, ગાંધીજીથી દૂર દૂર.

* * * *

પણ આટલી નિરાશામાં મેં આશા છોડી નહતી. ગૂજરાત સભાએ જોને હું મંત્રી હતો—મંગળદાસ હાઉસમાં ગાંધીજીના સત્કાર માટે મેળાવડો ગોઠવવાનો દરખાવ કર્યો. ”

* * * *

“ એક મહાલયના બગીચામાં આ સત્કાર સભા મળી હતી. સેંકડો લોકો હાજર હતા. શ્રી. મુનશીએ “ ગુજરાતના પનોતા પુત્ર ” ગાંધીજીને પ્રથમ અંગ્રેજીમાં આવકાર આપ્યો. તે પછી શ્રી. ઝીણાએ જુરસાદાર જબાનમાં રાજકીય મુદ્દાઓ ચર્ચ્યા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દીઓના ઉદ્ધાર માટે ગાંધીજીએ ઉપાડેલા યુદ્ધમાં વખાણ કરીને તેમણે સભાજનોને ચેતવણી આપી કે હજી હિન્દીઓની આફતનો અંત આવ્યો નથી; અને હજી હિન્દી પ્રજાના ઉકેલને માટે આપણે કસોટીમાંથી પસાર થવું પડશે એમ મને લાગે છે.

અને તે પછી ગાંધીજી ઉઠ્યા, ગૂજરાતીમાં બોલીને તેમણે સૌને આશ્વર્યમાં ગરકાવ કરી દીધા. આપણા રાષ્ટ્રીય કાર્યોમાં દેશના જનસંઘને આકર્ષવાના ઉદ્દેશથી સ્વાભાવિક રીતેજ તેમણે અંગ્રેજી બોલ્યાને બદલે

માતૃભાષા અથવા તો હિન્દુસ્તાની ભાષાનોજ ઉપયોગ કરવાનો સૌને આગ્રહ કર્યો હતો. આ સિવાય તેમણે કાર્કશ ન કહ્યું. મી. ઝીણાએ પોતાના ભાષણમાં દક્ષિણ આફ્રિકા વિષે જે ઉદ્દેશ કર્યો હતો તે વિષે ગાંધીજી તદ્દન શાન્ત રહ્યા. હિન્દી રાજકારણ વિષે તેમણે મૌનજ સેવ્યું. મી. મુન-રાજીએ અને મી. ઝીણાએ જે પ્રશ્નસાના પુષ્પો વેર્યા તે માટે તેમણે અમારા મૌનો આભાર માન્યો, અને તેને લાયક થવાના મનોરથ વ્યક્ત કર્યા.

અને તે પછી રાત્રે મગફળી અને ફળનો અદ્વ્ય આહાર કરીને મૌ કોઈ વિખેરાયા.

મારે માટે અને મડળના મારા સાથીદારો માટે તો જાણે નિગદાન નીર્માણ હતી. કેટલાક મિત્રોએ ગાંધીજીના સાદા દખાન, સરગી ભાવ અને ખેડુતોના જેવા પોષાકની મસ્કરી પણ કરવા માંડી હતી કેટલાક કહેતા હતા કે ગાંધીજી દેશી દરજી જેવા દેખાતા હતા. " *

અમદાવાદમાં રથાથી વસવાટનો નિર્ણય થતા પ્રજામાં એક પ્રકારનો આનંદ વ્યાપ્યો હતો, અને કેટલાકો ગાંધીજીના આશ્રમે સવારમાં પ્રાર્થના સમયે હાજરી આપતા, પણ એમના આશ્રમના નિધિઓ ધણીને કડક અને અધ્યયુગના લાગતા.

એક વખતે મલ્લામદ આશ્રમના સિદ્ધાંતો સમજાવવા મુજરાત કનમમાં સભા રાખવામાં આવી હતી. હાલના મરદાર વદનભાઈ ત્યાં હાજર હતા, અને સિંગ રમતા હતા, ત્યાંથી ખમ્મા નહિ અને મિત્રોને કહેવા લાગ્યા:—

" શા સાફ ગાંધી આ સોકોની આગળ ખલ્લયર્ધની વાતો કરતા હશે ? જોંસની આગળ ભાગવત જેવું છે. ' આમ ગાંધીજી આરભમાં તેમને અન્યવહાર પણ લાગ્યા. " **

પરંતુ મહાત્માજીમાં એવું કાર્કશ અદ્વ્યુત આકર્ષણ રહેલું છે, કે તેમની પાસે આવનાર તેમનાથી મુગ્ધ બને છે અને એમનું મુક્ત હારથ સાંઘને મદાત કરે છે, તેમજ એમનો વિરોધ કરનારને કે એમની ઉપેક્ષા કરનાર જે કોઈ એમનો મમીપ હાજર થાય છે તે, ચેવી કહેવત મુજબ, ' He came to scoff but remained to pray ' એમ, એમના તેજમાં લીન થઈ જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ તેઓ ગાંધીજીના મિત્ર અને અનુયાયી થઈ જાય છે.

ભાઈ શ્રી ઈન્દુલાલ અને સરદારશ્રી વલ્લભભાઈની હકીકત ઉં
નોંધી છે.

એજ પ્રમાણે કલકત્તાના ખાસ અધિવેશનમાં પ્રમુખ તરીકે મહાત્
જના કાર્યક્રમ સામે લાલા લજપતરાયે વિરોધ બહાર ક્યો હતો.

નાગપુરનો બેઠકમાં દેશજાંઘુ દાસ વિરોધ પક્ષના અગ્રણી થઈ બે
હતા; અને પંડિત મોતીલાલજીને ગાંધીજીના સર્વ સિદ્ધાન્તો ગ્રાહ્ય
હોતા; તેમ છતાં એ સર્વ મહાત્માના અનન્ય અનુયાયિઓ અને મિત્રો થ
હતા; અને ગાંધીજીની લડતને પૂરેપૂર્ણ પીઠપાછ આપ્યું હતું; તે ખાતર જે
સુદ્ધાંતે પ્રિય માની હતી.

મહાત્માજીએ પ્રજાપર એવો અદ્ભુત પ્રભાવ પાડેલો છે.

એમનો કાર્યક્રમ જોઈએ;

દેશની દરિદ્રતાના નિવારણરૂપ ખાદી એક અકસીર ઈલાજ મહાત્
જીને લાગ્યો. શરૂઆતમાં તે સામે ખુબ અણગમો જણાયેલો; પણ અત્યા
તેની ઉપયોગિતા અને મહત્વ સમજ્યાં છે; અને ખાદી દિન્દી પ્રજા
ધ્યેયના એક પ્રતિક રૂપ બનેલી છે; અને હળશા સ્ત્રી પુરુષોને એ ખાદી ઉઘો
આણવિકાનું ચોક્કસ સાધન પુરું પાડે છે.

[મહાત્માજીના આગમન પૂર્વે માતૃભાષામાં બોલવું યા લખવું
ન્દાનમભર્યું મનાતું, સામાન્ય વ્યવહારમાં તેમ વાતચિતમાં રાજભા
ઈ શ્રેણીનો પ્રધાનપણે ઉપયોગ થતો; શિક્ષણનું વાહન સુદ્ધાં પરભાષા અંગ્રેજી
હતું; પણ ગાંધીજીએ એ કઠંગી પરિસ્થિતિ સાવ બદલી નાંખી છે; અ
માતૃભાષાનું ગૌરવ સ્થાપી, દેશ સમસ્તની ભાષા તરીકે દિન્દીના પ્રચાર
ઉત્તેજન આપ્યું.]

ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય પર એમણે જે પ્રભાવ પાડ્યો છે, તે વિ
પાછલા પ્રકરણમાં વિવેચન કરવામાં આપ્યું છે; અને તે અસરને લઈ
વર્તમાન સાહિત્યને ગાંધી સુમનું સાહિત્ય એવું ઉપનામ અપાયું છે;
એમની તેજસ્વી મહત્તાનું સૂચક ચિહ્ન છે.

કેળવણી વિષયક ગાંધીજીના વિચારો ક્રાન્તિકારી છે. વર્તમાન સમય
તે કેટલે દરજ્જે વ્યવહાર અને મદદગાર થઈ પડશે એ વિચારવા જે
અને ઈર્શિ પ્રશ્ન છે; પણ તે એટલું પૂરવાર કરે છે કે પ્રચલિત શિક્ષ
પદ્ધતિ એકદમ સુધારો માગે છે; અને તે જીવન માટે નિષ્ફળ નિવડી દ

ધર્મ વિષેના એમના વિચારો વ્યાપક અને વિદાર છે, શાસ્ત્ર વચનોને તેઓ પુદ્ગિની કસોટીએ કસી જીએ છે; સનાતન સત્યો પ્રતિ એમની શ્રદ્ધા અચળ છે; જે કોઈ કાર્ય કે પ્રવૃત્તિ તેઓ ઉપાડે છે, તે પ્રજુને સ્મરીને, તેને હાજરાહજુર સમજીને; અને એમની દષ્ટિમાં જાતિનો કે ધર્મનો, સો વા પુરૂષનો, ગરીબ કે તવંગરનો ભેદ જાણે જ ન જણાશે.

વિશેષ કરીને એમની સામુદાયિક પ્રાર્થનાની પ્રથા ખડુ ઉપકારક નીવડી છે; તેનો અહોળો ઉપયોગ થવા પામ્યો છે.

એમનું પ્રિય પદ, હંમેશાં પ્રાર્થનાના આરંભમાં ગવાતું,

“વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, જે પિંડ પરાઈ જાણે;”

પરંતુ:એ ઉપકાર કરેતો એ મન અભિમાન ન આણે.”

પ્રવૃત્ત પદ નરમ મહેતાનું લખેલું હોય કે કવીશ્વર દક્ષપતરામનું રમેલું હોય, તેના કર્તૃત્વ વિષે જાણે જે મત હોય; પણ મનુષ્ય સમીપ જીવન વ્યવહાર સાથે તે એક ઉત્કૃષ્ટ ધોરણ રણુ કરે છે; તે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, એટલું જ નહિ પણ તદનુસાર મનુષ્ય વર્તે, તે અવસ્થ સુખશાન્તિ પામે, અને મોક્ષ મેળવે, એ વિષે અમને શંકા નથી.

સમ અંબધમાં તેમજ વિધવા વિવાહ વિષે મહાત્માજીએ એમના વિચારો સ્પષ્ટપણે દર્શાવેલા છે, એથી સુધારકોનો માર્ગ ખડુ સરળ થવા પામ્યો છે. ખાસ કરીને જીવનમાં પ્રભુચર્મ પર જે જાર મૂકવામાં આવ્યો છે, તે વર્તમાન યુગમાં આવશ્યક અને સુખદાયી માણુમ પડશે.

વર્ણાશ્રમને એમણે વિસ્તૃત અર્થમાં સ્વીકાર્યો છે, અને તેનું સમર્થન થું છે. કૃષ્ણમંડુક વૃત્તિવાળા જાતિના ન્દાના ન્દાના ધોળમાં માનનારા, પરિસ્થિતિ સક્ષમાં લઈ, એમના એ વિચારો ગ્રહણ કરે તો જાતિનો ઉત્કર્ષ થઈ, તે પ્રગતિ કરી શકશે; અને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરશે.

સ્ત્રી જાતિ જે અળખા કહેવાતી, તેને સળખા કરી, એમણે નવી સ્ત્રીનું સર્જન કર્યું છે, તે એક ખરેખર અદ્ભુત જનાવ છે; તેનો વૃત્તાંત અવલુંનીય છે.

કુટ દેખાતા દારૂખંધીના પ્રશ્નને ગાંધીજીએ તદ્દન વ્યવહાર કરી મૂક્યો છે અને મદાસ અને મુંબાઈ કલાકાની નવી ધારાસભાઓએ તે પ્રયોગ અમલમાં સુદાં મૂક્યો છે. તેનું પરિણામ કડું જ આવશે,—જે ખરાખર વ્યવસ્થા યામ તો,—એમ અમારો અંતર આત્મા માફી પૂરે છે.

આરોગ્ય સંબંધમાં ગાંધીજીના વિચારો કાંઈક કુતૂદળ જગાવનારા પણ વિચારણીય જણાશે; તે અનુભવ પર રચાયા છે; તે વિષયમાં આપણે હજી ઘણું શીખવાનું અને કરવાનું બાકી છે.

ગૌપ્યતા આપણે અહિં પ્રાચીન સમયથી ચાલુ છે; પણ આધુનિક જીવનમાંથી તેનો લોપ થવા માંડ્યો હતો. આપણા ખેતીપ્રધાન દેશને સારી ગાયની અત્યંત જરૂર છે; તેથી ગોપાલન પ્રવૃત્તિને, આર્થિક તેમ ધાર્મિક અને દૃષ્ટિએ, ઉત્તેજન આપવું ધટે છે; અને તે દિશામાં મહાત્માજીએ વ્યવહારૂ માર્ગ બતાવ્યો છે.

એમની પ્રવૃત્તિઓ વિધવિધ પ્રકારની અને લોકોપકારી માહુમ પડી છે; તે સર્વનું વર્ણન કરવા બેઠીએ, તેનો છેડો આવે નહિ એટલું બધું તે વિસ્તૃત છે.

પણ એ વિષે એક જ વસ્તુ કહીશું કે તેઓ જે કંઈ કહે છે, તે એમના અનુભવના નિયોડરૂપ હોય છે, અને તે ઉપદેશ ન્યાય, નીતિ અને સત્યની કસોટીએ ચાસેલા હોય છે. તેથી તેમના વચનોની વિશેષ મહત્તા છે; અને તે જીવનમાં માર્ગદર્શક અને મહત્ત્વાર થઈ પડે છે.

કવિશ્રી ખમરદારે સાચું જ કહ્યું છે, કે:

“એને બોલે બોલે બોધ ઉતરે રે,
જેવા વરસે શોળા વરસાદ.”*

પણ સૌથી મહત્વનો વર્તમાન જગતને એમનો મુદ્દવચન—સદેશો અહિંસાનો અને સત્યના પાલનનો છે.

સુદની ખાનાખરાબી પ્રત્યક્ષ નિહાળી સમ્રાટ અશોકે યુદ્ધ ભગવાનનો અહિંસાનો આદેશ ગ્રહણ કર્યો હતો, અને તેના સામ્રાજ્યમાં અહિંસાની શોષણ કરી હતી.

વર્તમાન જગત સુલેહ શાન્તિને વાંછે છે, પણ તે માટે ઉપાયો શોધે છે તે અવળા અને ખોટા નિવડે છે. જે સાધન શક્તિ પ્રજાજીવનને સુદદ અને સ્વાશ્રયી, સુશિક્ષિત અને સરકારી કરવામાં ખરચાવી બેઠીએ તે સુદની સામગ્રીની તૈયારીમાં, તે માટે સંજ્ઞા રહેવામાં વેડફાઈ ગય છે.

બંધારણપૂર્વક, શાંતિમય અહિંસાની લડત શું કરી શકે છે, તેના પ્રત્યક્ષ બોધપાઠ મહાત્માજીએ આપ્યા છે; અને એ રીતિનીતિ વાંચી

અને ઉત્તમ લાગી, જગતના કેટલાક મહાન અને અણીતા પુરુષોએ મહાત્મા ગાંધીજીને સુતેલ શાન્તિનું નોમલ પ્રાર્થક આપવાની સૂચના સુદ્ધા કરેલી છે તે ધનામ મળેા વા ન મળેા પરન્તુ મહાત્માજીએ વર્તમાન જગતને અહિંસાનો પદાર્થપાઠ આપ્યો છે, તે સુધરેલી પ્રજાઓએ ગ્રહણ કરવા જોવો છે, અને એમનો ઉપદેશ સત્ય ને નીતિનું પાનન, અને અહિંસાના માર્ગને અનુસરવાથી જગતમા સુલેહશાન્તિ વ્યાપી રહી, પરસ્પર ભાવુ ભાવ અને સ્નેહનું સામ્રાજ્ય જામશે, જે માટે પ્રભુ જીસમ કાઢિટે બે હજાર વર્ષ પૂર્વે પ્રવૃત્તિ ઉપાડી હતી

એ અહિંસાનો મત્ર વર્તમાન જગતે મોડો વહેતો રચીકરે જ મુક્તિ છે.

એ મત્રના દષ્ટા એક ગુજરાતી છે, એ આપણુ અહોભાગ્ય છે,

એમણે જ ગુજરાતને મોખરે આ ડી ગૌરવવન્ત ક્યુ છે એ આપણા માટે

જૂપણુરૂપ છે વાસ્તવિક રીતે એમણે નવુ ગુજરાત-નવુ ભારતવર્ષ મર્જ્યુ

છે એમ કહેવુ તે વધારેપડતું નથી તેથી ગાંધીજીને એક મહાન ક્રાન્તિકારી,

અવતારી પુરુષ-તરીકે ઓળખાવવામા આવે, તે સાવ સાચુ છે

એમની પ્રવૃત્તિ અને જીવન સદેશો જગતને આશીર્વાદરૂપ થઈ પડે,

અને મહાત્માજી એ વર્ષ ખરા કરેા, એ જ અમારી પ્રબુ પ્રાર્થના છે ।

સાલવારી

- ૧૯૦૮ નવી વાચનમાળા ડ્રોવરટન સંપાદિત
મોર્લિમિન્ટો સુધારાનો ખરીતો
વનિતા વિશ્રામ-અમદાવાદ-ની સ્થાપના
સોસાયટીનો દોરક મહોત્સવ
હિન્દ સ્વરાજ્ય-ગાંધીજી રચિત
- ૧૯૦૯ ગ્રીષ્મ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-રાજકોટ
રણજીતરામનો લેખ ઈસ્ટનું વર્ષ, ૧૯૦૮
હિન્દી સુધારાનો કાયદો
- ૧૯૧૦ નવી હિન્દી ધારાસભા
નવો ગ્રેસ એક્ટ
પ્રાથમિક ફેળવણી વિષયક ઠરાવ-નામદાર ગોખલે તરફથી
શહેનશાહ એડવર્ડનું અવસાન
- ૧૯૧૧ દિલ્હી દરબાર
નામદાર ગોખલેનું પ્રાથમિક ફેળવણી ખીત્ર
હિન્દનું પાયાતખત-દીલ્હી થયું
- ૧૯૧૨ આર્મીન પ્રધરક્ષક પ્રીતિભોજન
ઈ અજારમ સૂર્યરામ દેસાઈનો સ્વર્ગવાસ
ગુજરાત સમાજ સુધારા પરિષદ-નરસિંહરાવના પ્રમુખપદે
ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-વડોદરા
લાલશંકર ઉમિયાશંકરનો સ્વર્ગવાસ
'સાહિત્ય' માસિક શરૂ થયું
- ૧૯૧૩ ગુજરાત એન્જ્યુકેશન સોસાયટીની સ્થાપના
- ૧૯૧૪ ડી. બા. અંબાલાલ સાકરલાલનો સ્વર્ગવાસ
મહાન યુરોપીય યુદ્ધ
'સમાજોચક' - માસિક તરીકે થયું
સાર્વજનિક એન્જ્યુકેશન સોસાયટીની સ્થાપના-સુરત
- ૧૯૧૫ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-સુરત
'નવજીવન' શ્રી ઇન્દુલાલ યાસિકના તંત્રીપણા હેઠળ
સર દિરોજશાહ મહેતાનું અવસાન
મહાત્મા ગાંધીજીનું હિન્દમાં પાછું આવવું

મુંબાઈમાં મહાસભાની બેઠક
હિન્દુ યુનિવરસિટીની સ્થાપના-ગનારસ
હોમ રૂલ લિગની સરખાત

- ૧૯૧૬ કોન્ગ્રેસ લિગ રીફોર્મ રકીમ
ગુજરાત પ્રાંતિક પરિષદ-અમદાવાદ
ગુજરાત યુનિવરસિટી-પ્રિન્સિપાલ રોબર્ટ્સનનું ભાષણ
ચરોતર એન્જ્યુકેશન સોસાયટીની સ્થાપના-આર્ચુદ
સર ચીતુભાઈ માધવલાલ પહેલા બેરોનેટનું અવસાન
નાતળત મંડળ પરિષદ-અમદાવાદ
પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ-અમદાવાદ
ભગિની સમાજની સ્થાપના
ચિત્રલભાઈ પટેલનો ઠરાવ-પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવા
બાબત મુંબાઈ ધારાસભામાં

- ૧૯૧૭ પ્રો. કવેની હિન્દી વિભેન યુનિવરસિટીની સ્થાપના,
કલકત્તા યુનિવરસિટી કમિશન
ગીરમીટની પ્રથા બંધ પડી
ગોધરા રાજકીય અને સામાજિક સુધારા પરિષદો
સર ચીમનલાલ સેતલવાડ મુંબાઈ યુનિવરસિટીના વાઈસ-
ચાન્સેલર નિમાયા

- દાદાભાઈ નવરોજીનું અવસાન
ભરૂચમાં બીજી કેળવણી પરિષદ
રથુજીતરામનું અવસાન
હિંદુસ્તાનને જવાબદાર રાજતંત્ર આપવાની જાહેરાત
૧૯૧૮ અમદાવાદમાં મલુરોની હડતાલ
ઝોલ ઇન્ડિયા લાઈ બ્રેરીઝ કોન્ફરન્સ-લાહોર
બેંગા સત્યાગ્રહની હડત
નડિયાદમાં રાજકીય અને સંસાર સુધારા પરિષદ
મહાન યુરોપીય યુદ્ધનો અંત
મુંબાઈમાં ધરભાગબંધીનો કાયદો
મોન્ટેગ્યુ વેલ્મસલેડ્ રીપોર્ટ
સર વિલિયમ વેડરબર્નનું અવસાન
ચિત્રલભાઈ બાપુભાઈનું અવસાન
હિન્દુ આંતરગતીય લગ્ન બોલ-નામદાર ચિત્રલભાઈ

- ૧૯૧૯ ' નવજીવન ' સાપ્તાહિક, મહાત્માજીના તંત્રીપણા હેઠળ
પહેલી ઓરિયન્ટલ કોનફરન્સ-પૂના
રોસેટ એક્ટ
લિબરલો કો-એસથી છૂટા પડ્યા
હંટર કમિટીની નિમણૂક
- ૧૯૨૦ પ્રો. ગજનરત્ન અવસાન
ભાષ્યસંકર નાનાભાઈનો સ્વર્ગવાસ
છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-અમદાવાદ
નવો હિન્દી એક્ટ
સત્યાગ્રહની ફિલચાલ
- ૧૯૨૧ અમદાવાદમાં મહાસભાની બેઠક
પ્રાથમિક કેળવણી તપાસ કમિટી-સર નારાયણ ચંદાવકરના
પ્રમુખપણે
- ૧૯૨૨ ખારડોલીની લડત
મહાત્માજીની ધરપકડ
સર હરિસિંગ ગૌર-સિવિલ મેરેજ બીધ
- ૧૯૨૩ મુંબાઈ છલાકાનો પ્રાથમિક કેળવણી એક્ટ
દી. બા. રણછોડભાઈ હિંચરામનું અવસાન
સ્વરાજ્ય પક્ષની સ્થાપના
- ૧૯૨૪ ગાંધીજીનો છૂટકારો
પહેલી ગુજરાતી પત્રકાર પરિષદ-અમદાવાદ
સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-આવનગર
- ૧૯૨૫ રા. બા. કમળાસંકર પ્રાણસંકરનો સ્વર્ગવાસ
- ૧૯૨૬ આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-મુંબાઈ
સર લક્ષ્મીભાઈ આચારામ શાહનું અવસાન
- ૧૯૨૭ આત્મકથા-ગાંધીજી
કવિ ન્હાનાલાલ સુવર્ણ મહોત્સવ
બીજી ગુજરાત પત્રકાર પરિષદ
“ વસન્ત ” રજત મહોત્સવ

- ૧૯૨૮ નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ—નડિયાદ
ખારડોલીની લડત
સર રમણભાઈનો સ્વર્ગવાસ
- ૧૯૨૯ પહેલી સમાજ સેવા મંડળ પરિષદ—અમદાવાદ
- ૧૯૩૦ દાંડી કુચ ગાંધીજીની ધરપકડ અને જેલ
૧ લી રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ
- ૧૯૩૧ કવિ ખખરદારનો કનકોત્સવ
ગાંધી ઈ વિન કરાર
બીજી રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ
રાજ્યચરણ હરજોવિંદદાસ કાંટાવાળાનું અવસાન
- ૧૯૩૨ ગાંધીજીએ આમરણાન્ત અપવાસ આદરવા બાબત હિન્દી
પ્રધાનને પત્ર લખ્યો
સવિનય કામદા ભંગની લડત
- ૧૯૩૩ મીસીસ એનીખિસાન્ટનો સ્વર્ગવાસ
ગાંધીજી બીજીવાર જેલમાં
નર્મદ શતાબ્દી
વિદૂલભાઈ પટેલનો સ્વર્ગવાસ
- ૧૯૩૪ અગ્નીઆરમ્ભ સાહિત્ય મંમેલન—લાઠી
ગાંધીજી મહાસભામાંથી નિવૃત્ત થયા
- ૧૯૩૫ ગુજરાત સામ્યવાદી પરિષદ
ગદમેન્ટ ઓફ ઈન્ડિયા બીલ
મહાસભાની બુખિલિ
લેડી વિલાજ્હેન મથિમહોત્સવ
- ૧૯૩૬ શહેનશાહ બ્યોર્ન પંચમનું અવસાન
શ્રીમંત મહારાજ સર સયાજીરાવ ગાયકવાડનો હીરકમહોત્સવ
સાહિત્ય મંમેલન—અમદાવાદ

ગ્રંથસૂચી

- પીચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન ખંડ-૨.
 ભક્ત્યા-ગાંધીજી.
 બોધન-કવિ ન્હાનાલાલ.
 ૧ ધર્મયુદ્ધ-મહાદેવભાઈ દેસાઈ.
 ૧૬ લેખો, ભા. ૧ અને ભા. ૧ ક. મા. મુનશી.
 ૧૨૬૨ કનકોત્સવ ગ્રંથ.
 રીજી-જીગતરામ દવે.
 રીજીનો અગ્નિપ્રવેશ
 રી વિચારદોહન-કિશોરલાલ મયરવાળા.
 ૧રાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહી સન ૧૯૩૩.
 ૧રાતી ભાષા અને સાહિત્ય-પ્રથમ ભાગ-નરસિંહરાવ.
 ૧૧૯ કૃષ્ણ ગોખલે-ચિત્રલિપિ.
 ૧ અને ગ્રંથકાર પુ. ૩.
 ૧લાલ શાહનું ચરિત્ર-શ્રી. અક્કડ.
 જમનાજીન સંસ્કૃત રમારક ગ્રંથ.
 ૧૧૧ની કેળવણી-મણિલાલ નાણાવટી.
 ૧ અને સાહિત્ય-રમણલાલ દેસાઈ.
 ૧ આનંદ-કાકાસાહેબ કાલેલકર.
 ૧ વિકાસ   "   "
 જ્યોત્સ્ના વિદ્યાર્થીભવન નિર્ગંધ-પરમાનંદ કાપડીઆ.
 મંથન-ગાંધીજી.
 સંસ્થાપન-ગાંધીજી
 કવિતા-કવિ નર્મદાચંકર.
 ૧ ગ્રંથાવલિ-સંપાદક નરહરિ પરિખ.
 ૧ પ્રતિષ્ઠા-મણિલાલ નરુભાઈ.
 ૧ પોકાર-પંડિતા જમનાજી.
 ૧ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રીપોર્ટ.
 ૧ અક્ષિતનાં કાવ્યો-સંપાદક હી. ત્રિ. પારેખ.
 ૧ કાલમ પ્રવૃત્તિ-ભાપજો અને લેખો.

બાળલગ્ન બત્રીસી—નવલરામ.

ભારત્ય શહેરનો ઇતિહાસ—શ્રીયુત ગણપતરામ.

ભારતનો ટંકાર—કવિ અરદેશર ખખરદાર.

મહાત્મા ગાંધીજીના સહવાસમાં ભા. ૧ અને ભા. ૨—ઈફુલાલ યાસિક.

મોટી હિમરની હિન્દુ સ્ત્રીઓની કુળવણી—જમજીવનદાસ મોટી.

રજુનિતકૃતિસંગ્રહ—લડોળ કમિટી.

રજુનિતરામના નિબંધો.

રસારવાદનો અધિકાર—વાર્ષિક વ્યાખ્યાન—ક. મા. મુનશી.

રાઈનો પર્વત—સર રમણભાઈ.

રાષ્ટ્રગીત—સંપાદક, ઈફુલાલ યાસિક.

વસન્ત રજત મહોત્સવ રમારક મંચ—સંપાદક, હીરાલાલ પારેખ

સેડી વિદ્યાપ્રદેન મણિમહોત્સવ ગ્રંથ. " "

વીર વલ્લભભાઈ—મહાદેવ દેસાઈ.

શિશુ અને સખી—ક. મા. મુનશી.

રમરણ સંહિતા—નરસિંહરાવ.

સાહિત્યભિખુ અખંડાનંદજી—શ્રી. ત્રંજલલાલ.

સ્ત્રીઓની કુળવણી.

સ્ત્રીઓનો સદેશ—સંપાદક: સા. દેવકીઆઈ વેદ.

હરિજન ભાગવત.

હાજી મકમલ રમારક મંચ—સંપાદક શ્રીયુત રાવળ.

રીપોર્ટ

ગુજરાત હરિજન સેવા સંઘ રીપોર્ટ.

દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન પાંચમા વર્ષનો રીપોર્ટ.

પહેલી ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદનો રીપોર્ટ.

ખીજ પત્રકાર પરિષદનો રીપોર્ટ.

બીલ સેવા મંડળનો રીપોર્ટ.

મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયોનો ત્રણ વર્ષનો રીપોર્ટ.

વનિતાવિશ્રામ રજત મહોત્સવ રીપોર્ટ.

સમસ્ત ગુજરાત પૈસા ફંડનો દ્વિતીય વર્ષનો રીપોર્ટ.

The Courses of Instruction—Vanita Vishram.

‘ સાપ્તાહિક ’

ન્યોતિર્ધર.

નવજીવન સાપ્તાહિક.

સૌરાષ્ટ્ર

The Listener.

Observer.

ગુજરાતી માસિક

ઉદ્બોધન મન ૧૯૦૭.

કુમાર, વર્ષ ૧, વર્ષ ૩.

કૌમુદી, મન ૧૯૨૫ અને ૧૯૩૬.

ગુણસુદરી.

ચરોતર, સન ૧૯૩૨, ૧૯૩૬.

ચેતન.

દક્ષિણાભૂતિ ત્રિમાસિક.

નવચેતન.

નવજીવન અને સસ વર્ષ ૧, ૧૯૧૫, ૧૯૧૬.

નવજીવન.

નવયુગ.

પ્રસ્થાન, વર્ષ ૧; મંવત ૧૯૮૬.

પુરાતત્ત્વ.

પુસ્તકાલય, ૧૯૩૧, ૧૯૩૬, ૧૯૩૭.

શુદ્ધિપ્રકાશ; મન. ૧૯૧૩, ૧૯૨૦, ૧૯૨૨.

યુગધર્મ, મંવત ૧૯૮૧.

રંગભૂમિ.

વસન્ત વર્ષ, ૧, વર્ષ, ૭.

વીસમી મહી પુ. ૧.

ચારદા.

મર્વોદય.

સાહિત્ય વર્ષ ૧, ૧૯૦૪.

સાહિત્ય વર્ષ. ૧, ૧૯૧૩.

સુન્દરી સુબોધ વર્ષ ૧,

શ્રી દિતોપદેશ.

અંગ્રેજી

Contemporary Indian Philosophy

Education in India-K S Vakil

England since the Industrial Revolution
by J H Jackson

Freedom and Organisation-Bertrand Russell

G V Joshi's (R B) writings

Gujarat and its Literature-Munshi

The Might of Man in the Social Philosophy of
Ramkrishna-B K Saikar

Indian Educational Policy-Meston

Indian Social Reform-Ed by C Y Chintamani

Mahatma Gandhi-Juliette Veillier

„ „ -P A Wadia

Memoiandum on Female Education-

D B Manibhai Jishbhav

Our Cause-a symposium

Ranade's Miscellaneous Writings

Religion in transition

Report of the Royal Commission on Labour

Scientific basis of Woman's Education-Chiplunkar.

A Theory of National Education-U K Trivedi

અંગ્રેજી સામયિકો

The Hibbert Journal 1937

The Indian Review 1916

The Vedant Kesari 1937

શબ્દસૂચિ

અખડાનદ લિપ્તુ-૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬	કિંગમલી-૧૫૯
અનસૂયાબહેન-૧૪૦, ૧૪૨ ૧૪૪, ૧૪૫	કિશોરનાથ મથરવાળા-૨૨૭
અમૃતનાથ દંક-૧૫૦, ૧૫૨, ૧૫૩	કુમાર-૯૨, ૯૪, ૯૫
અમૃતલાલ દ શે-૮૯, ૯૧, ૨૨૭	કેશવનાથ મુવ (દી બા)-૬, ૧૭૭, ૨૦૦, ૨૦૨, ૨૦૩
ડૉ આનંદચંદ્ર મુવ-૫૮, ૬૦, ૧૨,	કૌમુદી-૯૨, ૯૬, ૯૭, ૯૮
૬૩, ૬૪, ૨૦૦, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૪	કૃષ્ણનાથ એસ. વઘીલ-૫૫
આદમર્ટ રકોવટર્ટ-૧૪૪	કૃષ્ણનાથ મોહનનાથ ઝવેરી (દી બા) ૨૦૦, ૨૧૨, ૨૧૩
ઈન્દુમતી મહેના-૧૯૩	ખમરદાગ-૮, ૧૯૬, ૧૯૭, ૧૯૮, ૨૫૧
ઈન્દુનાથ કનૈયાલાલ ધાસિક-૩૭,	ગાધીજી (મદામ)-૨, ૧૦, ૧૨, ૧૬, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૮૦, ૮૧, ૮૮, ૯૧, ૧૦૫, ૧૦૮, ૧૧૯, ૧૩૧, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૭, ૧૪૯, ૧૫૩, ૧૬૪, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૮૭, ૧૯૦, ૧૯૩, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૨૨, ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૩૦, ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૪૭, ૨૪૮, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૨
૫૮, ૭૨, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૧૦૫, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૪૯, ૧૫૦, ૨૪૧, ૨૪૯	
ઉત્તમનાથ કેશવનાથ ત્રિવેદી-૨૯, ૮૧	
હિંમોધન-૬૮	
એની મિમ-૮ (મીમીમ)-૩૭, ૧૪૪	
એ-યુ કાનેગી-૪૯	
એ-યુક ૨૪૭	
એસ્વિન (ધાધગ)-૧૪૯	
એસ એન મિત્ર-૨૨૮	
અબાલાલ ગા પુરાણી-૨૩૧	
અમાનાત માઠ નાત-૩૪, ૫૧, ૧૧૩, ૨૦૮	
અબાલાલ આરાજા-૧૪૭, ૧૪૪	
ડૉ આબેડકર-૧૬૯	
કર્જન (લોર્ડ)-૧૦, ૨૯, ૩૦, ૩૧	
કનૈયાલાલ મુનલી-૧૪, ૨૧, ૮૫, ૮૬, ૮૭ ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૮, ૨૪૭	
કમળાવક ત્રિવેદી-૨૦૦	
કરસનદામ ચિતગીઆ-૧૦૯, ૧૫૨	
કાલેવદર (કાકામહેન)-૧, ૧૦૪, ૨૦૧, ૨૦૨	
	ગિજુભાઈ-૧૯, ૨૨૮, ૨૨૯
	ગિમિમ (મીમીમ)-૧૩૮
	ગુજરાત-૮૬, ૧૮૫
	ગુજરાત ઝળવણી પરિષદ ૩૭, ૩૩
	ગુજરાત ઝળવણી મંડળ-૩૪
	ગુજરાત ઝેલેજ-૨૮
	ગુજરાત પ્રતિકાલય પરિષદ-૫૬, ૫૭
	ગુજરાત વનોંકુન સોસાયટી-૫૨, ૫૫, ૫૬, ૧૧૦, ૧૨૯, ૧૭૮, ૨૨૭, ૨૩૪, ૨૩૭

ગુજરાત સાહિત્ય સભા-૧૮૦	ડાવિન-૧૩૮
ગુજરાત હરિજન સેવક સંઘ-૧૭૩	ડિક્કન્સ-૧૩૮
ગુજરાતી ગ્રેસ-૧૭૮	દયારામ ગીદુમલ-૧૧૬
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-૧૮૦	દલપતરામ ડાલાલાઈ-૧૯૬, ૨૫૦
ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રીમંડળ-૧૧૨	દક્ષિણમૂર્તિ ત્રેમાસિક-૯૨, ૯૩
ગુજર અંચરતન કાર્યાલય-૨૩૧	દક્ષિણા મૂર્તિ વિદ્યાર્થીલવન-૩૬, ૪૧
ગુણસુંદરી-૧૦૦	ધનસુખલાલ-૯૯
ગોકુળદાસ રાયસુરા-૯૧, ૯૨, ૧૩૧	ધર્માનંદ કોસંખી-૨૨૪
ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે-૩૭, ૧૨૯, ૧૫૧, ૧૫૨, ૨૪૫	નટવગલાલ માધવલાલ દેસાઈ-૫૫
ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ-૨૨૧	નટવરલાલ વીમાવાળા-૨૨૯
ગોવર્ધનરામ-૧૭૯, ૧૯૧, ૧૯૩	નયુરામ સમી-૩૯
ગોંડુ કેશવ કવે (ગ્રા.)-૧૧૯	નર્મદાચંદર-૭
ચરોતર એનયુકેશન સોસાયટી-૪૩	નરસિંહરાવ દોવેટીઆ-૬, ૧૯૮, ૨૦૦, ૨૦૮, ૨૦૯
ગીતુભાઈ (સર)-૨૮	નરસિંહરાવ ધ્રુવ-૮
ગીમનલાલ સેતલવાડ-૩૭	નરહરિભાઈ પરીખ-૨૧૯, ૨૨૦
ગીમનાભાઈ ગાયકવાડ (મહારાણી) ૧૨૮	નવચેતન-૮૭, ૮૮, ૮૯
ગુનીલાલ શાહ-૨૪, ૨૫, ૨૬	નવજીવન-૭૩, ૭૬, ૭૭, ૮૦, ૨૧૭
ચેતન-૯૬, ૯૭	નવજીવન અને સસ-૭૩, ૭૪
ચંદુલાલ કા. દવે-૧૧૮, ૧૨૧	નવયુગ-૧૦૮
ચાંપલીભાઈ વિ. ઉદેશી-૮૮, ૧૫૪	ન્હાનાલાલ કવિ-૭, ૧૪, ૧૯, ૧૮૪, ૧૯૧, ૧૯૩, ૧૯૫, ૧૯૬
જમનાબહેન સક્કાઈ-૯૯	ન્હાનીબેન ગળગર-૧૧૩
જયકૃષ્ણ ના. વમી-૧૦૦	નારાયણ મણેશ ચંદાવરકર-૩૮
જયસુખલાલ-૧૮	નારાયણ મોરેશ્વર ખરે-૨૨૪
જયા જયન્ત-૧૯૪	નંદશંકર-૧૬૨
જ્યોર્જ પંચમ-૩૭	નૃસિંહદાસ વિભાકર-૧૦૨
જ્યોતિસંધ-૧૨૯	નૃસિંહદાસ કાલિદાસ ભટ્ટ-૩૯, ૪૧, ૪૫
જિનવિજયજી-૫	પરિષદ ભંડોળ કમિટી-૧૭૮, ૧૭૯
જીવકારભાઈ-૨૮	પ્રસ્થાન-૧૦૬, ૧૦૭
જીવનલાલ અમરશી મહેતા-૨૧૪, ૨૧૬	પ્રસ્થાન કાર્યાલય-૨૩૦
જી. વી. જોશી-૧૭૫	પાઈસેટ-૨૪૧
ઝવેરચંદ મેઘાણી-૨૨૬, ૨૨૭	પ્રાણલાલ દેસાઈ-૧૩૨
મી. ઝીણા-(મહમદઅલી)-૨૪૭, ૨૪૮	પુરખોત્તમદાસ દાકરદાસ (સર)-૫૪
ટાગોર-૨૪૨	

પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી-૧૦૩

પુરાતત્ત્વ-૧૦૩, ૧૦૪

પેટલાદ બોર્ડીંગ હાઉસ-૪૨, ૪૩

પેસ્તનજી વાડીઆ-૨૪૨

ફોર્બસ ગુજરાતી સભા-૧૭૮, ૨૩૨,

૨૩૩, ૨૩૪

ફિરોજશાહ મહેતા (સર)-૨૪૫

બળવંતરાય દાકોર-૧૮૩, ૨૦૧, ૨૦૬,

૨૧૦, ૨૧૧

બહેરામજી મલખારી-૬૨, ૧૧૬,

૧૬૬, ૧૬૭

બાજીગોરી મુનશી-૧૧૩

બાતુ જમનજી હીરજી ખુરશેદ (મીસ)-૫૫

બાળમિત્ર-૧૦૧

બાળલક્ષ્મ બત્રીસી-૧૧૧

બાળાબહેન-૧૨૪

બીજી ગુજરાત કેંગવણી કો-ફેર-સ-૧૧૯

બુદ્ધિપ્રકાશ-૭૦

બેનેટ-૧૫૬

બોડન-૫૩

બંધુસમાજ-૬૫, ૬૬, ૬૭

ભગિની મમાજ-૧૨૯

ભવાનીદાસ ના. મોતીવાળા-૧૬૫

ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ-૧૧૯,
૧૨૨

ભોળાનાથ સારાભાઈ-૨૦૮

ભાંડારકર-૬

મટુભાઈ કાંટાવાળા-૬૯, ૭૦, ૭૧

મણિલાલ નજુભાઈ-૬૦, ૨૦૬

મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ-૧૭, ૧૬૧,
૧૬૨, ૨૧૧

મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા-૫૬

મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે-૬૧, ૧૭૫

મહાદેવભાઈ દેસાઈ-૨૧૯

મહિલા પાઠશાળા (લાલશંકર)-૧૨૨.

મહિલા વિદ્યાપીઠ-૧૨૧, ૧૨૨

મહિલા વિદ્યાલય-૧૨૪

મારવીન એફ. એસ.-૧૫૪

મિત્ર એમ. એન-૧૨૮

મૂળરાજ-૪, ૬

મોતીભાઈ અમીન-૪૩, ૫૦, ૫૧,

૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૬, ૧૦૧

મોરીસ-૧૫૮, ૧૫૯

મોહનલાલ દલીયંદ-૧૭૯

મૃદુલાબહેન અંબાલાલ-૧૨૯

યુગધર્મ-૧૦૫

રઘુનાથ પુ. પ્રાંજયે-૩૮, ૪૪

રણજીડભાઈ ઉદયરામ-૧૦૧, ૧૧૦

રણજીડભાઈ કેશુભાઈ મીસ્ત્રી-૨૩૦

રણજીતરામ વા. મહેતા-૧૨, ૧૩,

૧૪, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦,

૨૧, ૩૨, ૪૧, ૬૮, ૧૧૬,

૧૮૧, ૧૮૪, ૨૨૭

રમણભાઈ નીલકંઠ (સર)-૨૦૦, ૨૦૬,
૨૦૭

રમણલાલ કવિ-૧૬૭

રમણલાલ દેસાઈ-૧૯

રવિશંકર રાવળ-૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫

રસ્કીન-૧૫૮

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ-૧૦૪,
૧૦૫, ૨૩૦

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક-૧૦૫, ૨૩૦

રામમોહનરાય-૧૨૭

રૂદ્રામન-૨, ૫, ૭

રૂપચંદ્રી-૩

રંગજીમિ-૧૦૨

લલિતજી-૧૬૧

લાલશંકર-(તવાડી)-૧૨૨

ગુજરાત સાહિત્ય સભા-૧૮૦	ડાવિન-૧૩૮
ગુજરાત હરિજન મેવક મધ-૧૭૩	ડિક્સન-૧૩૮
ગુજરાતી પ્રેસ-૧૭૮	દયારામ ગીદુમય-૧૧૬
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-૧૮૦	દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ-૧૯૬, ૨૫૦
ગુજરાતી હિંદુ ગ્રીમડગ-૧૧૭	દક્ષિણમૂર્તિ ત્રિમાસિક-૯૨, ૯૩
ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય-૨૩૧	દક્ષિણ મૂર્તિ વિદ્યાર્થીલવન-૩૯, ૪૧
ગુણસુદરી-૧૦૦	ધનસુખલાલ-૯૯
ગોકુળદામ રાયચુરા-૯૧, ૯૨, ૧૩૧	ધર્માનંદ પ્રસંખી-૨૨૪
ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખરે-૩૭, ૧૨૯, ૧૫૧, ૧૫૨, ૨૪૫	નટવગાવ માધવલાલ દેસાઈ-૫૫
ગોપાળરાવ હરિ દેવમુખ-૨૨૧	નટવરલાલ વીમાવાળા-૨૨૯
ગોવર્ધનરામ-૧૭૯, ૧૯૧, ૧૯૩	નથુરામ શર્મા-૩૯
ગોંડુ કેશવ કર્વે (પ્રા.)-૧૧૯	નર્મદાથકર-૭
ગરોતર એન્યુશન સોસાયટી-૪૩	નરસિંહરાવ દોવેડીઆ-૬, ૧૯૮, ૨૦૦, ૨૦૮, ૨૦૯
ચીનુભાઈ (પર)-૨૮	નરસિંહરાવ નુવ-૮
ચીમનનાથ સેતલવાડ-૭૭	નરહરિભાઈ પરીખ-૨૧૯, ૨૨૦
ચીમનાભાઈ માધકવાડ (મહારાષ્ટ્રી) ૧૦૮	નવચેતન-૮૭, ૮૮, ૮૯
ચુનીલાલ શાહ-૨૪, ૨૫, ૨૬	નવજીવન-૭૩, ૭૬, ૭૭, ૮૦, ૨૧૭
ચેતન-૯૬, ૯૭	નવજીવન અને મત્સ્ય-૭૩, ૭૪
ચંદુલાલ કા. દવે-૧૧૮, ૧૨૧	નવયુગ-૧૦૮
ચાપરીભાઈ વિ હિંદુશી-૮૮, ૧૫૪	નાનાલાલ કવિ-૭, ૧૪, ૧૯, ૧૮૪, ૧૯૧, ૧૯૩, ૧૯૫, ૧૯૬
જમનાજીને મહાઈ-૯૯	ન્દાનીબેન મળગર-૧૧૩
જયકૃષ્ણ ના વર્મા-૧૦૦	નાગચણ ગણેશ ચંદાવરકર-૩૮
જયસુખલાલ-૧૮	નાનાચણ મોરેશ્વર ખરે-૨૨૪
જયા જયન્ત-૧૯૪	નદરાકર-૧૬૨
જ્યોર્જ પાસમ-૩૭	નૃસિંહદામ વિભાકર-૧૦૦
જ્યોતિમધ-૧૦૯	નૃસિંહદાસ કાલિદાસ ભટ્ટ-૩૯, ૪૧, ૪૨
જિનવિજયજી-૫	પરિષદ ભડોળ કમિટી-૧૭૮,
જીવકેરભાઈ-૨૮	પ્રચાન-૧૦૬, ૧૦૭
જીવનલાલ અમરતી મહતા-૨૧૪, ૨૧૬	પ્રચાન કાર્યાલય-૨૦
જી વી જોશી-૧૭૫	પાર્શ્વસેટ-૨૪૧
જવેરચંદ મેઘાણી-૨૦૬, ૨૦૭	પ્રાણવાવ દેસાઈ-૧૩૭
મી ઝીણા-(મદમદખલી)-૨૪૭, ૨૪૮	પુરુષોત્તમનાથ દામોદાય (મગ)-૫૫
રામોગ-૨૪૦	

પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી-૧૦૩

પુરાતત્વ-૧૦૩, ૧૦૪

પેટલાદ બોડીંગ હાઉસ-૪૨, ૪૩

પેસ્તનજી વાડીઆ-૨૪૨

ફોર્બસ ગુજરાતી સભા-૧૭૮, ૨૩૨,

૨૩૩, ૨૩૪

દિરોજશાહ મહેતા (સર)-૨૪૫

બળવંતરાય દાકોર-૧૮૩, ૨૭૧, ૨૦૯,

૨૧૦, ૨૧૧

બલેરામજી મલ્યારી-૬૨, ૧૧૬,

૧૯૬, ૧૯૭

બાજીગૌરી મુનશી-૧૧૩

બાનુ અમનજી હીરજી ખુરશીદ (મીસ)-૫૫

બાળમિત્ર-૧૦૧

બાળકમ બત્રીસી-૧૧૧

બાળાબહેન-૧૨૪

બીજી ગુજરાત કેંગવણી કોન્ફેરન્સ-૧૧૬

બુદ્ધિપ્રકાશ-૭૦

બેનેટ-૧૫૯

બોડન-૫૩

બંધુસમાજ-૬૫, ૬૬, ૬૭

ભગિની મમાજ-૧૦૯

ભવાનીદાસ ના. મોતીવાળા-૧૬૫

ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ-૧૧૯, ૧૨૨

બોળાનાથ સારાભાઈ-૨૦૮

ભાંડારકર-૬

મટુઆઈ કાંટાવાળા-૬૯, ૭૦, ૭૧

મથિલાલ ન્યુમાઈ-૬૦, ૨૦૬

મથિયાંકર રતનજી ભટ-૧૭, ૧૧૧, ૧૯૨, ૨૧૧

મનુમાઈ નંદયાંકર મહેતા-૫૬

મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે-૬૧, ૧૭૫

મહાદેવભાઈ, દેસાઈ-૨૧૯

મહિલા પાઠશાળા (લાલચંકર)-૧૨૨

મહિલા વિદ્યાપીઠ-૧૨૧, ૧૨૨

મહિલા વિદ્યાલય-૧૨૪

મારવીન એફ. એસ.-૧૫૪

મિત્ર એમ. એન-૧૨૮

મૂળરાજ-૪, ૬

મોતીભાઈ અમીન-૪૩, ૫૦, ૫૧,

૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૬, ૧૦૧

મોરીસ-૧૫૮, ૧૫૯

મોહનલાલ દલીયંદ-૧૭૯

મૃદુલાબહેન અંબાલાલ-૧૨૯

યુગધર્મ-૧૦૫

રઘુનાથ પુ. પ્રાંજયે-૩૮, ૪૪

રણજીભાઈ ઉદયરામ-૧૦૧, ૧૧૦

રણજીભાઈ કેશુભાઈ મીત્રી-૨૩૦

રણજીતરામ વા. મહેતા-૧૨, ૧૩,

૧૪, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦,

૨૧, ૩૨, ૪૧, ૬૮, ૧૧૬,

૧૮૧, ૧૮૪, ૨૨૭

રમણભાઈ નીલકંઠ (સર)-૨૦૦, ૨૦૬, ૨૦૭

રમણલાલ કવિ-૧૬૭

રમણલાલ દેસાઈ-૧૯

રવિયાંકર રાવળ-૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫

રસકીર્ત-૧૫૮

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ-૧૦૪,

૧૦૫, ૨૩૦

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક-૧૦૫, ૨૩૦

રામમોહનરાય-૧૨૭

રૂદામન-૨, ૫, ૭

રૂપસુંદરી-૩

રંગશૂભિ-૧૦૨

સલિતજી-૧૬૧

લાલચંકર-(તવાડી)-૧૨૨

લોક હિતેચ્છુ સભા સ્કુલ-૨૭

લંડન મરકયુરી-૯૮

વનરાજ-૩

વનિતા વિશ્રામ અમદાવાદ-૧૧૩,
૧૧૪, ૧૧૬

વલ્લભભાઈ પટેલ-૨૪૮, ૨૪૯

વસન્ત-૬૦, ૬૩, ૬૪

વસન્તોત્સવ-૧૯૧

વાલજી ગોવિંદજી દેમાઈ-૨૨૩

વૉલ્ટર ગ્રૉટ (સર)-૧૬૭

વિક્ટોરિયા (મહારાણી)-૧૦, ૬૧

વિજયરાય વૈદ્ય-૯૭, ૯૬, ૯૭, ૯૮

વિક્રમભાઈ પટેલ-૩૮

વિદ્યાબહેન નીલકંઠ-૧૨૩, ૧૨૮,
૧૩૧, ૧૩૨

ગ્રે. વિનયકુમાર-૧૬૩

વિવેકાનંદ-૧૬૨

વીસમી સદી-૮૭, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬

વેદાન્તકેસરી-૧૬૨

વૈકુંઠનાથ શ્રીપતરાય દાકોર-૫૫

ચહેનશાહી ફરમાન (અપાનનું)-૪૬

ચારદા-૯૧, ૯૨

ચારદાબહેન મહેતા-૧૧૪, ૧૨૧,
૧૨૩, ૧૩૧

શ્રીનિવાસ ચાઓ-૪૮

ચિથુ અને સખી-૧૮૯

ચંકરલાલ પરિખ-૨૨૦

રક-દ્યુત-૩, ૭

રોનક્ષી જોન્સ-૨૪૫

અમરત પેમા ૬૩-૬૯

ન્યાજીરાવ ગાયકવાડ (સર)-૫૩,
૧૪૮, ૧૬૮, ૧૮૩

સયાજી સાહિત્યમાળા-૨૮૪

અગસ્તી મંદિર-૧૧૩, ૧૧૪

સ્વદેશી મિત્ર મંડળ-૨૬

મરુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય-૨૧૪
શામળ કવિ-૧૨૭

માર્વજનિક એન્સાયક્લોપીડીયા મોમાઈટી-૨૬

સાહિત્ય-૬૮, ૭૦, ૭૧

સાહિત્ય મંસદ-૧૮૬

સિદ્ધગજ-૬

શ્રી કેળવણી પ્રભાવલી-૧૧૬.

શ્રી હિતોપદેશ-૯૯, ૧૦૦

સુખદેવભાઈ-૧૪૯

સુન્દરમ-૧૦૯, ૧૩૨

સુમન્ત મહેતા-૧૦૫

સુસોચનાબહેન દેમાઈ-૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫

સુવર્ણભાવા-૧૦૩

સેતુબલ હોર (સર)-૧૭૦

મેવા સદન-૧૧૬

સોસિયલ મર્વિસ લીમ-૧૬૪

મૌરાઈ-૮૯, ૯૦, ૯૧, ૭૭૫

હર્નૅન્ડ-૧૩૬

હરગોવિંદલાલ કાંટાવાળા-૭૦, ૭૧

હરિજન મેચક મંધ-૧૭૨

હરિપ્રભાદ ધત્રપતિ-૧૭, ૨૮

હરિલાલ મુંવ-૬૮

હાજી મહમદ અલારખીઆ-૩, ૮૪,
૮૫, ૮૬

હેમંત-૧૫૫

હોમરલ લીમ-૭૨

હંટર-૨૨, ૨૩

જ્ઞાનવર્ધક મંથમાળા-૨૧૪, ૨૧૬